

MAYİS ƏLİYEV

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASINDA
PENSİYA TƏMİNATI
SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ
VƏ İNKİŞAF
PERSPEKTİVLƏRİ
(hüquqi problemləri)**

Bakı — 2003

24152

Elmi redaktor: A. M. Qasimov — Bakı Dövlət Universitetinin mülki proses, əmək və ekologiya hüququ kafedrasının müdiri, hüquq elmləri namizədi, dosent

Rəyçilər: İ. İ. İsmayılov — Azərbaycan Respublikasının əməkdar hüquqşünası, hüquq elmləri doktoru

L. H. Hüseynov — Azərbaycan Respublikası Milli Məclis Aparatının Dövlət quruculuğu üzrə qanunvericilik şöbəsinin müdiri, hüquq elmləri doktoru

Z. M. Qasimov — Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, Azərbaycan Respublikasının əməkdar hüquqşünası, hüquq elmləri namizədi

R. İ. Mürşüdoğlu — Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin sosial təminat siyasəti idarəsinin rəisi.

Mayis Nəbi oğlu Əliyev. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003. 432 s.

Bu monoqrafiya Azərbaycan Respublikasında formalaşmaqda olan pensiya təminatı sisteminin hüquqi problemlərinin nəzəri və praktiki təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif pensiya təminatı sisteminin yaranması və inkişafının beynəlxalq-hüquqi aspektlərini, inkişaf etmiş xarici ölkələrin pensiya təminatı sistemini, vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının məzmununu, həmin hüquqların reallaşdırılmasında dövlətin rolunu, pensiya təminatının hüquqi tənzimi prinsiplərini, pensiya təminatının səviyyəsini, Azərbaycan Respublikasında pensiya qanunvericiliyinin tarixini və müasir vəziyyətini, məcburi pensiya sığortası sisteminin sosial-iqtisadi və hüquqi problemlərini, onun gələcək inkişaf perspektivlərini ətraflı şəkildə araşdırmışdır.

Tədqiqatçı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Pensiya Təminatı Məcələsinin strukturunun layihəsi hazırlanaraq monoqrafiyaya əlavə edilmişdir.

Monoqrafiya əsas etibarilə elmi işçilər, ali təhsil müəssisələrinin hüquq fakültələrinin müəllimləri, aspirantları, magistrantları və tələbələri, habelə pensiya təminatı sisteminin problemləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ə $\frac{46020401-012}{M-658(07)2003}$ 2003

© M.N. Əliyev, 2003

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	5
I Fəsil. Pensiya sistemlərinin təşəkkülü və inkişafının beynəlxalq hüquqi aspekti.....	12
1.1. Vətəndaşların qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminat hüququ (Beynəlxalq konvensiya və tövsiyələr əsasında).....	12
1.2. Ayrı-ayrı inkişaf etmiş ölkələrdə pensiya sistemlərinin təşəkkülü və fəaliyyəti.....	35
II Fəsil. Vətəndaşların pensiya təminatı hüququnun konstitusional xarakteri və bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun həyata keçirilməsi təminatları.....	88
2. 1. Vətəndaşların pensiya təminatı hüququnun məzmunu və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində onun təminatlarının təsbit edilməsi.....	88
2. 2. Vətəndaşların pensiya təminatı hüququnun həyata keçirilməsində dövlətin rolu.....	119
2. 3. Pensiya təminatının hüquqi prinsipləri.....	138
III Fəsil. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların pensiya təminatının növləri və şərtləri.....	161
3. 1. Yaşa görə pensiyalar.....	161
3. 2. Əlilliyə görə pensiyalar.....	175
3. 3. Ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyalar.....	185
3. 4. Xidmət illərinə görə pensiyalar.....	203
3. 5. Sosial pensiyalar.....	211
IV Fəsil. Vətəndaşların pensiya təminatının səviyyəsi.....	216
4. 1. Layiqli həyat səviyyəsinə olan hüquq — vətəndaşların əsas hüquqlarından biri kimi.....	216
4. 2. Pensiya təminatı səviyyəsinin formalaşmasının hüquqi mexanizmi.....	245
4. 3. Sığorta sistemində pensiya təminatının səviyyəsi.....	265
V Fəsil. Azərbaycan Respublikasında məcburi pensiya sığortasının sosial-iqtisadi və hüquqi problemləri.....	286

5. 1. Azərbaycanca pensiya qanunvericiliyinin inkişaf tarixi.....	286
5. 2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məcburi pensiya sığortasının sosial iqtisadi və hüquqi aspektləri	319
5. 3. Azərbaycan Respublikasında məcburi pensiya sığortasının gələcək inkişaf perspektivləri.....	357
Nəticə	392
Əlavə № 1. Müxtəlif dövlətlər üzrə kişi və qadınların pensiya yaşının həddini əks etdirən cədvəl.....	413
Əlavə № 2. Pensiya yaşında olan şəxslər üçün minimum istehlak səbətinin tərkibi və illik normaları	415
Əlavə № 3. Azərbaycan Respublikasının Pensiya Təminatı Məcəlləsinin Nümunəvi strukturu	418

GİRİŞ

Bütün vətəndaşlara şamil edilən sosial təminat hüququ 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsində, 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 11-ci maddəsində və digər beynəlxalq aktlarda, habelə müstəqillik əldə etmiş respublikamızın 1995-ci il Konstitusiyasının 38-ci maddəsində insanın əsas sosial-iqtisadi hüquqlarından biri kimi təsbit edilmişdir.

Sosial təminat hüququnun predmetinə daxil edilən ictimai münasibətlərin və sosial təminat hüquq münasibətlərinin «nüvəsini»¹ və əsas növünü isə pensiya münasibətləri təşkil edir.

Pensiya vacib bir sosial normativ kimi müasir cəmiyyətdə sosial təminat sisteminin əsası kimi çıxış edir. Əmək haqqı kimi pensiya hesabına da insanın qida, paltar, xidmətlər və s. müxtəlif ehtiyacları ödənilir. Eyni zamanda pensiya əmək qabiliyyətini itirmiş vətəndaşların sosial cəhətdən təmin edilməsinə zəmanət verən əsas sosial təminat növü kimi çıxış edir. Respublikamızda isə iqtisadiyyatın sərt planlaşdırmadan liberal bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçməsi prosesi ölkə əhalisinin böyük hissəsinin, o cümlədən pensiyaçıların həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur. Bu amil hamı tərəfindən neqativ hal kimi qiymətləndirilsə də, əhalinin çox hissəsi hələ dövlətin gücünə olan ümidlərini itirməyib və gələnlərin təminatı sahəsində dövlət zəmanətinin qatı tərəfdarları kimi çıxış edirlər. Hətta respublikamızın prezidenti H.Ə. Əliyev də göstərmişdir ki, əhalinin bir hissəsinin maddi sıxıntılar içərisində və ağır vəziyyətdə yaşaması hamımızı narahat edir. Onu bilməliyik ki, bütün bu problemlər, sıxıntılar, çətinliklər yalnız müvəqqəti xarakter daşıyır və islahatlar həyata keçirildikcə aradan qaldırılacaqdır². Respublikamızın aparıcı iqtisadçı alimləri isə göstərirlər ki, həyata keçirilən siyasi və iqtisadi islahatlar ölkənin sosial həyatında dərin iz buraxsa da, əhalinin aztəminatlı təbə-

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., Юридическая литература, 1987, с. 31.

² Əliyev H.Ə. «Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında». Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. «Respublika» qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il, s. 5.

qəsinin, qocaların, əlillərin, ailə başçısını itirənlərin sosial təminatı problemi vahid sosial-siyasi kontekstdə bütün ciddiliyi ilə qarşıya çıxır¹.

İstənilən ölkədə pensiya təminatı cəmiyyətə öz əməyini, intellekti, sağlamlığını və son nəticədə, həyatını vermiş şəxslərə münasibətdə dövlətin həqiqi humanizm prinsiplərinə riayət etmə arzusunu nümayiş etdirərək vətəndaşların rifahının mühüm tərkib hissəsinə çevrilir.

Göründüyü kimi, yeni iqtisadi siyasətə keçid tendensiyası pensiya təminatı sahəsində daha çox özünü büruzə verir. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, pensiya sistemi uzunmüddətli perspektiv üçün işləyən fəvqəladə mürəkkəb sistemdir. Pensiya təminatının inzibati qaydada ciddi planlaşdırılmış bölgü sisteminə daxil edilməsi və yalnız bu sistem çərçivəsində onun əksər parametrlərinin işlənilib hazırlanması şəraitində formalaşması həmin sistemin müasir dövrün tələblərinə cavab vermədiyini bir daha sübut edir. Bu baxımdan, keçid dövründə respublikamızın pensiya təminatı sistemində yaranmış vəziyyət ciddi və prinsiplial islahatların aparılmasını tələb edir. Lakin bu islahatlar tələsik tədbirlərin görülməsindən ibarət olmamalı, ciddi şəkildə düşünülmüş, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və xarici ölkələrin təcrübəsini özündə əks etdirən konsepsiyaya uyğun həyata keçirilməlidir.

Hazırkı dövrdə isə pensiya sisteminin pensiyaçıların həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi, pensiya təminatı səviyyəsi ilə pensiyaçıların keçmiş əmək fəaliyyəti arasındakı əlaqənin olmaması, pensiya təminatı sistemində maliyyə tarazlığının pozulması və s. kimi öz həllini gözləyən problem məsələləri olduqca aktualdır.

Göstərmək lazımdır ki, pensiya təminatı problemi bütün inkişaf etmiş ölkələrdə mövcuddur və bu problemlərdən ən mühümünü əhəlinin qocalması təşkil edir. Qocalma fenomeni ilk növbədə cəmiyyətdə təbii artımın azalması və əhəlinin orta ömrünün uzanmasının nəticəsidir və bu zaman əhəlinin ümumi sayında yaşlıların sayı gənclərin sayına nisbətən artıq olur. Əgər 1990-cı ildə dünya əhalisinin 9% (500 milyon nəfəri) 60 yaşdan yuxarı idisə, 2030-cu ildə bu rəqəm 3 dəfə

---

¹ Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 8.

artaraq 1,4 milyarda çatacaq¹. Qocalma prosesinin belə geniş miqyas alması təkcə onların özləri üçün deyil, bu yükü çiyində daşımali olan gələcək nəsil üçün də ağır bir yükdür. Eyni zamanda, hazırda əvvəllər mövcud olan ailə ənənələri (gənclərin yaşlı valideynlərini saxlaması) gündən-günə zəifləyir və yaşlıların ənənəvi sosial müdafiəsi formaları öz əhəmiyyətini itirir. Bu səbəbdən bütün dünyada olduğu kimi, respublikamızda da yaşlı nəslin pensiya təminatı sistemi bir sıra ciddi problemlərlə qarşılaşır.

Cəmiyyətin bazar iqtisadiyyatına istiqamətlənməsi əmək qabiliyyəti olmayanların maddi təminatı sisteminin kifayət qədər müstəqil və özünü tənzimləyən sistemə çevrilməsi üçün şərait yaradır. Pensiya təminatı sistemini inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq inkişaf etdirmək üçün bu sahədə yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimi məsələləri elmi cəhətdən əsaslandırılmalı və bu zaman əvvəllər pensiya təminatı hüququnun nəzəriyyəsinə məlum olmayan və ya az tədqiq edilmiş bir çox amillər nəzərə alınmalıdır.

Monoqrafiya mövzusunun aktuallığı müasir dövrdə respublikamızda pensiya təminatı probleminin kəskinliyi və bu problemin həll edilməsinin mütərəqqi üsullarının axtarılması zərurəti ilə müəyyən olunur.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası» da² göstərilmiş problemin aktuallığını bir daha təsdiq edir. Həmin konsepsiyada pensiya islahatının əsas məqsədlərindən biri kimi pensiya təminatı sisteminin inkişaf edən bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılması müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı ilə bağlı vəziyyətin stabiləşdirilməsi üzrə görülən əməli tədbirlər pensiya təminatı sisteminin formalaşmaqda olan bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə dərin islahatların aparılması zərurətini əvəz edə bilməz. Pensiya təminatı sistemində yaranmış bir çox problemlər onunla şərtlənir ki, fəaliyyət göstərən pensiya sistemi mərkəzləşmiş planlı iqtisadiyyat dövründə onilliklərlə formalaşmış sosial-əhdəçilik xarakterin-

---

¹ Александров Д.Г. Пенсионная система в России: состояние, проблемы, перспективы. СПб, СПбГУЭФ, 2000, с. 17.

² «Azərbaycan» qəzeti, 18 iyul 2001-ci il, s. 1.

dən hələ də azad ola bilməmişdir. Çoxukladlı iqtisadiyyata keçid, bazar münasibətlərinin inkişafı pensiya təminatı sisteminin tam şəkildə sosial sığorta prinsipinə əsaslanan mahiyyətə tamamilə yeni olan maliyyə bazasının və hüquqi modelinin yaradılmasını tələb edir. Pensiya islahatlarının aparılması zəruriliyi həm də hazırda fəaliyyət göstərən pensiya təminatı sistemində həddən artıq əsassız maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi ilə bağlıdır. Pensiya almaq hüququna və onun ödənilməsi şərtlərinə dair müəyyən edilmiş çoxsaylı güzəştlər və imtiyazlar, pensiyalara müxtəlif olavələrin hesablanması, əmək (sığorta) stajının hesablanmasının güzəştli qaydasının müəyyən edilməsi və s. bu kimi hallar pensiyaların səviyyəsini aşağı salan mühüm amillərə çevrilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı sistemində islahatların aparılması təcili surətdə həll edilməli olan məsələlərdən biridir. Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi ilk dövrlərdə pensiya təminatı sisteminin qanunvericilik əsaslarında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş versə də, o həm hüquqi, həm də iqtisadi münasibətlərdə qeyri-mükəmməl bir sistem olaraq qalmaqda davam edir. Son zamanlar qəbul edilmiş çoxsaylı qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar və qərarlar qeyri-sığorta və s. xarakter daşıyan tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutduğundan, onlar pensiya təminatının təşkilində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmadı. Nəticədə Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı sistemi bazar iqtisadiyyatı tələblərini adekvat olaraq özündə əks etdirməyən prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Çox zaman pensiya təminatı sahəsində qəbul edilən qanunların beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğunluğu yoxlanılmadığından və iqtisadi ekspertizası aparılmadığından, onların cəmiyyətdə fəaliyyət göstərməsi və real surətdə icrası ciddi maneələrlə rastlaşır. Bundan başqa, pensiya təminatı qanunvericiliyinin özündə də boşluqlar və ziddiyyətlər mövcuddur. Buna görə də pensiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi də bir vəzifə kimi qarşıda durur.

Cəmiyyətin üzvü kimi hər bir kəsin pensiya təminatına olan hüququ ümumi və xüsusi olmasından asılı olmayaraq, çoxsaylı beynəlxalq hüquqi sənədlərdə və milli qanunvericilikdə öz əksini tapdığı üçün, fikrimizcə, hər kəsin bu maddi təminat hüququnun məzmunu bütövlükdə normativ-hüquqi bazanın vəziyyətindən asılı olduğuna görə həmin hüququ təsbit edən qanunvericiliyin müasir dövrdə vəziyyə-

tinin təhlili də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində vətəndaşların pensiya təminatı sahəsində hüquqlarının tam realizəsini təmin etməli olan hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti də xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Bununla yanaşı, respublikamızda hüquqtətbiqetmə prosesi bu gün bir sıra amillərin təsiri nəticəsində onun fəaliyyətini mürəkkəbləşdirən ciddi problemlərlə qarşılaşmışdır.

Birincisi, pensiya qanunvericiliyi normalarının daimi təfsirə ehtiyacı vardır. Lakin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası heç bir dövlət orqanına (Konstitusiya Məhkəməsi istisna olmaqla), o cümlədən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə belə səlahiyyət vermədiyindən, icra hakimiyyəti orqanları özləri bu funksiyanı yerinə yetirməyə məcbur olur. Ancaq icra hakimiyyəti orqanları bu funksiyanı yerinə yetirərkən iqtisadi imkanları aspektindən çıxış etməli olur. Bunun da nəticəsində qanunvericinin iradəsi təhrif olunaraq vətəndaşların pensiya təminatı sahəsində qanuni hüquq və maraqları pozulur. Yaranmış bu vəziyyət həm də pensiya təminatı sahəsində qanunçuluğa riayət edilməsinə nəzarət edən dəqiq mexanizmin mövcud olmaması ilə də mürəkkəbləşir. Bununla da cəmiyyətdə hüquqi dövlət barədə təsəvvürlər ilə bir araya sığmayan hallar günümüzün reallığına çevrilir.

İkincisi, bu gün Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların pensiya hüquqlarının realizə mexanizmi həm bu hüquqların həyata keçirilməsi baxımından, həm də onların müdafiəsi baxımından səmərəli hesab edilə bilməz. Qanunvericilik hətta pensiyaların təyin edilməsi barədə qərar qəbul etmək səlahiyyəti olan dövlət orqanlarının dairəsini də müəyyən etməmişdir. Bunun nəticəsində pensiya qanunvericiliyi normalarının tətbiqi üzrə fəaliyyət faktiki olaraq, qeyri-legitim şəkildə həyata keçirilir.

Üçüncüsü, vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının müdafiəsi qaydası da heç də mükəmməl deyildir. Belə ki, vətəndaşların pensiya təminatı sahəsindəki hüquqlarının məhkəmə qaydasında müdafiəsinə üstünlük verilsə də, təcrübədə bu, əksinə olur. Çünki, hazırkı pensiya qanunvericiliyi və onun tətbiq edilməsi təcrübəsi əvvəlki kimi hüquqların müdafiəsinin inzibati qaydasına üstünlük verir. Bu isə məhkəmə hakimiyyətinin pensiya qanunvericiliyi normalarının tətbiqi mexanizminə qoşulmaq arzusunun olmamasından irəli gəlir və nəticədə

hüquqların tətbiqi qanunvericiliyin qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail ola bilmir.

Bütün bunlar isə, vətəndaşların pensiya təminatı hüquqları sahəsində əldə edilmiş elmi və praktiki təcrübə də nəzərə alınmaqla, həm pensiya qanunvericiliyinin tətbiqi problemlərinin, həm də Azərbaycan Respublikasında bu gün yaranmış yeni sosial-iqtisadi şəraitdə pensiya təminatı sisteminin gələcək inkişaf perspektivlərinin hüquqi aspektlərinin elmi cəhətdən tədqiqini zəruri edir. Bu zaman hüquqi tənzimləmənin realizəsini təkcə pensiya təminatı sahəsində deyil, bütövlükdə sosial müdafiə sahəsində konstitusiya və beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit edilmiş son sosial məqsədin, yəni hər kəsin və ailənin layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək olduğu nəzərə alınmaqla aparmaq lazımdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sistemi bir problem kimi kompleks səciyyə daşıyır və onun maliyyə mənbəyinin formalaşdırılması, təşkilati və idarəçilik xarakterli məsələlərin həlli, habelə sığorta olunanların maddi təminatı sisteminin yaradılması kimi aspektləri əhatə edir. Bu baxımdan müasir dövrdə sosial təminat hüququ elminin və qanunvericilik praktikasının ən başlıca vəzifəsi pensiya təminatı sisteminin mərkəzləşdirilmiş və ya mərkəzləşdirilməmiş qaydada tənzimlənməsi parametrlərini dəqiq müəyyən etməkdən, yeni iqtisadi şəraitə uyğun olaraq, məcburi pensiya sığortasında pensiya təminatının hüquqi tənzimi prinsiplərini, vətəndaşların sığorta sisteminə pensiya təminatının səviyyəsini və bütövlükdə pensiya təminatı sistemini tənzim edən normativ aktları sistemləşdirməkdən, cəmiyyətdə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda məcburi pensiya sığortasının gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləməkdən ibarətdir. Bu da həmin mövzunun respublikamız üçün olduqca aktual olduğunu şərtləndirir və buna görə də bu problem xüsusi nəzəri və praktiki maraq doğurur. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, həmin mövzu Azərbaycan Respublikasının hüquqşünas alimləri tərəfindən tədqiq olunmayıb və məhz buna görə də bu elmi-tədqiqat işi respublikamızda pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişafı perspektivlərinin hüquqi problemlərinin həlli baxımından böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Pensiya təminatı münasibətlərinin hüquqi cəhətdən tənzimində ümumi qayda yaratmaq və vətəndaşların pensiya təminatı hüququnun

həyata keçirilməsinə daha etibarlı zəmanət vermək üçün, o cümlədən hazırkı pensiya qanunvericiliyində mövcud olan ziddiyyətləri və boşluqları aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Pensiya Təminatı Məcəlləsinin (PTM) işlənib hazırlanmasına başlanmalıdır. PTM-in işlənib hazırlanması isə bir sıra nəzəri problemlərin də həllinin tapılmasını tələb edir. Fikrimizcə, PTM-ə ilk növbədə məcburi pensiya sığortası sisteminin əhatə olduğu ictimai münasibətlərin dairəsi, həmin münasibətlərin hüquqi tənziminin prinsipləri müəyyən edilməli, məcburi pensiya sığortası sisteminin inkişaf perspektivləri dəqiq şəkildə göstərilməlidir.

Təqdim edilən bu monoqrafiyada müəllif pensiya təminatı sisteminin yaranması və inkişafının beynəlxalq-hüquqi aspektlərini, xarici ölkələrin pensiya təminatı sistemini, Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatının yaranması tarixi və müasir vəziyyətini, vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının məzmununu, vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının realizəsində dövlətin rolunu, pensiya təminatının hüquqi tənzimi prinsiplərini, pensiya təminatının səviyyəsini ətraflı şəkildə araşdırmışdır.

Məcburi pensiya sığortası sistemində aparılacaq islahatların məzmunu və onun gələcək inkişaf perspektivləri ayrıca fəsilə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Pensiya Təminatı Məcəlləsi strukturunun layihəsi monoqrafiyaya əlavə edilmişdir.

I FƏSİL

PENSİYA SİSTEMLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFININ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ASPEKTI

1.1. İnsanların qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminat hüququ (Beynəlxalq konvensiya və tövsiyələr əsasında)

Müasir mənada insan hüquqları problemi «insan hüquqları» anlayışından bir qədər əvvəl yaranmışdır. Hələ XVIII əsrdə görkəmli mütəfəkkirlərin insanların doğulduğu andan bərabər hüquqlara malik olması və yalnız ictimai münasibətlərdə onların sosial prosesin müxtəlif pillələrində durması fikrində ifadə olunan təbii hüquq haqqında ideyaları ilə rastlaşırıq¹. Təbii hüquq nəzəriyyəsi isə insanın müstəqil dəyərə malik olması nöqtəyi-nəzərindən çıxış edir. Digər tərəfdən, təbii hüquq nəzəriyyəsi şəxsiyyətin hüquqlarına maraq yaradır. Eyni zamanda, bu nəzəriyyə heç bir məhdudiyət qoymadan insanın cəmiyyətdə istənilən yeri tuta bilmək imkanını tanıyır. Nəticədə isə cəmiyyətin şüurunda real siyasi və hüquqi nəticələrlə bağlı olan mütərəqqi dəyişikliklər baş verir.

«İnsan hüquqları» dərslisinin müəlliflərinə görə, insan hüquqları, onların genezisi, sosial kökləri, təyinatı bəşəriyyətin minilliklərdən keçmiş sosial-mədəni inkişafının «əbədi» problemlərindən biridir. Bu problem müxtəlif dövrlərdə siyasi-hüquqi problem olaraq qalsa da, cəmiyyətdə hüquq və vəzifələrin mövcud sinfi-məhdud bölgüsünün əsaslandırılmasında maraqlı olan hakim siniflərin sosial mövqeyindən və sosial inkişafın tarixi mərhələsindən asılı olaraq ya dini, ya fəlsəfi, ya da etik çalarlarla zənginləşirdi. İnsan hüquqları mürəkkəb və çoxtərəfli təzahürdür; onun yaranması insan hüquqlarının təsbit olunduğu hüquq normalarının genezisi ilə bağlıdır².

Tarix göstərir ki, insan hüquqları yalnız problem olmaqla qalmır, dünyada baş verən bütün mühüm hadisələr, ərazi və ideoloji məsələlərdən asılı olmayaraq, onun üzərində öz izini qoyur. Buna görə də in-

¹ «Права человека накануне XXI века». М., 1994, с. 17.

² Права человека. Учебник для вузов. М., Норма, 2000, с. 15.

san hüquqlarının mühüm və əsas problem kimi beynəlxalq aləmdə qiymətləndirilməsi qanunauyğundur.

Ümumiyyətlə isə, L. Hüseynova görə insan hüquqları ideyası ikinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq səviyyəyə çıxmış və dövlətlərin müvafiq öhdəlikləri şəklində təsbit olunmuşdur. Əsas etibarilə, suveren və müstəqil dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləmək missiyasını yerinə yetirən beynəlxalq hüquqda fərdlərin əsas hüquq və azadlıqlarını nizamlayan normaların inkişaf etməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir¹.

1917-1991-ci illər ərzində isə sosial təminat sahəsində, o cümlədən pensiya təminatı sahəsində hüquq və təminatların beynəlxalq sistemi ölkəni müxtəlif iqtisadi imkanlarla və daxili siyasi şəraitlə əhatə edirdi. Qeyd edildiyi kimi, ikinci dünya müharibəsinə qədər humanitar sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlıq heç bir ümumi ideyaya və kifayət qədər səmərəli hüquqi mexanizmlərə malik deyildi. Bu, hüquqi təminatların o dövrdə yüksək olmayan səviyyəsi ilə izah olunur. İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra isə insan hüquqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi problemi beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzinə çevrildi.

L. Hüseynov göstərir ki, insan hüquqları öz inkişafı tarixində üç mərhələdən keçmişdir və bu mərhələlər əsasında üç nəslə fərqləndirmək olar. Birinci nəsələ vətəndaşlıq hüquqları və siyasi hüquqlar, ikinci nəsələ sosial-iqtisadi hüquqlar, üçüncü nəsələ isə bütövlükdə xalqa məxsus olan hüquqlar (məsələn, inkişaf hüququ, sülh hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və s.) aiddir².

Sosial təminat hüququnun, o cümlədən pensiya hüququnun da daxil olduğu sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar XX əsrin əvvəllərində Meksikanın (1917-ci il) və Rusiyanın (1918-ci il) Konstitusiyaları əsasında ortaya çıxmış və ikinci dünya müharibəsindən sonra bu hüquqlar bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə (1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasında, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktında və s.) ayrıca təsbit olunmuşdur.

---

¹ Hüseynov L.H. «Beynəlxalq hüquq», Dərslük, Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı», 2000, s. 171.

² Hüseynov L.H. «Beynəlxalq hüquq», Dərslük, Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2000, s. 180.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları sırasından olan sosial-iqtisadi hüquqlar fərdin sosial-iqtisadi həyat şəraitinin mühafizəsinə və normativ qaydada təsbitinə toxunmaqla insanın əmək və məişət, məşğulluq, sosial müdafiə sahəsində vəziyyətini müəyyən edir və insanların qorxusuz və ehtiyacsız yaşaması üçün şərait yaradılması məqsədi daşıyır. Bu hüquqların həcmi və realizə dərəcəsi iqtisadi rifahdan daha çox asılıdır və buna görə də onların realizəsinin təminatları mülki və siyasi hüquqlarla müqayisədə az inkişaf edib. Sosial-iqtisadi hüquqları xarakterizə edən xüsusiyyətlər kimi isə aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Bu hüquqlar insanın müəyyən, yəni sosial-iqtisadi həyat şəraitinə daxil edilir;
2. Sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətindən asılı olur.

Uzun müddət ərzində sosial-iqtisadi hüquqlara ikinci dərəcəli hüquqlar kimi baxılmış və bu hüquqların tənzimlənməsinin mümkünü neqativ qiymətləndirilirdi. Çünki ədəbiyyatda belə bir fikir hökm sürürdü ki, bu hüquqlar onların təminatı və hüquqi müdafiəsi üzrə dövlətin bilavasitə öhdəliklərinin yaranması üçün əsas ola bilmədiyindən, onların dəqiq müəyyənləşdirilməsi və hüquqi təsnifatının aparılması qeyri-mümkündür¹. Sonralar isə bu tendensiya sosial-iqtisadi və siyasi hüquqların bərabərliyinin etiraf edilməsi ilə əvəz olundu.

Professor E.Q. Tuçkovanın insan hüquqları barədə fikirləri olduqca maraqlıdır. Onun fikrincə, beynəlxalq ictimaiyyət ona istinad edir ki, dövlət və cəmiyyət tərəfindən insan ailəsinin bütün üzvlərinin ləyaqətlərinin, bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınması ümumbəşəri sülhün, ədalətin və azadlığın əsasıdır. Bununla yanaşı, insan hüquqları qanunun hakimliyi ilə qorunmalıdır².

Hal-hazırda isə şəxsiyyətin hüquqi statusunun təminatı üçün sosial-iqtisadi hüquqların mühüm əhəmiyyətə malik olması mübahisəsizdir. Sosial-iqtisadi hüquqlar insanın layiqli həyat şəraitini və sosial müdafiəsini təmin edən hüquqları özündə cəmləşdirir. Pensiya təminatı, sosial sığorta, tibbi xidmət də daxil olmaqla, sosial təminat hüququ

---

¹ Права человека. Учебник для вузов. М., Норма, 2000, с. 159.

² Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения: методические материалы к изучению курса. М., Изд-во РООУ, 1995, с. 20.

mühüm sosial-iqtisadi hüquqlardandır. Cəmiyyətdə uzun müddətdir ki, ədalətlik, azadlıq, insanın ayrılmaz hüquqları, o cümlədən sosial-iqtisadi hüquqlar haqqında ümumbəşəri ideyalar və dəyərlər formalaşmışdır. Getdikcə daha geniş məzmunu malik olmaqla, bu ideyalar hüquqi və sosial dövlət konsepsiyasının əsasını təşkil edir.

Bütövlükdə, cəmiyyətdə insan həyatının təşkili və insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas prinsipləri beynəlxalq aktlarda artıq təsbit olunmuşdur. Bu prinsiplər bütün inkişaf etmiş və sivilizasiyalı ölkələrin hüquq sisteminin əsasını təşkil edir. Şərh etdiklərimiz tam şəkildə sosial təminat hüququna, əsasən də qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminat hüququna da aiddir.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, hal-hazırda insan hüquqları sahəsində 70-dən artıq beynəlxalq müqavilə ilə yanaşı, BƏT çərçivəsində həzən sosial ədalətin *corpus juris*-i adlanan çoxsaylı konvensiyalar da mövcuddur¹.

Vətəndaşların qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminat hüququ ilə bağlı beynəlxalq hüquqi aktları əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Birinci qrupa ümumi xarakterli beynəlxalq-hüquqi aktlar daxildir. Belə aktlara Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948-ci il), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966-cı il) və s. aktlar aiddir.

İkinci qrupa xüsusi xarakterli beynəlxalq-hüquqi aktlar daxildir. Belə aktlara Avropa Sosial Xartiyası (1961-ci il), Sosial təminat haqqında Avropa Konvensiyası (1972-ci il), Avropa Sosial təminat məəcəlləsi (1990-cı il) və s. aktlar aiddir.

Üçüncü qrupa isə köməkçi xarakterli beynəlxalq hüquqi aktları aid etmək olar. Belə aktlara, əsasən, BMT-nin ixtisaslaşmış idarəsi kimi çıxış edən BƏT-in konvensiyaları və tövsiyələri aid edilə bilər.

Hər üç beynəlxalq sənədlər qrupu vətəndaşların sosial təminat sahəsində əsas hüquqlarını, o cümlədən vətəndaşların qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminat hüququnu tənzim edir. Qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə, habelə xəstəliyə, uşaqların tərbiyəsinə görə və qanunla müəyyən edilən digər hallarda

---

¹ Hüseyinov L.İI. «Beynəlxalq hüquq». Dərslik. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı», 2000, s. 176.

maddi təminat hüququnun mahiyyəti onda ifadə olunur ki, obyektiv hallara görə işləmək və əməyi nəticəsində cəbir əldə etmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş vətəndaşlara kifayət qədər vəsaitin yerilməsinə, o cümlədən uşaqların doğumu və tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq ailəyə kömək edilməsinə dövlət təminat verməlidir.

Beynəlxalq hüququn və beynəlxalq insan hüquqları hüququnun inkişafında əvəzsiz rol oynamış BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci il tarixində qəbul edilən «Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi»ndə bir sıra sosial-iqtisadi hüquqlarla yanaşı, sosial təminat hüququ da təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq hüquq üzrə bəzi mütəxəssislər isə göstərirlər ki, beynəlxalq insan hüquqları hüququnun tarixi BMT Nizamnaməsindən başlanmışdır. Onların fikrincə, insan hüquqlarının universal səviyyədə müdafiəsi ideyası ilk dəfə olaraq məhz BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır¹. BMT-nin Nizamnaməsində insan hüquqları anlayışı konkretləşdirilməsə də, buna imkan verən bir sıra prinsipləri təsbit edir. Bütün digər beynəlxalq hüquqi aktlar məhz bu prinsiplərə uyğun şəkildə işlənib hazırlanır². Burada « irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsi» BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi bəyan edilir (1-ci maddə). «Bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək verilməsi» (55-ci maddə) və bunun üçün BMT ilə birgə və ya müstəqil tədbirlər görülməsi (56-cı maddə) dövlətlərin üzərinə vəzifə kimi qoyulur. Gördüyümüz kimi, bu öhdəliklər dəqiq və birmənalı ifadə olunmamışdır. Daha doğrusu, burada söhbət insan hüquqlarının təmin edilməsi və ya insan hüquqlarına hörmət edilməsi vəzifəsindən deyil, bu hüquqlara hörmətin «dəstəklənməsi və həvəsləndirilməsi» vəzifəsindən gedir. İkinci bir tərəfdən, BMT Nizamnaməsində konkret insan hüquq və azadlıqları sadalanmır. Məhz hansı hüquqların əsas insan və vətəndaş hüquqlarına aid olduğunu müəyyən etmək üçün 10 dekabr

---

¹ Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М., 1995, с. 7.

² Международное право. Учебник. Отв. ред. Колосов Ю.М., Кузнецов В.И., М., «Международные отношения», 1998, с. 407.

1948-ci ildə BMT Baş Assambleyası Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini qəbul etmişdir.

Fikrimizcə, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi bir sıra münasibətlər sahəsində nadir sənəd olaraq qalmışdır. Artıq qeyd ediləni kimi bu akt vətəndaş, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təsbit olunduğu ilk beynəlxalq aktdır.

Sosial təminat hüququ və onun əsas tərkib hissəsi olan pensiya təminatı hüququ Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 22-ci və 25-ci maddələrində təsbit edilmişdir. Belə ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 22-ci maddəsində qeyd olunur ki, cəmiyyətin bir üzvü kimi hər bir insanın sosial təminat, milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında hər bir ölkənin strukturuna və ehtiyatlarına müvafiq olaraq, ləyaqətinin qorunması, şəxsiyyətinin azad inkişafı üçün zəruri olan iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını həyata keçirmək hüququ var. Bəyannamənin 25-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən isə hər bir insan özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün qida, paltar, mənzil, tibbi və zəruri sosial xidmət də daxil olmaqla, layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququna, işsizlik, xəstəlik, əlillik, dul qalmaq, qocalıq, yaxud özündən asılı olmayan digər səbəblərə görə yaşayış üçün zəruri olan vəsaitlərdən məhrum olduğu hallarda təminat hüququna malikdir¹.

Göründüyü kimi, Bəyannamə nəinki vətəndaşlar qocaldıqda, əlil olduqda və ailə başçısını itirdikdə onların maddi təminat hüququnu, həm də bütövlükdə sosial təminatla bağlı aşağıdakı məsələləri özündə təsbit edir:

1. Cəmiyyətin üzvü kimi hər kəsin sosial təminat hüququnu;
2. Hər kəsin özünün və ailəsinin sağlamlığını və rifahını insanın əsas ehtiyaclarının (ərzaq, yaşayış, tibbi xidmət, sosial xidmət) ödənilməsi imkanını insanlara təmin edən layiqli həyat səviyyəsi hüququnu;
3. Sosial təminat hüququnun, o cümlədən pensiya təminatı hüququnun yaranması üçün əsas olan sosial risklərin siyahısı (işsizlik, xəstəlik, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, qocalıq və insan iradəsindən asılı olmayaraq yaşayış üçün vəsaitin itirilməsinin digər halları).

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq müqavilə və paktlardan

---

¹ Международная защита прав человека. Документы и материалы. Харьков, 1998, с. 13, 14.

fərqli olaraq, bəyannamələr tövsiyə xarakteri daşıyır. Lakin bəyannamələr dövlətlərin üzərinə formal olaraq hüquqi öhdəliklər qoymasalar da, onların mənəvi-siyasi nüfuzu çox yüksəkdir və dövlətlər bu nüfuzu tanıyırlar¹.

Ümumi xarakterli beynəlxalq-hüquqi aktlar kimi çıxış edən İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktla eyni vaxtda, 1966-cı ildə imzalanıb (Azərbaycan Respublikası hər iki sənədə 21 iyul 1992-ci ildə qoşulub). İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın xüsusiyyətləri onda elan olunan hüquqların xüsusiyyətləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu hüquqların realizəsinin həcmi dövlətin iqtisadi rifahından asılıdır və buna görə də müxtəlif ölkələrdə eyni cür ola bilməz.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi kimi Beynəlxalq pakt da hər kəsin, sosial sığorta da daxil olmaqla, sosial təminat hüququnu (9-cu maddə); özünün və ailəsinin layiqli həyat səviyyəsi hüququnu (zəruri qida, paltar, yaşayış və həyat səviyyəsinin fasiləsiz yaxşılaşdırılması da daxil olmaqla) (maddə 11), fiziki və psixi sağlamlığın mümkün olan ən yüksək səviyyəsinə çatmaq hüququnu (12-ci maddə) tanıyır.

Eyni zamanda Paktda iştirak edən hər bir dövlət ümumqəbul edilən hüquqların bütün tanınan üsullarla tam həyata keçirilməsini (xüsusilə, qanunvericilik tədbirlərinin görülməsi) təmin etmək üçün malik olduğu mümkün imkanlar çərçivəsində tədbirlər görməyi öhdəlik kimi öz üzərinə götürür. Bu həm də pensiya təminatı hüququna aiddir.

Paktla qırılmaz əlaqədə olan Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində göstərilir ki, hər kəs onun özünün və ailəsinin sağlamlığını və rifahını təmin etmək üçün zəruri olan həyat səviyyəsinə (qida, paltar, tibbi yardım və sosial xidmət də daxil olmaqla) və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dul qalma, qocalıq və insan iradəsindən asılı olmayaraq yaşayış üçün vəsaitin itirilməsinin digər hallarında təminat almaq hüququna malikdir.

Beləliklə, göstərilən beynəlxalq aktlarda hər kəsin sosial təminata (o cümlədən sosial sığortaya) olan hüququ nəinki təsbit edilmişdir,

---

¹ Международное право. Учебник. Отв. ред. Колосов Ю.М., Кузнецов В.И., М., «Международные отношения», 1998, с. 407.

həm də onun üçün təmin edilməli olan həyat şəraiti müəyyən edilmişdir. Əslində bu, mahiyyətcə, insanın və onun ailəsinin sağlamlığının və rifahının təmin edilməsi üçün zəruri olan hər şeyi nəzərdə tutan sosial minimum səviyyəsidir. Bununla yanaşı, bu aktlarda həm də baş verdiyi halda fərd və ailənin dövlət tərəfindən təmin olunmalı olduğu sosial risklərin siyahısı verilmişdir.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə əsaslanan İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt ancaq ümumi şəklidə onu ratifikasiya etmiş dövlətlərin vəzifələrini müəyyən edir. Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan Respublikası öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirir. Ancaq təminat səviyyəsi (xüsusilə pensiya təminatı) istisna təşkil edir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası 1995-ci il Konstitusiyasında dövlətin vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalmasını bir vəzifə kimi elan etmiş (16-cı maddə) və pensiyaların minimum məbləğinin qanunla müəyyən edilməsi göstərilmişdir (38-ci maddə). Göründüyü kimi, konstitusiyada pensiyaların minimum məbləğinin yaşayış səviyyəsi ilə əlaqəsi təsbit edilməmişdir. Yaxşı olardı ki, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasında nəinki pensiya təminatının, həm də bütövlükdə sosial təminatın minimum yaşayış səviyyəsinə uyğun müəyyən edilməsi təsbit olunaydı.

Sosial təminat hüququ üzrə görkəmli alim, professor E.Q. Tuçkova sosial təminat hüququnun reallığı ilə bağlı olaraq, daha dəqiq desək, dövlətin bu hüquqların minimum yaşayış səviyyəsində təqdim etməsi ilə əlaqədar haqlı olaraq göstərir ki, dövlət heç bir halda insanların layiqli həyat şəraitini təmin etmək vəzifəsindən azad olunmur¹.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsinə əsasən, bu Paktda iştirak edən dövlətlər etiraf edirlər ki, həmin hüquqlardan istifadə olunmasını bu Pakta müvafiq olaraq təmin edən bu və ya digər dövlət həmin hüquqlara yalnız qanunla müəyyən edilən və bu hüquqların təbiətinə uyğun olduğu qədər, həm də demokratik cəmiyyətdə ümumi rifaha yardım göstərmək məqsədilə

---

¹ Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения. Учебно-методическое пособие. Нормативные акты о пособиях и компенсационных выплатах. М., 1995, с. 81.

məhdudiyətlər qoya bilər¹.

İkinci qrupa daxil olan xüsusi xarakterli aktlar içərisində ön mühüm yeri Avropa Şurasının 1961-ci ildə qəbul etdiyi Avropa Sosial Xartiyası tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Şurası fəaliyyət göstərdiyi yarım əsrdən artıq müddətdə demokratik prinsiplərin və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində təsirli mexanizmlər yaratmışdır. Avropa Şurası tərəfindən ona yeni üzv olan ölkələrlə əməkdaşlıq və onlara yardım sahəsində hazırlanan proqramlar bu ölkələrdə demokratik islahatların möhkəmləndirilməsi və sürətləndirilməsində mühüm amillərdir. Bu inkişaf yeni üzv ölkələrə Avropada gedən əməkdaşlıq proseslərinə və strukturlarına ahəngdar və ardıcılıqla inteqrasiya etməyə, ilk növbədə Avropa Şurasında öz mövqelərini möhkəmləndirməyə imkan verir. Son on ildə Mərkəzi və Şərqi Avropada baş verən tarixi hadisələr Avropanın demokratiya ailəsinə inteqrasiya olunan yeni üzv ölkələrin inkişafına kömək göstərilməsində Avropa Şurasının mühüm rolu bir daha vurğulanmalıdır.

Azərbaycan Respublikası 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına tam hüquqlu üzv qəbul olunmuşdur. Öz nizamnaməsində Avropanın böyük birliyinə nail olunmasını, parlament demokratiyası prinsipini müdafiə etməyi, qanunun və insan hüquqlarının aliliyini, sosial tərəqqiyə və iqtisadi inkişafa yardım etməyi və ümumbəşəri dəyərləri möhkəmləndirməyi öz qarşısına məqsəd qoymuş Avropa Şurası yarım əsrlik fəaliyyəti dövründə bir çox akt qəbul edib ki, onların içərisində İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası, Avropa Sosial Xartiyası, Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi, Sosial təminat haqqında Avropa Konvensiyası və digər aktlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qocalığa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların təqdim edilməsi barədə və sosial təminat haqqında müvəqqəti sazişlər isə Avropa Şurasının ilkin sənədləri kimi çıxış edirlər.

Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsinə görə bütün işçilər və onların himayəsində olanlar sosial təminat hüququna malikdirlər. Həmin maddəyə əsasən, sosial təminat hüququnun səmərəli şəkildə hə-

---

¹ Международная защита прав человека. Документы и комментарии. Харьков, 1998, с. 46.

yata keçirmək üçün Avropa dövlətləri aşağıdakı öhdəlikləri öz üzərlərinə götürürlər:

- sosial təminat sistemini yaratmaq, yaxud yaradılmasına köməklik göstərmək;
- Avropa Sosial Təminat Məcəlləsinin ratifikasiyası üçün zəruri olan səviyyədə sosial təminat sisteminin yaradılması;
- sosial təminat sisteminin müntəzəm olaraq yüksəldilməsinə nail olmaq və s.

Xartiyanın 23-cü maddəsində isə yaşlı şəxslərin sosial müdafiəsi hüququ təsbit edilmişdir. Xartiyada göstərilir ki, hər bir dövlətdə tətbiq edilən tədbirlərə uyğun olaraq, Avropa Şurasında yaşa görə pensiyaya çıxan şəxslərin lazımı həyat səviyyəsini təmin edə bilən üsullardan istifadə edilməlidir. Eyni zamanda pensiya yaşına çatan, lakin pensiya almaq hüququ olmayan və ya yaşamaq üçün digər gəlir mənbəyinə malik olmayan hər bir şəxs kifayət qədər vəsait, o cümlədən onların tələbatlarına cavab verən tibbi və sosial yardım almaq hüququna malik olmalıdır.

Yaşlı şəxslərin sosial müdafiə hüququnun səmərəli realizəsini təmin etmək üçün Avropa dövlətləri müstəqil surətdə və ya dövlət təşkilatları, yaxud xüsusi təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək yolu ilə yaşlı şəxslərə mümkün qədər cəmiyyətin dəyərli üzvü olaraq qalmaları üçün imkanlar yaratmaq məqsədilə zəruri tədbirlər görməlidir. Bunun üçün dövlət:

- yaşlı şəxslərə lazımı səviyyədə yaşamağa və ictimai, sosial, mədəni həyatda aktiv rol oynamağa imkan verən uyğun mənbələr nəzərdə tutmalı;
- yaşlı şəxslərə ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün yaradılan xidmətlər haqqında məlumatlar verməlidir.

Bütün bunlar yaşlı şəxslərə azad surətdə özlərinə yaşayış tərzini seçməyə və onlar üçün adət etdikləri şəraitdə müstəqil yaşamalarına şərait yaradılmalıdır. Bunun üçün onlara:

- onların tələbatına və səhhətinin vəziyyətinə uyğun olan mənzil verilməsi və mənzilin onların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına köməklik göstərilməsi;
- onların sağlamlığına qayğı göstərilməsi, müvafiq sosial xidmətlərin yaradılması, qocalar evində yaşayan yaşlı şəxslərin şəxsiyyətinin

toxunulmazlığı və qocalar evlərinin yaşayış şəraiti ilə bağlı olan qərarlarda onların iştirak etmək hüququna hörmət edilməsi¹.

Lakin Avropa Sosial Xartiyası ilk dövrlərdə o qədər də güclü siyasi dəstək ala bilməmişdi. Xüsusilə iqtisadi çətinliklərin mövcud olduğu bir dövrdə dövlətlər öz üzərlərinə yüksək maliyyə imkanları tələb edən vəzifələr götürməməyə çalışırdılar. Əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək yüksək iqtisadi imkan tələb edirdi².

Sonra isə BƏT ilə əməkdaşlıq etməklə Avropa Şurası həmin təşkilatın «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» 102 sayılı (1952-ci il) Konvensiyası əsasında 1964-cü ildə Avropa Sosial Təminat Məcəlləsini hazırlamışdır. Ona əlavə edilən protokollarla birlikdə bu Məcəllə sazişə gələn dövlətlərin tək-cə xəstəlik, işsizlik, əmək zədələri və peşə xəstəliyi, analıq ilə əlaqədar deyil, həm də qocalıq, əlillik, ailə başçısını itirmə, uşaqları saxlama ilə əlaqədar hallarda təqdim etməli olduğu mühafizənin minimum səviyyəsini müəyyən edir. Lakin bu məcəllədə BƏT-in 102 sayılı Konvensiyası ilə nəzərdə tutulmuş sosial təminatın minimum səviyyəsindən daha yüksək səviyyədə müəyyən edilməsi qaydası nəzərdə tutulmamışdır. Məcəllədə ümumi müddəalardan (istifadə edilən terminlərin izahı) başqa, sosial təminatın bütün ənənəvi həlqələrinin, o cümlədən yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə müavinətlərin (burada müavinət anlayışı bizim terminologiya ilə pensiya mənasında işlədilir) məzmunu açılır. Məcəllədə həm də dövrü ödəmələrin hesablanması standartları, habelə nəzarət (gözyetirmə) prosedurunun standartları öz əksini tapmışdır. Ənənəvi pensiyaçılar kateqoriyalarına ödənilən pensiyaların məbləği isə 1№-li cədvəldə göstərilmişdir. Bu cədvəldə məbləğlər əvvəlki əmək haqqına nisbətə faizlə, yaxud (müəyyən şərtlər olduqda) əl əməyi ilə iş görən kişi cinsli ixtisaslı işçinin və ya kişi cinsli adi yaşlı işçinin əmək haqqına nisbətə faizlə göstərilmişdir. Dövlət hər bir halda öz arzusu ilə müvafiq əmək haqqını seçə bilər.

---

¹ Европейская социальная хартия. Социальный Вестник № 1 (3), 2001, с. 111.

² Bayramova P.A. İnsan hüquqları. Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 1998, s.54.

Cədvəl № 1

Pensiya üçün əsas	Ənənəvi pensiyaçı	Əmək haqqına nisbətdə pensiyanın məbləği, faizlə
Pensiya yaşına çatma	Pensiya yaşlı arvadı olan kişi	40
Əlillik	Arvadı və iki uşağı olan kişi	40
Ailə başçısının itirmə	İki uşağı olan dul qadın	40

Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi, üzərində təkimişdirmə işləri aparıldıqdan sonra, 6 noyabr 1990-cı ildən qoşulmaq üçün açıq elan edilmişdir. Onu ilk olaraq 13 dövlət imzalamışdır: Avstriya, Belçika, Kipr, Finlandiya, Fransa, Almaniya, Yunanistan, İtaliya, Lüksemburq, Norveç, Portuqaliya, İsveç və Türkiyə.

Aşağıdakı 2 №-li cədvəldə isə həm tənha adamlara, həm də «tipik» pensiyaçılara təqdim edilən ödənişlərin əvvəlki əmək haqqına faizlə nisbətdə ölçüsü göstərilmişdir.

Cədvəl № 2

Sığorta hadisəsi	Tənha pensiyaçının aldığı pensiyanın məbləği (əmək haqqına nisbətdə faizlə)	Himayəsində şəxslər olan tipik pensiyaçının pensiyasının məbləği (əmək haqqına nisbətdə faizlə)
Pensiya yaşına çatma	50%	Müəyyən yaşda arvadı olan şəxs; 65%
Əlillik	50%	Arvadı və iki uşağı olan şəxs; 65%
Ailə başçısını itirmə: • Ailə başçısını itirmiş arvad; • Uşaq	50% 20%	İki uşağı olan ailə başçısını itirmiş ər (arvad); 65%

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının hazırkı pensi-

ya qanunvericiliyi sosial təminatın göstərilən növlərini almaq hüququ olan şəxslərin dairəsinə görə Avropa Sosial Təminat Məcəlləsində nəzərdə tutulan standartlara cavab verir.

Avropa Sosial Təminat Məcəlləsinin yenidən baxılmış variantında isə pensiyaların məbləğləri birinci Məcəlləyə nisbətən təxminən 20% yüksəkdir.

Məcəllədə işlədilən əvvəlki əmək haqqı anlayışı milli qanunvericiliyə uyğun müəyyən edilir. Bu zaman pensiyaların və ya onların hesablandığı əvvəlki əmək haqqının maksimal hədləri müəyyən edilə bilər. Bütün hallarda pensiyaların ümumi məbləği səhhətin və ailənin maddi vəziyyətini lazımı səviyyədə saxlamağa imkan verməlidir və adi yaşlı kişi işçinin əmək haqqından hesablanmış pensiyadan az olmamalıdır.

Məcəllə ilə həm də müəyyən edilmişdir ki, qocalığa görə, əmək zədələri, əlillik və ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar pensiyaların məbləği əməyin ödənilməsində və qiymətlərində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi ilə əlaqədar yenidən nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə yaranmış vəziyyətlə əlaqədar sosial təminatın bir çox növləri, hər şeydən əvvəl isə muzzdlə işləmiş vətəndaşların pensiyaları öz səviyyəsinə görə minimal beynəlxalq standartlara cavab vermir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası»nın giriş hissəsində də qeyd olunur ki, əmək haqqının və pensyanın orta aylıq məbləği hələlik əhalinin tələbatını tam həcmdə ödəmək səviyyəsində deyildir. Eyni zamanda pensiya sisteminin idarə olunması, pensiyaların müəyyən edilməsi və əhaliyə verilməsi mexanizmi günün tələblərinə cavab vermir¹.

Sosial təminat haqqında Avropa Konvensiyası isə, sosial təminat haqqında milli qanunvericiliklərin vəhdətinə nail olunması, onun çox-tərəfli koordinasiyası, əcnəbilərin və emiqrantların sosial təminatı məsələlərini tənzimləyən, xüsusilə də həmin ölkələrin vətəndaşları ilə münasibətdə nisbi bərabərliyi təmin edən, əldə edilmiş və əldə edilən

---

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası». «Azərbaycan» qəzeti. 18 iyul 2001-ci il, № 160, s. 1.

hüquqların müdafiə edilməsini müəyyən edən xüsusi saziş bağlanması haqqında qərarın realizəsini təmin etmək məqsədilə qəbul edilmişdir. Bu konvensiyada sazişə qoşulan ölkələrin vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin bərabərliyi prinsipi və yaşayış yerindən asılı olmayaraq pensiyaların mühafizəsi prinsipi, yəni Avropa Sosial Xartiyasının və BÖT-in bir neçə konvensiyasının əsasında duran prinsiplər təsbit edilir. Konvensiya həm də ölkə qanunvericiliyinin tətbiq edilmə qaydalarını müəyyən edir və vətəndaşlara bütün əsas müavinət və pensiyaların (əlillik, qocalıq, ailə başçısının itirilməsi, əmək zədəsi və peşə xəstəliyi, ölüm, analıq, işsizliyə görə müavinət və pensiyalar, ailə müavinətləri) təqdim edilməsi qaydasını tənzimləyən xüsusi qaydaları təsbit edir.

Bununla yanaşı, həmin Konvensiya onun əsasında Avropa dövlətləri arasında sonralar ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin bağlanmasına imkan verən beynəlxalq müqavilədir.

Bizim respublikamız hələ ki, bu konvensiyaya qoşulmamışdır. Lakin əcnəbilərin, qaçqınların, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin respublikamızın vətəndaşları ilə bərabərliyini müəyyən edən bir sıra mühüm müddəalar artıq bizim Kosntitusiyamızda və qanunlarımızda təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 69-cu maddəsinə görə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilərlər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

Bu bərabərlik pensiya qanunvericiliyində, o cümlədən «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası qanununda da öz əksini tapmışdır. Həmin qanunda belə bir müddəa da nəzərdə tutulmuşdur ki, vətəndaşların başqa dövlətlərin ərazisində iş dövrü pensiya təyin olunması üçün tələb olunan iş stajına, əgər həmin dövlətlərlə bağlanmış sazişlərdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, daxil edilir. Həmin qanuna görə, istənilən halda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin pensiya təminatı hüququ saxlanılır.

Pensiya təminatı sahəsində ikitərəfli sazişlərə gəldikdə isə Azərbaycan Respublikası Gürcüstan, Özbəkistan, Ukrayna, Qazaxıstan,

Qırğızıstan, Moldova, Türkmənistan, Türkiyə Respublikaları ilə sazişlər imzalamışdır və bu sazişlər artıq ratifikasiya edilməklə qüvvəyə minmişdir.

Vətəndaşların qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminat hüququ ilə bağlı beynəlxalq hüquqi aktların üçüncü qrupunu, qeyd etdiyimiz kimi BƏT-in konvensiya və tövsiyələri təşkil edir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının BƏT-in pensiya sığortasına müvafiq konvensiyalarını ratifikasiya etməməsi milli təcrübədə beynəlxalq prinsip və normaların tətbiq edilməsini çətinləşdirir. Fikrimizcə, bu vəzifənin tez bir zamanda reallaşdırılması üçün artıq bu gündən etibarən BƏT-in aktlarında cəmləmiş beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi ilə məşğul olmaq lazımdır. Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı sistemində islahatların aparıldığı şəraitdə bu vəzifə xüsusilə aktualdır.

Göstərmək lazımdır ki, BƏT öz fəaliyyəti dövründə sosial təminat, o cümlədən pensiya təminatı sahəsində həm ümumi xarakterli, həm də pensiya təminatının ayrı-ayrı növləri üzrə normaları nəzərdə tutan bir sıra konvensiyalar və tövsiyələr qəbul etmişdir. Ümumi xarakterli konvensiyalara və tövsiyələrə, əsasən, aşağıdakıları daxil etmək olar: «Sosial təminatın minimum normaları haqqında» 1952-ci il tarixli 102 №-li Konvensiya, «Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında» 1962-ci il tarixli 117 №-li Konvensiya, «Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında» 1962-ci il tarixli 118 №-li Konvensiya, «Sosial təminat hüquqlarının saxlanması haqqında» 1982-ci il tarixli 157 №-li Konvensiya və 1983-cü ildə onu tamamlayan 167 №-li Tövsiyə. Pensiya təminatının ayrı-ayrı növləri üzrə aktlara aşağıdakılar daxildir:

1. Sənaye və ticarət müəssisələrinin işçilərinin, azad peşə sahiblərinin, o cümlədən evdə işləyən işçilərin və ev xidmətçilərinin qocalığa görə məcburi sığortası haqqında 35 sayılı Konvensiya (1933);
2. Kənd təsərrüfatı işçilərinin qocalığa görə məcburi sığortası haqqında 36 sayılı Konvensiya (1933);
3. Sənaye müəssisələri işçilərinin, azad peşə sahiblərinin, o cümlədən evdə işləyən işçilərin və ev xidmətçilərinin əlilliyə görə məcburi sığortası haqqında 37 sayılı Konvensiya (1933);
4. Kənd təsərrüfatı işçilərinin əlilliyə görə məcburi sığortası haqqında 38 sayılı Konvensiya (1933);

5. Sənaye müəssisələri işçilərinin, azad peşə sahiblərinin, o cümlədən evdə işləyən işçilərin və ev xidmətçilərinin ailə başçısını itirməyə görə məcburi sığortası haqqında 39 sayılı Konvensiya (1933);

6. Kənd təsərrüfatı işçilərinin ailə başçısını itirməyə görə məcburi sığortası haqqında 40 sayılı Konvensiya (1933);

7. Əlilliyə, qocalığa və ailə başçısını itirməyə görə sığorta ilə bağlı hüquqların saxlanmasına görə beynəlxalq əməkdaşlığın müəyyən edilməsi sistemi haqqında 48 sayılı Konvensiya (1935);

8. Dənizçilərin pensiyaları haqqında 71 sayılı Konvensiya (1946);

9. Əlilliyə görə, qocalığa görə və ailə başçısını itirməyə görə müavinətlər haqqında 128 sayılı Konvensiya (1967) və eyni adlı 131 sayılı Tövsiyə (1967)¹.

Vətəndaşların qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminatında ən mühüm yerləri BƏT-in 1933-cü il tarixli 35-40 sayılı Konvensiyalarını ümumiləşdirən 1967-ci il tarixli «Əlilliyə, qocalığa və ailə başçısını itirməyə görə müavinətlər haqqında» 128 sayılı Konvensiya və qocalıq, ailə başçısının itirilməsi kimi pensiya risklərinin məcburi sığortası məsələləri ilə bağlı müddəaları əks etdirən «Sosial təminatın minimal normaları» haqqında 102 sayılı Konvensiya (1952) tutur.

BƏT-in «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» 102 sayılı Konvensiyası (1952) dövlətlərin doqquz növ müavinət ödəmək vəzifəsini müəyyən edir və bu Konvensiyada qocalığa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə müavinətlərin təyin edilməsi məsələsinə də böyük diqqət yetirilir.

Konvensiya qocalığa görə müavinətə münasibətdə aşağıdakı normaları nəzərdə tutur:

— hər iki cinsdən olan vətəndaşlar üçün pensiya yaşı 65 yaşdan yuxarı olmayaraq və hətta yaşlı vətəndaşların işləmək qabiliyyəti nəzərə alınmaqla daha yüksək yaş həddi;

— sığorta ödənişləri sisteminə əsaslanan pensiyaların məbləğinin, əgər əmək haqqının məbləğindən artıqdırsa, azaldılması.

Konvensiya əlilliyə görə müavinətə münasibətdə aşağıdakı normaları müəyyən edir:

---

¹ Права человека. Сборник международных документов. М., Юридическая литература, 1998, с. 595-604.

— sığorta ödənişlərinin ödənilməsi və ya muzzdlu iş üçün 15 illik staj və ya ölkədə 10 il müddətində yaşama;

— hər hansı bir əməyə olan qabiliyyəti tam itirildiyi halda müavinətin ödənilməsi.

Konvensiyada ailə başçısını itirməyə görə müavinətin ödənilməsinə münasibətdə:

— müavinətin vəfat etmiş şəxsin yalnız dul qalmış həyat yoldaşına və uşaqlarına ödənilməsi;

— vəfat etmiş şəxsin dul qalmış həyat yoldaşı işlədiyi hallarda müavinətin azaldılması və s. müəyyən edilir¹.

Gördüyümüz kimi, cəmiyyətin üzvü kimi vətəndaşın qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminat hüququ həm ümumi, həm də xüsusi xarakterli çoxsaylı beynəlxalq aktlarda, o cümlədən milli qanunvericiliyimizdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu maddi hüququn məzmunu və təminatlılığı bütövlükdə normativ bazanın vəziyyətindən asılıdır. Buna görə də bu sahədə vətəndaşların hüquqlarının tam realizəsini təmin edə biləcək hüquqtəbqiçedic i fəaliyyət hazırkı şəraitdə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Lakin dövlətlərin öksəriyyətindən fərqli olaraq, respublikamızın milli qanunvericiliyində, yəni «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası qanununda və 18 fevral 1997-ci il tarixli «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda qocalığa görə maddi təminat hüququ deyil, müəyyən yaşa çatmağa görə belə bir hüquq təsbit edilmişdir. Əgər dünya ölkələrinin pensiya qanunvericiliyinə nəzər salsaq görərik ki, ən aşağı pensiya yaşı kişilər üçün 60, qadınlar üçün 55 yaş (Rusiya, İtaliya və s.), maksimal pensiya yaşı isə 67 yaş (İsvəçrə, İspaniya və s.) müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan, fikrimizcə, həmin yaşda insanları tibbi və bioloji aspektdən qoca adlandırmaq mümkün olmadığına görə² «qocalıq» termini «müəyyən yaş həddinə çatma» termini ilə əvəz edilməlidir.

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г.: Право социального обеспечения России. М., 2001, с.534; Права человека. Учебник. М., 2000, с. 165.

² Белов В.И. Аспекты трудовой деятельности пенсионеров по возрасту. В кн.: Трудоспособность пенсионеров по старости. Вопросы стимулирования и организации их труда. М., Мысль, 1975, с. 5.

BƏT-in qeyd olunan Konvensiyalarında bilavasitə pensiya sığortası və onun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı olan məsələlər nizama salınır. Vətəndaşların pensiya sığortası vəsaitlərinin yaranmasında iştirakı milli qanunvericilikdə ümumi qaydalardan istisnanın və ya sığorta olunanların sığorta haqlarını ödəməkdən azad olunmasının nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, mühüm ideya kimi qəbul edilir. Sığorta fondlarının idarəçiliyi məsələlərində məcburi elementlərdən biri də sığorta olunanların bu fondların idarəçiliyində iştirakı məsələsidir.

BƏT-in 35-40 №-li konvensiyalarına uyğun olaraq, qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə vətəndaşların pensiya təminatı üzrə pensiya sığortasının əsas şərtləri aşağıdakılardan ibarətdir:

— Sığorta olunmuş şəxsin qocalığa görə pensiya almaq hüququ 65 yaşdan yuxarı olmayan pensiya yaşına çatmaqla və müəyyən stajın olması ilə əlaqələndirilir;

— Sığorta olunmuş şəxsin əlilliyə görə pensiya almaq hüququ onu kifayət qədər mükafat almaq imkanından məhrum edən ümumi əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə və qocalığa görə pensiyada olduğu kimi müəyyən stajın mövcudluğu ilə şərtlənir (həmin staja sığorta anından, o cümlədən sığorta hadisəsinin baş verməsindən qabaq müəyyən olunmuş bütün dövr ərzində minimal ödəmələrin ödənilməsi müddəti daxildir);

— Ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ da sığorta müddəti ilə bağlıdır. Əlilliyə görə pensiya ilə analoji olaraq ödəmələrin minimal məbləğinin ödənilməsinə və ödəmələrin ödənilməsi müddəti, habelə digər sosial risklərin (müvəqqəti əmək qabiliyyətsizliyi, işsizlik) sığorta dövrünün «hesablanma» imkanına aid tələblər müəyyən edilmişdir. Vəfat etmiş şəxsin uşaqları və arvadı (əri) bu pensiyayı almaq hüququna malikdirlər. Dul qalmış arvada (ərə) münasibətdə əlavə şərtlər müəyyən oluna bilər (məsələn, yeni nigaha daxil olanlar, müəyyən yaş həddini keçənlər, əlillər barəsində). Göstərilən halları nəzərə almaqla demək olar ki, ailə başçısını itirməyə görə pensiya «dar ailəvi» xarakter daşıyır.

Sığorta haqqında təkliflər ümumiləşdirilmiş formada BƏT-in 43 №-li «Əlilliyə, qocalığa, ailə başçısını itirməyə görə sığortanın ümumi prinsipləri haqqında» Tövsiyəsində verilir. 43 №-li Tövsiyə bəzi əlavə dəqiqləşdirmələr müəyyən edir və sığorta olunanların hüquqlarının saxlanması və bərpası haqqında müddəalar nəzərdə tutur. Bundan baş-

qa, o, ödəmələrin fasiləsiz həyata keçirilməsinə yardım üçün dövlətin maliyyə köməyinin zəruriliyini nəzərdə tutur. Bu planda dövlətin maliyyə fəaliyyəti bəzi hallarda özündə sığorta olunanların müəyyən kateqoriyasının xeyrinə ödəmələri həyata keçirən adi sığortaçı funksiyasının ifadə etməlidir. Bu cür sığorta üçün əsasların seçilməsi və şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsi dövlətin iqtisadi imkanları nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir.

43 №-li Təvsiyəyə uyğun olaraq, qocalığa görə pensiya üçün pensiya yaşını qocalar üçün istirahətin təmin edilməsi və əmək bazarında iş yerlərinin boşaldılması vasitəsi kimi 60 yaşadək endirmək imkanı nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, həmin təvsiyədə xüsusilə çətin və qeyri-sağlam iş şəraitində uzun müddət işləmiş şəxslərin digər peşələrdə işləyən şəxslərdən daha tez pensiya almaq hüququna malik olmasına yol verilməsi nəzərdə tutulur. Bu normalar pensiya təminatının bazar münasibətlərinə keçdiyi bir şəraitdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və pensiya təminatının zəruri diferensiasiyasını nəzərdə tutan məşğulluq problemi ilə əlaqəni müəyyən edir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, pensiya sistemi bu əsasa görə pensiyanın diferensiallaşdırılması ideyasını istisna etmir. Lakin görünür ki, belə diferensiasiya sığorta ödəmələrinin diferensiallaşdırılmış tarifinin müəyyən edilməsi vasitəsilə həyata keçirilməlidir. 43 №-li Təvsiyədə pensiya təminatı səviyyəsini müəyyən edən mühüm amillər aydınlaşdırılır: işçilərin qoca yaşlarında məhrumiyətlərlə (ehtiyaclarla) qarşılaşmamaları üçün pensiya əsas ehtiyacları ödəyə biləcək səviyyədə olmalıdır. Buna görə də müəyyən sığorta stajına malik olan bütün şəxslər üçün pensiya həyat səviyyəsi nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Bundan başqa, həmin təvsiyədə qeyd olunur ki, sığorta olunan şəxslərə onların aktiv dövrü ərzindəki iqtisadi vəziyyətlərinə uyğun olan pensiya verilməlidir.

Beləliklə, pensiyaçıların pensiya təminatı səviyyəsi 3 əsas amillə müəyyənləşdirilməlidir: insanın əsas ehtiyaclarının ödənilməsi üçün kifayət etməsi; yaşayış səviyyəsinin nəzərə alınması; insanın əsas əmək fəaliyyəti dövründəki iqtisadi vəziyyətinə uyğun olması. Eyni müddəalar əlilliyə və ailə başçısına itirməyə görə pensiyalar üçün də

nəzərdə tutulur¹.

Qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə məcburi sığorta məsələlərinə həsr olunmuş BƏT Konvensiyalarının əsas müddəaları son onilliklər ərzində digər konvensiya və tövsiyələrdə öz inkişafını tapmışdır.

İlk növbədə gəlirin təmin edilməsi haqqında 1994-cü il 67 №-li Tövsiyəyə diqqət yetirək. Bu tövsiyədə həm də məcburi sosial sığorta məsələləri öz əksini tapır. Əsasən tövsiyədə rəhbər prinsiplər kimi aşağıdakı müddəalar nəzərdə tutulub:

— əmək qabiliyyətsizliyi səbəbindən və ya ailə başçısını itirməyə görə və ya haqqı ödənilən iş əldə etmək qabiliyyətinin olmaması ilə əlaqədar olaraq itirilmiş gəlir məbləğinin bərpa edilməsi yolu ilə yoxsulluğu aradan qaldırmaq;

— gəlirin təmin edilməsi mümkün qədər məcburi sosial sığorta əsasında təşkil olunmalıdır və bunun vasitəsilə müəyyən olunmuş tələblərlə təmin edilmiş şəxslər tərəfindən sığorta fondlarına ödənilmiş ödəmələr nəzərə alınmaqla, qanunla müəyyən olunmuş hallarda və məbləğdə ödənilən müavinət almaq hüququnu təmin etmək.

Ümumiyyətlə, BƏT-in konvensiya və tövsiyələrinin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında göstərmək olar ki, həmin sənədlərdə istənilən iqtisadi şəraitdə tətbiq edilmək üçün müvafiq olan pensiya sığortasının əsas müddəaları müəyyən olunmuşdur. Buna görə də belə bir beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və nəzərə alınması ölkədə pensiya sığortasının müvəffəqiyyətli inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir².

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən BƏT-in üzvü olmasına baxmayaraq, sosial təminat, o cümlədən pensiya təminatı ilə bağlı konvensiyaları ratifikasiya etməyib. Lakin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə Azərbaycan Respublikası Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) təşkilatlarının Milli Konfederasiyası arasında 2001—2002-ci illər üçün 2 iyun 2001-ci ildə bağlanmış Baş Kollektiv

---

¹ Миронова Т.К. Пенсионное страхование в конвенциях МОТ // «Социальная защита», 1998, № 2, с. 48.

² М.Н. Əliyev. Pensiya sığortası BƏT-in konvensiya və tövsiyələrində // «Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət». Elmi məqalələr məcmuəsi, 25-ci buraxılış, Bakı, «Elm», 2000, s. 18-19.

Sazişin 25-ci bəndinə görə BƏT-in sosial təminatla bağlı olan «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» 1952-ci il tarixli 102 №-li, «Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında» 1962-ci il tarixli 117 №-li, «Sosial təminat sahəsində hüquqların saxlanması beynəlxalq sisteminin təyin edilməsi haqqında» 1982-ci il tarixli Konvensiyalarına qoşulması barədə razılığa gəlmişlər¹.

Bütövlükdə, konvensiyanın ratifikasiya aktı özündə hər, şeydən əvvəl, üzv dövlət tərəfindən BƏT çərçivəsində qəbul edilən normalara əməl etmək öhdəliyini ifadə edir. İstənilən üzv dövlət konvensiyanın işlənilib hazırlanmasında iştirak edib-etməməsindən və onun qəbul olunması üçün səs verməsindən asılı olmayaraq, onu ratifikasiya edə də bilər, etməyə də bilər. Bu, Təşkilatın özünün Nizamnaməsindən irəli gəlir. Sosial təminatla bağlı konvensiyanı ratifikasiya etməklə dövlət, əsasən, iqtisadi inkişafından asılı olaraq, sosial inkişaf yolunda irəliləmək məqsədini ifadə edən öhdəliyini təsdiq edir. Bu zaman hər iki proses bərabər getməlidir. Çünki iqtisadi yüksəliş insanların sosial sahədə rifahının yüksəlməsi ilə müşayiət olunur.

Bununla yanaşı, heç kəs şübhə etmir ki, sosial xərclər bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinə təsir edir. İqtisadiyyatın ümumiləşməsi və beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması haqqında tendensiyanın inkişaf etdiyi şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrin bir çox iqtisadçıları və siyasətçiləri belə hesab edir ki, ayrı-ayrı ölkələrdə sosial müdafiənin aşağı səviyyədə olması yüksək səviyyəli sosial təminat normalarını nəzərdə tutan ölkələrə ziyan vurmaqla sosial dempinqin əsasını təşkil edir. Beləliklə, sosial təminat, o cümlədən pensiya təminatı sahəsində konvensiyaların ratifikasiya edilməməsi ölkənin beynəlxalq ticarətin iştirakçısı kimi neqativ obrazının yaradılması üçün müəyyən dərəcədə istifadə oluna bilər. Əgər ölkənin milli qanunvericiliyindən və praktikasından irəli gələn hər hansı mənfi göstəricisi, o cümlədən iqtisadi çətinlikləri yoxdursa, pensiya təminatı ilə bağlı konvensiyaları ratifikasiya etməsi məqsədmüvafiqdir. Belə ki, ölkənin daxilində o, vətəndaşlarının sosial rifahının, o cümlədən pensiya təminatı səviyyə-

---

¹ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə Respublika Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası və Respublika Sahibkarlar (İşəgötürənlər) təşkilatlarının Milli Konfederasiyası arasında 2001-2002-ci illər üçün 2 iyun 2001-ci ildə bağlanmış Baş Kollektiv Saziş. «Qanun» jurnalı, 2000-ci il, № 7-8, s. 100.

sinin artırılması sahəsində beynəlxalq öhdəlikləri xatırladır və bununla da sosial rifaha nail olmaq üçün tədbirlər görülməsini stimullaşdırır, ümumi sosial inkişafı şortləndirir.

İnsanların oməyinin və sağıamlığıının mühafizəsini, omək haqqının minimum yaşayış məbləğinin müəyyən edilməsini, ailəyə, analığa, atalığa, uşaqlara, əlillərə, və yaşlı vətəndaşlara dövlət yardımının göstərilməsini, sosial xidmət sisteminin inkişaf etdirilməsini, dövlət pensiya və müavinətlərinin və digər sosial müdafiə tədbirlərinin nəzərdə tutulmasını müəyyən edən normaların konstitusiyada təsbiti onu göstərir ki, dövlət müasir demokratik dövlətin əsas prinsiplərindən birinə tərəfdar olduğunu bəyan edir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanın lazımı şəraitdə yaşaması və azad inkişafını təmin edən şəraitin yaradılması insanın özünün şəxsi işi deyil, ümumdövlət siyasəti səviyyəsində həll olunur. Əgər insan bu və ya digər səbəbdən özünü maddi cəhətdən təmin edə bilmirsə, dövlət ona zəruri yardım göstərir. Belə yanaşma Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsində təsbit olunmuş müddəanın tələblərinə cavab verir.

Sözsüz ki, ölkənin sosial yönümlü dövlət elan edilməsi dövlətçiliyin inkişafında irəliyə doğru atılan addımdır. Sosial yönümlü dövlətdə cəmiyyətin bütün üzvlərinin mülki hüquqları təmin edilir, sosial ədalətliliyə riayət olunur, sosial təminatlar nəzərdə tutulur. Bazar iqtisadiyyatının əsası kimi xüsusi mülkiyyət və rəqabət inkişaf etdirilir¹.

Müasir dövrdə sosial təminat haqqında (o cümlədən pensiya təminatı haqqında) milli qanunvericiliyin insan hüquqları haqqında beynəlxalq aktlara uyğunlaşdırılması aşağıdakı əsas vasitələrdən istifadə olunmaqla həyata keçirilir:

1. Beynəlxalq normaların sosial təminat haqqında dövlətin normativ-hüquqi aktlarına daxil edilməsi;

2. Ratifikasiya olunmuş beynəlxalq aktların birbaşa tətbiq edilməsi.

Azərbaycan Respublikası öz daxili qanunvericiliyində üzvü olduğu beynəlxalq orqanların və təşkilatların ratifikasiya etmədiyi aktları nəzərə alır. Lakin bu aktların ratifikasiyası onlara məcburi riayət edilmə-

---

¹ M.N. Əliyev. Pensiya təminatı məsələləri üzrə BÖT-in Konvensiyalarının milli qanunvericiliyin inkişafında əhəmiyyəti və onların ratifikasiyası şərtləri // «Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət». Elmi məqalələr məcmuəsi, 29-cu buraxılış, Bakı, «Elm», 2001, s. 22-23.

sini tələb edir və müvafiq beynəlxalq orqanlar və təşkilatlar tərəfindən bu aktların tətbiqi üzərində nəzarət etmək üçün imkan yaradır. Buna görə də vətəndaşların qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminatı hüququ sahəsindəki əsas beynəlxalq aktların (Avropa Sosial Xartiyası (1961-ci il), Sosial Təminat Konvensiyası, Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi, «Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında» BƏT-in Konvensiyası, «Sosial təminatın minimum normaları haqqında» BƏT-in Konvensiyası) ratifikasiyası, həm də müvafiq aktların ratifikasiyası üçün qanunvericilik əsasının yaradılmasına müasir dövr üçün olduqca zəruridir.

Aparılan tədqiqatlara görə belə bir fikir söyləmək olar ki, sosial müdafiə sistemi vətəndaşların etibarlı və uzunmüddətli sosial təminatını təmin etməli və bununla da qocalıq, əlillik, ailə başçısının itirilməsi və s. hallarda gəlirin, ön azı, yaşayış minimumu səviyyəsini təmin edən pensiyaya və digər sosial ödənişlərə olan hüququnu realizə etməyə kömək göstərməlidir. Yalnız etibarlı təminatlar uzunmüddətli planlar çərçivəsində cəmiyyətin iqtisadi sistemə olan inamını saxlamağa imkan verir.

Eyni zamanda, göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci və 12-ci maddələri ilə respublikamızın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin onun qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsini təşkil etməsi haqqında və Azərbaycan Respublikası tərəfindən beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə və normalarına uyğun olaraq insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının tanınması və onların təmin edilməsi haqqında müddəaların nəzərdə tutulması bir dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının üzərinə sosial təminat haqqında milli qanunvericiliyini insan hüquqları haqqında beynəlxalq aktlara uyğunlaşdırmaq vəzifəsini qoyur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi isə onu bildirir ki, Azərbaycan Respublikası öz vətəndaşları üçün beynəlxalq standartlar səviyyəsində həyat şəraitini təmin etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının son illərdəki təcrübəsi belə bir obyektiv nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, sosial sahədəki münasibətləri təkmilləşdirmədən və bu sahədə mövcud olan problemləri həll etmədən biz cəmiyyətin bu gün rastlaşdığı böyük çətinlikləri aradan qaldıra bilmərik.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında pensiya sığortasının inkişaf perspektivləri bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə mühlüm

tələbat yaradır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini milli hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutduğundan, bu vəzifə hər bir zaman aktual olaraq qalacaqdır.

Nəticə olaraq göstərmək lazımdır ki, beynəlxalq aktlarda pensiya təminatı üçün aşağıdakı əsaslar tam dəqiqliklə müəyyənləşdirilmişdir: qocalıq (müəyyən yaş həddinə çatma kimi); əlillik; ailə başçısını itirmə. Bu, pensiya təminatında möhkəm ümümdünya tendensiyasının ictimai tələbatlara uyğunluğunu təsdiq edir. Göstərdiyimiz əsaslara görə üç növ pensiya təyin olunur: qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə. Beynəlxalq təcrübənin göstərdiyi kimi, pensiya yaşının müəyyən edilməsi ilə, əməyin xüsusi şərtlərinə görə güzəştli pensiya təyin edilməsi ilə pensiya təminatının səviyyəsi və s. ilə bağlı olan bir çox aktual problemlər müəyyən dərəcədə öz həllini məhz məcburi pensiya sığortası çərçivəsində tapa bilər.

1.2. Ayrı-ayrı inkişaf etmiş ölkələrdə pensiya sistemlərinin təşəkkülü və fəaliyyəti.

Müasir şəraitdə keçid dövrünü yaşayan ölkələrin, o cümlədən respublikamızın daxili qanunvericiliyinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üsullarından biri kimi inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsinin, yəni həmin dövlətlərin qanunvericiliyindəki mütərəqqi müddəaların milli qanunvericiliyimizə daxil edilməsi çıxış edir. Azərbaycan Respublikası belə bir təcrübəni öz dövlət müstəqilliyini əldə etdiyi ilk dövrlərdən tətbiq etməyə başlamışdır. Belə ki, 1992-ci ildə qəbul edilmiş «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunda dünya təcrübəsində tətbiq edilən məcburi dövlət pensiya sığortası prinsipi təsbit edilmiş və hal-hazırda da həyata keçirilməkdədir.

Bu halda söhbət ölkədə müvafiq ictimai münasibətlərin daxili qanunvericiliyin köməyi ilə hüquqi tənzimlənməsi üçün beynəlxalq təcrübənin öyrənilərək istifadə edilməsindən gedir. Həmin məqsədlər üçün həm də beynəlxalq təşkilatlar (BÖT və s.) tərəfindən aparılan müqayisəli tədqiqatlardan istifadə edilir.

Sosial təminat hüququ üzrə görkəmli alim V.Ş. Şayxatdinov göstərir ki, müxtəlif ölkələrin ictimai həyatının bu və ya digər sahələrinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi elmin ən mühüm vəzifələrindən

biridir¹.

Ümumiyyətlə, hüquq elminin ən mühüm tədqiqat metodlarından biri olan müqayisəli hüquqşünaslıqdan elmin qarşıya qoyduğu vəzifələrə çatmaq üçün artıq çoxdan müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. Y.A. Tixomirov göstərir ki, müqayisəli hüquqşünaslıq həmişə hüquqi təzahürlərin dərin və miqyaslı tədqiq edilməsinə istiqamətlənmişdir. Hüquqi təzahürlərin ümumi və spesifik səbəbləri, xarici ölkələrdəki müvəqqəti və stabil hüquqi vəziyyət və onların təsiri, xarici qanunvericiliyin dəyişilməsinə, hüquqi aktların qəbul edilməsinə və dəyişilməsinə aparan amillər, hüququn realizəsinə imkan yaradan və ya ona mane olan şərtlər tədqiq edildikdə, həmin hüquqi təzahürlərin ölkədaxili inkişafa münasibətdə onların təhlili və qiymətləndirilməsi daha tam və obyektiv olacaqdır². Eyni zamanda, o göstərir ki, müqayisəli hüquqşünaslıq dərkətmə, məlumatlandırma, analitik, integrativ və tənqidi funksiyalarını uğurla həyata keçirir. O, qanunverici və hüquqtəbiiqədici təcrübəyə, xarici doktrinaların və təcrübənin düzgün mənimsənilməsinə, habelə hüquqi təhsilə xidmət edir³.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan hər bir ölkənin pensiya təminatı sistemi həmin ölkələrin iqtisadi səviyyəsi, onun tarixi və siyasi inkişafının spesifikasiyası, xalq adət və ənənələri ilə şərtlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Təbii ki, respublikamızda pensiya islahatlarının keçirildiyi bir dövrdə həmin ölkələrin pensiya təminatı sahəsindəki təcrübəsindən istifadə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında demokratik cəmiyyətin qurulması, dünya integrasiyasının genişlənməsi, beynəlxalq hüququn milli hüquqi sistemlərə təsirinin güclənməsi şəraitində sosial-iqtisadi islahatlar həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq qərb ölkələrinin təcrübəsindən istifadə edilməsi problemi olduqca aktualdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial proqramların həyata keçirilməsində qazanılmış uğurlar hamıya məlumdur və buna görə də əhalinin həyat şəraitinin

---

¹ Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения (на материалах зарубежных европейских социалистических стран). Учебное пособие, Свердловск, 1986, с. 3.

² Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М., Норма, 1996, с. 37.

³ Тихомиров Ю.А. Право: национальное, международное, сравнительное // Государство и право, 1999, № 8, с. 7.

keyfiyyətinin və layiqli yaşayış səviyyəsinin təmin edilməsi modellərinin tətbiq edilməsi ideyaları yaranır. Əlbəttə, onların mexaniki və kortəbii olaraq Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilməsi mümkün deyil və bu məqsəduyğun sayıla bilməz. Bununla yanaşı ümumi dəyərlərin və sosial siyasətin həyata keçirilməsinin bəzi metodlarının qəbul edilməsi artıq tam reallıqdır. Bu metodları isə, hər şeydən əvvəl pensiya təminatı kimi mühüm sahədə tətbiq etmək lazımdır. Ona görə ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələr kimi Azərbaycan Respublikası da bu sahədə bir sıra ümumi xarakterli problemlərlə qarşılaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kapitalist istehsalının yarandığı ilk dövrlərdə istehsal vasitələrinin mülkiyyətçisi kimi çıxış edən işəgötürən işçilər üçün qocalıq, əlillik, ailəsində isə ailə başçısının itirilməsi hallarında onların maddi cəhətdən təmin edilməsinə heç bir təminat verilmirdi. Bu dövrdə belə bir fikir formalaşır ki, kapitalizmin mühüm nailiyyəti olan azad sahibkarlıq cəmiyyətinin formalaşması mümkündür. Lakin əmək haqqı formasında verilən vəsait son dərəcə aşağı dəyərə malik idi və nəinki qocalıq dövründə, hətta əmək fəaliyyəti dövründə də işçiləri maddi cəhətdən təmin edə bilmirdi. Eyni zamanda həmin dövrdə müzdli işçilər sinfi formalaşdıqca işçinin qocalıq, əlillik, ailənin isə ailə başçısını itirməsi ilə əlaqədar olaraq əmək haqqının hər bir halda itirilməsinə görə qarşılıqlı yardımın təşkilinin zəruriliyi daha aydın özünü göstərdi. Bundan sonra tədricən işçilərin və işəgötürənin ödənişləri hesabına qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri (kassaları) təşkil edilməyə başlanmışdı. Lakin həmin vəsaitlər üzərində mülkiyyət hüququ və onların idarəçiliyi sahəsində inhisarçılıq işəgötürənə məxsus olduğuna görə o, işçinin ödənişini artırma, pensiya və müavinətlərin məbləğini azalda, vəsaitlər üzərində öz mülahizəsinə görə sərəncam verə bilirdi. Lakin qarşılıqlı yardım kassalarının əmək qabiliyyətini itirən işçiyo çox az yardım etməsinə baxmayaraq, dövlət belə cəmiyyətlərin yaradılmasını həvəsləndirirdi və bununla da müzdli işçilərin böyük ordusunun sosial cəhətdən müdafiəsizliliyinə görə məsuliyyətdən yayınırdı.

Hüquq ədəbiyyatında xarici ölkələrin pensiya təminatının əsasən iki sistemi — kollektiv-bölüşdürücü («sosial həmrəylik») və fərdi yığ-

ın sistemləri fərqləndirilir¹. İnkişaf etmiş xarici ölkələrin hamısında kollektiv-bölüşdürücü sistem çox böyük müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir və çox güman ki, gələcək perspektivdə də fəaliyyət göstərəcəkdir. Buna görə də kollektiv-bölüşdürücü pensiya sistemində malik olan inkişaf etmiş ölkələrin pensiya sistemlərinin tarixi inkişafı və milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla kompleks şəkildə tədqiq edilməsi bu sistemin dünyada, o cümlədən respublikamızda gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

İlk növbədə göstərmək lazımdır ki, məhz XIX əsrin sonları sosial təminat sisteminin, o cümlədən onun ən başlıca tərkib hissəsi olan pensiya təminatının inkişafında yeni mərhələnin başlanması kimi qiymətləndirilir². Bu mərhələnin təşkilati forması kimi maddəli işçilərin dövlət sosial sığortası çıxış etmişdir. Məcburi dövlət sığortası haqqında ilk qanunlar isə («Xəstəliyə görə məcburi dövlət sığortası haqqında» 15 iyun 1883-cü il, «Bədbəxt hadisələrdən sığorta haqqında» 29 iyul 1884-cü il, «Əlilliyə və qocalığa görə məcburi sığorta haqqında» 22 iyul 1889-cu il tarixli qanunlar) Almaniya Bismarkın idarəçiliyi dövründə qəbul edilmişdir. Qərbi Avropanın digər dövlətlərində isə məcburi sosial sığorta haqqında qanunlar Almaniya Bismarkın idarəçiliyi dövründə qəbul edilmişdir.

Məcburi dövlət sosial sığortasını tətbiq edən ilk dövlət kimi Almaniya Bismarkın idarəçiliyi dövründə hal-hazırda pensiya sığortasının ümumi məsələləri 18 dekabr 1889-cu il tarixli sosial məəcəllə ilə tənzimlənir. Ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin pensiya sığortası isə digər xüsusi qanunlarla (məsələn, «Rəssamların və publisistlərin sosial sığortası haqqında» 27 iyul 1881-ci il tarixli, «Şaxtaçıların və metallurqların sosial sığortası haqqında» 22 dekabr 1891-ci il tarixli, «Fermərlərin qocalığa görə sığortası haqqında» 29 iyul 1884-cü il tarixli qanunları və s.) tənzimlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Almaniya pensiya sığortasının yarandığı

---

¹ Захаров М.Л., Севастьянова В.Б., Тучкова Э.Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М., ООО «ТК Велби», 2002, с. 11.

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 5.

dövrdən başlayaraq, o, həyati ehtiyacların ödənilməsindən tutmuş la-
yiqli həyat səviyyəsini təmin edənədən böyük inkişaf yolu keçmişdir.
Bu inkişaf yolunda ən mühüm islahatlardan biri 1957-ci ildə həyata
keçirilmiş islahat olmuşdur və həmin islahat nəticəsində pensiya təmi-
natı əmək haqqına və pensiya sığortasına keçirilən haqlarla bağlı olan
pensiya sığortası sisteminə çevrilmişdir. Bu sistemin əsasını isə xərc-
lərin təkrar bölgüsü haqqında nəsillərin könüllü həmrəyliyi prinsipi
təşkil etdi. Eyni zamanda bu islahat həyata keçirilərkən dinamik pensiyalar
tətbiq edildi və pensiya islahatına uyğun olaraq, pensiya əldə et-
mək hüququ və onun məbləği gəlirlərin artımı dinamikasına müvafiq
müəyyən olundu.

Almaniyanın 10 kitabdan ibarət sosial məcəlləsi işçilərə, o cümlə-
dən kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan şəxslərə yaşa görə pensiyaların,
peşə xəstəliyi və istehsalatda bədbəxt hadisələrlə əlaqədar yaranan
əliliyə görə pensiyaların verilməsini nəzərdə tutur. Həmin məcəlləyə
görə, Almaniya həm qadınların, həm də kişilərin yaşa görə pensiya
hüququ 65 yaşa çatdıqda yaranır. İşçi və işəgötürənlərin ödəyəcəkləri
sığorta haqqının məbləği isə 1987-ci ildən başlayaraq, həmin haqlar
tutulmuş gəlirin 18,7% həcmində müəyyən edilmişdir.

Lakin Almaniya son illərdə meydana çıxmış yeni demografik
problemlər (orta yaşayış müddətinin artması, yaşa görə pensiyaya vax-
tımdan əvvəl çıxanların sayının artması, doğumun aşağı düşməsi və s.)
1992-ci ildə yeni pensiya islahatının keçirilməsi ilə nəticələndi və bu
islahat pensiyaların əmək haqqı ilə bağlılığının artırılması yolunda da-
ha bir addım oldu¹.

1992-ci ilin yanvarın 1-dən etibarən isə Almaniya həm şərq, həm
də qərb torpaqları üçün vahid pensiya sistemi qüvvədədir və bu sistem
4,2 milyon pensiyaçını əhatə edir². 1992-ci ilin pensiya islahatları ke-
çirilərkən əvvəlki dövrün pensiya sistemindən qalmış və təcrübədə öz
səmərəliliyini təsdiq etmiş bəzi elementlər saxlanıldı. Bu elementlərdən
ən mühümünü kimi pensiya təminatının maliyyələşdirilməsində
dövlətin rolu çıxış edir. Belə ki, yenə də əvvəlki kimi pensiya riskləri

---

¹ Обзор законодательства по труду и социальному обеспечению. Минис-
терство Труда и социального порядка Германии, 1995, с. 1-3.

² Мачульская Е.Е. Пенсионное страхование в Германии // Социальная за-
щита, 1998, № 3, с. 44.

baş verdikdə dövlət təminatı mövcuddur və bu hallara görə dövlət məsuliyət daşıyır.

Almaniyada pensiya sığortası sistemini maliyyələşdirmək üçün yənidən bölüşdürmə qaydasından istifadə olunur.

Bu ölkənin pensiya sisteminin mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri məcburi pensiya sosial sığortası şamil olunan şəxslərin dairəsidir. Belə ki, Almaniyanın pensiya qanunvericiliyinə görə aşağıdakı şəxslər məcburi pensiya sosial sığortası ilə əhatə olunurlar:

- Muzdlu əmək müqaviləsi əsasında işləyən və əmək haqqı alan muzdlu işçilər və qulluqçular. Bu qrupa həm tələbələr, həm də xüsusi müəssisələrdə işləyən əlillər və hərbi qulluqçular da aid edirlər;

- Özlərini müstəqil surətdə işlə təmin edən əhali kateqoriyaları (sənətkarlar, rəssamlar, artistlər, jurnalistlər və yaradıcı peşənin digər nümayəndələri, fermerlər və başqaları). Özlərini müstəqil surətdə işlə təmin edən əhalinin məcburi pensiya sığortası ilə əhatə olunmayan kateqoriyaları müəyyən xüsusi staja (5 il və daha artıq) malik olduqda, könüllü olaraq dövlət sisteminə qoşula bilərlər.

- 3 yaşınadək uşağa qulluq etdiyinə görə məzuniyyətdə olan ana və ya ata. Bu qayda həmin şəxslərə 01 yanvar 1992-ci ildən sonra tətbiiq edilir;

- Əhillərə və ya əlillərə qulluq göstərən şəxslər;

- Müxtəlif müavinətlər (işsizliyə görə, xəstəliyə görə və s.) alan şəxslər.

Aşağıdakı şəxslər kateqoriyasına isə məcburi pensiya sosial sığortası şamil edilmir:

- Həftədə 15 saatdan və ya ildə 2 aydan (və ya 50 iş günündən) az işləyən və ayda 560 markadan (yeni torpaqlarda 440 marka) az əmək haqqı alan şəxslərə;

- Dövlət qulluqçularına, hakimlərə, peşəkar hərbcilərə, müqavilə əsasında xidmət edən əsgərlərə, habelə ümumi hüquq normaları əsasında yaradılmış müəssisə və təşkilatların və onların federal və mərkəzi assosiasiyalarının muzdlu işçilərinə;

- Təhsil aldığı dövrdə işləyən tələbələrə;

- Tam həcmdə yaşa görə pensiya alan pensiyaçılara¹.

---

¹ Мачульская Е.Е. Пенсионное страхование в Германии // Социальная защита, 1998, № 3, с. 44-45.

Almaniyanın, həmrəylik prinsipi üzrə qurulmuş məcburi pensiya sosial sığortası sistemində pensiya hüququ üçün müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmaq və zəruri sığorta stajına malik olmaq tələb olunur. Sığorta stajına, onun faktiki ödənilməsi dövrlərindən başqa, həm də üzrlü səbəblərdən onun ödənilməməsi dövrləri də (məsələn, əlillikdə olma müddəti, işsizlik dövrü, xəstəlik dövrü, orta və ali məktəbdə təhsil alma dövrü, 3 yaşınadək uşağa qulluq dövrü) daxil edilir. Lakin bu qayda minimal sığorta stajına aid edilmir. Ona görə ki, Almaniyanın sosial məəcəlləsinə görə minimal sığorta stajı ancaq məcburi sığorta haqlarının ödənildiyi dövrü əhatə etməlidir və minimal sığorta stajı 5 ilə bərabərdir¹. Göstərilən staj olmadıqda isə pensiya hüququ yaranmır. Sığorta stajının müddəti yaşa görə pensiya almaq hüququna bilavasitə təsir göstərir. Belə ki, yaşa görə pensiyaya hüququn yaranması üçün 65 yaşa çatma tələb olunduğu halda, 35 il və daha artıq sığorta stajına malik olan şəxslər 63 yaşa çatdıqda onlara yaşa görə pensiya təyin olunur. Yeraltı işlərdə 25 ildən az olmayan sığorta stajına malik şəxslər isə 60 yaşa çatdıqda yaşa görə pensiya almaq hüququ əldə edirlər².

Pensiya islahatları aparılan zaman əsas diqqət yetirilən məsələlərdən biri də pensiya hüququ elementlərinin ailə münasibətləri sferasına keçirilməsi idi. Belə ki, əvvəllər uşaqlara qulluqla bağlı müddət sığorta stajına daxil edilmirdi. Bu da ailənin və analığın mühafizəsi sahəsində ədalətsizliklə nəticələnirdi. Bu islahat nəticəsində belə bir qayda müəyyən edildi ki, 1992-ci ildə doğulmuş uşaqlardan başlayaraq, uşaqlara qulluğa görə üç illik məzuniyyətin müddəti sığorta stajına daxil edilir, habelə uşaqların tərbiyəsinə və qəyyumluğa sərf edilmiş müddət nəzərə alınır və ictimai əsaslarla qayğı və qəyyumluğu həyata keçirən şəxslərə məcburi sığorta haqlarını ödəməyə imkan verilir³.

Almaniyada həyata keçirilən pensiya islahatı nəticəsində hökumətin məsuliyyəti gücləndirildi və 1992-ci ildən başlayaraq, hökumətin,

---

¹ Кодекс социального права. 6-я книга § 54. М., ТОО Центр Обработки Информации, 1995.

² Трудовое и социальное право зарубежных стран: основные институты. Сравнительно-правовое исследование. Под ред. Э.Б. Френкель. М., Юристы, 2002, с. 601.

³ Кодекс социального права. 6-я книга § 56. М., ТОО Центр Обработки Информации, 1995.

əvvəlki pensiyaların adaptasiyası haqqında hesabatın əvəzinə, hər ilin iyul ayının 31-nə qədər qanunvericilik orqanlarına pensiya sığortası haqqında hesabat təqdim etməsi müəyyən edildi.

Beləliklə, pensiya təminatı sistemində ilkin olaraq məcburi dövlət sığortası tətbiq edən Almaniyanın müasir pensiya sığortası sistemi «sosial həmrəylik» prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməsi, pensiyaların məbləğinin sığorta haqqı keçirilən əmək haqqı ilə sıx surətdə bağlılığı və layiqli həyat səviyyəsini təmin edən dəqiq indeksləşdirmə (adaptasiya) mexanizminə malik olması kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

Qərbi Avropa ölkələri arasında çox mürəkkəb pensiya təminatı sistemində malik olan Fransada «Yaşa görə sığorta haqqında» qanun 1911-ci ildə, «Xəstəliyə görə sığorta haqqında» qanun isə 1928-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu qanunlara uyğun olaraq, sığorta ödənişləri əmək haqqının məbləğindən asılı olmayaraq, qəti məbləğdə və işçilər və işgötürənlər tərəfindən eyni həcmdə ödənilirdi. Yaşa görə pensiya almaq hüququ 65 yaşdan yaranırdı. Lakin pensiya məbləğinin az olması şərti ilə 60, hətta 55 yaşdan da bu pensiyanı almaq olar. Qocalığa və əlilliyə görə pensiyanın məbləği əmək haqqının səviyyəsindən asılı olmayaraq, qəti məbləğdə müəyyən edilirdi və bundan əlavə, yaşa görə pensiyaya dövlət tərəfindən hər ay 100 frank əlavə edilir¹.

Fransada sosial təminat sistemi vətəndaşların daha geniş kateqoriyalarını əhatə etməklə daim təkmilləşir. Belə ki, 1945-1946-cı illərdə və 1967-ci ildə sosial təminat sahəsində əsaslı islahatlar keçirilmişdir. 1945-1946-cı illərin islahatları M. Törezin və A. Kruazın təşəbbüsü ilə keçirilmişdi və onların əsas məqsədi bütün əhalini sosial risklərdən qorumaq və sosial təminat sahəsində vahid dövlət orqanı yaratmaq idi. Bu islahatlar nəticəsində sosial təminatın təşkili üçün vahid orqanın yaradılmasına cəhd ediləndə, bir qrup işçilərə (dəmiryol işçilərinə, saxtaçılara və s.) tətbiq olunan xüsusi rejim saxlanıldı².

1967-ci ildə verilmiş hökumət ordonansları ilə sosial təminatın inzibati sistemində bir sıra dəyişikliklər edildi. Sosial təminatın Milli

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2002, с. 7.

² Доморацкая Э.И. Социальное законодательство Франции. М., Наука, 1975, с. 146.

Kassası ləğv edildi və onun funksiyaları Muzdlə işləyənlərin xəstəliyə görə sığortasının Milli Kassası, Qocalığa görə sığortanın Milli Kassası və Ailə müavinətlərinin verilməsi üzrə Milli Kassa arasında bölüşdürüldü.

İnkişaf etmiş digər dövlətlərdən fərqli olaraq, Fransada nöinki pensiya qanunvericiliyinin, bütövlükdə sosial təminat qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi aparılmışdır. Belə ki, Fransada 1956-cı ildə qəbul edilmiş sosial təminat məcəlləsi hüquqi tənizetmənin bu sferasında əsas akt hesab olunur və pensiya fondlarının formalaşmasının, yaşa görə, ailə başçısını itirməyə görə, əmək zədəsi və peşə xəstəliyi ilə olaqədar olaraq pensiya və müavinətlərin ödənilməsinin ümumi şərtlərini müəyyən edir. Həmin məcəlləyə görə, Fransanın pensiya təminatı sistemi, başlıca olaraq, işəgötürənlərin əmək haqqı fondlarından ödədikləri sığorta haqları, işçilərin əmək haqlarından faizlərlə müəyyən edilən sığorta haqları və dövlət büdcəsindən ayırmalar hesabına maliyyələşir.

1970-1973-cü illərdə qəbul edilən bir sıra qanunvericilik tədbirləri sosial təminat sahəsində müavinətlərin yeni növlərinin (əlillər, yetkinlik yaşına çatmayanlar, yetimlər üçün və s.) müəyyən edilməsi ilə yanaşı pensiyaların məbləğinin artırılmasına da yönəlmişdi¹.

Müasir dövrdə Fransanın pensiya təminatı sistemi çox mürəkkəbdir. Belə ki, hazırda ölkədə 100 əsas, 300-dən çox işə əlavə ödəniş növü mövcuddur. Pensiya təminatı sisteminin mürəkkəbliyini müəyyən etmək üçün bu ödəniş növləri üzrə bəzi pensiya rejimi və sistemlərini nəzərdə keçirmək daha məqsədamüvafiq olardı:

1. Sənaye, ticarət və kənd təsərrüfatında işləyən işçilər üçün baza rejimi. Bu kateqoriyadan olan işçilər üçün qocalığa görə pensiya 60 yaş və 37,5 il sığorta stajı olmaq şərtilə təyin olunur. Aylıq pensiya yüksək əmək haqqı alınmış 10 illik müddətin orta aylıq əmək haqqının 50% məbləğində təyin olunur. Qocalığa görə pensiya sahibkarlar tərəfindən maliyyələşir və ödənilən əmək haqqının 8,2% həcmində verilir.

2. Ayrı-ayrı sahələrin işçiləri, məsələn, hərbi qulluqçular, dövlət qulluqçuları, dənizçilər, şaxtaçılar və s. üçün xüsusi fəaliyyət göstərən pensiya sistemi. Bu rejimdə son 10 ilin orta aylıq əmək haqqının 80%

---

¹ Yəni orada, s. 146-148.

məbləğində pensiya təyin edilir. Ümumilikdə götürdükdə dövlət müəssisələrində işləyən işçilərin pensiyaları özəl sektorda işləyənlərin pensiyalarından 20% çoxdur. Bu da onunla izah olunur ki, dövlətin pensiya fonduna ödədiyi məbləğ daha çoxdur. Məsələn, dövlət qulluqçularında bu, orta aylıq əmək haqqının 30,8% təşkil edir.

3. Baza pensiyaları ilə yanaşı fəaliyyət göstərən məcburi əlavə pensiya təminatı rejimləri. Bu rejimlər işəgötürənlər tərəfindən orta aylıq əmək haqqının 4% məbləğində məcburi olaraq ödədikləri haqlardan yaranır. 1996-cı ildən başlayaraq 1999-cu ilədək bu məbləğildə 0,5%-dən artaraq 6% çatmışdır. Məcburi pensiya sığortası sisteminə əlavə pensiyalar ümumi pensiya sisteminin 50% təşkil edir.

4. Bəzi kateqoriyadan olan işçilər (vəkillər, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar və s.) üçün fəaliyyət göstərən baza pensiya rejimi. Bu kateqoriyaya aid olan işçilər üçün pensiyalar milli sahə kassasından ödənilən sığorta haqlarının məbləğinə proporsional şəkildə ödənilir və pensiyaların ödənilməsi qaydası hər bir sahə kassasında xüsusi razılaşmalar əsasında təyin olunur. Bu kateqoriya işçilər üçün baza rejimi ilə yanaşı, məcburi və könüllü əlavə rejimlər də mövcuddur.

5. Əlavə pensiya rejimləri. Bu rejimlər Fransada son illər formalaşaraq təşəkkül tapmışdır. Məsələn, qarşılıqlı yardım kassaları, ayrı-ayrı müəssisə və sahələrin pensiya kassaları və s. Bütün bunlar Fransa üçün yeni olsa da, ABŞ, İngiltərə üçün artıq formalaşmış qaydadır. «Sığorta prinsipi» adlanan bu sistemdə işçilər ömürləri boyu özəl pensiya fondlarına vəsait toplayır, sonra isə onlardan istifadə edirlər.

Fransanın pensiya təminatı sistemini əsasən «paylama sistemi» də adlandırırlar¹. Ona görə ki, burada il ərzində yığılan sığorta haqları həmin il üçün pensiyaçıları arasında paylanır. Bu sistem bölüşdürmə prinsipinə uyğun olan məcburi dövlət pensiya sığortası xarakteri daşıyır.

Fransada pensiyaların hesablanması da özünəməxsus mexanizmi fəaliyyət göstərir. Həmin mexanizmə uyğun olaraq, pensiyanın məbləği bal şəklində müəyyən olunur və o, hesablama və istehlak dəyərinə malik olmaqla əhəlinin yaşayış səviyyəsi ilə bağlıdır. Pensiya balı pensiyaların təyin edilməsini və yenidən hesablanmasını sadələşdirən hüquqların ölçü vahididir. İşləyən vətəndaşlar üçün ödənilən sığorta

---

¹ Зубченко Л. Пенсионная система Франции: состояние и перспективы реформирования // Вопросы экономики. 1995, № 9, с. 60.

ödənişləri proporsional olaraq gələcəkdə sığorta prinsipi tam saxlanılmaqla ödəniş hüququna keçir. Pensiyanın hesablanması balın hesablamada dəyəri əsasında həyata keçirilir. O, hər il iqtisadiyyatın vəziyyətindən və yığılmış balların sayından asılı olaraq müəyyən edilir. Balın hesablamada dəyərindən əmək fəaliyyətinin sonunda balların yığılmış sayına daxil edilmək üçün istifadə olunur və sonra qiymətlər hər dəfə dəyişdikcə, avtomatik olaraq yenidən hesablanır. Bal prinsipi üzrə pensiya hüquqlarının əldə edilməsi məşğulluğun və əmək haqqının ödənilməsinin müasir formaları (işsizlik, ali və digər təhsil müəssisələrində təhsil alma, uşaqlara qulluq və s.) üçün daha əlverişlidir. Bal sistemi ödənişlərin hesablanması bazasının mühüm dərəcədə artırılmasına təsir edə bilər¹. Fikrimizcə, bu sistemin üstünlüyü hesablamaların dəqiq və aydın olmasından, gəlirlərin idarə olunmasının asanlıqından, ödənilmiş sığorta ödənişləri və alınan pensiya arasında bilavasitə asılılığın müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan, hesab edirik ki, pensiya islahatının həyata keçirilməsi ərəfəsində olan respublikamızda pensiyaların hesablanması belə mexanizminin tətbiq edilməsi daha məqsədomüvafiq olardı.

Qeyd etməliyik ki, Fransanın sosial-iqtisadi inkişafı, sosial siyasət sahəsində dövlətin həlledici rolunun zəruriliyi ilə ABŞ və Böyük Britaniyanın inkişafından fərqlənir.

Son illər bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Fransada da pensiya təminatı sistemi bəzi problemlərlə üzləşmişdir. Bu, demografik inkişafın meylləri (yəni əhalinin qocalması) və iqtisadi çətinliklərlə bağlı olan problemlərdir. Belə ki, 1960-cı ildə Fransada hər pensiyaçıya 4, 1990-cı ildə 2 işçi düşürdüsə, 2010-cu ildə bu rəqəm 1,4-ə düşəcəkdir. 1994-cü ilin yanvarından pensiyaların hər ilin yanvarından indeksləşdirilməsi və Qocalığa görə Həmrəylik Fondunun yaradılması qərara alınmışdı. Fondun əsas funksiyası pensiyaçıların ödəmələrindən asılı olmayan güzəştlərin təqdim olunmasından ibarətdir. Bundan əlavə, qanuna görə pensiyaya çıxmaq üçün sığorta stajı 37,5 ildən 40 ilə, pensiya təyin edilməsi üçün tələb olunan müddəti isə 10 ildən 25 ilə qaldırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Fransada, eyni zamanda, pensiya

---

¹ Тарасова Л.С. Некоторые вопросы совершенствования пенсионного обеспечения // Трудовое право и право социального обеспечения. Актуальные проблемы. М., Проспект, 2000, с. 202.

yaşının artırılması da nəzərdə tutulur¹.

Ümumiyyətlə, demoqrafik problemlərlə əlaqədar pensiya yaşının artırılması məsələsi təkcə Fransada deyil, Qərbi Avropanın digər ölkələrində də aktuallaşmışdır. Məsələn, İtaliyada 2005-ci ildə kişilərin, 2016-cı ildə isə qadınların pensiyaya çıxma yaşının 65 yaşa qaldırılması nəzərdə tutulmuşdur².

Böyük Britaniyada sosial təminat qanunvericiliyinin tarixi hələ XIX əsrdə «Əmək zədələrinə görə işçilərə kompensasiya verilməsi haqqında» 1897-ci il tarixli qanunun qəbul edilməsi ilə başlamışdı. 1911-ci ildə isə Böyük Britaniyada «Qocalığa görə pensiyalar haqqında» qanun qəbul edildi. 1911-1913-cü il sığorta qanunları əsasında artıq Böyük Britaniyada xəstəliyə və əlilliyə görə sosial sığorta tətbiq olunmağa başladı. İngilis sosial sığorta sistemini fərqləndirən əsas cəhətlər ondan ibarət idi ki, sığorta orqanlarının işində sığorta olunanların nümayəndələri geniş şəkildə təmsil olunurdular və sığorta ödənişlərinin bir hissəsini dövlət özü ödəyirdi. Bu zaman sığorta ödənişləri kişilərə qadınlara nisbətən artıq məbləğdə ödənilirdi. Sığorta ödənişlərinin məbləğinin müəyyənləşdirilməsi prinsipi isə aşağıdakı kimi idi: sığorta olunanın əmək haqqı nə qədər aşağı idisə, sığorta ödənişi də bir o qədər aşağı məbləğdə olurdu; sahibkar işçinin daha aşağı həddə olan əmək haqqından artıq məbləğdə, yuxarı səviyyədə əmək haqqından isə az məbləğdə sığorta ödənişi ödəyirdi. Sığorta ödənişlərinin məbləğində diferensiasiya yaş və cinsə görə də aparılırdı. Belə ki, kişilər yuxarı şkala üzrə, qadınlar orta, gənclər isə ən aşağı şkala üzrə sığorta ödənişi ödəyirdilər. Qocalığa görə pensiya 69 yaşa çatdıqda təyin olunurdu.

Böyük Britaniyada sosial təminat sahəsində geniş islahatlar 1946-1948-ci illərdə həyata keçirilmişdi. Bu islahatlar, əsasən, sosial təminatın bütün muzzdlu işçiləri və onların ailə üzvlərini, o cümlədən özünü müstəqil işlə təmin edən şəxsləri əhatə etməsini, əmək haqqı nəzərə alınmadan, lakin minimum milli standart səviyyəsində qəti məbləğdə pensiya və müavinətlərin müəyyən edilməsini, ailəyə pensiyaların və müavinətlərin təyin edilməsini və s. nəzərdə tuturdu.

---

¹ Самойлова Р.М. Пенсионное обеспечение в странах-членах Европейского Союза // Труд за рубежом. 1994. №1, с. 33

² Yenə orada, s. 33.

Bundan başqa, islahat nəticəsində həm də tibbi yardım sosial sığorta qaydasında deyil, pulsuz, yəni dövlət hesabına həyata keçirilməyə başladı. Bu isə tibbi yardıma daha çox ehtiyacı olan pensiyaçıların sosial cəhətdən təminatında mühüm rol oynamaya bilməzdi. Həmin islahatlar zamanı Böyük Britaniyada müvafiq sosial təminat proqramlarının maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək məqsədilə dövlət orqanları şəbəkəsi yaradıldı. Bu orqanlardan milli səhiyyə xidmətini, istehsalatda bədbəxt hadisələrdən milli sığorta xidməti və başqa ən mühüm təsisatlarını göstərmək olar. Bu və digər çoxsaylı fondlar işçilərin özlərinin, sahibkarların keçirdikləri sığorta haqları, bələdiyyə orqanlarının vəsaitləri, habelə dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına formalaşır. Bütün bu təsisatlar vasitəsilə qocalığa görə və əlilliyə görə pensiyalar, işsizliyə və xəstəliyə görə müavinətlər və s. ödənilir.

Böyük Britaniyada «Milli səhiyyə xidməti haqqında» 1977-ci il qanunu, «Səhiyyə haqqında» 1980-ci il qanunu, «Sosial təminat haqqında» 1985-ci il qanunu, «İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəliyi haqqında» 1975-ci il qanunu və əvvəllər qəbul edilən digər aktların bir sıra müddəaları pensiya təminatı sahəsində mühüm məsələləri nizama salan əsas aktlar hesab olunur¹.

Müasir dövrdə isə, Böyük Britaniyanın sosial təminat sistemi kifayət qədər çoxşaxəlidir. Bu sahədə real xərclər son illər xeyli artmışdır. Sosial təminatın sistemi sığorta haqqı üzrə pensiyaları və belə haqq ödənilmədən təqdim edilən müavinətləri əhatə edir. Muzdlu işləyən hər bir şəxs və hər bir işəgötürən Milli Sığorta Fonduna haqq keçirir. Vergilər hesabına formalaşan fondlardan isə pensiya sisteminə əlavə yardım göstərilir. Bu yardım dövlət pensiyaları ilə yanaşı, aşağı gəlirli ailələrə mənzil haqqının ödənilməsi üçün verilən müavinəti də əhatə edir. Bu pensiya və müavinətlər isə inflyasiyadan asılı olaraq nizamlanır. Məsələn, son onilliklərdə pensiyaçıların real gəlirinin artımı əhəlinin gəlirlərinin ümumi artımını qabaqlamışdır.

Bundan başqa, Böyük Britaniyada çoxsaylı xüsusi müavinətlər sistemi də mövcuddur. Məsələn, hər il əlillərə 9 milyard funt sterlinq (o cümlədən, hərəkət məhdudluğu olan şəxslərə verilən mobillik müavinətləri və daimi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərə verilən sosial yar-

---

¹ Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. Справочник. М., Юридическая литература, 1993, с. 31.

dım) pul ödənilir. Bu müavinətlərin əksər hissəsi sığorta olunanların gəlirlərindən və ya keçirdiyi haqlardan asılı olmayaraq, onun ehtiyac-ları üçün zəruri olan həcmdə ödənilir.

Britaniyalıların çoxu özləri və öz ailələri üçün əlavə proqramlarda da iştirak edirlər. Bu proqramlar, əsasən, şəxsi pensiya fondları və sığ-orta polisləri formasında həyata keçirilir. Pensiya təminatı üzrə müstə-qil özəl qurumlar isə xüsusi vergi güzəştləri ilə dövlət tərəfindən dəs-təklənir¹.

Böyük Britaniyanın sosial təminat sistemində yaşa görə pensiyalar mərkəzi yer tutur. 1992-1993-cü illərdə on milyondan çox şəxs yaşa görə pensiya almışdı. Yaşa görə pensiya iki hissədən ibarətdir: qəti məbləğdə müəyyən edilmiş baza pensiyası və 1959-cu ildən tətbiq edilən keçmiş əmək haqqına nisbətdə hesablanan əlavə pensiya.

1946-cı ildə dövlət pensiya sisteminin əsasını qoyanlar belə hesab edirdilər ki, baza pensiyası bütün hallarda yaşayış minimumuna həra-bər olacaqdır və buna görə də onu digər vəsaitlərlə tamamlamağa eh-tiyac olmayacaqdır. Lakin ötən müddət bu yanaşmanın düzgün olma-dığını göstərdi. Baza pensiyasının məbləğinin ölkədəki orta aylıq əmək haqqının və ya qiymətlərin artımına uyğun olaraq qaldırılmasına baxmayaraq, pensiyaçıların bir hissəsinin əlavə sosial yardıma ehtiyacı yaranırdı. Keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində isə pensiyaların əmək haqqına formal uyğunlaşdırılması dayandırıldı və hal-hazırda baza pensiyasının faktiki məbləği kişilərin orta aylıq əmək haqqının 15%-dən aşağıdır.

Böyük Britaniyada baza pensiyasına olan pensiya hüququnun ya-ranması üçün birinci mühüm şərt kişilərin 65, qadınların isə 60 yaşına çatmaları olmuşdur². Bir müddət Böyük Britaniyada, Avropa iqtisadi birliyinin «Sosial təminatda kişilərin və qadınların bərabərliyi haqqın-da» 1979-cu il direktivinə uyğun tədbirlərin görülməsi imkanları müzakirə olunmuşdu və göstərilmişdi ki, kişilərin pensiya yaşının 60 yaşadək endirilməsi pensiya təminatının maliyyə sisteminə və dövlət

---

¹ «Современная жизнь Великобритании». Брошюра, подготовленная для одноименной выставки, проводимой в Киеве в 1990 году, published by Foreign and Commonwealth Office, London, 1989, с. 21.

² Самойлова Р.М. Пенсионное обеспечение в странах-членах Европейского Союза // Труд за рубежом. 1994, №1, с. 33; Мачульская Е. Старики Ту-манного Альбиона // Социальная защита, 1998, №1, с.44.

büdcəsinə baha başa gələcəkdir. Buna görə də, 1993-cü ildə Böyük Britaniya hökuməti elan etdi ki, qadınlar və kişilər üçün pensiyaya çıxmanın vahid yaş həddi 65 yaş müəyyən edilsin¹. Lakin bu müddəə ancaq 6 mart 1955-ci ildən sonra doğulmuş qadınlara aiddir, yəni bu qayda 2020-ci ildən sonra tətbiq olunacaqdır. Əslində isə bu tədbir qadınların pensiyaya çıxma yaşının yuxarı qaldırılması demək idi və demografik səbəblərdən irəli gəlirdi.

Baza pensiyası almaq üçün müraciət etmənin ikinci mühüm şərti isə əmək fəaliyyətinin dayandırılmasıdır. İlk dəfə bu müddəə 1946-cı il qanununda təsbit olunmuşdu və işdən çıxmanı nəzərdə tuturdu. Lakin sonralar bu müddəə geniş təfsirə məruz qaldı. Belə hesab olundu ki, müvəqqəti və qismən məşğulluq bu ümumi qaydanı pozmur və bu halda pensiya almaq hüququndan imtina edilə bilməz.

Baza pensiyası almaq hüququnun yaranmasının üçüncü mühüm şərti sığorta haqlarının ödənilməsini nəzərdə tutur. Dövlət pensiyaları dövlət sığorta fondundan ödənilir. Bu fond işəgötürənlərin, dövlət sığortası ilə əhatə olunmuş muzzdlu işçilərin məcburi ödədikləri sığorta haqları və dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyalar hesabına formalaşır. İşçilərin sığorta haqlarını ödəməli olduqları əmək haqqının minimum və maksimum məbləği hər il hökumət tərəfindən müəyyən edilir. 16 yaşdan yuxarı işçilər üçün sığorta stajının, yəni sığorta haqlarının ödənilməsi müddəti əmək fəaliyyətinin 9/10-dan az olmamalıdır. Sığorta stajının minimum müddəti isə 20 ildir. Sığorta stajına sığorta haqlarının ödənilməsi dövründən başqa, həm də işçinin üzrlü səbəblərdən işləmədiyi və gəlirə malik olmadığı dövrlər də (məsələn, 16 yaşadək olan uşağa qulluq müddəti və ya ahıl və ya əlillərə qulluq müddəti və s.) daxil edilir².

Böyük Britaniyada dövlət sistemi ilə yanaşı fəaliyyət göstərən professional pensiya sistemləri isə işəgötürənlərin özləri tərəfindən yaradılır. Bu sistemin yaradılması onların hüququ olduğu üçün onlar bunu etməməyə görə dövlət qarşısında öhdəlik daşıyırlar. Professional pen-

---

¹ Мачульская Е. Старики Туманного Альбиона // Социальная защита, 1998, №1, с.45; Əliyev M.N. Böyük Britaniyada qocalığa görə pensiya // «Beynəlxalq hüquq» jurnalı, 2000, № 4-5, s. 176.

² Мачульская Е. Старики Туманного Альбиона // Социальная защита, 1998, №1, с.46.

siya sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı rəqəmlərə diqqət yetirək. Məsələn, 1991-ci ildə işləyən vətəndaşların 50% (10,7 mln nəfər) bu sistem ilə əhatə olunmuşdu, pensiyaçıların isə 61% dən çoxu bu sistemin fondlarından pensiya alırdı¹. Lakin bu sistemin də çatışmayan cəhətləri vardır. Belə ki, burada inflyasiya ilə əlaqədar pensiyaların artırılması mexanizmi, habelə ailə başçısının itirilməsi və əlilliyə görə pensiyaların ödənilməsi nəzərdə tutulmur.

Beləliklə, ingilis pensiya sisteminin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət pensiya təminatı sahəsində inhisarçı kimi çıxış etmir. Dövlət pensiya təminatı sisteminin məqsədi isə ancaq baza pensiyalarının ödənilməsindən ibarətdir. Əlavə pensiyalar isə müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən fərdi məqsədli yığımlar hesabına maliyyələşdirilir.

Qərbi Avropada ən mükəmməl sayılan İsveçin pensiya təminatı sistemi isə əsasən iki prinsip əsasında fəaliyyət göstərir:

1. *Sosial təminatın baza prinsipi*. Bu prinsipə əsasən vətəndaşların pensiya hüquqları sığorta haqlarının ödənilməsi ilə yanaşı, həm də ölkədə yaşamaq hüququ ilə bağlıdır;

2. *İtirilmiş gəlirlərin kompensasiyası prinsipi* — bu zaman pensiya hüququ əvvəlki əmək haqlarına müvafiq olaraq müəyyən edilir.

Əmək fəaliyyətini başa çatdıran İsveç vətəndaşlarının əksəriyyəti ən azı üç mənbədən pensiya ala bilərlər:

1. Sosial təminatın baza prinsipinə əsaslanan *milli baza pensiyası*;

2. İtirilmiş gəlirlərin kompensasiyası prinsipinə əsaslanan *milli əlavə pensiya*;

3. Həmin prinsipə əsaslanan *müqaviləli əmək pensiyası*.

Baza və əlavə milli pensiya proqramlarında iştirak etmə məcburi xarakter daşıyır. Müqaviləli əmək pensiyaları üzrə proqramlar isə həmkarlar ittifaqları və işəgötürənlər arasında bağlanmış saziş əsasında həyata keçirilir. Eyni zamanda, vətəndaşlar könüllü olaraq, öz gələcəklərini fərdi özəl pensiyaların köməyi ilə də təmin edə bilərlər.

İsveçin fəaliyyət göstərən çoxsəviyyəli pensiya sistemi 1913-cü ildə yaradılmağa başlamışdır. Belə ki, İsveçdə yaşa və əlilliyə görə məcburi sosial sığorta 1913-1915-ci illərin qanunvericiliyi ilə tətbiq edilmişdi. İlk dövrdə pensiya yaşı 67 yaş olsa da, hal-hazırda pensiya

---

¹ Yenə orada, s. 46-47.

yaşı həm kişilər, həm də qadınlar üçün 65 yaşdır. Eyni zamanda, «Məşğulluğun təminatı haqqında» qanunda göstərilir ki, işçi 67 yaşa çatdıqda heç kəs onun işləməsini tələb edə bilməz.

İsveçdə pensiya ödənişləri fondu sığorta olunanların ödənişləri və dövlət büdcəsinin ayırmaları hesabına formalaşır və sığorta olunanın ödədiyi məbləğ onun qazandığı gəlirin məbləğindən asılıdır.

1947-ci ildən tətbiq edilməyə başlanan milli baza pensiyası bütün vətəndaşlara və ölkədə 16 yaş tamam olduqdan sonra ən azı 10 il yaşamış və pensiya üçün müraciət etməmişdən qabaq ən azı 5 il İsveçdə yaşamış xarici vətəndaşlara əvvəlki gəlirlərdən asılı olmayaraq təqdim edilir.

1960-cı ildə isə milli əlavə pensiya sistemi tətbiq edildi. Bu pensiya ən azı 3 il məcburi sosial sığorta haqqı ödəmək şortilə muzzla işləyən və özünün məşğulluğunu müstəqil surətdə təmin edən şəxslərə əvvəlki gəlirlərindən asılı olaraq təqdim edilir. Bu pensiyaya, əslində, görülmüş iş görə verilməli olan, lakin təxirə salınmış mükafat kimi qiymət verilir¹. Milli əlavə pensiyanın tam şəkildə təqdim edilməsi üçün zəruri olan sığorta stajı 1980-ci ilədək 20 il idi və 1981-ci ildən başlayaraq hər il bu müddət bir il artırılırdı. 1990-cı ildən etibarən sığorta stajı stabil olaraq 30 il müəyyən edilmişdir və stajın aşağı olduğu hallarda hər ilə görə pensiya 2% azaldılır.

1976-cı ildə İsveçdə ilk dəfə olaraq mərhələli pensiyaya çıxma metodu tətbiq edilmişdir. Bu institut 60-64 yaşlı işçilərin tam məşğulluqdan əmək fəaliyyətinin tədricən dayandırılmasına keçidi nəzərdə tuturdu. İsveçin pensiya qanunvericiliyinə görə işçi həftədə 17 saatdan az olmamaqla öz iş həftəsini qısaltmaqla bilər. Bu zaman tam olmayan iş həftəsi ilə bağlı olaraq öz əmək haqqısının bir hissəsini itirdiyindən ona pensiyanın müəyyən hissəsi ödənilir. Belə pensiyanın ödənilməsinin əsas məqsədi əmək bazarında nəsillərin dəyişməsini stimullaşdırmaq və yuxarı yaş qruplarına aid olan işçilərin məşğulluq problemini həll etmək olmuşdur. 1981-ci ilədək belə pensiyalar itirilmiş əmək haqqının 65%-nə bərabər idi və sonralar onun məbləği 55%-dək azaldılmışdı. Bu pensiyalar sistemi 60-64 yaşlı işçilərə öz əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsini subyektiv qiymətləndirmək və vaxtından əv-

---

¹ Тулисов М.П. Социальное обеспечение в СССР и буржуазных государствах. М., 1984, с. 98.

vəl pensiya alma və ya yaşa görə əmək pensiyası almaq hüququ verən dövr çatanadək əmək fəallığını davam etdirmək imkanı verir¹.

İsveçdə 60 yaşına çatmış hər bir işçinin vaxtından əvvəl pensiyaya çıxma hüququ vardır. Lakin bu zaman pensiyanın ümumi məbləği çatışmayan hər ay üçün 0,5% azaldılır. Bu qaydanın tətbiqi zamanı işə əlillər və işsizlər üçün istisnalara yol verilə bilər.

Milli baza və milli əlavə pensiyası birlikdə pensiyaçının əvvəlki gəlirlərinin 65%-nə bərabər olur. Müqaviləli əmək pensiyaları isə sonuncu əmək haqqının 10%-dək olan məbləğdə təyin olunur. Milli baza pensiyası müəyyən edilmiş bölüşdürücü sistem çərçivəsində maliyyələşdirilir. Yəni hər ilin məbləği həmin il pensiyaların ödənilməsi üçün zəruri olan həcmdə yığılır. Pensiya fondlarında isə heç bir yığım həyata keçirilmir. Pensiya hüquqlarının öldə edilməsi nəsillər arasında anlaşmadan irəli gələn öhdəliklərə əsaslanır. Milli əlavə pensiya sistemi də həmrəylik prinsipinə əsaslanır. Lakin bu sistemə müəyyən ehtiyatın (Bufər fondunun) yaradılması elementləri də daxil edilmişdi. Buna görə də bu pensiya sisteminin tətbiq edildiyi ilk illərdə yığılan haqların məbləği pensiyaların ödənilməsi üçün tələb olunan xeyli çox idi. Artıq qalan məbləğ isə Milli pensiyaların sığortası Fondunda cəmləşdirilir. Milli pensiyalar üçün tələb olunan sığorta haqları isə ənənəvi olaraq işəgötürən tərəfindən həyata keçirilir.

İsveçin pensiya təminatı sistemi nə qədər əhatəli və mükəmməl olsa da, burada da bir sıra problemlər mövcuddur. Həmin problemləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- əhəlinin qocalması, doğumun aşağı düşməsi və digər demografik problemlər. Məsələn, İsveçdə əhəlinin ümumi sayına nisbətən 60 yaşdan yuxarı şəxslər 23% təşkil edir və bu, digər ölkələrə nisbətən ən böyük rəqəmdir;

- bu sistemin iqtisadi dəyişikliklərə qarşı həssas olmaması. Belə ki, əmək haqqının artımına nisbətən pensiyaların indeksləşdirilməsi aparılmır və pensiyaçıların pensiyası ilə hazırkı işçilərin əmək haqqı arasında kəskin fərq yaranır. Bu isə həm də itirilmiş gəlirlərin kompensasiyası prinsipinin pozulmasına gətirib çıxarır;

- sığorta haqqının vergi xarakteri daşınması və pensiyaların məbləği-

---

¹ Соловьева Л.И. Проблемы социального обеспечения в странах ЕС. М., 1983, с. 154.

ni məhdudlaşdırması;

- gəlirlərin nəsillər arasında ədalətsiz və sistemsiz şəkildə bölüşdürülməsi;

- məhdudlaşdırma effekti. Bu zaman milli baza pensiyasından vergi tutulmadığı halda, milli əlavə pensiyadan vergi tutulur.

Göstərilən problemləri həll etmək üçün İsveçdə 1984-cü ildə Pensiyalar üzrə Komissiya yaradılmış və həmin Komissiya 1990-cı ildə müzakirə üçün öz nəticə və təkliflərini təqdim etmişdi. Lakin hökumət dəyişirikliyi baş verdikdən sonra 1991-ci ildə pensiyalar üzrə yeni işçi qrupu təşkil edilmiş və həmin qrup 1992-ci ildə islahatın əsas prinsiplərinin layihəsini hazırlamışdı. Bu layihənin əsasında 1994-cü ildə yaşa görə pensiya təminatı sisteminin islahatının əsas istiqamətlərini nəzərdə tutan qanun layihəsi Riksdaga təqdim edilmişdir. Həmin layihəyə uyğun olaraq, yuxarıda göstərilmiş pensiya sistemlərinin tədricən yaşa görə pensiyanın vahid sistemi ilə əvəz edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Əvvəlki pensiya sistemlərinin prinsipləri isə müasirləşdirilərək saxlanmışdır. Pensiya təminatı sisteminin elə təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, o iqtisadiyyatın vəziyyətindən və həyata keçirilən iqtisadi siyasətdən asılı olmayaraq özümaliyyətləşən və gəlirin nəsillər daxilində və nəsillər arasında bölüşdürülməsi baxımından neytral səciyyə daşımalıdır. Vətəndaşların aylıq əmək haqqının 18,5% isə sığorta haqqı kimi pensiya sisteminə köçürüləcəkdir. Pensiyanın məbləği əmək fəallığı dövründə qazanılmış əmək haqqı əsasında fərdi qaydada müəyyən ediləcəkdir. İsveçdə pensiyaçıların fərdiləşdirilmiş uçotu tətbiq edilir və hər bir sığorta olunanın fərdi uçotunun aparılması üçün fərdi hesab açılır. Lakin bu hesab depozit xarakteri daşımır və sadəcə olaraq həmin hallarda əldə edilmiş pensiya hüquqlarının pul vahidində ifadə olunmuş məbləği (pensiya krediti) əks olunur. Sığorta haqqının əsas hissəsi, yəni 16,5% elə həmin il ödəniləcək pensiyaları maliyyələşdirmək üçün bölüşdürmə metodu əsasında istifadə olunur. Sığorta haqqının qalan 2% isə sığorta haqlarının xüsusi ehtiyat hesabına daxil edilir.

Göründüyü kimi, həyata keçirilən pensiya islahatları sosial həmrəylik prinsipindən heç bir geriyə çəkilməni nəzərdə tutmur. Sosial həmrəylik prinsipinin saxlanmasının əsas səbəbi isə odur ki, bu sistemdən yığım sisteminə keçid başqa bir sistemə keçidlə əlaqədar olan dövrü yaşayan nəsillər üçün əhəmiyyətli itkilərə səbəb olacaqdır. Ona görə ki,

onlar iki sistemdə iştirak etməyə məcbur olacaqlar və eyni pensiyaya görə iki dəfə pul ödəyəcəklər.

İsveçdəki pensiya islahatının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yəni sistemdə pensiyalar müəyyən edilmiş məbləğdə sığorta haqları və pensiya əmanətləri üzrə maliyyələşəcəklər. Güman edilir ki, 40 il işləmiş və 18,5% sığorta haqqı ödəmiş şəxslərin illik pensiyası onun gəlirinin 60%-nə bərabər olacaqdır.

Lakin bu sistemdə (müəyyən edilmiş məbləğdə sığorta haqqının ödənilməsinə nəzərdə tutan sistem) ödəmələrin dəqiq məbləği qeydə alınmır və bu da o deməkdir ki, pensiyanın sonuncu əmək haqqı və ya gəlirdən asılı olaraq müəyyən edilməsinə heç bir təminat verilmir. Lakin çatışmayan cəhətlərə baxınayaraq, bu sistemi seçməklə İsveç digər Avropa ölkələrindən daha qabağa getmişdir.

Qərbi Avropanın inkişaf etmiş və mükəmməl pensiya təminatı sisteminə malik olan dövlətlərindən biri olan İsveçrədə pensiya sığortasının əsas tənzimlənmə mənbəyi kimi 20 dekabr 1946-cı ildə qəbul edilmiş «Qocalığa və ailə başçısını itirməyə görə sığorta haqqında» federal qanun çıxış edir. Pensiya sığortasının digər aspektləri isə aşağıdakı normativ aktlarla tənzimlənilir:

1. «Xaricdə yaşayan İsveçrə vətəndaşlarının qocalığa, ailə başçısını itirməyə və əmək qabiliyyətini itirməyə görə könüllü sığortası haqqında» 26 may 1961-ci il tarixli ordonans;

2. «Qocalığa və ailə başçısını itirməyə görə sığorta çərçivəsində keçirdikləri haqların məbləğlərinin xarici vətəndaşlara ödənilməsi haqqında» 29 noyabr 1995-ci il tarixli ordonans;

3. «Qocalığa görə və ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların maliyyələşdirilməsində kantonların iştirakı haqqında» 2 dekabr 1985-ci il tarixli ordonans və s.

İsveçrənin pensiya təminatı haqqında qanununa hər 12 ildən bir yenidən baxılır və vətəndaşların köhnə pensiya hüquqlarının saxlanması ilə yanaşı onlara qanunauyğun dəyişikliklər edilir. Axırıncı dəfə belə dəyişikliklər 1994-cü ildə edilmişdir.

İsveçrədə işəgötürənlərin də pensiya sistemi iki prinsip əsasında qurulub: sosial təminatın baza prinsipi (ölkədə yaşadığı üçün vətəndaşın pensiya hüququ) və itirilmiş gəlirlərə görə kompensasiya prinsipi (əvvəlki gəlirlərə əsaslanan pensiya hüququ).

İsveçrənin məcburi pensiya sosial sığortası sisteminin maliyyələş-

dirilməsində dövlətlə yanaşı məcburi sosial sığortanın iştirakçıları, o cümlədən işçi və işəgötürənlər bərabər surətdə sığorta haqqı (4,2%) ödəməklə iştirak edirlər. İsveçrənin 1946-cı il qanununda təsbit edilmiş ən mühüm məsələlərdən biri odur ki, burada sığorta haqqının ödənilməsi üçün minimum (20 yaş) və maksimum (kişilər 65, qadınlar isə 64 yaşa çatanadək) yaş hədləri müəyyən edilmişdir. Pensiya sığortası sahəsində idarəçiliyi isə müstəqil və kollegial (burada həm sığorta olunanların, həm işəgötürənlərin, həm də hökumətin nümayəndələri təmsil olunurlar) orqan olan Kompensasiya Sığortası Fondu həyata keçirir.

Beləliklə, İsveçrənin pensiya sistemini sığorta metodu vasitəsilə realizə olunan sosial ədalət prinsiplərinin praktiki tətbiqinə ən bariz nümunə kimi göstərmək olar. İsveçrədə pensiya sistemi iki prinsip əsasında qurulub: əsas sosial təminat prinsipi (bu prinsipə görə pensiya hüququ həmin ölkədə yaşamaqla şərtlənir) və itirilmiş gəlirlərə görə kompensasiya prinsipi (bu prinsipə görə pensiya hüququ əvvəlki əmək haqqına əsaslanır). Bu ölkədə əmək fəaliyyətini dayandıran vətəndaşların əksəriyyəti minimum üç müxtəlif mənbədən—birinci prinsipə əsaslanan milli əsas pensiya, ikinci prinsipə əsaslanan milli əlavə pensiya və müqavilə ilə müəyyən edilən əmək pensiyası almaq hüququna malikdirlər. Milli pensiya proqramlarında (əsas və əlavə) iştirak isə məcburidir. Müqavilə ilə müəyyən edilən əmək pensiyaları proqramları həmkarlar ittifaqları və işəgötürənlər arasında bağlanan saziş əsasında həyata keçirilir. İşçilər isə bu proqramlarda fərdi qayda-da könüllü olaraq da iştirak edə bilirlər.

Qərbi Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərindən biri olan İtaliyada məcburi sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanan pensiya təminatı sisteminin tətbiqi ikinci dünya müharibəsindən sonrakı illərə təsadüf edir. Belə ki, İtaliyanın 22 dekabr 1947-ci il Konstitusiyasının 38-ci maddəsində zəhmətkeşlərin qocaldıqda, əlil olduqda, xəstələndikdə və digər hallarda sosial təminat hüququ təsbit edildikdən¹ sonra sosial sığorta münasibətlərini tənzim edən bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Hazırda isə İtaliyada pensiyaların təyin edilməsi və ödənilməsi qaydaları «Dövlət və özəl bölmə işçilərinin sosial sığortası haqqında» 23 oktyabr 1992-ci il tarixli qanun ilə tənzimlənir. Qərbi Avropa ölkə-

---

¹ Xarici dövlətlərin konstitusiyası. «Qanun», 1994, № 2-3, s. 37.

ləri içərisində uzun müddət ən aşağı pensiya yaşı olan (kişilər üçün 60, qadınlar üçün 55 yaş) İtaliyada artıq 1 yanvar 2002-ci ildən pensiya yaşı kişilər üçün 65, qadınlar üçün isə 60 yaş müəyyən edilmişdir. Lakin bu yaş həddi də İtaliyada keçiriləcək pensiya islahatları nəticəsində kişilər üçün 75, qadınlar üçün 70 yaş həddinə qədər artırılacaqdır¹.

Ümumməcburi pensiya sığortası rejimi olan İtaliyada pensiya təminatı sistemi sosial həmrəylik prinsipi əsasında qurulmuşdur. İşçi və işəgötürən məcburi pensiya sığortası sisteminin maliyyələşdirilməsində birgə iştirak edirlər. Yığım prinsipinə əsasən əlavə pensiya təminatı sistemində isə onların ödədikləri ayırmaların miqdarı illik gəlirlərinin 10%-dən artıq ola bilməz. İtaliyanın pensiya təminatı sisteminin üstün cəhətlərindən biri burada pensiyaların dəqiq indeksləşdirilməsi mexanizminin olmasıdır. Belə ki, İtaliyada dolanışıq xərclərinə uyğun olaraq hər rübdə pensiyaların indeksləşdirilməsi həyata keçirilir. Bundan başqa, pensiyalar hər il minimum əmək haqqının artımı ilə bağlı olaraq da indeksləşdirilir.

Hal-hazırda isə, İtaliyanın pensiya sığortası sistemində islahatlar həyata keçirilir və həmin islahatın əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

— 1994-cü ildən başlayaraq, hər iki ildən bir bir yaş artırmaqla pensiya yaşının qadınlar üçün 70, kişilər üçün 75 yaşadək tədricən qaldırılması;

— Ayrı-ayrı kateqoriya işçilər üçün (mülki aviasiyanın uçuş-sınaq heyəti üzvləri, qatar maşinistləri, sirk və digər əyləncə işçiləri, peşəkar idmançılar və s.) daha aşağı pensiya yaşının müəyyən edilməsi. Bu yaş hesablanarkən hər iş ilinə əlavə olaraq iki ay da artırılır;

— Qocalığa görə pensiyanın alınması imkanının əmək münasibətlərinə xitam verilməsindən asılı olaraq müəyyən edilməsi;

— Muzdlu işləyən və öz məşğulluğunu müstəqil surətdə təmin edən işçilərin pensiyaya çıxmaq üçün tələb edilən minimum əmək stajının 15 ildən 20 ilə qaldırılması;

— Pensiyaların ilkin məbləğinin hesablanması üçün nəzərə alınan

---

¹ Трудовое и социальное право зарубежных стран: основные институты. Сравнительно-правовые исследования. Под ред. Э.Б. Фрепкель. М., Юрист, 2002, с. 604-605.

əmək haqqının hesablanması müddətinin (əmək münasibətlərinə xitam verilməsi tarixinədək) 260 həftədən 520 həftəyədək qaldırılması.

ABŞ-da isə dövlət pensiya təminatı sistemi Qərbi Avropa ölkələrinə nisbətən gec formalaşmış. Belə ki, ancaq 1908-ci ildə federal səviyyədə bu sahədə ilk normativ-hüquqi akt olan federal işçilərə və qulluqçulara münasibətdə istehsalat zədəsinə görə kompensasiya proqramı qəbul edilmişdi. Ayrı-ayrı ştatlarda əmək zədəsi alan fəhlə və qulluqçulara kompensasiya verilməsi haqqında qanunlar isə 1911-ci ildən tətbiq olunmağa başlamışdır¹.

ABŞ-da sosial-iqtisadi hüquqların legitimləşdirilməsi isə bir neçə mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ (XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəlləri) sosial məsuliyyətin federal səviyyədə və ştatlar səviyyəsində qanunvericilik qaydasında təsbit edilməsinin mümkünlüyü məsələsi ətrafında gedən mübarizə ilə müşayiət olunurdu. Lakin həmin dövrdə ABŞ Ali məhkəməsinin müqavimət göstərməsi nəticəsində problem həll edilməmiş qaldı. Buna baxmayaraq, 1920-ci ildə ABŞ-da yaşa görə sığorta haqqında ilk federal qanun qəbul edildi. Lakin bu qanun yalnız federal orqanların işçilərinə və müharibə veteranlarına şamil edilirdi.

İkinci mərhələ XX əsrin 30-cu illərini əhatə edir. Məhz həmin dövrdə sosial dövlət ideyalarına meyl güclənməklə, federal hakimiyyətin sosial məsuliyyətinin konstitusion qaydada təsbit edilməsi bərdə ideyalar irəli sürülürdü. 1935-ci ildə isə ABŞ-da «Sosial təminat haqqında» qanun qəbul edildi². Bu federal qanun əmək münasibətləri üzrə işçilərin və sahibkarların sığorta ödəmələri hesabına maliyyələşən sosial sığorta tədbirlərini (yaşa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların, işsizliyə və istehsalatda bədbəxt hadisələrə görə müavinətlərin ödənilməsi) nəzərdə tutan normaları özündə əks etdirirdi³.

ABŞ-da sosial-iqtisadi hüquqların legitimləşdirilməsi prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən üçüncü mərhələdə (XX əsrin 50-60-cı il-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 8.

² Трудовое и социальное право зарубежных стран: основные институты // Сравнительно-правовое исследование. Под ред. Э.Б. Френкель. М., Юрист, 2002, с. 586.

³ Решетников Ф.М.: Правовые системы стран мира. Справочник М., 1993, с.74.

ləri) sosial təminat mexanizmləri Ali Məhkəmənin qərarları əsasında gücləndirildi. Belə ki, əmək münasibətləri, sosial təminat, o cümlədən pensiya təminatı sahəsində və həyatın digər sahələrində irqi ayrı-seçkiliyə qarşı, qara dərillilərin, ispan dilli amerikalıların və digər azlıqların hüquq bərabərliyi uğrunda mübarizə ikinci dünya müharibəsindən sonra yenidən inkişaf etmiş və bu öz ifadəsini ABŞ Ali Məhkəməsinin bir sıra mühüm qərarlarında (məsələn, Braunun işi üzrə 1954-cü il, Brauderin işi üzrə 1956-cı il, Törnerin işi üzrə 1962-ci il və s. qərarlarında) tapmışdı. Bu təminat mexanizmləri həm də bir sıra federal qanunlarda (mülki hüquqlar haqqında 1964, 1968-ci il federal qanunları və s.) və ayrı-ayrı ştatların qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır.

Bu mərhələdə icra hakimiyyətinin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş və məhkəmə tərəfindən dəstəklənmiş mütərəqqi qərarlardan biri də konkret sosial siyasət proqramları (təhsil, səhiyyə, sosial təminat və dövlət sosial sığortası) üzrə «kompensasiyaedici» və ya «təsdiqedic» (*affirmative*) təbirlərin həyata keçirilməsi oldu. Bu qərarlar yerlərdə sosial sferada ayrı-seçkiliyi birbaşa qadağan etməsə də (ona görə ki, bu məsələ həm ştatların, həm də federal mərkəzlə ştatların birgə səlahiyyətində idi), ayrı-ayrı müəssisələrin və inzibati orqanların irqi, cinsi, dərinin rəngi, dini və ya milli mənşəyə dair ayrı-seçkilik tətbiq etdikləri halda, sosial yardım proqramları üzrə federal hökumətdən vəsait almaları qadağan edildi¹. Bütün bu tədbirlərin köməyi ilə bəzi ştatların sosial təminat sahəsində ayrı-seçkiliyə səbəb olan praktikası aradan qaldırıldı.

Dördüncü mərhələ isə (XX əsrin 70-80-ci illəri), V.N. Safonovun fikrincə desək, şəxsiyyətin hüquqi statusunun daha geniş təfsir edilməsi tərəfdarları və əleyhdarları arasında mübarizə ilə səciyyələnən bir dövrü əhatə edir². Bu mərhələnin son illərində, yəni 1990-cı ildə konqresin qəbul etdiyi «Əlillər haqqında» qanun isə fiziki və əqli qüsurları olan ABŞ vətəndaşlarının hüquqlarını, o cümlədən onların pensiya hüquqlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi.

ABŞ-ın pensiya təminatı sistemində xüsusi pensiya təminatı planları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaşa görə pensiyaya çıxanları əhatə

---

¹ Сафонов В.Н. Социальное законодательство в США // Государство и право, 1999, № 1, с. 102-103.

² Yenə orada, s. 99.

edən belə planlar üzrə pensiya təyin olunarkən işçinin yaşı, işlədiyi illərin müddəti və illik gəlirinin nisbəti nəzərə alınır.

1974-cü ildə konqres «İşçilərin pensiya gəlirlərinin təminatı» Aktını qəbul etdi. Bu qanun xüsusi pensiya planları üçün standartlar müəyyən etdi. Belə ki, xüsusi pensiya planları pensiya mənfəətinə zəmanət Korporasiyasından zəmanət almalıdır və əgər xüsusi kompaniya pensiyanı ödəyə bilməsə, onda həmin pensiya Korporasiya tərəfindən ödənilir¹.

ABŞ hökuməti bir neçə iri pensiya təminatı planını idarə edir. Onlardan ən mühümü ölkədə ən böyük pensiya proqramı olan İctimai Təminat Planıdır. Bu proqram 1935-ci ildə prezident F.D. Ruzveltin təşəbbüsü ilə İctimai Təminat Akti əsasında yaradılmışdır. Bu proqrama uyğun olaraq, 65 yaşına çatmış hər bir işçi işdən çıxdığı təqdirdə yaşa görə pensiya ilə təmin edilir. 62-65 yaş arasında olan şəxslər isə işdən çıxdıqları hallarda müvafiq ixtisar normaları nəzərə alınmaqla yaşa görə pensiya ilə təmin edilirlər. Proqramı İctimai Təminat Administrasiyası idarə etsə də, proqram federal fondlardan maliyyələşmir.

XX əsrin 80-ci illərində bir sıra qanunlar qəbul edildikdən sonra hərbi qulluqçulara pensiya ödənilməsi öhdəliyini də dövlət öz üzərinə götürdü².

ABŞ-da bölüşdürücü tipli ümumi federal proqramdan başqa, ştatlar və yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində özəl sektorda pensiya təminatı üzrə yığım sistemləri də fəaliyyət göstərir. 2000-ci ilin sonuna olan məlumatlara görə, ABŞ-ın ümumi pensiya aktivləri təxminən 7,2 trilyon dollara bərabərdir və onların 63% korporativ qiymətli kağızlara investisiya olunmuşdur. Qeyri-dövlət pensiya təminatı sisteminin etibarlılığını təmin etmək isə «İşçilərin pensiya təminatı haqqında» 1974-cü il qanunu əsasında yaradılmış və federal orqan olan Pensiya və Müavinətlərin təminatı Korporasiyasının vəzifəsidir³.

Sərbəst peşə sahiblərinin əksəriyyəti xüsusi fərdi pensiya proqramında iştirak edir. Bu proqramın iki əsas növü var: Fərdi Pensiya He-

---

¹ Robert L. Makkan «Amerika iqtisadiyyatının əsas cəhətləri», «Birləşmiş Ştatların məlumat agentliyi», s. 183.

² Yəni orada, s. 183.

³ Ахундов Р. Как в XXI веке обеспечить стабильную пенсию // Человек и труд, 2002, №10, с. 58.

sabları (iras) və Keoq planları. Proqramın hər iki növünü banklar, kredit birlikləri və sığorta şirkətləri kimi maliyyə müəssisələri idarə edir.

Fərdi pensiya hesabına qoyulan məbləğin üzərinə avtomatik olaraq faizlər də gəlir. Bu faizlər hesabdan götürülənədək onlar vergiyə cəlb edilmirlər. Fərdi pensiya hesablarından fərqli olaraq Keoq hesablarını ancaq sərbəst peşə sahibləri və ya birliklərə daxil olmayan biznesin ya tam sahibi, ya da şəriki olan adamlar açə bilərlər. Göstərilən kateqoriya şəxslər hər il öz gəlirlərinin 25 faizinə qədərini Keoq hesabına depozitə qoya bilərlər¹.

Bütün bunlar ABŞ-da kifayət qədər təminatlı olan qeyri-dövlət pensiya sisteminin də fəaliyyət göstərdiyini sübut edir.

Bütövlükdə isə, ABŞ-ın pensiya təminatı sisteminin aşağıdakı seçici xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

1. ABŞ-da pensiya münasibətlərini tənzim edən normativ-hüquqi aktların çoxluq təşkil etməsi. Həmin normativ-hüquqi aktları iki qrupa bölmək olar:

a) Federal normativ aktlar. Məsələn, «Sosial təminat haqqında» 1935-ci il, «Pensiyalar haqqında» 1937-ci il, «Sığorta haqqı haqqında» 1935-ci il, «Dəmiryolçuların pensiyası haqqında» 1937-ci il, «Dövlət qulluqçularının pensiyaya çıxması haqqında» 1978-ci il qanunları və s.;

b) Ayrı-ayrı ştatların qanunvericiliyi. Bu qrupa isə yaşlı veteranların sosial təminat proqramı çərçivəsində pensiya fondları haqqında, sığorta fəaliyyəti haqqında və s. məsələlər üzrə ştatların qəbul etdikləri qanunvericilik aktları daxildir. Məsələn, Nyü-York ştatının «Sığorta haqqında» 1984-cü il qanunu.

2. ABŞ-da bütün vətəndaşları əhatə edən məcburi pensiya sığortası sisteminin mövcud olması və pensiya təminatı sisteminin əsasən işçi və işəgötürənlərin ödədikləri sığorta haqları hesabına maliyyələşməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, işçi və işəgötürənlərin ödədikləri sığorta haqlarının miqdarı hər ikisi üçün eynidir. Belə ki, işəgötürən əmək haqqı fondunun, işçi isə öz əmək haqqının 7% miqdarında sığorta haqqı keçirir. ABŞ-ın pensiya təminatı sistemində nəsillərin həmrəyliyi prinsipi üstünlük təşkil edən xüsusi pensiya fondlarına ödənilən sığorta haq-

---

¹ Robert L. Makkan «Amerika iqtisadiyyatının əsas cəhətləri», «Birləşmiş Ştatların məlumat agentliyi», s. 184.

ları da mövcuddur ki, bu da pensiya sisteminin qarışıq formaya malik olduğunu göstərir.

3. Dövlət pensiya təminatı sistemi üzrə idarəçiliyin kollegial şəkil-də ayrı-ayrı nazirliklərin (maliyyə, əmək, səhiyyə, təhsil, sosial təminat və s.) daxil olduğu Federal sığorta pensiya fondu tərəfindən həyata keçirilməsi və həmin fondun üzərində parlament nəzarətinin mövcud olması.

Hal-hazırda ABŞ kifayət qədər inkişaf etmiş pensiya təminatı sistemə malikdir. Onu da göstərmək lazımdır ki, ABŞ-da pensiya «yükünün» səviyyəsi Qərbi Avropa ölkələrinə nisbətən xeyli aşağıdır. Lakin ABŞ əhalisinin qocalması problemi, 40-50-ci illərdə doğumun yüksək səviyyəsinin nəticəsi kimi pensiyaçıların sayının çoxalması və orta ömür müddətinin uzanması kifayət qədər mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Belə ki, 45 milyon amerikalını əhatə edən və 2002-ci il federal dövlət büdcəsindən 455 milyard dollar məbləğində maliyyələşməni nəzərdə tutan sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanan pensiya təminatı sisteminin əsas dövlət proqramında islahatlar aparılması barədə artıq yeni təkliflər irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda, bu təkliflər son prezident seçkilərində də vurğulanan mövzulardan biri olmuşdur. Hazırda hakimiyyətdə olan respublikaçı hökumət inanır ki, pensiya təminatının federal proqramında yığım prinsipinə keçid istiqamətində islahatların aparılması zəruridir. 2001-ci ildə prezident komissiyasının təqdim etdiyi məruzədə pensiya təminatının indiki federal proqramında dəyişikliklər edilməsinin üç modeli işlənib hazırlanmışdır. Bu modellərdə məcburi pensiya sosial sığorta sisteminə əlavə kimi yığım prinsipi elementlərinin tətbiq edilməsinin müxtəlif variantları nəzərdə tutulmuşdur¹.

Pensiya təminatı sistemi ABŞ-la daha oxşar olan Kanadada bu sistem bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir. Belə ki, birinci dünya müharibəsinə qədər pensiya təminatı üzrə uzun müddət müəyyən tədbirlər hazırlansa da, onlar, əsasən, yerli xarakter daşıyırdı. İki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə isə pensiya təminatı məsələləri nəinki bələdiyyələrin, həm də əyalətlərin hakimiyyət orqanlarının və qismən də olsa, federal hökumətin səlahiyyətlərinə daxil idi. Həmin dövrdə artıq

---

¹ Ахундов Р. Как в XXI веке обеспечить стабильную пенсию // Человек и труд, 2002, №10, с.56.

yerlərdə (əyalətlərdə) işçilərin bədbəxt hadisələrdən sığortası və qocalığa (yaşa) görə pensiya təminatı tətbiq edildi. Lakin bu tədbirlər məhdud xarakter daşıyırdı. Məsələn, ilk dəfə 1914-cü ildə Ontario əyalətində qəbul edilmiş «İşçilərin bədbəxt hadisələrdən sığortası haqqında» qanun ancaq əmək zədəsi nəticəsində əmək qabiliyyətini itirmiş işçilərə aid edilirdi.

1927-ci ildə isə «Qocalığa görə pensiyalar haqqında» federal qanun qəbul edildi və həmin qanuna görə federal hökumət əyalət rəhbərliyi tərəfindən təyin edilmiş pensiyaların ödənilməsi üzrə xərcləri qismən maliyyələşdirirdi. Pensiya isə 70 yaşına çatmış şəxslərə təyin edilirdi (bu yaş həddi 1966-cı ildən ildə beş yaş endirilmişdir və hal-hazırda 65 yaş təşkil edir¹). Həmin qanuna əsasən pensiya təyin edilərkən müraciət edən şəxsin gəlirləri və əmlakı nəzərə alınmalıdır.

Kanadada pensiya təminatının sonrakı inkişafı isə «Korlar haqqında» (1937), «Ahlıl şəxslərə maddi yardım haqqında» (1951), «Əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslər haqqında» (1954) və s. qanunların qəbul edilməsi ilə bağlıdır².

Lakin Kanadada formalaşan pensiya təminatı sistemində mənfəət halından ibarət idi ki, burada, pensiyaların ancaq yaşa görə pensiya növü tanınırdı. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün 1965-ci ildə Federal hökumət «Kanada pensiya planı» adlandırılan qanunu qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Bu qanun isə yaşa görə pensiyalar sistemində əsaslı dəyişikliklər etdi. Belə ki, həmin qanuna uyğun olaraq, ailə başçısının itirilməsinə görə və ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə, eyni zamanda, xidmət illərinə görə pensiyalar nəzərdə tutuldu. Beləliklə, «Kanada pensiya planı haqqında» qanuna əsasən, 1967-ci ildən xidmət illərinə görə pensiyalar, 1968-ci ildən ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar (bu pensiya ailə başçısının himayəsində olan ailə üzvləri, dul arvad (ər), əlil arvad (ər) və uşaqlara verilir), 1970-ci ildən əlilliyə görə pensiyalar tətbiq edilməyə başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi xəstəlik nəticəsində yaranmış əlilliyə görə pensiyalardan fərqli olaraq, əmək zədəsi nəticəsində əlilliyə görə pensiyalar

---

¹ Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, s. 69.

² Социальное обеспечение за рубежом. Научные труды ЦИЭТИН МСО РСФСР, выпуск IV. Под ред. к. ю. н. А. Колесникова, М., 1970, с. 64-65.

Kanadada da müstəqil sistem təşkil edir.

«Kanada pensiya planı haqqında» qanun bəzi kateqoriya işçilərə (kənd təsərrüfatı işçilərinə, beynəlxalq təşkilatların işçilərinə və s.) şamil edilmirdi.

Lakin bu qanunun hüquqi qüvvəsi Kvebekdən başqa bütün digər əyalətlərə aid edilirdi. Kvebekdə isə müstəqil pensiya proqramı həyata keçirilirdi. Lakin hər iki planın bütün müddəaları, demək olar ki, eyni məzmunu malik idilər. Buna görə də Kvebekə köçən kanadalılar digər əyalətlərdə pensiya aldıqda da heç nə itirmirdilər¹.

Hal-hazırda Kanadada pensiya təminatı sistemi işçilər və işəgötürənlər tərəfindən ödənilən sığorta haqları əsasında həyata keçirilir.

Beləliklə, Kanadanın pensiya təminatı sisteminin inkişaf mərhələləri və müasir vəziyyəti onu göstərir ki, burada nəsillərin həmrəyliyi prinsipi üstünlük təşkil edən məcburi pensiya sosial sığortası sistemi fəaliyyət göstərir və onun yaxın gələcəkdə başqa pensiya təminatı sistemi ilə əvəz edilməsi gözlənilmir.

Göstərmək lazımdır ki, Niderland da kifayət qədər yüksək səviyədə inkişaf etmiş pensiya sığortası sisteminə malikdir və ona görə də həmin sistemin öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Niderlandda 1913-cü ildən formalaşmağa başlayan pensiya sığortası sistemi, xüsusilə də, qocalığa və əlilliyə görə pensiyalar işçilərin, işəgötürənlərin və dövlətin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilirdi². Pensiya münasibətlərini tənzimləyən 3 dekabr 1913-cü ildə qəbul edilmiş «Sosial sığorta haqqında» qanun iki mühüm çatışmayan cəhətə malik idi. Birincisi, bu qanunla pensiyalar çox aşağı məbləğlərdə müəyyən edilmişdi. İkincisi isə, qanun ancaq mizumlu işçilərə şamil edilirdi. Bu qanun 1947-ci ildə «Yaşa görə pensiyalar haqqında» qanun qəbul edilənədək qüvvədə oldu. Yeni qəbul edilmiş 1947-ci il qanunu isə fərdi sahibkarlara və azad peşə sahiblərinə də yaşa görə pensiya almaq hüququ verdi. Hal-hazırda isə Niderlandda pensiyalar 1987-ci il tarixli «Yaşa görə pensiyalar haqqında» qanun ilə tənzimlənir. Həmin qanun əsasında Niderlandda pensiya təminatının ümumiliyi prinsipi tətbiq edildi. Belə ki, Niderlan-

---

¹ Социальное обеспечение за рубежом. Научные труды ЦИЭТИН МСО РСФСР, выпуск IV. Под ред. к. ю. н. А. Колесникова, М., 1970, с. 66-68.

² Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира. Справочник. М., Юридическая литература, 1993, с. 134.

din 65 yaşa çatmış bütün sakinləri yaşa görə pensiya almaq hüququ əldə etdi. Kişilərin və qadınların pensiya yaşı isə bərabərdir¹ və bu bərabərlik pensiya təminatı sisteminin digər sferalarında da təmin edilir. Məsələn, ailə başçısını itirməyə görə təqdim edilən pensiyaların maraqlı cəhətlərindən biri odur ki, 1998-ci ildən etibarən arvadı vəfat etmiş kişilər də dul qadınlarla eyni əsasda bu pensiyanı ala bilirlər².

Dövlət sosial təminat sistemi məcburi sosial sığortadan, sosial xidmətdən və dövlət qulluqçularının (hərbi qulluqçuların, dəmiryol işçilərinin və s.) sosial təminatından ibarətdir. Niderland Avropa İqtisadi Birliyində yeganə ölkədir ki, orada dini əqidəyə görə sosial sığorta haqlarını ödəməməyə icazə verilir. Lakin belə yolla sosial sığorta haqlarını ödəməkdən «yayınanlar» həmin haqqa bərabər gəlir vergisi ödəyirlər. Buna görə də sosial risk baş verən zaman onlar pensiya ilə yanaşı müavinətlər də alırlar. Professional pensiya sığortası və xüsusi sığorta proqramları dövlət sistemini tamamlayır və burada iştirak etmək məcburi deyildir.

Sosial həmrəylik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən Niderland dövlət sosial sığorta sistemi əhatə dairəsindən asılı olaraq, ümumi və xüsusi olmaqla, iki proqramdan ibarətdir. Ümumi proqram milliyyətdən və ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq, Niderlandda daimi yaşayan bütün ölkə əhalisini, əməyi əsasən səfər xarakteri daşıyan səfirlik, konsulluqların və nəqliyyat təşkilatlarının işçilərini, təhsil almaq üçün ölkədən gedən yaşı 27-dən yuxarı olmayan gəncləri və Niderland ərazisində gəlir vergisi ödəyən əcnəbiləri əhatə edir. Bu proqram daimi olaraq xaricdə işləyən və həmin ölkənin qanunvericiliyi ilə pensiya və müavinət alan şəxslərə aid edilmir. Ümumi proqram üzrə yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiyalarla yanaşı digər müavinətlər də ödənilir.

Xüsusi proqram isə ancaq əmək müqaviləsi əsasında muzzla işləyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Muzzlu əmək müqaviləsi üzrə işləyən 65 yaşa çatmamış bütün işçilər bu proqram üzrə məcburi sosial sığorta ilə əhatə olunurlar. Bu proqram həm də öz əsas vəzifələrindən ayrılmamaqla istehsal təcrübəsi keçən şəxslərə, azad peşə sahiblərinə

---

¹ Мачульская Е. На принципе солидарности: социальное обеспечение в Нидерландах // Социальная защита, 1998, № 5, с. 45.

² Yene orada, s. 46.

(musiqçilər, artistlər, vəkillər və s.), dənizçilərə, mülki aviasiyanın uçuş-sınaq heyəti üzvlərinə aid edilir.

Qərbi Avropa ölkələrindən, ABŞ-dan və Kanadadan fərqli olaraq, Yaponiyada pensiya qanunvericiliyinin mürəkkəb bir sistemi mövcuddur. Belə ki, Yaponiyada hal-hazırda pensiya münasibətlərini nizama salan 10-a qədər qanun mövcuddur və həmin qanunlar əsasında sosial həmrəylik prinsipini rəhbər tutmaqla pensiyaların müxtəlif növləri (yaşa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə və s.) üzrə işçilərin və sahibkarların ödədikləri sığorta haqlarından və bir sıra digər hallardan asılı olaraq, müxtəlif pensiya məbləğləri müəyyən edilmişdir¹.

Yaponiyada sonuncu pensiya islahatı 1985-ci ildə keçirilmiş və bu islahat baza pensiyalarının tətbiq edilməsi ilə nəticələnmişdir. Hal-hazırda isə Yaponiyanın pensiya sistemi iki əsas səviyyədən ibarətdir: birinci səviyyə baza pensiyalarını, ikinci səviyyə isə dövlət və peşə pensiyalarını əhatə edir. Həmin islahat nəticəsində həm də pensiya təminatı hüququ ölkə əhalisinin hamısına şamil edildi. Belə ki, 1986-cı ilin aprelin 1-dən milliyətindən, cinsindən, fəaliyyət növündən, gəlirlərin səviyyəsindən və digər amillərdən asılı olmayaraq, ölkənin bütün sakinləri yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə baza pensiyası almaq hüququna malikdirlər. Yaşa görə baza pensiyasını almaq hüququnun yaranması üçün 65 yaşa çatma və zəruri sığorta stajına malik olma tələb edilir. Yaponiyanın pensiya qanunvericiliyinə görə, sığorta stajı dedikdə, məcburi pensiya haqlarının ödənilməsi müddət başa düşülür. Sığorta stajına, onun faktiki sığorta haqqı ödənilməsi dövrlərindən başqa, həm də üzrlü səbəblərdən onun ödənilməməsi dövrləri də (məsələn, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi) daxil edilir. Lakin baza pensiyasının məbləği müəyyən edilərkən sığorta haqlarının faktiki ödənilməsi dövr tam həcmdə, göstərilən «azad olma» dövrləri isə ancaq tələb olunan müddətin 1/3 qədər nəzərə alınır. Yaşa görə baza pensiyasının təyin edilməsi hüququnu verən minimum sığorta stajı 25 il, maksimum sığorta stajı isə 40 ildir. Yaşa görə baza pensiyası hər il əsas dolanacaq xərclərinin ödənilməsi üçün kifayət qədər olan qəti məbləğdə müəyyən edilir və hər il aprelin 1-də keçən il ərzində istehlak qiymətlərinin artması indeksi nəzərə alınmaqla onun

---

¹ Мачульская Е. Е. Пенсии в Японии // Социальная защита, 1998, № 4, с. 45-46.

məbləği qaldırılır¹.

Baza pensiyaları işçilərin və işəgötürənlərin ödədikləri sığorta haqları, habelə dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyalar hesabına maliyyələşdirilir. Dövlət baza pensiyalarına çəkilən xərclərin 1/3-ni təmin edir².

Əlilliyə görə baza pensiyası isə məcburi pensiya sığortası ilə əhatə edilən 20 yaşdan 60 yaşadək şəxslərə, habelə əlilliyin müəyyən edilməsi üzrə ilkin tibbi rəy verilən vaxt Yaponiya ərazisində yaşayan, cəmiyyətdə 60-64 yaşda olan şəxslərə təqdim edilir. Əgər əlillik baş verənədək qazanılmış sığorta stajı yaşa görə baza pensiyasının təyin olunması üçün zəruri olan sığorta stajının 2/3-dən az deyilsə, əlilliyə görə pensiya maksimum məbləğdə təyin edilir. 18 yaşnadək uşaqların və ya 20 yaşnadək əlil uşağın olduğu hallarda arvad və uşaqlar ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar baza pensiyası almaq hüququna malikdirlər. Bundan başqa, bu pensiya ölənə öhdəsində olan 60-64 yaşda olan şəxslərə də təqdim olunur. Ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar baza pensiyası ancaq ailə başçısı ölənədək qazandığı sığorta stajının əlilliyə görə və ya yaşa görə baza pensiyasının təyin edilməsi üçün minimal müddətdən (25 il) az olmadığı halda təyin olunur. Əgər arvad ölən şəxslə minimum 10 il nığah münasibətindədirsə, onda ona yaşa görə baza pensiyasının 75% ödəniləcəkdir. Qalan digər hallarda isə göstərilən pensiya qəti məbləğdə təyin olunur. Əgər ölən ailə başçısının sığorta stajı 3 ildən artıqdırsa, lakin onun öhdəsində olanlara ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya almaq hüququ vermirsə, onda onlara bərabərlik müavinət ödənilir.

Kollektiv bölüşdürücü pensiya sistemi olan ölkələrlə yanaşı, hazırda əsasən fərdi yığım sisteminə malik olan dövlətlər də mövcuddur. Yığım prinsipinə əsaslanan pensiya təminatının klassik modeli isə 1981-ci ildən may ayından Çilidə fəaliyyət göstərir. İslahat nəticəsində ölkədə mövcud olan dövlət pensiya sistemi fərdi pensiya planları sistemi ilə əvəz edilmişdir. Pensiya sistemində aparılan islahatların müəlliflərindən biri, ölkənin keçmiş əmək və əhalinin sosial təminatı

---

¹ Матрусова Т. Пенсии в стареющем обществе // Знакомьтесь: Япония, 1998, № 12, с. 13.

² Мачульская Е. Пенсии в Японии // Социальная защита, 1998, № 4, с. 45-46.

naziri Xose Pinyera hesab edir ki, pensiya əmanəti hesablarının sistemi pensiya təminatı konsepsiyasının özündə dəyişiklik yaradır və o, bütün iştirakçılara öz pensiya gəlirlərinin formalaşdırılması üsulunda seçim hüququ və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında real iştirak etmə imkanı verməklə, onları mülkiyyətçilərə çevirir¹.

Məcburi pensiya əmanətləri sistemi bütün fiziki şəxslər üçün minimum məbləğdə pensiya verilməsini təmin edir. İşçilər öz aylıq əmək haqlarının 10%-ni və əlavə məbləği həyatının məcburi sığortası və əlilliyə görə sığorta üçün özəl pensiya fondlarının birində açdıqları şəxsi investisiya hesabına keçirirlər. Bu zaman könüllü olaraq əlavə ödəmələrə də icazə verilir. Çilinin pensiya təminatı sistemi üç növ pensiyaya əhatə edir: yaşa görə, əlilliyə görə və ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar.

İşçinin bütün əmək fəaliyyəti dövründə yığılan vəsaitlər, habelə pensiya fondlarının həyata keçirdikləri investisiya fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər pensiyaların ödənilməsi üçün istifadə olunur. İştirakçılar pensiya yaşına çatdıqda pensiya orta hesabla onun son on illik əmək haqqının illik məbləğinin 70% təşkil edir. Pensiyanın bu məbləği həm də işçinin uzun müddət işlədiyi müəssisə tərəfindən verilən ödəmələrlə də tamamlanır. Çilidə tətbiq edilən bu sistem dövlət tərəfindən tənzim edilir. Lakin bu sistem özəl qurumlar olan ixtisaslaşmış pensiya fondları tərəfindən idarə olunur.

Beləliklə, Çilinin pensiya qanunvericiliyinə görə, şəxsi pensiya hesabı gələcək pensiyaçının mülkiyyəti hesab edilir və o, pensiyaya çıxdıqda işlədiyi zaman qazandığı məbləğ miqdarında pensiya əldə edir. Bu sistem üzrə hər bir iştirakçıya təkcə pensiya fondunu deyil, həm də investisiya proqramını seçmək hüququ verildiyindən, bu fondlar arasında rəqabət yaranır və bu, iştirakçılara göstərilən xidmətin daha da yaxşılaşmasına imkan verir. İşçilərə isə bu və ya digər layihənin seçilməsində hərtərəfli məsləhətlər verilir.

Bütün bunlarla yanaşı, Çilidə silahlı qüvvələrin də öz pensiya təminatı sistemi mövcuddur.

İqtisadçı alimlər göstərir ki, Çilinin pensiya təminatı sistemi maliyyə çətinliyini və investisiya riskini işçinin öz çiyinlərinə qoysa da,

---

¹ Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 147.

yaxşı normativ bazaya və dövlət təminatına əsaslanır¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çilidəki pensiya islahatı ilkin dövrlərdə qazandığı uğurlarına görə və müasir inkişaf etmiş ölkələrdə də rast gəlinən maliyyə təzyiqinə davam gətirdiyinə görə müvəffəqiyyət qazandı. Eyni zamanda, bu islahatların uğuru onların əhali arasında geniş vüsət qazanması və fondlara böyük maliyyə vəsaitlərinin yığılması ilə də izah olunmalıdır.

Pensiya sistemləri pensiyaçılar qarşısındakı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi sahəsində çətinliklərlə qarşılaşan Latın Amerikasının digər ölkələri (Argentina, Boliviya, Kolumbiya, Peru) də Çilinin ardınca getdilər. Lakin bu ölkələrdə həyata keçirilən islahatlar, Çilidən fərqli olaraq, kəskin xarakter daşımırdı. Belə ki, bu ölkələrdə bu və ya digər dərəcədə bölgü prinsipləri saxlanmışdı. Bu ölkələrin əhalisi həm dövlət, həm də özəl pensiya sistemlərində iştirak etmək imkanı əldə etmişdilər².

Uzun müddət mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyata malik olan Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü isə yeni bir pensiya təminatı sisteminin yaranması ilə nəticələndi. Belə ki, keçid dövrünün ilk illəri bu ölkələrdə yeni iqtisadi bəlalərin (işsizliyin, yoxsulluğun və s.) üzə çıxması ilə onsuz da geniş olan sosial təminat sisteminin «şişməsinə» səbəb oldu və bu yükün böyük bir hissəsi, təbii ki, pensiya sisteminin üzərinə düşdü. Pensiya subsidiyalarının azaldılması, yüksək inflyasiya, yaşlı işçilərin iş yerlərini itirməsi kimi problemlər öz həllini gözləyirdi. Belə şəraitdə bütövlükdə yığım sistemə keçmək iqtisadi cəhətdən «intihara» bərabər tutula bilərdi. Buna görə də bu sistemə təcridən keçidin tətbiqi və həm sosial həmrəylik, həm də yığım prinsipinin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən qarışıq sistemin yaradılması qərara alındı.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində həyata keçirilən pensiya islahatlarının şərtləri Latın Amerikasında həyata keçirilmiş islahatlarla xeyli oxşar cəhətlərə malik olsa da, onlar arasında prinsipial fərqlər də mövcud olmuşdur. Ümumi cəhətlərə pensiyaların sığorta təbiətinə malik olması, təqdim edilən pensiyaların əmək fəaliyyətinin həyata

---

¹ Yənə orada, s. 147.

² Ахундов Р. Как в XXI веке обеспечить стабильную пенсию // Человек и труд, 2002, № 10, с. 57.

keçirildiyi dövrdə pensiya sisteminə keçirilmiş sığorta haqları ilə zəif əlaqəyə malik olması, sosial həmrəylik sisteminə aparılan islahatların nəticəsiz qalması və s. aid edilə bilər. Əsas mühüm fərqlərə isə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin eyni zamanda keçid dövrünü yaşaması ilə əlaqədar yaranan problemlər, əhalinin qocalması problemi və s. problemlərin olması aiddir.

İslahatların keçirilməsi şərtləri Qərbi Avropadan onunla fərqlənir ki, Qərbi Avropa ölkələri kifayət qədər geniş inkişaf etmiş sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanan pensiya təminatı sisteminə malikdirlər. Bundan başqa, Qərbi Avropa ölkələrinə nisbətən, bu ölkələrdə iqtisadi imkanlar və büdcə imkanları daha məhduddur. Buna görə bu ölkələrdə sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanan pensiya təminatı sistemi çox baha başa gəlir¹.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində iki və üçsəviyyəli pensiya təminatı sistemlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Birinci səviyyə simvolik məbləğdə sığorta haqqını nəzərdə tutan həmrəylik prinsipinə əsaslanan səviyyədir. İkinci səviyyə isə yığım prinsipinə və real olaraq əmək haqqının faizini əhatə edən (9%, 10% və s.), sığorta haqqına əsaslanan məcburi səviyyədir. Üçüncü səviyyə isə könüllü ödəmələr əsasında formalaşacaqdır. Latviya, Macarıstan, Xorvatiyada üçsəviyyəli, Polşa və Sloveniyada isə ikisəviyyəli sistemin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Çexiya isə hələ 1994-cü ildən sosial həmrəylik sistemini saxlamaqla könüllü pensiya sistemini tətbiq etmişdir.

2000-ci ilin məlumatına görə Makedoniyada işçilərin 15%-i, Macarıstanda 45%-i, Polşa və Xorvatiyada 70%-ə qədəri və Rumıniyada 75%-i yığım sistemi ilə əhatə olunub².

Beləliklə, inkişaf etmiş dünya ölkələrinin pensiya təminatı sistemlərinin təhlili göstərdi ki, bu ölkələrdə sosial müdafiə sistemlərinin Bismark və Beveric kimi sosial sığorta elementlərinə əsaslanan klassik

---

¹ Холзман Р. Центральная и Восточная Европа: трудное начало пенсионной реформы // Предупреждение кризиса старения населения. Доклад по изучению политики, подготовленный Всемирным Банком, Резюме, Русский перевод подготовлен Татьяной Богомоловой, Вашингтон, О. К., июнь 1997, с. 2-3.

² Ахундов Р. Как в XXI веке обеспечить стабильную пенсию // Человек и труд, 2002, №10, с. 58.

modellərinə daha çox üstünlük verilir.

Sosial sığortanın «Bismark» modelində işçilərə xüsusi yer ayrılır və əhali təbəqələrinə təqdim olunan güzəştlərin həcmi onların ömək (sığorta) stajlarından və sosial risk hallarının baş verməsindən öncə əldə etdikləri gəlirlərdən bilavasitə asılı olur. Burada sosial sığorta sistemi məşğul əhalinin ödədiyi sığorta ayırmaları və işəgötürənlərin ödədikləri tədiyyələr hesabına maliyyələşdirilir.

Hələ ikinci dünya müharibəsi dövründə Böyük Britaniya lordu Beveric tərəfindən hazırlanmış modeldə isə hər bir Böyük Britaniya vətəndaşının varlı və ya kasıb, gənc və ya qoca olmasından asılı olmayaraq, həyatının bütün gərgin dövrlərində, o cümlədən xəstələndikdə, qocaldıqda, işini itirdikdə, analıq funksiyasını yerinə yetirdikdə və s. hallarda sosial sığorta ilə əhatə olunmaqla minimum təminat verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. «Beveric» sistemindən hal-hazırda dünyanın çox ölkələrində istifadə edirlər.

«Beveric» sosial sığorta sistemində məqsəd bütün əhali təbəqələrini yardımlarla təmin etməkdən ibarətdir. Burada güzəştlər birdəfəlik ödənişlər formasında müəyyənləşir və maliyyələşmə vergi sistemləri vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda adı çəkilən hər iki sosial sığorta sisteminin öz mükəmməl formalarında fəaliyyət göstərə biləcəyindən uzaq olduğu barədə ümumi rəy formalaşmışdır. Bu da «Bismark» və «Beveric» sistemlərini tamhüquqlu konsepsiyalar kimi qəbul etməyi qeyri-mümkün edir. Buna misal olaraq, Skandinaviya ölkələrinin sosial müdafiə sistemi sahəsindəki fəaliyyətlərini göstərmək olar. Bu ölkələrin bəzilərində məhkəmələrin sosial müdafiə problemlərinə təsirinin çox əhəmiyyətli olduğu sübut edilmişdir. Bundan başqa, burada elə inzibati tədbirlər də mövcuddur ki, onlar normativ-hüquqi aktlarla birlikdə sosial müdafiə məfhumunun izahında çox mühüm rol oynayırlar. Qanunvericiliyin bu problemləri daha az tənzimlədiyi şəraitdə belə izahatların verilməsinə ehtiyac duyulur.

Sosial müdafiə modelinin hazırlanması və layihələşdirilməsi fəaliyyətin bir növüdürsə, məsələnin ikinci tərəfi bütün bunların həyata keçirilməsi üçün müvafiq inzibati idarəçilik strukturunun yaradılmasına olan tələblərdir. Bu zaman, ən azı, bir neçə müxtəlif sosial müdafiə sistemini, müxtəlif əhali təbəqələri və müxtəlif qruplar üçün sosial müdafiə tədbirləri həyata keçirilən sistemləri idarə edən inzibati qu-

rumlar olmalıdır. Fəaliyyətin peşəkar səviyyədə təşkil olunduğu zamanda etibarən işçilərə müxtəlif xidmətlər həyata keçirilməsi sxemlərini və özünü müstəqil olaraq işlə təmin edənlərin fəaliyyətini təşkil edən müxtəlif inzibati qurumlar yaradılmalıdır.

Bəzi ölkələr qanuni status daşıyan ictimai qurumlar yaratmışlar ki, onlar da sosial müdafiə sistemlərinin inzibati idarəçiliyini həyata keçirirlər. Belə hallarda üstünlüyü, əsasən, işçilərin təmsil olunduğu qurumlar qazanmışlar. İşin bu qaydada təşkil olunması üçün isə siyasi cəhətdən məsul şəxslər inzibati öhdəlikləri öz aralarında bölüşdürürlər. Onlar həm də, inzibati qurumların tərkibinə təmsilçilərin təyin olunmasını da öz üzərlərinə götürürlər. Bəzi hallarda onlar məqsədli qurumların sosial müdafiənin spesifik qurumlarına birbaşa cəlb olunmalarını da təmin edə bilirlər.

Eyni zamanda, göstərmək lazımdır ki, bəzən özəl qurumlara da sosial müdafiə sistemlərinin inzibati idarəçiliyinə cəlb olunmaları ilə bağlı müraciətlər edilə bilər. Özəl sığorta şirkətlərinin cəlb olunmasına yönəldilmiş bu cür funksional mərkəzsizləşmə əsasən sənayedə baş vermiş qəzalarla bağlı risklərdən qorunmanı təmin edən sistemlərdə öz əksini tapır.

Funksional mərkəzsizləşmənin qeyd olunan bütün hallarında səlahiyyətlərin ötürülməsi, baş vermiş hadisə ilə əlaqədar yaradılmış xüsusi qurumlara kreditlərin verilməsi və ya baş vermiş hadisə ilə bağlı yaradılmış ictimai qurumlara güzəştlərin təqdim olunması ilə müşayiət oluna bilər. Sosial yardımın inzibati idarəçiliyi, əksər hallarda, ictimai qurumlara (məsələn, bələdiyyələrə) müəyyən səlahiyyətlər verə bilər.

Bu zaman bir məsələ xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, işəgötürənlər çoxsaylı sosial sığorta sistemlərinin inzibati idarəçiliyi baxımından bu qurumların həyatında çox mühüm rol oynayırlar. Sosial sığorta haqlarının nəzərdə tutulmuş məbləğini sosial müdafiənin müvafiq inzibati idarəçilik orqanlarına keçirməklə işəgötürənlər sosial müdafiənin yığım funksiyasının həyata keçirilməsində əsas və həlledici rollardan birini icra etmiş olurlar. Lakin bəzən funksiyalar bölüşdürülərkən, onlar sadəcə iştirakçı rolunu da oynaya bilirlər. Bir sıra hallarda isə onlar bəzi müavinətlərin (məsələn, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməklə bağlı hallarda) ödənilməsi üçün məsul ola bilirlər. Belə təcrübə, xüsusilə, keçmiş SSRİ-də geniş yayılmışdı və hal-hazırda müstəqillik əldə

etmiş respublikamızda da tətbiq edilir.

Bütün mərkəzləşməmiş ərazi və funksional qurumlar onlara verilmiş səlahiyyətlərin düzgün həyata keçirilməsinə nəzarət edən məsul təşkilatların nəzarəti altında fəaliyyət göstərirlər. Fəaliyyətlərinin ilkin mərhələsində istər mərkəzləşməmiş ərazi, istərsə də mərkəzləşməmiş funksional qurumlar cəlb olunduqları sosial müdafiə sistemlərində öz əksini tapmış inzibati öhdəliklərə malik olurlar. Lakin bəzən onlar öz səlahiyyətlərini müvafiq qanunvericilərlə də razılaşıdırırlar. Bəzi hallarda, onlar artıq inzibati qaydada idarə olunan sosial müdafiə sistemləri qarşısında maliyyə məsuliyyəti daşıyırlar. Belə ki, onlar öz səlahiyyətləri ilə bağlı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzrə xərclərin bir hissəsinin ödənilməsi ilə əlaqədar maliyyə məsuliyyəti daşıyırlar.

Sosial müdafiə sistemi müasir dövrdə cəmiyyət həyatında çox əlamətdar rol oynayır. Cəmiyyətin iqtisadi problemləri içərisində sosial müdafiə sisteminin problemləri ən mühüm yer tutur. Bütün ölkələrdə sosial güzəştlərdən asılı olan bir sıra insanların problemlərinin həll olunduğu bir şəraitdə, büdcə kəsirlərinin mövcud olduğu bir vəziyyətdə dövlət sosial müdafiə üzrə xərclərin bir hissəsini öz üzərinə götürməli olur. Bu aspektdən çıxış edərək göstərmək olar ki, sosial müdafiə sistemi və bu sistemin inzibati idarəçilik və sosial təminat münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı öz üzərinə götürdüyü öhdəliklər cəmiyyətin əksər problemlərinin həllinə yönəlməlidir. Məşvərətçi bir orqan kimi tərkibinə sosial, iqtisadi, dini və digər qruplar daxil olan bu qurum sosial müdafiənin inzibati idarəçiliyində iştirak etməsə də, onun bir üzvü sayıla bilər.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan xarici ölkələrin pensiya qanunvericiliklərinin təhlili əsasında göstərə bilərik ki, dünyada pensiya sisteminin dörd növü fərqləndirilir:

- dövlət pensiya təminatı sistemi;
- professional pensiya sistemi;
- könüllü pensiya əmanətləri sistemi;
- əlavə istehsalat pensiyaları sistemi.

İnkişaf etmiş ölkələrin pensiya təminatının dövlət sistemi sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanır. Professional və könüllü pensiya sistemləri yığım prinsipinə əsaslanır və sığortanın fərdiləşdirilməsinə kömək edir. Müxtəlif pensiya sistemlərinin kombinasiyası isə ən yaxşı nəticəni verir. Çünki belə kombinasiya müxtəlif sistemlərin

üstünlüklərini görməyə və çatışmayan cəhətlərini azaltmağa kömək edir.

Danimarka, Böyük Britaniya, Niderland kimi ölkələrdə pensiya təminatının dövlət sistemi ölkə ərazisində yaşama müddətindən asılı olaraq, bütün sakinlərə hamı üçün eyni olan qəti məbləğdə ümumi (universal) pensiyanın təyin edilməsini nəzərdə tutur¹. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində isə bu və ya digər səbəblərdən pensiya almaq hüququ olmayan və ya aldığı pensiyanın məbləği müəyyən olunmuş minimuma çatmayan şəxslərə sosial pensiyalar təyin olunur və bu baxımdan sosial pensiyalar pensiya təminatının əsas növlərindən biri kimi çıxış edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə professional pensiya sistemləri vətəndaşların əmək fəaliyyətləri ilə bağlıdır və pensiyaların əmək haqqından və sığorta stajından asılı olaraq təyin edilməsini nəzərdə tutur. Belə pensiya sistemlərinin maliyyə əsaslarını sahibkarların və muzzdlu işçilərin keçirdikləri sığorta haqları təşkil edir. Sığorta haqlarının tarifləri professional riskdən, bu və ya digər fəaliyyətin ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Sığorta haqlarının miqdarı isə əsasən aylıq əmək haqqının 4-20% həcmində müəyyən edilir². Xarici ölkələrin pensiya qanunvericiliyi əsasında göstərmək olar ki, əmək (sığorta) pensiyasının məbləği, bir qayda olaraq, əmək haqqına faizlə münasibətdə müəyyən edilir. Onun orta miqdarı isə ya 5 il ərzindəki məbləğ (İtaliyadakı kimi), ya da daha geniş dövrü, hətta əmək fəaliyyətinin bütün dövrünü (Almaniya, Fransa, Danimarka) əhatə edə bilər. Pensiyaların məbləği bütün əmək fəaliyyəti dövrünü əhatə etdiyi halda isə əmək haqqı qiymətlərin indeksi, həyat şəraiti və ya iqtisadi şərtlərdən asılı olaraq, milli qanunvericiliklə müəyyən edilən digər göstəricilər nəzərə alınmaqla müəyyən məhdudlaşdırmalara məruz qala bilər. Belə ki, pensiya hesablanması üçün nəzərə alınan orta əmək haqqı sığorta haqlarının tutulduğu maksimum məbləğlə məhdudlaşdırıla bilər. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, belə məhdudlaşdırma-

---

¹ Федорова М.Ю. Пенсионное обеспечение в России и странах с развитой рыночной экономикой: сравнительно-правовой анализ // Вестник Омского Университета, 1998, вып. 1, с. 98-99.

² Тулисов М.П. Социальное обеспечение в СССР и буржуазных государствах. М., Юридическая литература, 1984, с. 98.

lar, adətən ölkə üzrə əməyin ödənilməsinin orta səviyyəsinə uyğun gəlir və ya bir qədər ondan artıq olur¹. Respublikamızda isə «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası qanununun 78-ci maddəsində pensiya hesablanması üçün nəzərdə tutulan əmək haqqının maksimum məbləğlə məhdudlaşdırılması əslində pensiyaların çox aşağı məbləğdə təyin edilməsinə gətirib çıxarır. Hesab edirik ki, belə bir təcrübə pensiyaların mütləq səviyyəsinə mənfi təsir göstərdiyinə görə gələcək pensiya islahatları həyata keçirilərkən aradan qaldırılmalıdır.

Bəzi ölkələrdə isə pensiyaların təyin edilməsi üçün təkcə zəruri yaşa çatma və əmək (sığorta) stajı deyil, həm də həmin ölkənin ərazisində müəyyən müddət yaşama tələb olunur. Böyük Britaniya, Kanada, Danimarka, Yeni Zelandiya kimi ölkələrdə bu müddət 1 ildən 10 ilə qədər müddəti əhatə edir².

İnkişaf etmiş ölkələrin qanunvericilik aktlarının təhlili göstərir ki, pensiya hüququnun yaranması üçün zəruri olan yaş həddinə yanaşma da birmənalı deyildir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində (Almaniya, İspaniya, Finlyandiya, Fransa, Belçika, Avstriya, Danimarka, İsveç, Türkiyə, Norveç, İsveçrə, İslandiya, Latviya, Estoniya və s.) kişilər və qadınlar üçün pensiya hüququ cyni yaşdan yaranır. Lakin bu yaş fərqi-nin müxtəlif olduğu ölkələr də mövcuddur (məsələn, Böyük Britaniya, İtaliya, Avstraliya İttifaqı və s.). Y.Y. Maçulskayanın fikrincə, pensiya təminatının dövlət sistemində kişi və qadınlar üçün müxtəlif pensiyaya çıxma yaşının müəyyən edilməsi ayrı-seçkilik sayılmır³. Lakin özəl pensiya sistemində kişi və qadınlar üçün fərqli pensiyaya çıxma yaşının müəyyən edilməsi Roma müqaviləsinin 119-cu maddəsinə əsasən ayrı-seçkilik sayılmışdır. Bu mövqə konkret işlərlə bağlı qərarlarda da öz əksini tapmışdır (məsələn, Böyük Britaniya vətəndaşı barberin iddiası üzrə Avropa insan hüquqları məhkəməsinin qərarı və

---

¹ Федорова М.Ю. Пенсионное обеспечение в России и странах с развитой рыночной экономикой: сравнительно-правовой анализ // Вестник Омского Университета, 1998, вып. I, с.99.

² Тулисов М.П. Социальное обеспечение в СССР и буржуазных государствах. М., Юридическая литература, 1984, с. 97.

³ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 79.

s.)¹. Hesab edirik ki, hər bir halda cinslərə görə müxtəlif pensiya yaşının müəyyən edilməsi ayrı-seçkilik və qadınlarla kişilərin hüquq bərabərliyi prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrin pensiya qanunvericiliyinin xüsusiyyətlərindən biri də işçilərin bir sıra kateqoriyaları üçün (məsələn, ABŞ-da müəssisənin rəhbər heyəti) məcburi pensiyaya çıxma yaşı müəyyən edilməsidir. Bu halın daha «sivil» variantı da mövcuddur: pensiya yaşına çatmış şəxslər işdən çıxarmanı tənzim edən qanunların fəaliyyəti sferasından çıxarılırlar (Böyük Britaniya, İtaliya) və bununla da, əslində sahibkarın işdən çıxarmaq barədə qərarı qarşısında, onlar müdafiəsiz vəziyyətə düşürlər². 1992-1995-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Əmək Qanunları Məcəlləsində də qocalığa görə tam pensiya almaq hüququ olan işçinin pensiya yaşına çatması ilə əlaqədar əmək müqaviləsinə işgötürənin təşəbbüsü ilə xitam verilməsi nəzərdə tutulmuşdu (maddə 38.1-1)³. Lakin belə bir müddəa 1 fevral 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının yeni Əmək Məcəlləsində artıq nəzərdə tutulmamışdır.

Pensiya yaşına çatmış şəxslər barəsində belə sərt qaydanın müəyyən edilməsi ilə yanaşı, bir çox xarici ölkələrdə yaşlı işçilərin (pensiya yaşına yaxın yaşlı, xüsusilə də uzunmüddətli əmək stajına malik işçilərin) əməyinin mühafizəsi üzrə güzəştləri təsbit edən kollektiv müqavilə normaları və qanunvericilik aktları meydana gəlmişdir. Bu güzəştlər kifayət qədər müxtəlifdir: itirilmiş əmək haqqının qismən kompensasiyası ilə müşayiət olunan iş vaxtının qısaldılması; daha yüngül iş keçirilmə; çoxnövbəli işdən azad edilmə; əlavə məzuniyyətlərin verilməsi və s. İsvəçdə 1976-cı ildən qüvvədə olan qanuna uyğun olaraq, pensiya yaşına yaxın yaşlı işçilər iş vaxtının həftədə 5 saatadək qısaldılmasını xahiş edə bilərlər. Bu zaman itirilmiş əmək haqqının 50% kompensasiya oluna bilər. Yaponiyada 1971-ci ildən «Yaşlı işçilərin məşğulluğunun stabilləşdirilməsi haqqında» 68 sayılı qanun (1994-cü il redaksiyasında) qüvvədədir. Bu qanun, əslində, yaş-

---

¹ Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право. Учебник для вузов, М., Дело, 1999, с. 556.

² Yeno orada, s. 156.

³ Azərbaycan Respublikasının Əmək Qanunları Məcəlləsi (1995-ci ilin fevralın 10-na olan dəyişiklik və əlavələrlə), Bakı, 1995, s. 15.

lı işçilərin hüquqlarını tənzimləyən məcəllədir və həmin qanunla yaşlı işçilərin təmin edilməsi üçün çoxsaylı tədbirlərin görülməsi, onlara işə düzəlməkdə kömək edilməsi və rahat iş şəraitinin yaradılması və s. nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, qanunla yaşlı işçilərə qayğı göstərməli olan xüsusi dövlət orqanlarının (yaşlı işçilərin istehsal təcrübəsinin istifadəsi üzrə mərkəzlər, «saçlarına dən düşmüş» insan resurslarının istifadəsi üzrə mərkəzlər) yaradılması nəzərdə tutulmuşdur¹.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə pensiyaların hesablanması metodları da olduqca fərqlidir. Lakin bu fərqdən asılı olmayaraq, onların hər birinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yaşa görə pensiyalar pensiyanın bütün əmək fəaliyyəti dövrü üçün keçmiş əmək haqqına nisbətdə və ya əmək (sığorta) stajının daha yüksək əmək haqqı olan istənilən 5-10 ili üçün faizlə hesablanma bilər. Bu qayda Belçika, İtaliya, Portuqaliya, Fransa və s. ölkələrdə tətbiq edilir. Bu zaman pensiyaların və ya pensiya haqlarının hesablanması üçün əmək haqqının eyni səviyyəsindən istifadə edilməsi məcburidir.

Bəzi ölkələrdə (Böyük Britaniya, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, Niderland) isə yaşa görə pensiyalar iki hissədən — əsas və əlavə (sığorta və ya professional) hissələrdən ibarətdir. Əsas hissənin məbləği qəti məbləğlə, əlavə hissənin məbləği isə keçmiş əmək haqqına faizlə müəyyən edilir.

Almaniyada isə pensiyalar hesablanarkən keçmiş əmək haqqı ilə ölkədəki hazırkı orta əmək haqqı arasındakı fərq nəzərə alınır.

Xarici ölkələrdə əlilliyə görə pensiyalar isə əlilin keçmiş əmək haqqı və əmək qabiliyyətinin itirilmə dərəcəsi və ya himayəsində olanların sayı nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Bir sıra ölkələrdə (İtaliya, İsveç, Yaponiya və s.) ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar ailə başçısı pensiya yaşına çatanda əldə edəcəyi yaşa görə pensiyanın məbləğinə proporsional olaraq müəyyən edilir. Bu pensiyanın məbləği vəfat etmiş ailə başçısının himayəsində olan əmək qabiliyyətsiz şəxslərin olması ilə də artırılır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş xarici ölkələrdə sosial pensiyaların

---

¹ Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право. Учебник для вузов, М., Дело, 1999, с. 225.

və müavinətlərin məbləği yaşayış minimumu səviyyəsində müəyyən edilir və onun məbləği bir çox amillərdən asılı olur. Lakin hər bir halda o, insanın nəinki fizioloji, həm də sosial və mənəvi tələbatlarını ödəməyə imkan verir. Bundan başqa, əgər xüsusi tələbatlar olarsa (məsələn, əlillərdə), sosial pensiya və müavinətlərə yerli büdcələrin vəsaitləri hesabına əlavələr edilə bilər¹.

Bəzi xarici ölkələrin pensiya qanunvericiliyində təsbit edilmiş məsələlərdən biri də müxtəlif əsaslara görə bir neçə pensiya almaq hüququdur. Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində belə bir hal geniş yayılmışdır ki, müxtəlif əsaslara görə dövlət pensiyaları almaq hüququ olan şəxslərə öz arzusu ilə bir pensiya təyin edilir. Təcrübədə, adətən, vətəndaşlar daha yüksək məbləği olan pensiyaları seçirlər. Lakin müxtəlif əsaslara görə pensiya almaq hüququ bir sıra ölkələrdə, xüsusilə də ikinci dünya müharibəsində antihitler koalisiyasında iştirak edən ölkələrdə (İngiltərə, ABŞ və s.) tətbiq olunur².

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində (Fransa, Lüksemburq və Almaniya istisna olmaqla) pensiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi problemi də mövcuddur. Bu problemi kəskinləşdirən hallardan biri də odur ki, bir çox ölkələrdə (İsveçrə, İtaliya, İspaniya və s.) daha əvvəllər qəbul edilmiş qanunlarla yanaşı, həm də son illərdə qəbul edilmiş qanunlar qüvvədədir.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrin müasir pensiya təminatı sistemi üçün ümumi cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, dövlət büdcəsinin yüngülləşdirilməsi baxımından yığıcı sistem əlverişli olsa da, əksər ölkələr məhz sosial həmrəylik sistemini seçmişlər. XX əsrin sonlarında isə Şərqi Avropa ölkələrinin təmsalında biz, eyni zamanda, qarışıq sistemin aktuallaşmasını gördük.

İnkişaf etmiş ölkələrin pensiya təminatı sistemlərinin inkişaf perspektivləri barədə danışırkən Z.A. Larionova qeyd edir ki, gələcəkdə dövlət pensiya sığortasının maliyyələşdirilməsi «bazis təminatına» çevriləcək və sosial standartlara cavab verməyi öz qarşısına məqsəd kimi qoymayacaqdır. Buna görə də vətəndaşların şəxsi paylarının artı-

---

¹ Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. Bakı, «Bakı Universiteti», 2003, s. 141-142.

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 212.

rılması, əlavə pensiya sistemlərinin genişləndirilməsi və mükəmməlləşdirilməsi tələb olunacaqdır¹.

Göstərmək lazımdır ki, pensiya təminatının xarici modellərinin respublikamızda tətbiqi ancaq iqtisadi yüksəliş, dövlət sistemində vəsaitlərdən istifadə olunmasının səmərəliliyinin artırılması və bu sahədə nəzarətin gücləndirilməsi, əlavə pensiya sığortasının stimullaşdırılması (o cümlədən vergi güzəştlərinin verilməsi) şəraitində uğurla nəticələnə bilər.

Ümumiyyətlə, dünya praktikasında ən geniş tətbiq edilən pensiya sistemi sosial sığorta prinsipinə əsaslanan üç pilləli pensiya sistemidir. Bu sistem üç elementi: cari gəlirlərdən ödənilən dövlət pensiyalarını, əlavə pensiya proqramları hesabına maliyyələşdirilən fond pensiyalarını və özəl fond pensiyalarını özündə birləşdirir. Bu elementlər arasında mövcud olan fərqli cəhətləri, onların strukturunu hər bir ölkə öz milli qanunvericiliyinə əsasən müəyyənləşdirə bilər.

Dünyada isə bu sistemin bir çox variantları mövcuddur. Məsələn, Almaniya və Fransada tətbiq edilən pensiya sistemində könüllülük sisteminin kiçik bir hissəsi fəaliyyət göstərir. Amerika və Kanadada isə, əksinə, könüllülük prinsipi üstünlük təşkil edir. Hollandiya, İsveçrə, İsveç və Danimarkada məcburilik komponenti bütün sistemin tərkibində yalnız cüzi bir hissəni təşkil edir. Bəzi ölkələr, əsasən, Cənubi Amerika modeli üzərində dururlar. Bu sistemdə təyin edilmiş haqlarla fərdi maliyyələşmə mərkəzləşdirilməmişdir və burada «özəl» idarəçilik sistemi fəaliyyət göstərir. Ancaq qeyd edək ki, bu sistemə dövlət nəzarət edir və onun təminatçısı kimi çıxış edir.

Qeyd edək ki, dünyanın inkişaf etmiş bütün ölkələrində pensiyaçıların fərdi uçotu sistemi tətbiq edilir. Pensiya təminatı sistemində müəyyən irəliləyiş əldə etmək istəyən ölkələr də bu sistemin yaradılmasına və tətbiq edilməsinə çalışırlar.

Yeni pensiya sisteminin tətbiqi istiqamətində keçmiş SSRİ ölkələri arasında Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Qırğızıstan və s. respublikalar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da müvafiq qanunlar («Dövlət məcburi sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» 27 noyabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası qanunu) qəbul etmişlər və

---

¹ Ларнонова З.А. Государственное пенсионное обеспечение в странах ОЭСР. М., Научно-исследовательский финансовый институт, 1991, с. 27.

artıq fərdi uçot sistemi tətbiq etməyə başlamışlar. Hesab edirik ki, respublikamız pensiyaçıların fərdi uçota alınması sisteminin tətbiq edilməsi ərəfəsində bu sistemin tətbiq edildiyi bir çox ölkələrin təcrübəsini öyrənməli və onlardan geniş istifadə edilməlidir.

«Dövlət pensiyalarının həcmi, gəlirlərin yenidən bölünməsi prinsipinin əksi necə olmalıdır?» sualına dünya praktikasında rast gəlinən iki cavab tapmaq olar. Bunlardan birincisi Niderlandda tətbiq edilən pensiyanın artırılması prinsipi, digəri isə Böyük Britaniya və ABŞ-da mövcud olan pensiya sistemidir. Burada hər bir pensiyada əvvəlki ödəmələrin həcmi əks olunur. Digər tərəfdən isə qazanılmış pensiya hüququna malik vətəndaşlara qocaldıqda maddi vəziyyətlərinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif kateqoriyalı pensiyalar təyin oluna bilər. Buna görə də xarici ölkələrdə dövlət pensiya sığortası ilə yanaşı, fəaliyyət sahəsi ayrı-ayrı müəssisələrlə məhdudlaşan könüllü sığorta sistemi də mövcuddur. Milli sosial sığorta sistemləri inkişaf etdikcə, könüllü sığorta üçün də yeni imkanlar açılır (məsələn, AFR-də istehsalat sığortası, İngiltərədə fərdi pensiya təminatı sistemi, Fransada professional pensiya sistemi adlandırılan könüllü sığorta). Bu sistemlər, əslində, bir çox ölkələrdə sosial sığortanın əlavə sisteminə çevrilmişdi. Bu sistem əlavə pensiya təminatını, xəstəliyə görə müavinətləri, göstərilmiş tibbi yardımın ödənilməsini, işsizlik müavinətinə əlavələri və s. nəzərdə tutur. Könüllü pensiya sığortasının növləri, təqdim edilmə şərtləri və məbləğləri artıq kollektiv müqavilələrlə müəyyən edilir. Tədricən könüllü pensiya sığortası müəssisə çərçivəsindən çıxaraq, sahələr səviyyəsində, bəzi ölkələrdə isə (ABŞ, Fransa, İsveç və s.) hətta ümummilli səviyyədə həyata keçirilməyə başlanmışdır. Məsələn, 1961-ci ildə Fransada bağlanmış milli kollektiv müqavilə «əlavə pensiyaların bütün sahəvi sistemlərini vahid milli rejimdə birləşirdi»¹.

Könüllü (professional) sığorta sisteminin fondları sahibkarların və işçilərin ödədikləri sığorta haqları hesabına formalaşır. Sığorta haqlarının məbləği təminat növü, sığorta olunanların kateqoriyaları, əmək haqqı səviyyəsi və əməyin ödənilməsi fondunun ölçüsündən asılı olaraq fərdiləşdirilirdi. Bir çox ölkələrdə belə sistemlərin maliyyələşdi-

---

¹ Социальная защита за рубежом: Великобритания, ФРГ, Франция, Швеция, США, Австралия. Под ред. М.Л. Захарова. М., 1993, с. 10.

rilməsini iri inhisarlar öz üzərlərinə götürürdülər. Professional sığorta vəsaitləri dövlət tərəfindən istehsal xərcləri hesab edildiyindən, bu vəsaitlər vergiyə cəlb edilmirdi və buna görə də, sərmayə qoyuluşu, şirkətlərin və dövlətin səhmlərinin alınması üsulları ilə həmin inhisarlar buradan da gəlir əldə edirdilər¹.

Muzdlu işçilərin dövlət və könüllü pensiya sığortası ilə yanaşı, bütün əhalini əhatə edən və sığorta haqlarının ödənilməsindən asılı olmayaraq, sosial yardıma təminat verən milli pensiya təminatı sistemlərinin formalaşması, fikrimizcə, pensiya təminatının inkişafında ayrıca bir mərhələ kimi göstərilməlidir.

Beləliklə, inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, pensiya təminatı sisteminin əsasən iki konsepsiyasının olduğunu göstərə bilərik.

Birinci konsepsiya, yəni sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanan konsepsiya kollektiv bölüşdürücü pensiya sistemini əhatə edir. Bu sistemin mahiyyəti keçmiş, indiki və gələcək işçilərin, habelə uzunömürlü işçilərin və pensiya yaşına çatmadan vəfat edəcəyi güman olunanların həmrəyliyində (nəsillərin həmrəyliyində) ifadə olunur. Həmin sistemə görə, işləyən vətəndaşların hesabına məcburi pensiya sığortası haqları şəklində ödənilən bütün vəsaitlər sığorta stajı (sığorta haqlarının ödənilməsi davamiyyəti və bu haqlarının tutulduğu əməyin ödənilməsi səviyyəsi) nəzərə alınmaqla pensiyaçıları arasında bölünür.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, bu sistem bütün inkişaf etmiş ölkələrdə (Avropa ölkələri, ABŞ, Kanada, Yaponiya və s.) mövcuddur, uğurla fəaliyyət göstərir və həmin ölkələrdən heç biri nə indi, nə də gələcəkdə bu sistemdən imtina etmək barədə düşünməzlər².

Y.Y. Maçulskaya isə göstərir ki, dünyanın 209 dövlətindən 201-də məhz bu sistem fəaliyyət göstərir³.

Fikrimizcə, bu sistemi tam əsasla sığorta olunanların mümkün sosi-

---

¹ Yenə orada, s. 11.

² Захаров М.Л., В.Б. Севастьянова, Тучкова Э.Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М., ООО «ТК Велби», 2002, с. 11.

³ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 36.

al risklərdən (pensiya yaşına çatma, ölümlük və ailə başçısının itirilməsi) etibarlı kollektiv müdafiə sistemi hesab etmək olar. Bu sistemin etibarlılığı onunla izah olunur ki, məcburi sosial sığorta fondlarına sığorta haqlarını ödəyən sığorta olunanların sayı həmişə bu vəsaitlərin hesabına maddi yardım, yəni pensiya alanların sayından xeyli çox (müasir dövrdə orta hesabla iki dəfə) olur. Bu zaman pensiya təminatına ictimai istehsalda məşğul olan əmək qabiliyyətli nəslin əməyi, gəlirləri və pensiyaların ödənilməsi üçün onların gəlirindən tutulan sığorta haqları ilə zəmanət verilir.

İkinci konsepsiya isə, pensiya təminatı sisteminin fərdi yığım sistemi prinsipinə əsaslanır. Bu sistem fiziki və hüquqi şəxsləri əhatə etməklə onların pensiyalarının öz əmək haqqı və sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunmuş gəlirlərinin müəyyən hissəsi hesabına maliyyələşməsini nəzərdə tutur. Həmin sistem üzrə şəxsi pensiya hesabı pensiyaçıının öz mülkiyyəti olur və o, vəfat etdikdə həmin mülkiyyət miras şəklində onun varisinə keçir. Lakin bu sistemin mənfə cəhətləri də vardır. Əgər vətəndaş uzun müddətə işləmək qabiliyyətini itirərsə və ya əlil olarsa, o, kifayət qədər vəsait yığa bilmir. Bundan başqa, bu yığım, əmanət kassasına yığımın analoqudur və heç bir riskdən müdafiə olunmur, yəni inflyasiyanın artımı bu yığımı dəyərdən salmaqla heçə çevirə bilər. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində Almaniyada pensiya fonduna ölkənin pensiyaçı olan bütün vətəndaşlarına 17 il müddətinə kifayət edə biləcək qədər vəsait yığılmışdı, lakin 1917-1918-ci illər inflyasiyası nəticəsində bu vəsait yalnız bir ay yarım müddətə kifayət etmişdi¹.

İkinci konsepsiya, əsasən, Çili, Peru, Kolumbiya, Argentina, Boliviya və Meksikada həyata keçirilən islahatlarla bağlı olmuşdur. Bu ölkələrin pensiya fondları isə aşağıdakı fərqləndirici əlamətlərə malikdir:

- bu fondlar ümummillik xarakter daşıyır və hər bir iştirakçı üçün açıqdır;
- hansı fonda daxil olmağı iştirakçı özü müəyyən edir və o, şəxsi hesabına malik olmaqla istənilən vaxt onu bir fondan digərinə keçirə bilər;

---

¹ Исунова С.С. Правовое регулирование социального обеспечения в ФРГ. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1990, с. 17.

• bölgü sistemindən yığım sisteminə keçən iştirakçılar keçirilən haqlardan vergi ödəmirlər, çünki belə hesab olunur ki, belə keçid zamanı ancaq ödəmələri həyata keçirən institutlar dəyişir;

• dövlət sistemindən yığım sisteminə keçid zamanı hər kəs müntəzəm olaraq sığorta haqlarını ödəmək vəzifəsini daşıyır, yəni bu sistem də məcburi xarakter daşıyır;

• mərkəzi nəzarət orqanı ayrı-ayrı fondların rentabelliyyəsinə nəzarət edir;

• pensiya fondlarının bütün göstəricilərinin və sistemin fəaliyyətinin digər prinsiplərinin vahid qaydaları müəyyən edilmişdir;

• fondlar sığorta haqlarının yığılması, hesabdakı qalıqların monitorinqi, yığım vəsaitlərinin məbləği haqqında iştirakçılar üçün arayışların hazırlanması, pensiyaların ödənilməsi və s. inzibati öhdəliklər daşıyırlar.

Yığım sistemləri mövcud olan ölkələrdə, eyni zamanda, kollektiv-bölüşdürücü xarakterli dövlət pensiya sistemi də saxlanılmışdır. İşçilərə isə bu iki sistemdən birini seçmək imkanı verilmişdir. Maraqlı hallardan biri də odur ki, Ekvadorda ümumxalq səsverməsi zamanı xüsusi pensiya fondlarının yaradılmasını nəzərdə tutan islahat paketləri xalq tərəfindən rədd edilmişdir¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, yığım sistemləri bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud olsa da, bu sistemlər məcburi deyil, təminat verilmiş kollektiv bölüşdürücü sistemə əlavə kimi fəaliyyət göstərilir. Könüllü yığım pensiya sistemlərinin kollektiv bölgü sisteminin əvəzinə deyil, ona əlavə kimi tətbiq edilməsi həmin ölkələrin iqtisadi inkişafının, əhalinin gəlirlərinin kifayət qədər yüksək səviyyəsinin, stabil inkişafın və müəssisələrin sabit maliyyə vəziyyətinin nəticəsi olaraq vətəndaşların dövlətə və onun hakimiyyət strukturlarına etibarını nümayiş etdirir.

Lakin bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün bir çoxları əsasən iqtisadiyyatın və maliyyə sferasının müxtəlif bölmələrinə gəlir əldə etmək üçün investisiya olunan kapital dayanan yığım sistemində keçməyə tərəfdar çıxır². Fərdi yığım sistemində keçməyin tə-

---

¹ «Трудовой мир», 1996, № 1, с. 10.

² Qasımov İ.Ə., Əliyev F.Y. Pensiya təminatı sistemində islahat. «Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi problemləri» Respublika Elmi-Praktiki Konfrans 82

rəfdarları bu mövqeyi müdafiə etmək üçün ən başlıca səbəb kimi Azərbaycan Respublikasında son dərəcə əlverişsiz demografik vəziyyətin formalaşdığını və onun getdikcə pisləşdiyini göstərirlər. Fikrimizcə, bu heç də düzgün mövqe deyildir. Ona görə ki, statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycan Respublikasında demografik vəziyyət Avropa ölkələrindən də yaxşıdır. Belə ki, respublikamızda əhalinin 34%-ni 15 yaşadək uşaqlar və 9%-ni 60 yaşdan yuxarı olan şəxslər təşkil edir¹. Avropada isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 17% və 20%-dir. Bəzi Avropa ölkələrində isə vəziyyət daha ağırdır. Məsələn, İtaliyada əhalinin 24%-ni qocalar və 14%-ni uşaqlar təşkil edir. Almaniyada bu göstərici 23% və 16%, Fransada 21% və 19% bərabərdir².

Yığılım sistemi demografik amillərlə bağlı olmamaqla yanaşı, onun kəmiyyət göstəriciləri də bölgü sisteminə nisbətən aşağıdır. Eyni zamanda, bu sistemin ən zəif yeri onun iqtisadiyyatının və ölkənin aktiv olan əhalisinin maddi vəziyyətindən güclü surətdə asılılığa malik olmasından ibarətdir. Ona görə də pensiya təminatının yığılım sisteminə keçməsi özü-özlüyündə cəmiyyət üzərinə düşən və getdikcə artan pensiya yükünün aradan qaldırılması üçün səmərəli vasitə ola bilməz. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, islahatların nəticələri heç də birmənalı deyil və keyfiyyətcə yeni olan sistemin formalaşdırılması istiqamətində atılan hər bir addım müəyyən şərtlərə riayət edilməsini və nəticələrin kompleks qiymətləndirilməsini tələb edir. Pensiya təminatının yığılım sisteminə keçməsi zamanı «oyunun qaydaları» və onun bütün iştirakçılarının məsuliyyət dərəcəsi kəskin surətdə dəyişir. Belə ki, bu zaman pensiya ödəmələri üçün dövlət təminatı kəskin şəkildə azalır.

Bu baxımdan hesab edirik ki, fərdi yığılım sistemi əksər inkişaf et-

---

sının materialları. Bakı, 2000, s. 25; Mirzəyeva S.B., İsmayılova S.İ. Azərbaycanda pensiya islahatlarının gedişi haqqında. «Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi problemləri» Respublika Elmi-Praktiki Konfransının materialları. Bakı, 2000, s. 115.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 13 fevral 2001-ci il, s. 6.

² Захаров М.Л., В.Б. Севастьянова, Тучкова Э.Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М., ООО «ТК Велби», 2002, с. 56.

miş ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda ancaq əlavə pensiya təminatı kimi tətbiq edilməlidir. Lakin bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, D.Q. Aleksandrovun göstərdiyi kimi, əksər ölkələr öz pensiya sistemlərini qarışıq prinsiplər əsasında inkişaf etdirirlər. Bu zaman məcburi bölgü sxemi və yığım xarakterli əlavə sxemlər mövcud olur¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin son onilliklərində pensiya təminatı sahəsində keçirilən islahatlarda üstünlük verilən tendensiya məhz sosial həmrəylik (bölüşdürmə) prinsiplərindən yığım prinsiplərinə keçid və ya qarışıq yığım-həmrəylik sisteminin yaradılması olmuşdur. R. Axundova görə isə, yığım prinsipinə əsaslanan sxemlər pensiya sistemlərinin rentabelliyyənin artırılmasına, onların demografik və iqtisadi reallıqlara uyğunlaşdırılmasına imkan verir, insanlara seçim azadlığı təqdim edir və eyni zamanda, qocalıqlarının təmin edilməsi üzrə onların üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Yığım prinsipinin tətbiq edilməsi pensiyaçıların işləyən vətəndaşlardan həmrəylik sistemi üçün səciyyəvi olan nəsillərarası asılılığını azaldır. Onun fikrincə, yığım prinsipi məhz vətəndaşların qocalmasının sürətləndiyi şəraitdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Artıq Avstraliyada və Yeni Zelandiyada da yığım prinsipinə əsaslanan pensiya sistemləri yaradılıb².

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin son illərdə mövcud olan təcrübəsi pensiya təminatının üçüncü bir konsepsiyasının da formalaşdığını göstərir. Belə ki, yığım və sosial həmrəylik sisteminin bir sıra xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən qarışıq sistemin mövcudluğu bu sistemi müstəqil bir pensiya sistemi kimi fərqləndirməyə imkan verir.

Qarışıq yığım-həmrəylik pensiya sisteminin əsas cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Pensiya borcunun ödənilməsi üzrə dövlətin işini yüngülləşdirir;
2. Pensiya gəlirinin həm həmrəylik, həm də yığım prinsipləri əsasında formalaşdırılması riskinin qarşısını alır və bununla da sosial təminatın sabitliyinə müsbət təsir göstərir;
3. Ənənəvi həmrəylik sistemində yenidən bölgü funksiyası və pen-

---

¹ Александров Д.Г. Пенсионная система в России: состояние, проблемы, перспективы. СПб., Изд-во «СПбГУЭФ», 2000, с. 4-5.

² Ахундов Р. Как в XXI веке обеспечить стабильную пенсию // Человек и труд, 2002, №10, с. 57.

siyaçların illik gəlirinin təmin olunması funksiyası qarışdırılır. Bu da müxtəlif mənfəət nəticələrinə səbəb olur. Bu funksiyaların iki müxtəlif səviyyə (yeni bəzi bölgələrə istiqamətlənmiş həmrəylik və pensiyaları əmək haqqı ilə bağlayan yığıcı səviyyələri) arasında bölüşdürülməsi və bununla da pensiya sisteminin hər bir məqsədi (yoxsulluğun azaldılması və qocalıq dövründə gəlirin kompensasiyası) üçün ən adekvat olan üsulun istifadə edilməsi mənfəət nəticələrinin qarşısını alır.

Eyni zamanda, qarışıq sistemə keçidin aşağıdakı bəzi riskli məqamları da vardır.

Birincisi, həmrəylik sisteminin saxlanması pensiyaların artırılması tələbləri ilə hökumətə təzyiqlər göstərmək üçün imkanlar yaradır. Belə ki, həmrəylik və yığıcı sistemlərində pensiya gəlirləri (burada pensiya gəlirləri dedikdə, pensiyaçının pensiya şəklində aldığı ödəmələrlə onun sığorta haqqı şəklində keçirdiyi məbləğlər arasındakı fərq başa düşülür) pensiyaçı üçün müxtəlifdir. Əgər yığıcı sistemi üzrə gəlir müvəqqəti olaraq azalarsa, hökumətdən tələb edilə bilər ki, həmrəylik sistemi çərçivəsində kompensasiya qismində pensiyaların məbləği artırılсын. Yığıcı sisteminin gəliri artdıqda isə, əksinə, tələb edilə bilər ki, həmin sistemlə əhatə olunmayanlar üçün həmrəylik sisteminə pensiyaların məbləği artırılсын. Beləliklə, hansı sistemdə gəlirliyin yüksək olmasından asılı olmayaraq, təzyiqlər həmişə həmrəylik sisteminə yönələcəkdir. Ona görə ki, ancaq burada pensiya məbləğinin tənzimlənməsi üçün imkanlar vardır.

İkincisi, həmrəylik sistemi əhəlinin qocalması prosesinə və buna müvafiq olaraq, uzunmüddətli maliyyələşdirmə riskinə daha çox məruz qalır.

1993-cü ildə keçirilən Beynəlxalq Əmək Konfransında düzgün olaraq göstərildi ki, XX əsrin ilk illərində inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri zəhmətkeşlərə özlərini bir çox sosial risklərdən sığorta etməyə və onlara müəyyən yaşa çatdıqda, xəstələndikdə və işsizlik zamanı öz əmək fəaliyyətini davam etdirə bilmədikləri hallarda müəyyən maddi yardım almağa imkan verən sosial sığorta sistemlərinin yaradılması uğrunda çıxış edirdilər. XX əsrin ortalarında, xüsusilə də ikinci dünya müharibəsindən sonra bu sistemlər gənclərin və yaşlıların, işləyənlərin və işsizlərin, möhkəm və zəif sağlamlığa malik olanların yüksək həmrəylik dərəcəsi ilə səciyyələnən daha mükəmməl sosial təminat sistemləri ilə əvəz edildi. Yeni sistemlərin tətbiqi sahəsi ge-

nişləndirilərək bütün peşə kateqoriyalarını əhatə etməyə başladı, dövlət isə bu sistemlərin maliyyələşdirilməsi öhdəliklərini tam və ya qismən öz üzərinə götürdü. Sonrakı dövrdə, yeni son 30-40 ildə sosial təminat konsepsiyası inkişaf edərək sığorta stajının davamiyyətindən və ödənilən sığorta haqlarının məbləğindən asılı olmayaraq (düzdür, bu amillər əsas minimumdan artıq olan ayrı-ayrı müavinətlərin (pensiyaların — M.Ə.) məbləğinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqda davam edir) bütün vətəndaşlara ümumi sosial yardımını da nəzərdə tutmağa başladı. Sosial yardım sisteminin inkişafı sayəsində qarşılıqlı kömək və həmrəylik prinsipləri inkişaf etmiş ölkələrin bütün əhalisini əhatə edərək geniş və universal səciyyə daşımağa başladı¹. Göründüyü kimi, həmin məruzədə inkişaf etmiş ölkələrin bütün təbəqələrdən olan əhalisini əhatə edən qarşılıqlı kömək və həmrəylik prinsiplərinə əsaslanan pensiya təminatı sisteminin geniş və universal karakter alması bir daha təsdiqlənmişdir.

Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrin pensiya təminatı sistemlərinin inkişaf prinsipləri məcburi dövlət sosial sığortası əsasında sosial həmrəylik prinsipinə uyğun şəkildə kollektiv bölüşdürücü sistem üzərində qurulduğunu göstərir və hesab edirik ki, keçid dövrünü yaşayan dövlətlər mövcud təcrübədən istifadə edərək, uzun müddət səmərəli fəaliyyət göstərən həmin sistemi tətbiq etməlidirlər. Ona görə ki, məcburi pensiya sığortası pensiya riskləri baş verdikdə dəqiq müəyyən edilmiş mənbədən vətəndaşlara təminatın təqdim edilməsinin ön etibarlı üsuludur. Məhz məcburi pensiya sığortası sistemi sığortalıların təxmin edilən təminat səviyyəsi nəzərə alınmaqla maliyyə mənbələrinin formalaşmasını təmin edir və maliyyə vəsaitlərinin mənbələrinin formalaşmasına qoyulan paydan asılı olaraq, pensiyaların diferensiasiya əsaslarını nəzərdə tutur. Məcburi pensiya sığortasında pensiya ödəmələrinin təqdim edilməsi şərtləri və onun məbləği sığorta haqları ilə əlaqələndirilir ki, bu da bir tərəfdən sığortalıların sığorta haqlarının ödənilməsinə marağını artırır, digər tərəfdən pensiya təminatının diferensiasiyası və fərdiləşdirilməsi problemini həll edir. Ancaq məcburi pensiya sığortasının köməyiylə pensiya sığortasının başlıca məqsədinə nail olunur: sığorta pensiya fonduna ödənilmiş haqlara uyğun olaraq,

---

¹ Социальное страхование и социальная защита: Доклад Генерального директора МБТ на Международной конференции труда. Женев, 1993.

işləyən vətəndaşların özlərini daha yüksək məbləğli pensiya ilə təmin etməsi üçün şərait yaratmaq. Yəni sığorta haqlarının ödənilməsi hər kəsin pensiya təminatının səviyyəsinə təsir göstərir.

Pensiya sığortasının məhz belə dərk edilməsi onun ən müxtəlif (həm inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələr, həm də pensiya sığortasının öz xüsusiyyətləri olan keçid iqtisadiyyatlı ölkələr) ölkələrdə geniş tətbiq edilməsi ilə nəticələnmişdir.

II FƏSİL

VƏTƏNDAŞLARIN PENSİYA TƏMİNATI HÜQUQUNUN KONSTITUSİON XARAKTERİ VƏ BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ ONUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ TƏMİNATLARI

2.1. Vətəndaşların pensiya təminatı hüququnun məzmunu və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində onun təminatlarının təsbit edilməsi

Müasir dövrdə respublikamızın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının realizasiyasını təmin edəcək demokratik dövlətin yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə uyğun olaraq, insan, onun hüquq və azadlıqları ən yüksək dəyər və dövlətin ali məqsədi kimi elan olunmuşdur. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları isə bilavasitə olan fəaliyyətdir. Onlar qanunların mənasını, məzmununu və tətbiqini, qanunvericilik, icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətini müəyyən edir və ədalət mühakiməsi ilə mühafizə olunur.

1995-ci il Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları əsasən üç qrup üzrə təsnifləşdirilir:

1. İnsanın təbii hüquq və azadlıqları (bəzən insanın şəxsi hüquq və azadlıqları kimi də göstərilir)¹;

2. İnsanın siyasi hüquq və azadlıqları;

3. İnsanın iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqları².

İnsanın əsas sosial-iqtisadi hüquqları içərisində əsas yerlərdən birini də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində əks olunmuş sosial təminat hüququ və bu hüququn ən mühüm və başlıca tərkib hissəsi olan pensiya təminatı hüququ tutur. Konstitusiyasının 38-ci maddəsində hər bir şəxsin yaşına, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirməyə görə və qanunla nəzərdə tutulan digər hallarda sosi-

---

¹ Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s. 134.

² Шафиев К.Р. Права и свободы человека в Конституции Азербайджана. Баку, «Ганун», 1997, с. 4.

al təminat hüququnun təmin edilməsi təsbit olunmuşdur. Dövlət pensiyaları isə qanunla müəyyən olunan ən mühüm sosial təminat formasıdır. Artıq hüquq ədəbiyyatlarında birbaşa göstərilir ki, vətəndaşın pensiya hüququ konstitusion hüquqdur¹.

Lakin respublikamızın Əsas Qanununun 38-ci maddəsində təsbit olunmuş müddəaları oxuyan hər bir tədqiqatçı öz qarşısında aşağıdakı sualları qoymalıdır. Pensiya hüququ insanın əsas hüquqları sırasına daxilirmi? Pensiya hüququ həqiqətənmi insanın ayrılmaz hüququdur? Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsi dövlətin həmin normaların reallaşdırılması üçün zəruri mexanizmlərinin yaradılması üzrə birbaşa öhdəliklərini nəzərdə tuturmu və ya sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün ümumi istiqamət kimi deklarativ xarakterə malikdirmi? Pensiya hüququnu insanın subyektiv hüququ kimi qəbul etmək olarmı?

Belə bir fikir vardır ki, insanın əsas hüquqlarının, ümumiyyətlə, «tam olaraq, dövlətin siyasi öhdəlikləri kimi çıxış edə bilmələrinə baxmayaraq, pozitiv hüquqla nizamlanmağa ehtiyacı yoxdur».² Lakin bu fikir mübahisəlidir. Belə ki, hüquq kimi çıxış etmək üçün istənilən qayda hər hansı bir xarici forma vasitəsilə ifadə olunmalıdır. Belə bir yanaşma ilə Y.A. Lukaşevanın «əsas hüquqlar dövlətin konstitusiyasında və insan hüquqları üzrə beynəlxalq paktlarda öz əksini tapmış hüquqlardır» — fikri ilə üst-üstə düşür³. Beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən tanınmış hər hansı hüquq dövlətin konstitusiyasında əks olunmayıbsa, həmin hüquqa hər hansı bir digər qanun vasitəsilə hüquqi qüvvə vermək lazımdır.

Bəşəriyyət tarixində mövcud olan bütün ictimai-iqtisadi formasiyalarda bir çox hallarda insanın bütün və hər hansı bir konkret hüquqlardan məhrum edilməsi faktları vardır. Xüsusən, quldarlıq dövründə qullar, feodalizm dövründə təhkimli kəndlilər ümumiyyətlə hüququn subyektini kimi çıxış etmirdilər. Onlar yalnız quldarlar və ya feodallar arasında yaranan hüquq münasibətlərinin obyektini idilər və onların «əş-

---

¹ Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s. 3; Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 49.

² Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. М., 1995, с. 128.

³ Лукашева Е.А. Общая теория права человека. М., 1996, с. 19.

yaları» hesab olunurdular. Onların hər hansı bir maddi təminatından isə, ümumiyyətlə, söhbət gedə bilməzdi. Başqa bir misal kimi isə onu göstərmək olar ki, 1917-ci ildə Oktyabr inqilabından sonra sosial mənsəyi və ya keçmiş fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq insanların pensiya təminatı sahəsində hüquqlarının məhdudlaşdırılması siyasəti aparıldı. 21 dekabr 1929-cu ildə keçmiş SSRİ Xalq Əmək Komissarlığı yarananda sosial sığorta üzrə «İttifaq Şurası» keçmiş mülkədarların, fabrikanların, jandarmların, polislərin, əksinqilabçı banda rəhbərlərinin və s. şəxslərin pensiya və işsizliyə görə müavinət hüququndan məhrum edilməsi barədə qərar qəbul etdilər. Beləliklə, göstərilən şəxslər yaşamaq üçün hər hansı bir gəlir mənbəyindən məhrum edildilər; çünki onları işə qəbul etmədiklərinə görə onlar, nəinki əmək haqqı, eyni zamanda pensiya da almırdılar.

Azərbaycanın 1921-ci il Konstitusiyasında bözi sosial iqtisadi hüquqlar öz əksini tapmışdı. Lakin burada üstünlük insanın ictimai təbiətinə, onun sosial sinfi mənsubiyyətinə verildiyindən bu hüquqlara yalnız fəhlə sinfinin nümayəndələri malik idilər¹. Göründüyü kimi, dövlət müəyyən tarixi dövrlərdə insan hüquqlarını tanıya və müdafiə edə bilər, digər dövrlərdə isə onlardan məhrum edə və ya onları məhdudlaşdırma bilər. Bununla yanaşı, ümumhəşəri dəyərləri əks etdirən təbii hüquqlar, o cümlədən pensiya hüququ (sosial təminat hüququ çərçivəsində) insanın şəxsiyyət kimi formalaşması üçün baza yaradır. Y.Y. Maçulskaya isə göstərir ki, sosial təminat hüququnun (o cümlədən pensiya təminatı hüququnun) olmaması şəxsiyyəti məhv edir².

16 dekabr 1966-cı il tarixli «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta» uyğun olaraq, hər bir şəxsin özü və ailəsi yemək, geyim və mənzillə təminatı əhatə edən layiqli həyat səviyyəsi ilə təmin edilməlidir (maddə 11). Qlobal miqyasda yemək məhsulları ilə təminatın effektiv sisteminin yaradılmasına son 20 il ərzində beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən cəhdlər edilmişdir. Hələ 1974-cü ildə ərzaq məhsulları üzrə Beynəlxalq konfrans (World food conference) inkişaf etmiş ölkələrdə taxıl ehtiyatı yaratmaq məqsədi ilə səhmdar

---

¹ История государства и права Азербайджанской ССР. (1920-1934 гг.), Баку, 1973, с. 193-194.

² Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 9.

cəmiyyətlərin inkişaf etdirilməsini tövsiyə etdi. 1985-ci ildə keçirilən sonrakı konfransda ərzaqla təminat məsələsi üzrə razılışma qəbul edildi. Bunu yeməklə təminat hüququ üzrə beynəlxalq öhdəliklərin realizəsinə yönələn ilk ciddi addım kimi də qəbul etmək olar. İnsanın əsas hüquqlarına təkə dövlətin öz vətəndaşlarına «paternalistik» münasibətinin nəticəsi kimi baxmaq olmaz. Dövlət digər dövlətlərdə ümumtanınmış hüquqlardan öz vətəndaşlarını məhrum edə bilər və təbii ki, belə siyasət beynəlxalq ictimaiyyətin məzəmmətinə səbəb olacaq. İndiki dövrdə müxtəlif ölkələrlə sosial-iqtisadi hüquqlara riayət edilməsi üzərində beynəlxalq nəzarət BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının tərkibinə daxil olan İqtisadi, Sosial və Mədəni hüquqlar üzrə Komitənin üzərinə qoyulub. O, BMT-nin adından ixtisaslaşmış idarələrlə (BƏT, YUNESKO və s.) müqavilələr bağlayır, məsləhət və tövsiyələrlə onların fəaliyyətinin ümumi şəkildə əlaqələndirilməsini həyata keçirir və BMT-nin Baş Assambleyasının tövsiyələrinin icrası ilə əlaqədar olaraq, onlar tərəfindən keçirilən tədbirlər haqqında müntəzəm hesabatlar və məlumatlar alır.

Beləliklə, dövlət əhalinin bir hissəsini bəzi əsas hüquq və azadlıqlardan məhrum edə bilsə də, onun bu qərarları beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən qanunsuz hesab ediləcək. Bu, Konstitusiyası beynəlxalq hüququn ümumtanınmış norma və prinsiplərini elan edən və beynəlxalq müqavilələri öz hüquq sisteminin bir hissəsi kimi qəbul edən dövlətlərə daha çox aiddir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsi). Buna görə də insanın əsas hüquq və azadlıqları, o cümlədən pensiya hüququ konkret dövlətin iradəsindən asılı olmayaraq, hər bir şəxsin ayrılmaz hüququ kimi qiymətləndirilməlidir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının öyrənilməsinə fəlsəfi-hüquqi aspektdən yanaşma bu hüquqi fikrin iki istiqaməti ilə bağlıdır: təbii hüquq və pozitiv hüquq. Yaxşı məlumdur ki, müxtəlif təbii hüquqi nəzəriyyələr insan hüquqlarına şüurdan, iradədən və ya insanın özünün təbiətindən irəli gələn hüquqlar kimi baxırlar¹. Müasir dövrdə isə bu nəzəriyyələrə, praktiki olaraq, artıq rast gəlinmir.

İstənilən qanunverici norma yaradıcılığı prosesində obyektiv şəraiti nəzərə almalıdır. Konkret cəmiyyətin həyatını müəyyən edən real hallara əsaslanmadan qəbul edilən qanunlar ən yaxşı halda tətbiq olun-

---

¹ Xropanyuk V.N. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, 1995, s. 15.

mur, ən pis halda isə heç kimin əvvəldən görmədiyi nəticələrə aparıb çıxarır. Məhz bu obyektiv hallar pozitiv hüquq üçün baza təşkil edən təbii hüququ formalaşdırır. Bu fikir K. Marks tərəfindən belə ifadə olunmuşdur: «Qanunverici özünə naturalist kimi baxmalıdır. O, qanunları yaratmır, onları kəşf etmir, yalnız formalaşdırır və müsbət qanunlarda mənəvi münasibətlərin daxili qanunauyğunluqlarını əks etdirir»¹.

Buradan belə nəticə çıxır ki, bütün hüquq və azadlıqlar öz mahiyyətinə görə onlar üçün ilkin mənbə olan ictimai münasibətlərin fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarına əsaslanır. Buna görə də insanın əsas hüquq və azadlıqlarını nəzərdə tutan hüquq normaları işləyib hazırlayan qanunverici bu halda bir sıra amillərdən çıxış etməlidir. Bu amilləri R.A. Müllerson üç səviyyədə göstərir: Birinci səviyyəni insanın bioloji və sosial tələbatları ilə bağlı olan fərdi amillər təşkil edir. İkinci səviyyəyə cəmiyyətin ənənələrini, mədəniyyətini, dövlətin inkişaf səviyyəsini əks etdirən ictimai amillər daxildir. Üçüncü səviyyə isə bütövlükdə beynəlxalq aləmin sivilizasiya səviyyəsini əks etdirən beynəlxalq amillərdir. İnsanın hüquq və azadlıqlarının müəyyənləşməsinə ən çox təsiri isə ikinci səviyyəyə aid olan amillər göstərir².

Sosial ədalətliyyə can atma və hüquqi dövlətin yaradılmasının zəruriliyinin nəzəri əsaslandırılması XIX əsrin sosial təlimlərində (M. Bakunin, V. Konsideran, F. Lassal, Prudon) meydana çıxdı. Həmin yüzilliyin 40-cı illərində sosial hüquqlar anlayışına ən mühüm töhfəni İngiltərədə baş verən çartist hərəkatı verdi. Çartistlər, öz proqramlarında göstərdilər ki, mülkiyyətin kapitalistlərin əlində toplanması təbii qanunları pozur. Belə ki, bir sinif digərinin hesabına yaşayır, nəticədə zəhmət çəkən, işləyənlər isə qul səviyyəsinə endirilir³. «Sosial minimum» hüququna zəruri komponent kimi çartistlər mənzil hüququnu, yeməyə və geyimə olan hüququ qəbul edirdilər.

K. Marks «Kapital»da göstərir ki, bilavasitə öz iş qüvvəsini satmaqla istehsal prosesində iştirak edən proletariat sinfinin yaranmasına ictimai şüur «insan hüquqları» ideyası ilə reaksiya verdi⁴.

---

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 1, с. 162.

² Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М., 1991, с. 7.

³ История социалистических учений. М., 1964, с. 301.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.4, с. 448.

Amerikalı tədqiqatçı L. Xenkin dünyada insan hüquqları ideyasının təsdiq edilməsi prosesini təhlil edərək, belə bir nəticəyə gəlib ki, «insan hüquqları uğrunda beynəlxalq hərəkət XVIII əsrdə fərdin azadlığı və muxtariyyəti haqqında ideyanı gətirmişdir və onları ümumi firavan dövlət və sosializm ideyaları ilə XIX və XX əsrlərdə tamamlamışdır»¹.

Hüquq nəzəriyyəsində insan hüquqları nəzəriyyəsinin tədqiqində alimlər tarixin özünəməxsusluğunu nəzərə almaqla onun araşdırılmasına öz töhfələrini vermişlər. Müxtəlif metodoloji mövqelərdən (təbii hüquq, hüquqi pozitivizm, sosioloji pozitivizm) insanın fərdi hüquqlarını N.A. Berdyayev, D.D. Qrımın, B.A. Kistyakovski, M.M. Kovalyovski, L.M. Korkunov, P.İ. Novqorodsev, İ.A. Pokrovski, V.S. Solov-yov, Q.F. Şerşineviç və başqaları müdafiə edirdilər.

P.İ. Novqorodsev və İ.A. Pokrovski öz işlərində «mövcudluq hüququnun» tanınmasını təkid edirdilər. P.İ. Novqorodsev yazır ki, «müasir bəyannamələrdə öz əksini tapan hüquqlar arasında müasir hüquq düşüncəsinin inam simvolunda özünün bütün göstəricilərinə görə yer tapa biləcək heç bir hüquq yoxdur: bu, layiqli və insani mövcudluq hüququdur. Yeni nəzəriyyə ictimai bəyanatlarda özünü büruzə verən fərqli xüsusiyyəti həmin hüququn tək-cə əxlaqi deyil, həm də hüquqi əhəmiyyətinin tanınmasıdır»². Bu alimlər mücərrəd və ölçətməz ideal-ları nəzərdə tuturdular. Lakin insanın siyasi və mülki hüquqları mövcudluq hüququna qarşı qoyulmur, əksinə, qeyd olunur ki, maddi vəsait olmadan şəxsi azadlıq fərdin «hüquqi» cəhətdən əks olunmuş, faktiki olaraq isə əlindən alınmış «boş səs, ölçətməz rifah» kimi qalır.

P.İ. Novqorodsev yazır ki, fərdin tələbatlarının müxtəlifliyi və subyektivliyi heç də onların hüquqi tənzimləmədən kənarda qalmalı olması demək deyildir. Birincisi, hər bir cəmiyyətdə konkret tarixi dövrdə istehlak normaları və hədləri haqqında konkret fikirlər mövcuddur. Məsələn, pensiyanın məbləği barədə mübahisə etmək olar, lakin şübhə yoxdur ki, minimum yaşayış səviyyəsindən aşağı olan pensiyalar insanın layiqli həyat səviyyəsini təmin edə bilməz. Bu halda hüququn vəzifəsi norma haqqında düşünülmüş müddəaları əks etdirməkdən

---

¹ Иностранное конституционное право. Под ред. Маклакова В.В. М., 1996, с. 255.

² Новгородцев П.И. Право на достойное человеческое существование. Спб., 1911, с. 1.

ibarətdir.

İkincisi, ümumi prinsiplərin formal olması ilə yanaşı, xəstəlik, əmək qabiliyyətini itirmə və qocalıq dövründə təminat haqqında qanunvericilik qəbul edilməsi, o cümlədən köməksiz əlil və qocaların himayəsinin dövlət sistemi yaradılmalıdır.

İ.A. Pokrovski yazırdı ki, «hələ 1899-cu ildə müasir mülki hüququn bəzi məsələlərini işləyib hazırlayarkən (təqsiri olmadan vurulmuş ziyana görə məsuliyyət məsələsi, iqtisadi cəhətdən zəiflərin mülki-hüquqi müdafiəsi haqqında məsələlər və s.) belə bir nəticəyə gəldim ki, bütün bu kəskin məsələlər mövcudluq hüququ tanınmadan düzgün həll oluna bilinməyəcək»¹.

P.İ. Novqorodsevdən fərqli olaraq, İ.A. Pokrovski «layiqli mövcud olma hüququ» deyil, sadəcə «mövcudluq hüququnu» təhlil etmişdir. İ.A. Pokrovskinin fikrincə, bu hüququn nəzəri aspekti dövlətin insanı minimum zəruri nemətlərlə təmin etmək kimi öhdəliyi ilə qırılmaz qarşılıqlı əlaqədədir. Zəruriyyətin minimum səviyyəsi özünü təmin edə bilməyən şəxslərin sayı və əmək qabiliyyəti olmayan bir şəxsin saxlanması üçün çəkilən xərclərin məbləği nəzərə alınmaqla riyazi cəhətdən müəyyənləşdirilir. «Bu xərclər ordunun, digər dövlət məmurlarının saxlanmasına çəkilən xərclər kimi və ya dövlət borclarına görə faiz ödənişləri kimi məcburi olmalıdır». Kütləvi fəlakətlərin (quraqlıq zamanı məhsulun olmaması) çətin vaxtlarında büdcənin vəsaitləri bu xərclərin ödənilməsi üçün çatışmazsa, fəvqəladə tədbirlər – yeni borclar və ya vergilərin artırılması hesabına təmin edilməlidir².

Hüquqi pozitivizm nəzəriyyəsi XIX əsrin ikinci yarısından genişlənməyə başlamışdır. XIX əsrin II yarısında sosioloji istiqamət konsepsiyası da inkişaf etməyə başladı. M.M. Kovalcvski özünün məşhur «Şəxsi hüquqlar haqqında təlim» əsərində həm təbii hüquq nəzəriyyəsinə, həm də hüquqi pozitivizmi tənqid edirdi. O, bu nəzəriyyələrə qarşı özünün xüsusi konsepsiyasını qoyurdu. Onun təliminə görə həm dövlətin, həm də hüququn eyni ilkin mənbəyi vardır: bəşəri həmrəylik³.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində mövcud olan sosialist tə-

---

¹ Покровский И.А. Право на существование. Спб., 1911, с. 18.

² Покровский И.А. Право на существование. Спб., 1911, с. 36.

³ Ковалевский М.М. Учение о личных правах. М., 1905, с. 6.

limləri cəmiyyətdə yalnız fəhlə sinfinin maraqları üçün köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini əsaslandırır və buna görə də insan hüquqları ilə bağlı xarici ölkələrdə formalaşan siyasi hüquq fikrin nailiyyətlərinin elmi dəyərini qəbul etmirdilər.

İkinci dünya müharibəsi təkcə faşizmin nəticələrinin aradan qaldırılmasına imkan verən sosial dəyişikliklərin aparılması prosesini deyil, həm də digər əsas üzərində müharibədən sonrakı dünyanın formalaşdırılmasını gücləndirdi. Onlar üçün nəzəri baza müharibənin ən qızgın dövründə hazırlanmışdı. Hələ müharibənin əvvəllərində, 1941-ci ildə ABŞ prezidenti F. Ruzvelt demokratik cəmiyyət tərəfindən mövcudluğuna təminat verilməsi zəruri olan 4 azadlığı göstərirdi: söz azadlığı, dini etiqadları icra etmə azadlığı, qorxudan azad olma, yoxsulluqdan azad olma.

1943-cü ildə isə lord U. Beveric İngiltərə parlamentində dövlətin sosial siyasət strategiyasını əhatə edən «Sosial sığorta haqqında» hesabat təqdim etmişdi.

1948-ci il «İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə» tarixən məlum olan bütün insan hüquqlarını kompleks halda nəzərdə tutdu. Onlardan biri 10-cu maddədə nəzərdə tutulan yaşamaq hüququdur. Lakin indiyə qədər bir çox xarici hüquqşünaslar bu hüququ ölüm hökmünün ləğv edilməsi ilə bağlamaqla onu dar dairədə məhdudlaşdırırlar. (Son dövrlər bu ideyaya respublikamızda çap olunan hüquq ədəbiyyatlarında da rast gəlinir¹.) Burada bir zəruriyyət də yaşamaq hüququnun mövcudluq hüququ ilə eyniləşdirilməsindən ibarətdir.

Bununla yanaşı, yaşamaq hüququ (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsi) özündə bütövlükdə insan hüquqlarının məzmununu ifadə edir, lakin ayrılıqda onların hər biri ilə tam olaraq üst-üstə düşmür. Yaşamaq hüququ təkcə müharibəsiz yaşamağı deyil, həm də insanın hərtərəfli inkişafı üçün zəruri olan layiqli yaşamaq və mövcud olma şərtlərini ehtiva edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş yaşamaq hüququnu ədəbiyyatda şərh edərkən, onu, əsasən, müharibəsiz yaşamaq və ölüm hökmünün ləğvi ilə əlaqələndirir və bu istiqamətdə

---

¹ Hüseyinov L.M. Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2000, s. 183.

izah edirlər¹. Z.A. Əsgərova görə isə yaşamaq hüququ insanın mövcudluğu ilə birbaşa bağlı olan hüquqdur². Bu fikirlə və cyni zamanda, K.R. Şəfiyevin yaşamaq hüququnun, sosial təminat hüququ və digər konstitusion hüquqlarla (sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ) təmin edilməsi fikri³ ilə razılaşaraq, digər sosial-iqtisadi hüquqlarla yanaşı pensiya təminatı hüququnun da insanın təbii hüququ olan yaşamaq hüququ ilə birbaşa bağlı olduğunu göstərmək olar. Ona görə ki, insanın mövcudluğu üçün və yeganə yaşayış mənbəyi pensiya olan şəxslərə pensianın verilməməsi, yaxud olduqca cüzi miqdarda verilməsi onların fiziki cəhətdən deqradasiyasına səbəb olur və bu da, ilk növbədə, konstitusion hüquq olan yaşamaq hüququnu şübhə altına alır. Bu baxımdan insanın yaşamaq hüququ pensiya təminatı hüququ ilə ayrılmaz şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı təhlil edən bəzi alimlər bu paktın, iştirakçısı olan dövlətlərin üzərinə heç bir qəti öhdəlik qoymadığını sübut etməyə çalışırlar. Belə ki, A. Robertson və L. Hüseyinov hesab edirlər ki, Pakt yalnız dövlət üçün zəruri olan istiqamətverici standartları nəzərdə tutur⁴.

Hüquqi demokratik ölkələrdə mülki və siyasi hüquqlar mütləq subyektiv hüquq kimi qəbul olunur və onların müdafiəsi məhkəmə qaydasında həyata keçirilir. Dövlət tərəfindən pensiya təminatı hüququnun, o cümlədən digər sosial hüquqların (məsələn, pulsuz tibbi xidmət, mənzil, təhsil hüququ və s.) təminatlılığının forma və səviyyəsi iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Buna görə də insanın sosial-iqtisadi hüquqlarının müdafiəsi mülki və siyasi hüquqların təminatı ilə müqayisədə tamamilə başqa cür mexanizmlərin yaradılmasını tələb edir. Birincilərin hüquqi vasitələrlə bilavasitə müdafiəsi mümkün deyildir, ona görə ki, konkret sosial ödənişlərin məbləğini müəyyən et-

---

¹ Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının şərhı, Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2001, s. 70.

² Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s. 134.

³ Шафиев К. Р. Права и свободы человека в Конституции Азербайджана. Баку, «Ганун», 1997, с. 15.

⁴ Боботов С.В., Жигачев И.Ю. Введение в правовую систему США. М., 1997. с. 35; Hüseyinov L.M. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2000, s. 180.

məhkəmənin vəzifəsinə daxil deyildir. Bir çox xarici hüquqşünaslar belə fikirdədirlər ki, sosial hüquqlara subyektiv hüquqlar kimi təminat vermək olmaz. Sosial sferada dövlətin öhdəliklərini müəyyən edən ümumi konstitusion fikirlər məhz bununla izah olunur.

Son dövrlərə qədər sosial-iqtisadi hüquqların statusu, o cümlədən sosial təminat hüququ çərçivəsində pensiya təminatı hüququ haqqında məsələ mübahisəli olaraq qalır. Lakin bu problemlə əlaqədar fikirlərdə dəyişikliklər baş verir. AFR-in məhkəmə praktikasının işləyib hazırladığı prinsipə görə, dövlətin icra və sərəncam orqanları öz fəaliyyətlərində həm də konkret şəxsin maddi tələbatlarını nəzərə almalıdır. Məhkəmə qərarları çıxarırlarkən insan ləyaqətinin və yaşamaq hüququnun mühafizəsinin konstitusion təminatlarına birbaşa istinad edilir. Beləliklə, xarici ölkələrin məhkəmə praktikası hər bir şəxsin layiqli həyat səviyyəsi üçün zəruri olan maddi rifahının minimal səviyyəyə olan subyektiv hüququnu tanımağa başlayır.

Sosial-iqtisadi hüquqların məhkəmə müdafiəsi hüququnun tanınması sahəsində atılan ən böyük addım 1986-cı ildə Linburqda (Niderlandda) ekspertlərin beynəlxalq müşavirəsi oldu. Ekspertlərin gəldikləri əsas nəticələr isə aşağıdakılardan ibarət olmuşdu:

1. İnsanın bütün əsas hüquq və azadlıqları, o cümlədən sosial-iqtisadi hüquqları kompleks beynəlxalq hüququn ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

2. Pakt iştirakçı dövlətlərin üzərinə hüquqi öhdəliklər qoyur. Buna görə də göstərilən hüquqların realizəsini təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri (qanunvericilik və inzibati tədbirlər də daxil olmaqla) görmək lazımdır. Hər bir şəxsin sosial-iqtisadi hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilməlidir.

3. Paktda iştirak edən dövlətlər, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hamı üçün bütün sosial-iqtisadi hüquqların minimum səviyyəsini təmin etməyə borcludurlar¹.

Beynəlxalq cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü olmaq üçün dövlət özünün daxili qanunvericiliyini və praktikasını coğrafi mövqeyindən, hökəmrən dinindən və iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmalıdır. Azərbaycan Respublika-

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., 2000, с. 19.

sında totalitar rejimin dağılması ilə əlaqədar olaraq, insan hüquqları ideyasının elmi cəhətdən işlənib hazırlanmasına maraq olduqca artmışdır. Alimlər yenə də təbii hüquq, hüquqi və sosioloji pozitivizm nəzəriyyələrinə müraciət etdilər. Hətta insan hüquqlarının universal anlayışının verilməsinə də cəhd olunur¹. Bunlardan daha məqbulu fikrimizcə, aşağıdakılardır: insan hüquqları — cəmiyyət, dövlət və beynəlxalq aləm tərəfindən tanınan və mühafizə olunan, ayrı-ayrı şəxslər üçün və onların birlikləri üçün təbii və sosial tələbatları və şəxsiyyətin çoxsaylı ictimai, o cümlədən hüquqi münasibətlərdə aktiv iştirakını və layiqli, ədalətli, azad və məsuliyyətli inkişafının mühafizəsinin təminatı olan müvafiq tələblərin təmin edilməsi üçün müəyyən bərabər sosial imkanlar².

Bu fikrə əsaslanaraq, pensiya hüququnu beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən tanınan və dövlət tərəfindən fərdin (pensiyaçıların) özünün fizioloji, sosial və mənəvi tələbatlarının layiqli həyat səviyyəsi üçün zəruri olan minimum səviyyəsinə təminat verilən imkanı kimi müəyyən etmək olar.

Mülki və siyasi hüquqlar insanın subyektiv hüquqlarıdır. Sovet hüququnda S.N. Bratus tərəfindən subyektiv hüququn mümkün davranış qaydası olması barədə verilən şərh ümumi cəhətdən qəbul edilmişdi³. Mümkünlük nəinki müəyyən hərəkətlərə yol verilməsini, həm də onların təminatlılığını əhatə edirdi. Belə hesab olunurdu ki, subyektiv hüququn əsasını norma təşkil edir. Əgər norma konkret şəraitin mövcud olduğu halda insanın konkret hərəkətlər etmək imkanını nəzərdə tutursa, elə bunda da onun subyektiv hüquq olması ifadə olunur. Normaya ictimai münasibətlərin digər iştirakçılarının hüquqlarının realizəsinə mane olmamaq vəzifəsi uyğun gəlir. Hüquqa malik olan və təndəş ona verilən hüquqlardan istifadə edə və ya etməyə bilər. Mümkün davranış məhz bundan ibarətdir.

Əgər yaranmış vəziyyət müəyyən hərəkətlərin edilməsini tələb etməmişdirsə və ya bu idarəçilik orqanının qərarından asılı olmuşdursa,

---

¹ Hüseynov L.M. Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı: «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2000, s. 171-181.

² Козарев Б.И. Права человека. История, теория и практика. М., 1995, с. 40.

³ Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. М., Юридическая литература, 1976, с. 69.

belə qəbul olunurdu ki, subyektiv hüquq olmayıb. Pensiya təminatı sahəsindən bir nümunə kimi yaşa (qocalığa) görə pensiyamı və əvvəllər mövcud olan fərdi pensiyaları göstərmək olar. Yaşa (qocalığa) görə pensiya tam məbləğdə şəxs qanunla müəyyən olunmuş yaş həddinə çatdıqda və qanunla müəyyən olunmuş əmək stajı mövcud olduqda təyin olunurdu. Bu zaman vətəndaş özü qərara gəlir: pensiya üçün müraciət etsin, ya yox. Fərdi pensiyalarda isə bu, bir az başqa cürdür. Onlar dövlət qarşısında xüsusi xidmətlərə görə verilir. «Xüsusi xidmət» anlayışı isə qanunvericiliklə tənzim olunur. Praktikada müsbət qərarın qəbulu müraciət edənin vəzifəsindən asılı idi. Buna görə də fərdi pensiyalarda subyektiv hüquq yoxdur.

M.S. Stroqoviç subyektiv hüquq anlayışına başqa cür yanaşırdı. Onun fikrincə, subyektiv hüquq müəyyən sosial rifahdan istifadə etmək üzrə qanunla təminat verilən imkanı ifadə edir (yəni, idarəçilik orqanlarının müəyyən olunmuş hərəkət dairəsini də əhatə edir)¹.

Subyektiv hüquqa verilən şərhlərdə fərqli əsas nəzəri konsepsiyaların fərqi ilə izah olunur. S.N. Bratusun və onun ardıcıllarının mövqeyinin əsasında hüququn normativ nəzəriyyəsi dayanırdı. Bu nəzəriyyəyə görə istənilən subyektiv hüquq ancaq norma ilə müəyyən olunur. M.S. Stroqoviç və onun tərəfdarlarının mövqeyi isə hüququn sosioloji anlamına əsaslanırdı. Bu təlimə görə, subyektiv hüququn mənbəyi kimi nəinki normaları, həm də hüquqi prinsipləri, ideyaları, idarəçilik orqanlarının hərəkətlərini doğuran ictimai münasibətlər çıxış edir.

Belə hesab olunur ki, ikinci baxış demokratik hüquqi dövlətin mövcudluğu və inkişafı üçün daha çox uyğundur. Lakin Azərbaycan Respublikasının müasir vəziyyəti göstərir ki, hüququn sosioloji anlamının geniş yayılması üçün istifadə olunan potensial imkanlar kifayət qədər deyildir. Buna sübut kimi isə insan hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinin səviyyəsi çıxış edir. Hakimiyyətin digər qollarından asılı olmayan məhkəmə qanuni yolla ictimai ziddiyyətlərin zəiflədilməsinə qadir olmalıdır.

Keçmiş SSRİ-də vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi iki yolla həyata keçirilirdi: inzibati və məhkəmə qaydasında. Məhkəmə qaydası yalnız qanunda birbaşa göstəriş olduqda tətbiq olunurdu. Əks halda isə

---

¹ Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. т. I. М., «Наука», 1968, с. 115.

vətəndaş şikayət ilə yuxarı orqana müraciət edə bilərdi.

Azərbaycan Respublikasında müasir dövrdə formalaşmış hüquqi nəzəriyyə və praktikanın insanın subyektiv hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı olması hamıya yaxşı məlumdur: məhkəmənin vəzifəsi yalnız idarəçilik orqanının konkret hərəkətinin məqsədəuyğunluğunu yox, onun qanunauyğunluğunu yoxlamaqdan ibarətdir; əks halda, inzibati qaydanın məhkəmə qaydası ilə əvəz olunması baş verə bilər. Lakin idarəçilik orqanlarının hərəkətlərinə tam nəzarətsizlik özbaşınalığa gətirib çıxarır. Öz növbəsində, qərar çıxarırlarkən məhkəmənin qiymətverici fəaliyyəti həmişə mülahizə elementlərini özündə ifadə edir. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin məhkəmə baxışı inzibati qaydadan fərqli olaraq, obyektiv və qərəzsiz olmalıdır.

İnsanın əsas hüququ kimi sosial təminat hüququna, o cümlədən pensiya hüququna gəldikdə isə, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası qəbul olunduqdan sonra bu hüququn müdafiəsi sahəsində mühüm irəliləyişlər olub. İlk növbədə, göstərmək lazımdır ki, Konstitusiyanın 60-cı maddəsi insan və vətəndaşların, heç bir istisna olmadan, hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə nəzərdə tutur. Sovet dövründə isə sosial təminat orqanlarının hərəkətlərindən ancaq inzibati qaydada şikayət verilə bilərdi. İşə inzibati və məhkəmə qaydasında baxılması məsələsi «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 1992-ci il 23 sentyabr tarixli qanunda nəzərdə tutulur. Əsasən bu qanunun 96-cı maddəsində göstərilir ki, əgər vətəndaş pensiya təyin edən orqanın qəbul etdiyi qərarla razı deyilsə, onda mübahisə mülki mühakimə icraatı haqqında qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada həll olunur.

Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlətin formalaşması sahəsində böyük addımlar atılmalıdır. Belə ki, vətəndaşların konstitusion hüquqlarını məhdudlaşdıran bir sıra aktlar ləğv edilməlidir. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyaya Məhkəməsi normativ aktların konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaqla yanaşı, vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının pozulması barədə sorgular əsasında konkret işdə tətbiq olunan qanunun konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsi). Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən baxılan işlərin çoxu mülki hüquqlarla bağlı olsa da, artıq pensiya təminatı hüququ

haqqında mübahisələr üzrə də artıq ilk qərarlar qəbul edilib. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 109-cu maddəsinin birinci hissəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35, 38, 71-ci maddələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair» 29 dekabr 1999-cu il tarixli qərarı¹.

Konstitusiyaya hər bir şəxs üçün obyektiv cəhətdən sosial əhəmiyyətli halların baş verdiyi halda müəyyən sosial ödəniş və ya xidmət almaq imkanını nəzərdə tutur və onları cinsi, irqi əlamətlərə, milliyyətinə, dininə, yaşayış yerinə, vəzifə və əmlak vəziyyətinə, dinə münasibətinə görə, ictimai birliklərə mənsubiyyətinə və digər şərtlərə görə məhdudlaşdırmır. Ölkənin vətəndaşları ilə yanaşı, əgər beynəlxalq sazişlərdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, burada daimi yaşayan xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də bərabər əsaslarla pensiya təminatı hüququna malikdirlər. Ölkə ərazisində müvəqqəti yerləşən xarici vətəndaşlar müvafiq iki və çoxtərəfli dövlətlərarası müqavilələr mövcud olduğu halda pensiya təminatı hüququna malik olurlar. Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə isə pensiya təminatının ayrı-ayrı növləri verilir.

Göstərmək lazımdır ki, müasir dövrdə pensiyaların maliyyə əsasını vergilər və məcburi sığorta ödənişləri təşkil edir. Buna görə də pensiyaların verilməsi şərtləri ciddi hüquqi tənzimlənməyə məruz qalmalıdır. Pensiya təminatı sahəsində imperativ tənzimlənmənin üstünlüyü məhz elə bununla şərtlənir.

Pensiya təminatı hüququnun mahiyyətini üzə çıxarmaq üçün «vətəndaş hüququ» və «insan hüququ» anlayışlarının nisbətinin təhlili xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sovet dövründə sosial təminat hüququnun vətəndaş hüquqlarına aid edilməsi onun dövlətin iradəsindən asılı olduğunu göstərirdi. Dövlətlə vətəndaş arasında münasibətlərə belə yanaşma L. Trotski tərəfindən dəqiq ifadə olunmuşdu: «İşçi dövlət qarşısında borcludur, hərtərəfli ona tabedir, çünki bu onun dövlətidir»².

Bu fikir SSRİ-də inqilabdan sonrakı dövrdə təsbit olunmaqla, əmək münasibətlərinin (məsələn, ümumi əmək vəzifəsi) və sosial təminat

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 31 dekabr 1999, s. 3.

² Sitat üçün «Новый Мир». 1989. №2. с. 221.

münasibətlərinin hüquqi tənziometməsinin üsullarına və məzmununa böyük təsir göstərmişdir. Sosial təminat növlərinin (o cümlədən pensiyaların) əksəriyyəti üzərində hüququn yaranması əmək və ictimai faydalı fəaliyyətdə iştirakdan asılı idi. Beləliklə, cəmiyyətin üzvü kimi insan deyil, işçi və onun ailə üzvləri mühafizə olunurdu.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunu əmək fəaliyyətində iştirakdan asılı olmayaraq, təyin olunan sosial pensiyalar institutunu təsis etdi. Bu isə o demək idi ki, sosial təminat sahəsində insan hüquqlarına münasibətdə dəyişikliklər baş vermişdir. İnsan hüquqlarının qeyri-dövləti xarakterik təbiətindən çıxış edərək, 1995-ci il Konstitusiyası məhz bu sahədə müəyyən dönüş yaratdı.

İnsan hüquqları təbiət və cəmiyyətin təbii qanunları əsasında meydana gəlir və dövlət tərəfindən tanınmasından asılı olmayaraq, hər bir kəsə insan cinsinin nümayəndəsi olduğuna görə mənsubdur.

Ədəbiyyatda belə bir fikir mövcuddur ki, «insanın təbii (əsas) hüquqları dövlətin siyasi öhdəlikləri qismində çıxış edə bilsələr də, ümumiyyətlə, pozitiv hüquqla tənzimlənməyə ehtiyac duymurlar»¹. Lakin bu fikir kifayət qədər mübahisəlidir. Ona görə ki, hüquqa çevrilmək üçün istənilən qayda hər hansı xarici təzahür formasında ifadə olunmalıdır. Əsas hüquqlar beynəlxalq-hüquqi aktlarda və dövlətin konstitusiyasında təsbit olunmuş hüquqlardır. Əgər beynəlxalq ictimaiyyətin tanıdığı hər hansı hüquq ölkənin konstitusiyasında əks edilməyibsə, onda konstitusiyadan asılı olmayaraq, hər hansı bir qanunla ona hüquqi qüvvə vermək lazımdır².

Bütün hüquq və azadlıqlar ictimai münasibətlərin fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənir. Bu münasibətlər onlar üçün ilkin mənbə rolunu oynayır. Buna görə də insanların əsas (təbii) hüquq və azadlıqlarını təsbit edən hüquq normalarını işləyib hazırlayarkən, qanunvericilik bir sıra amilləri nəzərə almalıdır. Bu amilləri R.A. Müllerson üç səviyyədə birləşdirmişdir: birinci səviyyə insanın bioloji və sosial ehtiyacları ilə əlaqədar olan fərdi amillərdən ibarətdir; ikinci səviyyə cəmiyyətdə dövlətin inkişafının yetkinliyini, onun ənənələrini və mədəniyyətini əks etdirən ictimai amillərdən ibarətdir; üçüncü

---

¹ Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. М., 1995, с. 128.

² Луканева Е.А. Общая теория права человека. М., 1996, с. 19.

səviyyə dünya ictimaiyyətinin bütövlükdə sivil inkişaf dərəcəsini göstərən beynəlxalq amillərdir. Onun fikrincə, insanların hüquq və azadlıqlarının müəyyən edilməsinə daha çox təsir göstərən isə məhz ikinci səviyyəyə daxil olan amillərdir¹.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası insan hüquqlarının təbii-hüquqi konsepsiyasını əks etdirir. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq, əsas hüquqlar ayrılmazdır və doğulduğu andan insana məxsusdur. Konstitusiya sosial təminat hüququnu əsas insan hüquqlarına aid edir: «Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısına itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir» (38-ci maddənin II hissəsi).

Konstitusiyada təsbit edilmiş bu normaya nəzər yetirdikdə görürük ki, orada sosial təminat hüququnun təqdim edilməsi üçün göstərilən əsasların əksəriyyəti vətəndaşın pensiya təminatı hüququnun yaranması əsası kimi çıxış edir. Buna görə də vətəndaşın bu maddədə öz əksini tapmış sosial təminat hüququ çərçivəsində, faktiki olaraq, həm də onun pensiya təminatı hüququ da təsbit olunmuşdur.

Ümumiyyətlə götürdükdə isə, sosial-iqtisadi hüquqların statusu və təminatları məsələsi mübahisə mənbəyi olaraq qalır. Bu yaxınlardək belə bir fikir geniş yayılmışdı ki, iqtisadiyyatın bazar sistemi insanlar arasında sosial-iqtisadi bərabərsizlik yaratdığı üçün subyektiv hüquq qismində bu hüquqlara təminat vermək qeyri-mümkündür. Bu mövqə xarici ölkələrdə indi də geniş yayılmışdır. Mülki və siyasi hüquqlardan fərqli olaraq, sosial-iqtisadi hüquqlar subyektiv insan hüquqları kimi deyil, dövlətin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklər kimi nəzərdən keçirilir. Bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi isə, öz növbəsində, dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Faktiki olaraq, bu mövqə ölkənin maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla, qanunvericilikdə konkretləşdirilən məqsədli göstərişlərdir.

Hüquq elmində subyektiv hüquq konsepsiyasına dair iki əsas yanaşma inkişaf etmişdir. Birinci yanaşmanın tərəfdarları belə hesab edirdilər ki, subyektiv hüququn əsası normalardır. Əgər norma nəzərdə tutsa ki, konkret şərtlər olduqda insan konkret hərəkətləri edə bilər,

---

¹ Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М., 1991, с.

bu hərəkətləri etmək onun subyektiv hüququdur. İctimai münasibətlərin digər iştirakçıları isə səlahiyyətli şəxsin öz hüququnu realizə etməsinə mane olmamalıdır. Səlahiyyətli şəxs kimi vətəndaş ona təqdim edilmiş hüquqdan istifadə edə və ya istifadə etməyə bilərdi. Davranış imkanı əsasən bunda ifadə olunurdu. Əgər müəyyən hərəkətlərin edilməsini həyat mexaniki surətdə tələb etməirdisə və ya bu idarəçilik orqanlarının iradəsindən asılı deyildisə, belə hesab olunurdu ki, subyektiv hüquq mövcud deyildir¹. Deyilənlərə misal kimi pensiya təminatı sahəsindən yaşa görə əmək pensiyalarını göstərmək olar. Vətəndaş qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda və müvafiq əmək stajına malik olduqda ona tam məbləğdə yaşa görə pensiya təyin edilir. Yaşa görə pensiya üçün müraciət edib-etməmək məsələsini isə vətəndaş özü həll edir.

Subyektiv hüquqlara digər yanaşma isə ondan ibarət idi ki, o, subyektiv hüquqların əhatə dairəsinə idarəçilik orqanlarının iradəvi hərəkətləri sferasını da daxil edirdi².

Göstərilən təfsir fərqləri ilkin nəzəri konsepsiyaların müxtəlifliyindən irəli gəlirdi. Birinci yanaşmanın əsasında normativ xarakterli hüquq nəzəriyyəsi dururdu. Bu nəzəriyyəyə görə, istənilən subyektiv hüquq ancaq norma ilə müəyyən edilir. İkinci nəzəriyyə isə hüququn sosioloji baxımdan təhlil edilməsinə əsaslanır. Bu konsepsiyaya görə, təkcə normalar deyil, hüquqi prinsiplər, ideyalar, habelə idarəçilik orqanlarının iradəvi hərəkətlərinin yaranması üçün səbəb olan ictimai münasibətlər subyektiv hüququn mənbəyi ola bilər. Belə hesab etmək olar ki, o, respublikada sosial yönümlü dövlətin qurulması tələblərinə daha çox uyğun gəlir.

İnsanın pensiya təminatı hüququnun mühüm hüquqi təminatlarından biri də pensiya təminatı orqanlarının hərəkətlərindən məhkəməyə şikayət etmək hüququdur. Pensiya təminatı hüququnun bir çox mənbələrində isə mübahisələrin həllinin məhkəmədən kənar həllini nəzərdə tutan prosesual normalar mövcuddur.

Beləliklə, əsas insan hüquqlarından biri kimi pensiya təminatı

---

¹ Мачульская Ю.С. Граждане как субъекты советского права социального обеспечения. Автореф. дисс. раб. канд. юрид. наук. М., 1990, с. 17.

² Мередов Р.О. Реализация прав граждан в социальном обеспечении. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1988. с. 15.

hüququ barəsində aşağıdakıları demək olar:

— yaşamaq hüququ ilə qırılmaz əlaqədə olan bu hüquq, təbii ki, anadan olduğu andan hər kəsə məxsusdur;

— beynəlxalq normalara uyğun olaraq, bu hüquq toxunulmaz olduğundan dövlət ona özbaşına məhdudiyətlər qoya bilməz;

— bu hüquq birbaşa məhkəmə vasitəsilə müdafiə oluna bilən subyektiv insan hüquqlarından biridir.

Beləliklə, hüquq ədəbiyyatında son vaxtlar geniş yayılmış belə bir fikirlə razılaşmamaq olmur ki, pensiya hüququ hər kəsin ayrılmaz, mütloq hüququdur və buna görə də heç bir dövlət orqanı bu hüququ məhdudlaşdırma bilməz¹.

Aparılan tədqiqatlar əsasında göstərmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vətəndaşın pensiya hüququ, qanunda göstərilmiş sığorta hadisələrinin (risklərinin) baş verdiyi təqdirdə, bir qayda olaraq, onun keçmiş əmək haqqına uyğun olan (əmək fəaliyyəti nəzərə alınmadan pensiya təyin olunduqda isə müvafiq sosial standartlara uyğun olan) və pensiyaçının layiqli həyat səviyyəsini təmin edəcək məbləğdə hər ay pensiya almaq imkanının dövlət tərəfindən təmin olunmasında ifadə olunur.

Fikrimizcə, vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının konstitusiyon xarakterindən danışarkən bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir.

Birincisi, hamıya məlumdur ki, «pensiya» latın sözü olub, ödəmə mənasında işlədilir. Respublikamızın dilçi alimləri «pensiya» sözünü Avropa mənşəli sözlər lüğətinə aid etmiş və onun latınca «pensio» sözündən götürüldüyünü, ödəniş mənasını verməsini göstərmiş və ona vətəndaşların maddi təminatı üçün aylıq pul kimi anlayış vermişlər². Digər lüğətlərdə də (ingiliscə-azərbaycanca, rusca-azərbaycanca, rusca-ukraynaca, fransızca-azərbaycanca, o cümlədən hüquq terminlə-

---

¹ Чупрова Е.В. Право на пенсионное обеспечение и его реализация в условиях рыночной экономики. Автореф. дисс... канд. юрид. наук, М, 1999, с 19.

² Qarayev A. H., Cəfərov S. Ə., Cəfərova K.Ə. Avropa mənşəli sözlərin izahlı lüğəti. Bakı, «Maarif», 1999, s.243.

ri lüğətində) «pensiya» termini pensiya kimi tərcümə edilmişdir¹. Dünya dövlətlərinin pensiya qanunvericiliyində isə «pensiya» termini olduğu kimi saxlanmışdır. Lakin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin IV hissəsində pensiya termini «təqaüd» termini ilə əvəz edilmişdir². Lakin Konstitusiyanın rus dilində olan mətnində isə «pensiya» termini olduğu kimi saxlanılmışdır³. Əslində isə bu zaman «pensiya» termini rus dilində olan «stipendiya», yəni «təqaüd» termini ilə qarışdırılmışdır⁴. Təqaüd tələbələrə, aspirantlara və bu kateqoriyadan olan digər şəxslərə dövlət tərəfindən verilən maddi yardımdır. Bunun ən bariz nümunəsi kimi «Azərbaycan Respublikasının ali məktəb tələbələri üçün prezident təqaüdünün təsis edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 sentyabr 2001-ci il tarixli fərmanını göstərmək olar⁵. Göründüyü kimi, sosial təminatın öz məqsədlərinə və təqdim edilməsi əsaslarına görə tamamilə ayrı-ayrı növləri üzrə müxtəlif olan terminləri, yəni «pensiya» və «təqaüd» terminləri hətta qanun səviyyəsində belə qarışdırılmışdır. Fikrimizə, konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi ilə əlaqədar növbəti referendum keçirilən zaman 38-ci maddənin IV hissəsindəki «təqaüd» sözü «pensiya» sözü ilə əvəz edilməlidir.

Göstərmək lazımdır ki, konstitusiyaya qüvvəyə mindikdən sonra qəbul edilən qanunlarda («Məhkəmələr və hakimlər haqqında», «Prokurorluq haqqında», «Dövlət qulluğu haqqında» və s.) «təqaüd» deyil, «pensiya» termini işlədilmişdir. Eyni zamanda, pensiya münasibətlərini tənzim edən əsas qanunun, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun adı da Konstitusiyaya uyğun deyildir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində hər kəsin sosial təminat hüququna malik olması təsbit olunmuşdur və bu hüququn təq-

---

¹ Англо-русский словарь. М., Гос. Изд-во иностранных и национальных словарей. 1944, с. 351; Rəhimov İ., Rəhimova Z. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. Bakı, Azərneşr, 1990, s. 263; Rəhimov İ., Mircəfərova S.B. İngiliscə-azərbaycanca lüğət, Bakı, Azərneşr, 1992, s. 157; Мюллер В.К. Англо-русский словарь. М., Русский язык, 1981, с. 548; Hüquq terminləri lüğəti. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1961, s. 161.

² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Azərneşr, 1996, s. 14.

³ Конституция Азербайджанской Республики. Баку, Ганун, 1998, с. 11.

⁴ Rusca-azərbaycanca lüğət. Bakı, 1991, III cild, s. 267.

⁵ «Bakı Universiteti» qəzeti, 27 sentyabr 2001, № 06, s. 1.

dim edilməsi vətəndaşlıqla əlaqələndirilməmişdir. Ona görə ki, «vətəndaşlıq» anlayışı konkret dövlətlə siyasi-hüquqi əlaqəni ifadə edir. Ancaq pensiya təminatı üçün öz-özlüyündə vətəndaşlıq vacib deyil, çünki qanunda göstərilmiş şərtlərə riayət edildikdə, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də pensiya təminatı hüququnu əldə edirlər. Bu zaman həmin şəxslərin yaşı və Azərbaycan Respublikasında müəyyən müddət ərzində işləməsi faktı (yəni əmək (sığorta) stajı) hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək (sığorta) stajına isə xaricdə və beynəlxalq təşkilatlarda işlədiyi müddət daxil edilir. Əgər əcnəbinin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında işlədiyi müddət onların sığorta (əmək) stajının, heç olmazsa, 2/3-sini təşkil edirsə, onda onların xaricdə işlədiyi müddət də həmin staja daxil edilir («Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 91-ci maddəsi). Bu qayda MDB ölkələrinin vətəndaşlarına və SSRİ dağıldıqdan sonra yaranan, lakin MDB-yə daxil olmayan ölkələrin vətəndaşlarına aid deyildir. Buna görə də pensiya qanunvericiliyində «vətəndaş» termininin saxlanılması düzgün deyil və bu hal sosial təminat hüququnu əsas insan hüquqlarından biri hesab edərək onu hər kəsə aid edən Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasına ziddir.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatları konsepsiyasında» pensiya təminatı ilə əlaqədar hazırlanan yeni pensiya qanunvericiliyi aktının da məhz «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» adlandırılması nəzərdə tutulmuşdur. Hesab edirik ki, pensiya təminatı hüququ konstitusion hüquq olmaqla, hamıya və hər kəsə şamil olduğu üçün onun «vətəndaşlıqla» məhdudlaşdırılması konstitusiyaya zidd xarakter daşdığı üçün yolverilməzdir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, «pensiya» termini dilimizə tərcümədə «ödəmə» mənasını verir. Ödəmələr çox olduğundan, pensiyanı digər ödəmə növlərindən fərqləndirən əlamətləri nəzərdən keçirək. Göstərilən əlamətlər pensiyanın mahiyyətini müəyyən edən hüquq normalarında ifadə olunub. Həmin əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, pensiya dövlət adından pensiya təminatını həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan müvafiq orqanlar vasitəsilə vətəndaşlara ödənilir. Pensiyaları ödəmək üçün dövlət müvafiq zəruri maliyyə

vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmiş fondlarda, yəni Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda (bundan sonra DSMF adlandırılacaq) yığılmasını təşkil edir. Eyni zamanda, dövlət öz büdcəsindən də həmin fonda müvafiq vəsaitlər köçürür. Hazırda DSMF maliyyə vəsaitləri, əsasən, işçinin və işgötürənin ödədikləri sığorta haqları, eyni zamanda dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına formalaşır.

İkincisi, pensiya — dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə əmək qabiliyyətsiz (daimi və ya müəyyən müddət ərzində) hesab edilən vətəndaşlara, o cümlədən müəyyən yaş həddinə çatana qədər əmək (sığorta) stajı olmayan vətəndaşlara ödənilir.

Üçüncüsü, pensiya — keçmiş əmək və ya digər ictimai faydalı fəaliyyətlə (o cümlədən işin yerinə yetirildiyi dövrdə baş vermiş bədbəxt hadisə ilə əlaqədar olaraq) bağlıdır və onun məbləği keçmiş əmək haqqı ilə müqayisədə müəyyən olunur.

Nəhayət, dördüncüsü, pensiyanın bütün parametrləri (yəni onun verilməsi şərtləri, minimum və maksimum məbləği, keçmiş əmək haqqına nisbətdə səviyyəsi və s.) mərkəzləşdirilmiş qaydada bütün ölkə miqyasında tənzimlənir.

Beləliklə, məhz bu əlamətlər pensiyayı hüquqi kateqoriyaya çevirir.

Həm keçmiş SSRİ-də, həm də respublikamızın hazırkı qanunvericiliyində pensiya dövlət pensiyası adlanır.

Pensiya üçün xarakterik olan əlamətlərə bəzən digər əlamətləri də aid edirlər. Məsələn, göstərilər ki, bu ödəmə əmək qabiliyyətsiz vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulan fondlardan ödənilən alimentar xarakterlidir; qocalıq, əlillik, xidmət illəri, ailə başçısının itirildiyi hallarda ödənilir və s.¹ Lakin bu əlamət öz əhəmiyyətini müasir dövrdə müəyyən qədər itirmişdir. Ona görə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində pensiya təminatı heç də alimentar xarakter daşımır və pensiya ödəyən fondlar əsasən məcburi sosial sığorta haqları hesabına formalaşır.

Hüquq ədəbiyyatında pensiya üçün əlavə hesab edilən bəzi əlamətləri də nəzərdən keçirək.

Mütəxəssislər göstərilər ki, pensiya heç də alimentar xarakterli

---

¹ Советское право социального обеспечения. Под ред. А.Д.Зайкина. М., 1982, с. 28.

ödəmə deyildir¹. Onlar qeyd edirlər ki, bu termin sosial təminatın mahiyyətini, əmək töhfəsindən asılı olaraq, onun diferensiasiyasını, sosial təminatın, o cümlədən pensiyanın genezisinin əhəmiyyətini itirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda respublikamızda pensiyalar, əsasən, yığılan sığorta haqları və dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına ödənilir.

Pensiyanın ümumi əlamətinə onun təyin olunması üçün tələb olunan konkret əsasları aid etmək (pensiya yaşına çatma, əlillik və s.) düzgün olmaz. Ona görə ki, bu əlamətlər növ xarakteri daşıyır və pensiyanın konkret növünün müəyyənləşdirilməsində nəzərdə tutulur: əlilliyə görə, pensiya yaşına çatmağa görə və s.

Dövlət pensiyasının məqsəd və təyinatı nədən ibarətdir? Çox zaman istənilən pensiyaya insanın yaşaması üçün əsas vəsait mənbəyi kimi baxırlar. Lakin bu həmişə belə deyil. Müxtəlif pensiyaların, hətta eyni növ pensiyanın məqsədli təyinatı birmənalı deyildir. Məqsədli təyinatı görə pensiyalar iki qrupa ayrılır:

Birinci qrup pensiyaların təyinatı işləməyən pensiyaçı üçün əsas yaşayış vəsaiti olmasıdır. Yaşa görə pensiyaların və I və II qrup əlillərin pensiyasının əsas təyinatı bundan ibarətdir. Bu pensiyalar işləməyən pensiyaçılar üçün nəzərdə tutulub.

İkinci qrup pensiyaların təyinatı başqadır: insana maddi kömək göstərmək, onun gəlirini əhəmiyyətli dərəcədə tamamlamaq. Belə pensiyalara tipik nümunə kimi III qrup əlillərə təyin olunan pensiyayı göstərmək olar. Bu pensiya əmək qabiliyyəti məhdud olan, lakin tam itirilməyən vətəndaşlar üçün təyin olunur. Bu pensiyanın məqsədi məhdud əmək qabiliyyətli olması ilə əlaqədar itirilmiş əmək haqqını, yaxud onun müəyyən hissəsini bərpa etməkdən ibarətdir. Bu qrupa valideynlərdən birini itirdiyinə görə uşaqlara ödənilən pensiyalar aiddir. Bu növ pensiyanın həddini müəyyən edirkən bir sıra hallar, xüsusən uşaqların saxlanması valideynlərin bərabər öhdəliyi, pensiyanın təyin edildiyi uşaqların sayı və s. nəzərə alınır.

Pensiyanın qanunla müəyyən olunmuş təyinatını aydınlaşdırarkən

---

¹ Советское пенсионное право. Под ред. М.Л.Захарова), М., Юридическая литература, 1971, с. 63; Ачаркан В.А. Вопросы совершенствования пенсионного законодательства. Социалистический труд, 1968, № 11, 17-25, с. 57.

onu yaranmış faktiki vəziyyətlə qarışdırmaq olmaz. Bu, müəyyən dərəcədə qarşıya qoyulmuş məqsəddən yayındırır. Belə ki, yaşa görə pensiya alanlar arasında əmək müqaviləsi üzrə işləyən və adətən, onlara ödənilən pensiyadan artıq məbləğdə əmək haqqı alanlar vardır. Eyni zamanda I və II qrup əlillər xüsusi şərtlər daxilində işləməyə davam edirdilər. Bu zaman işləyən pensiyaçıların yaşayış üçün əsas vəsait mənbəyi pensiya deyil, əmək haqqı olur. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 23-cü maddəsinə 13 iyun 1997-ci ildə edilmiş dəyişikliyə görə, həmin maddəyə əsasən, işləyən pensiyaçılara yaşa görə pensiyalar 50 faiz məbləğində ödənilməlidir¹. (Bu məsələnin mənfəi və müsbət cəhətlərinə münasibət isə V fəsildə bildiriləcəkdir). Bununla bərabər, bütün pensiyaçıların 2/3 hissəsi işləmir və pensiya onlar üçün əsas gəlir mənbəyidir.

Sovet hüquq ədəbiyyatında uzun müddət pensiyaya belə anlayış vermişlər ki, pensiya — əmək qabiliyyətsiz və yaşlı vətəndaşlara keçmiş əmək haqqı ilə müqayisə edilməklə, əvvəlki əmək və digər ictimai faydalı fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş ödəmədir². Təbii ki, bu anlayış müasir dövrdə qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyinin tələblərinə cavab vermir. Ona görə də qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyi baxımından pensiyaya belə bir anlayış vermək olar: pensiya — vətəndaşlara qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, əlil olduqda, ailə başçısını itirdikdə, həm də uzun müddətli peşə fəaliyyətləri ilə bağlı olaraq, büdcədənkənar fondlar və dövlət büdcəsindən verilən aylıq pul ödəməsidir³. Bu, pensiyaya verilən ümumi anlayışdır. Konkret növ pensiyaya anlayış verdikdə isə, həmin növün əlavə əlamətləri nəzərə alınmalıdır.

Pensiya sosial təminatın, hər şeydən əvvəl isə qocaların və əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların sosial təminatının pul formasında ifadə olunan tipik və geniş yayılmış növüdür. Görkəmli alimlər M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova haqlı olaraq göstərirlər ki, müasir cəmiyyət-

---

¹ Pensiya təminatı haqqında normativ sənədlər toplusu. Bakı, 2000, s. 17.

² Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., Юридическая литература, 1987, с. 169.

³ Тучкова Э.Г. Общие вопросы советского пенсионного права. М., 1986, с. 23; Советское право социального обеспечения. СПб. 1992, с. 112; Право социального обеспечения. Учебное пособие. Под ред. К.Н.Гусова. М., Проспект, 1999, с. 21.

də bütün sosial təminat sisteminin əsasını pensiyalar təşkil edir¹. Pul tədaviülünün inkişafı şəraitində təminatın bu forması insanın tələbatlarının ödənilməsinə təminat verməlidir (pensiyaların ödənilməsinə sosial təminat üçün ayrılmış vəsaitin 70%-i xərclənir).

Pul formasında ödənilən pensiya hesabına insanın yeməyə, geyimə, xidmətə və s. maddi nemətlərə olan tələbatları təmin olunur. Qocalara və əmək qabiliyyətsiz vətəndaşlara edilən yardım və xidmətin digər növləri onların xüsusi tələbatlarını ödəmək üçün nəzərdə tutulur, bu işə ya pensiyadan çox olur (protezləşmə, pulsuz xidmətlər və s.), ya da onu qismən əvəz edir (sosial xidmət müəssisələrində saxlama və qulluq etmə). Dövlət pensiyasının əlaməti kimi dövlət pensiya təminatının norma və şərtlərinin müəyyən edilməsi ilə yanaşı, pensiyaların ödənilməsi üçün müvafiq fondların yaradılması və onun xərclənməsi qaydasının müəyyən edilməsi də çıxış edir (məcburi pensiya sığortası, dövlət büdcəsindən pul ayrılmaları).

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında həqiqi ümumi pensiya təminatı tətbiq olunur, yəni müvafiq yaş həddinə çatan və ya əlil hesab olunan bütün vətəndaşlar pensiya alır. Beləliklə, ölkədə hər bir vətəndaşın pensiya növündə sosial təminat hüququ nəzərdə tutulur və o, praktiki olaraq realizə olunur. Ümumi pensiya təminatı beynəlxalq hüququn qəbul edilmiş norma və prinsiplərinə tam uyğundur. Lakin artıq qeyd edildiyi kimi, pensiya təminatının indiki səviyyəsini qənaətbəxş hesab etmək olmaz². Bu vəziyyət hal-hazırda respublikamız bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşadığı üçün Konstitusiyanın, dövlətin, insanın insan üçün layiqli həyat səviyyəsinin və onun sosial müdafiəsinin təmin edilməsini nəzərdə tutan 16-cı maddəsinə uyğun gəlmir. Göstərmək lazımdır ki, müasir dövrdə dövlətin sosial sahədə siyasəti məhz bu sahəyə yönəldilməlidir. Ona görə ki, dövlətin necə dövlət olmasını ilk növbədə qocalarının və uşaqlarının hansı səviyyədə yaşaması əsasında qiymətləndirirlər. Bu fikir, eyni zamanda, respublika əhalisinin sosial müdafiə orqanları işçilərinin mətbuatda çıxış-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М., 1997, с. 12.

² Əliyev M.N. Vətəndaşların sosial təminat hüququnun konstitusion əsasları. «Qanunçuluq» jurnalı, Bakı, 1998-ci il, s. 34.

larında da öz əksini tapmışdır¹.

Ədəbiyyatlarda bir sıra ictimai münasibətlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış konstitusion tənzimləmə meyarlarının işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi və ya cari qanunvericiliyin ayrı-ayrı normalarına konstitusion normalarla bərabər hüquqi qüvvənin verilməsi məsələsi dəfələrlə qaldırılmışdır. Lakin, eyni zamanda, o da qeyd edilmişdir ki, konstitusion qanunvericiliyə çoxlu sayda qanunlar daxil etməklə onu hüdudsuz (özbaşına) genişləndirmək olmaz². Şəxsiyyətin statusunu müəyyən edən hüquq və vəzifələrin konstitusion normalarda əks etdirilməsi barədə əsaslı təkliflər xüsusi diqqətə layiqdir. Belə meyarlar qismində bu və ya digər normanın və yaxud ictimai münasibətlərin xüsusi xarakteri və ya müstəsna əhəmiyyəti çıxış edir. Lakin bu meyar qeyri-müəyyən xarakter daşıyır. Ona görə ki, əhəmiyyəti olmayan normanı tapmaq çox çətindir.

Fikrimizcə, pensiya hüququnun konstitusion hüquq kimi tanınması məsələsini həll edərkən, ilk növbədə, bu hüququn vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələrinin ümumi konstitusion sistemə necə uyğunlaşması, daha dəqiq desək, bu hüququn digər əsas hüquq və vəzifələrlə hansı nisbətdə olması müəyyən edilməlidir.

Müəlliflərdən L.D. Voyevodin fikrincə, əsas hüquq və vəzifələrin konstitusion təbiəti aşağıdakılarda ifadə olunur:

Birincisi, şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin əsaslarını müəyyən edən əsas hüquq və vəzifələr müstəqil dövlət-hüquq institutu kimi fərqləndirilir.

İkincisi, bu hüquq və vəzifələr dövlət və vətəndaş arasında ən vacib, mühüm münasibətləri və əlaqəni şərtləndirir.

Üçüncüsü, bu hüquq və vəzifələr Konstitusiyada təsbit olunub³.

Göstərilən xüsusiyyətlər bu və ya digər normaların konstitusiyaya daxil edilib-edilməməsi barədə məsələnin həll edilməsi üçün əsas kimi götürülə bilər. Lakin bu zaman əhəmiyyətli dəyişikliklərin edilmə-

---

¹ Qasımov N., Əliyev F. Azərbaycanada pensiya təminatı sistemində islahatlar. «Azərbaycan» qəzeti, 11 sentyabr 1998-ci il, s.6; Pensiya təminatı sahəsində islahatlar davam edir. «Azərbaycan» qəzeti, 8 yanvar 2000-ci il, s. 4.

² А.М. Мицкевич. Различия законов СССР по их юридической силе. «Ученые записки ВНИИСЗ», вып. 10, М., 1967, с. 198.

³ Государственное право СССР. Юридическая литература, 1967, с. 188-189.

si zəruridir.

İnsanların əsas hüquq və vəzifələri konstitusiyada təsbit olunsa da, onların əhəmiyyəti yalnız təsbit olunduğu hüquqi forma ilə deyil, onların faktiki mövcudluğu və həyata keçirilməsi üçün real şərtin olması ilə müəyyən edilir. Beləliklə, əsas insan hüquq və vəzifələrinin konstitusion xarakteri yalnız onların əsas qanunda mütləq təsbit olunması ilə bağlı formal təsəvvürlərlə əlaqələndirilmir. Bu və ya digər hüququn konstitusion xarakter daşması şəxsiyyətin cəmiyyətdəki vəziyyətdən, onun sosial-siyasi və iqtisadi strukturlarda oynadığı roldan asılıdır¹. Bu həm də sosial təminat sferasına aiddir. B. V. Şetinin düzgün olaraq qeyd edir ki, ictimai fondlardan istifadə etmə bir sıra adi qanunlarla tənzim olunur və ancaq bu səbəb onun konstitusion mahiyyətini inkar etməyə əsas vermir².

Konstitusion hüquq və vəzifələrin təbiəti onların həcmində və məzmununda əks olunmalıdır. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərində konkret hüquq və vəzifələr cari qanunvericilikdə ona görə təsbit olunmamışdır ki, onlar mahiyyətə konstitusion xarakterə malik deyillər. Yəni konkret tarixi şəraitdə bu və ya digər hüquq hələ maddi təminatlarla kifayət qədər möhkəmləndirilməmişdi və buna görə də onlar hələ tam, inkişaf etmiş və müstəqil xarakterə malik deyildilər.

Pensiya hüququ mahiyyətə maddi və ya sosial-iqtisadi hüquqlara aiddir və bölgü münasibətləri sferasında həyata keçirilir. Bu hüququn sosial və hüquqi əhəmiyyəti həm də onunla müəyyən olunur ki, əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər üçün o, əsas gəlir mənbəyidir. Azərbaycan Respublikasında pensiya hüququ şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin ən vacib və mühüm elementlərindən biri kimi çıxış edir.

Cəmiyyətdə yaranmış real vəziyyəti əks etdirdiyi üçün həyata keçirilmə metoduna görə konstitusion hüquq və vəzifələr vətəndaşların subyektiv hüquq və vəzifələridir.

Konstitusion hüquq və vəzifələr konstitusiya ilə müəyyən edilir. Lakin onun əsasında vətəndaşların subyektiv hüquqlarını genişləndirən müxtəlif kompleks hüquq normaları fəaliyyət göstərir. Məhz buna

---

¹ Проблемы советского социалистического государства и права в современный период. Под ред. В.М. Чхиквадзе, «Наука», 1969, с. 218.

² Проблемы теории советского государственного права. Юридическая литература, 1969, с. 69.

görə əsas hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsinə konstitusion hüquq münasibətləri ilə müvafiq konkret hüquq münasibətlərinin qırılmaz əlaqəsi vasitəsilə nail olunur.

Pensiya hüququ konstitusion hüququn bütün keyfiyyətlərinə malikdir. O, sözün əsl mənasında subyektiv hüquqdur və vətəndaşların digər əsas hüquqlarının həyata keçirilməsinə xas olan metodla — konstitusiya hüquq münasibətlərinin və konkret hüquq münasibətlərinin üzvi vəhdəti ilə realizo olunur.

Konstitusion hüquq və vəzifələr müvafiq təminatlara da malik olurlar. Bu təminatlar hər bir vətəndaşın hüquqlardan istifadə etmək və vəzifələri icra etmək imkanını təmin edən mühüm şərtlər və vasitələrdən ibarətdir. Vətəndaşların hüquq və maraqlarının təminatları dedikdə, bu hüquq və maraqların daimi təkmilləşdirilməsini, onun real həyata keçirilməsini, zəruri hallarda isə mümkün hüquq pozuntularından səmərəli müdafiəni təmin edən iqtisadi, siyasi, ideoloji və hüquqi vasitələr başa düşülür¹.

Dövlət tərəfindən təsbit olunmuş təminatlar əsasında digər subyektlərin (dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar, əmək kollektivləri və s.) vətəndaşların konkret hüquqlarına müvafiq olan konkret vəzifələri yaranır.

Ümumiyyətlə, pensiya hüququnda təminatlar dedikdə, pensiyaların ödənilməsi üçün ayrılan xüsusi maddi vəsaitlər, təşkilati vasitələr və vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının reallaşdırılması və müdafiəsi münasibətlərini nizama salan hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Vətəndaşların pensiya hüquqlarının həyata keçirilməsi təminatları hüquq ədəbiyyatlarında həmişə müxtəlif cür göstərilə də, vahid və əhəməti fikir artıq formalaşmışdır. Belə ki, Y.M. Fogel pensiya hüququnun həyata keçirilmə təminatlarını maddi və hüquqi təminatlara

---

¹ Проблемы гарантии осуществления и защиты прав граждан. Материалы научно-практической конференции. Тарту, 1997, с. 7; Защита прав человека в совершенном мире. Сборник статей. М., 1993, с. 17-18; Бойцова В.В. Народный правозащитник. Статус и функционирование. Опыт сравнительного изучения. Части 1, 2. Тверь, 1994, с. 23-28; Уголовная юстиция: проблемы международного сотрудничества. Международный научно-исследовательский проект. М., 1994, с. 13-20.

bölmüşdür¹. Konstitusionalist alim P.P. Qluşenko isə təminatları iqtisadi, siyasi və hüquqi təminatlar kimi təsnifləşdirmişdir². Y.V. Çuprova isə pensiya hüquqlarının həyata keçirilməsi təminatlarını ənənəvi olaraq, maddi-hüquqi, təşkilati və prosesual-hüquqi təminatlara bölmüşdür³. Fikrimizcə, göstərilən bu mövqelər prinsipial şəkildə fərqlənməsə də, ikinci müəllifin fikri hal-hazırda vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarını təmin etmək məqsədilə dövlət tərəfindən tətbiq edilən tədbirlər məcmusunu özündə əks etdirdiyinə görə daha düzgün hesab edilməlidir.

Pensiya hüququnun maddi-hüquqi təminatları iqtisadi sistemin fəaliyyət imkanlarına uyğun olaraq, pensiyaçıların layiqli həyat səviyyəsini təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda pensiyaların ödənilməsi üçün maddi vəsaitlər Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində və DSMF-ə mərkəzləşdirilmişdir. Bütün məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödəyiciləri tərəfindən həmin haqların köçürülməsinin sabit xarakteri və dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər dövlətə pensiya təminatını etibarla həyata keçirməyə imkan verir. Öz əhəmiyyətinə görə maddi-hüquqi təminat, fondların yaranma mənbələrindən asılı olmayaraq, bütün pensiya növləri üçün konstitusion xarakter daşıyır.

Təşkilati-hüquqi təminatlar dedikdə, pensiya hüququnun realizəsi imkanının həyata keçirilməsini təmin edən, üzrlərinə pensiyaların təyin edilməsi və ödənilməsi funksiyaları qoyulmuş dövlət sosial təminat orqanları (Azərbaycan Respublikasının ƏƏSMN, DSMF və s.) sistemi başa düşülür.

Vətəndaşların pensiya təminatı hüququ, məhz konstitusion xarakter daşdığı üçün pensiya institutunun maliyyə əsası dünyanın 201 ölkə-

---

¹ Фогель Я.М. Право на пенсию и его гарантии. М., Юридическая литература, 1972, с. 26.

² Глущенко П.П. Социально-правовая защита конституционных прав и свобод граждан (теория и практика). Санкт-Петербург. Издательство Михайлова В.А., 1998, с. 65.

³ Чупрова Е.В. Право на пенсионное обеспечение и его реализация в условиях рыночной экономики. Автореф. дисс... канд. юрид. наук, М., 1999, с. 22.

sində tətbiq edilən¹ və «bəşəriyyətin ən böyük kəşfi» hesab edilən məcburi pensiya sığortasına, daha dəqiq desək, bölgü (nəsillərin həmrəyliyi) prinsipinə əsaslanır. Lakin pensiyaların maliyyələşdirilməsində tədricən yığım elementlərinin tətbiq olunması, çox güman ki, gələcəkdə pensiya təminatının səviyyəsinin qaldırılmasına kömək edəcəkdir və pensiya sisteminin işləyən vətəndaşlarla pensiyaçılar arasında nisbətdən, habelə əlverişsiz demografik proseslərdən maliyyə asılılığını məhdudlaşdıracaqdır. Lakin yığım prinsiplərinin pensiya sisteminə tətbiq edilməsi artıq ölkənin rifahı üçün işləmiş şəxslərin maraqlarına xələl gətirməməlidir. Belə vətəndaşlar üçün pensiyaların maliyyələşdirilməsinin bölgü metodları fəaliyyət göstərməkdə davam etməlidir.

Vətəndaşlar tərəfindən qanunla təsbit olunmuş səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət və ya digər səlahiyyətli orqan tərəfindən müvafiq fəaliyyətin göstərilməsi zəruridir. Pensiya hüququnun realizəsinin səmərəliliyi bir çox hallarda pensiya təyin edilməsi məsələsi üzrə qərar çıxarılması qaydasını müəyyən edən normativ bazanın vəziyyətindən asılıdır. Təşkilati-hüquqi təminatlardan danışarkən göstərmək lazımdır ki, hal-hazırda ümumi pensiya sisteminə norma tətbiq edən orqanların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi lazımi səviyyədə deyildir. Bu çatışmazlıq təkcə pensiya təyin edilməsinin deyil, həm də pensiya təyin etməkdən imtina etmənin və pensiyanın yenidən hesablanması üçün dəqiq prosedurunun olmamasında ifadə olunur. Hətta əhəlinin sosial müdafiəsi orqanlarının pensiya təyin olunmasından imtina edilməsi və ya onun yenidən hesablanması hallarında vətəndaşa vaxtında xəbər verilməsi və bu qərarlardan şikayət etmək qaydasının izah edilməsi kimi vəzifəsi qanunda təsbit olunmamışdır. Pensiya təyin edilməsindən imtina və pensiyaların yenidən hesablanması hallarında qərardan çıxarışın verilməsi müddəti də qanunla müəyyən edilməmişdir. Qanunda pensiya təyin edilməsi və ya təyin edilməsindən imtina edilməsi barəsində qərar çıxarmaq hüququna malik olan orqan və ya vəzifəli şəxs barədə heç bir müddəa nəzərdə tutulmamışdır. Eyni zamanda pensiya qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan pensiya təyin edilməsi üzrə Komissiya əhəlinin sosial müdafiəsi orqanları sistemində aid

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 36.

edilə bilməz. Əhalinin sosial müdafiəsi orqanının rəhbəri tərəfindən təkbəşinə olaraq və ya kollegial orqanlar tərəfindən qərar çıxarılması təcrübəsi də qanuna əsaslanmır. Belə halın mövcudluğu göstərilən orqanların qərarlarının qanuniliyini şübhə altına ala bilər. Hələ ki, pensiya təyin edilməsi qaydasını təsbit edən normalar mövcud deyil və pensiyaların təyin olunması haqqında çıxarılan qərarlar qeyri-legitim xarakter daşıyır. Buna görə də bu müddəaların qəbul edilməsi qanunvericinin ilk növbədə yerinə yetirməli olduğu vəzifə olmalıdır.

Güzəştli pensiya sistemində isə, ümumi sistemdən fərqli olaraq, pensiya hüququnun təşkilati-hüquqi təminatları hüquq normalarında xırdalıklarına qədər təsbit edilmişdir və bir sıra hallarda ümumi pensiya sistemindəki təminatların təkmilləşdirilməsi üçün nümunə rolunu oynaya bilər.

Pensiya hüququnun hüquqi təminatları pensiya hüququnun realizəsinin təmin etmək və vətəndaşın və dövlətin bu sahədəki hüquqlarını müdafiə etmək üçün nəzərdə tutulmuş hüquq normalarının xüsusi kompleksidir. P.P. Qluşenkoya görə, hüquqi təminatlar hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi vasitələri əhatə edir. Onlara hər şeydən əvvəl, ümumi prinsip kimi hüquqların təminatının konstitusion təsbiti və hər bir hüququn konkret təminatı, habelə qanunçuluq rejimi aiddir¹.

Fikrimizcə, bütün hüquqi təminatları iki qrupa bölmək olar:

Birincisi, hüquqların istifadəsi təminatları (hüquq və azadlıqların hüquqauyğun realizəsini təmin edən hüquqi vasitələr);

İkincisi, hüquqların müdafiəsi təminatları (onları müdafiə edən hüquqi vasitələr).

Şəxsiyyətin öz hüquqlarından hüquqauyğun istifadəsinin təminatları onun və cəmiyyətin həmin hüquqları realizə etmək üçün optimal sosial-hüquqi mühit yaratmağa yönəlmişdir və müdafiə təminatlarından fərqli olaraq, hüquq pozuntuları ilə birbaşa əlaqəli deyil. Bu qrupa hüquqi qüvvəni şərtləndirən normayaradıcılığı, hüquqların istifadəsinin hədləri, həcmi, əhəmiyyəti, maddi əsasları və həyata keçirilməsinin prosessual qaydaları (onların əlaqəli olduğu hüquqi faktlar da daxil olmaqla) daxil edilir.

---

¹ Глущенко П.П. Военное право. Учебник. СПб, 1996, с. 51-54; Глущенко П.П., Лукичев Ю.А. Военное право. Учебное пособие, СПб, 1996, с. 15-35.

Professor L.D. Voyevodin isə fəaliyyətindən vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının reallıq dərəcəsinin asılı olduğu hüquqi təminatların üç növünü göstərir. Birincisi, bu, hər şeydən əvvəl, konstitusion hüquqa malik olma və xüsusilə, onun realizəsi ilə əlaqədar yaranan məsələlərin həll edilməsində ifadə olunan dövlət orqanlarının səlahiyyətliyiidir. İkincisi, bu hüquq və azadlıqların dürüst realizəsi və bu zaman sui-istifadələrə yol verilməməsi üçün vətəndaşların və vəzifəli şəxslərin məsuliyyətinin müəyyən edilməsidir. Üçüncüsü, bu vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi və müdafiəsinin prosedural prosessual qaydasıdır¹.

Beləliklə, maddi, təşkilati və hüquqi təminatların məcmusu pensiya hüququna vətəndaşların əsas hüquqlarına xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirənməkanı verir.

S.V. Çuprova eyni zamanda vətəndaşların pensiya təminatı hüququnun dördüncü bir təminat növünü — qüvvədə olan müvafiq qanunvericilik üzərində konstitusiya nəzarətinin həyata keçirilməsi təminatını da göstərir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin təcrübəsini nəzərdən keçirdikdə, bu fikirlə razılaşmalı olursan. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları hüquq tətbiq edən orqanların tətbiq ediləcək hüquq normasını seçməsinə və bununla da vətəndaşların pensiya hüququnun realizəsinə təsir göstərir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il qanununun pensiyaçıının məhkəmənin qərarı ilə azadlıqdan məhrum olduğu dövr üçün təyin olunmuş pensiyaının ödənilməsinin dayandırılması barəsində 109-cu maddəsinin konstitusiyaya zidd olması barədə qərar çıxarmışdı. Həmin qanunun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən konstitusiyaya zidd hesab edilmiş digər müddəasında — 106-cı maddənin birinci hissəsində isə hesablanmış, lakin pensiyaçı tərəfindən vaxtında alınmamış məbləği, bunun üçün müraciət edilən vaxtın əvvəlki dövrün, ən çoxu, üç il üçün ödənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Bununla yanaşı, pensiya qanunlarının konstitusiya baxımından şübhəli olan bəzi normaları Konstitusiya Məhkəməsinin diqqətini hə-

---

¹ Воеводин Л.Г. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе. М., 1987, с. 57-58.

lə də cəlb etməmişdir. Məsələn, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il qanununun 23-cü maddəsində işləyən pensiyaçılara pensyanın 50% ödənilməsinin nəzərdə tutulması onların pensiya hüququnu məhdudlaşdırdığı üçün konstitusiyaya zidd hesab edilməlidir.

Hüququn subyektləri tərəfindən konstitusiya normalarının Konstitusiya Məhkəməsinin verdiyi təfsirdən fərqli izah edilməsi hallarını həmin məhkəmənin fəaliyyətində zəif cəhət kimi qeyd edən müəlliflərə (məsələn, Y.V. Çuprova) qoşularaq, qeyd etmək istərdim ki, belə hallar yalnız hüququn tətbiq edilməsi təcrübəsində deyil, həm də konstitusiya normalarının realizəsi məsələsində də xaosa aparır və konstitusiyanın nüfuzunun itirilməsinə səbəb ola bilər. Hal-hazırda çalışmaq lazımdır ki, qanunun ayrı-ayrı müddələrinin konstitusiyaya zidd hesab edilməsi hallarında qanunvericinin bu məsələlərə çevik reaksiya verməsi təmin olunsun və Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları vətəndaşların pensiya təminatını həyata keçirən müvafiq orqanların diqqətinə çatdırılsın.

Ümumiyyətlə, pensiya maddi təminatın ölçüsüdür. Pensiyaların ölçüsü müəyyən edilərkən onun minimum və maksimum hədləri də müəyyən edilir və hüquq normalarının köməyi ilə pensiyaların əmək haqqına faizlə nisbətdə hesablanmasının bu və ya digər metodları qanunvericiliklə təsbit edilir. Bu da, öz növbəsində, dövlətin pensiya təminatı sahəsində həyata keçirdiyi hüquqi tənzimləmənin məzmununu və xarakterini müəyyən edir. Bu tənzimləmənin mühüm istiqaməti iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq, pensiyaların məbləğinin minimum yaşayış səviyyəsini təmin edəcək səviyyəyə qaldırılmasıdır.

2.2. Vətəndaşların pensiya təminatı hüququnun həyata keçirilməsində dövlətin rolu

Cəmiyyəti idarə edən, xüsusi hakimiyyət aparatına malik olan, hüquqi, kütləvi, suveren hakimiyyət təşkilatı olan dövlət cəmiyyətdə əhəmiyyətli rola malikdir. Onun sosial rolu aşağıdakı funksiyalarda öz əksini tapır:

1. Cəmiyyətin bütövlüyünün qorunub saxlanması və onun idarə olunması;

2. Cəmiyyətdə qayda-qanunun qorunub saxlanması;

3. Başqa dövlətlərlə münasibətdə cəmiyyətin, millətin təmsil edilməsi;

4. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi.

Ümumiyyətlə, dövlət şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının qorunması vasitəsi kimi çıxış edir. Z.A. Əsgərova görə, dövlət şəxsiyyətə onun hüquqi statusunu müəyyən etməklə təsir edir¹. Bu baxımdan dövlət bir sıra funksiyalarla yanaşı, ən böyük funksiyası — sosial funksiyası yerinə yetirir ki, bu da sosial dövlət ideyası ilə sıx surətdə bağlıdır. Respublikamızın 1995-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyasında Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika elan edilsə də, bəzi digər dövlətlərin konstitusiyalarında olduğu kimi, sosial dövlət olması birbaşa təsbit olunmamışdır. Lakin konstitusiyanın preambulasında ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etməyi və 16-cı maddəsində Azərbaycan dövlətinin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsini təmin edilməsinin qayğısına qalması kimi müddəaların təsbit olunması məhz onun sosial yönümlü dövlət, daha dəqiq desək, sosial dövlət olmaq kursunu götürməsinə sübut edir.

150 ildən çox tədqiqat tarixinə malik olmasına baxmayaraq, «sosial dövlət» anlayışının təbiəti və real məzmunu qeyri-müəyyən olaraq qalır. Bu qeyri-müəyyənlik dövlətin bu keyfiyyətini bildirmək üçün zəif diferensiasiya edilmiş sinonimlərdən («sosial dövlət», «sosial hüquqi dövlət», «rifah dövləti», «ümumi rifah dövləti») istifadə olunmasında; sosial dövlətin funksiyaları, onların realizəsi mexanizmi, ixtisaslaşdırılmış institutları, formalaşma şərtləri haqqında dəqiq təsəvvürlərin olmamasında ifadə olunur. Bundan əlavə, sosial dövlət fenomenini inkar edən nöqtəyi-nəzər də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bu mövqenin tərəfdarlarının əsas arqumenti bundan ibarətdir ki, onsuz da istənilən dövlət təbiətə sosialdir.

1850-ci ildə «sosial dövlət» termininin meydana gəlməsi faktı²

---

¹ Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s. 103.

² Буганова В. Социальная функция государства. В кн.: Социальное государство: мировой опыт и реалии России. М., Академия труда и социальных отношений, 2001 с. 55.

dövlətçiliyin təbiətində baş verən dəyişikliklərin dərk edilməsində prinsipial an oldu. Bu anlayış «polis dövlətindən», «ictimai müqavilə dövlətindən», «ali hakimiyyət forması olan dövlətdən» sosial funksiyaları həyata keçirən dövlətə baş vermiş keçidi əks etdirdi.

Dövlətin sosial funksiyaları realizə etməyə təkcə cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının ödənilməsinin yeni forması olmadı, həm də bu ehtiyacların kəskin şəkildə genişlənməsi ilə nəticələndi. Sosial ehtiyacların ənənəvi ödənilməsi üsulları isə dövlətsizləşdi (məsələn, sığorta).

100 ildən çox bir müddətdə formalaşan sosial dövlət anlayışları bizə müxtəlifcinsli kimi görünərsə də (bu hal bəzi müəlliflərə ümumtannmış anlayışların olmamasını iddia etməyə imkan verir), xüsusi əlamətlərin məhdud sayına malikdirlər.

Birinci əlamət, sosial siyasətin həyata keçirilməsinin hüquqi təbiəti, dövlətin sosial proseslərə nəzarət etmək və idarə etmək vəzifəsində ifadə olunur. İkinci əlamət sosial sığorta sisteminin mövcudluğudur. Üçüncü əlamət büdcədən nəzərdə tutulan sosial ödəmələrdir. Sosial dövlətin dördüncü əlaməti sosial müdafiənin, sosial təminatın və sosial məşğulluğun dövlət sistemlərinin mövcudluğunda əks olunur. Sosial dövlətin beşinci əlaməti dövlətin sosial dəstəyinin cəmiyyətin bütün üzvlərini əhatə etməsində təcəssüm olunur. Altıncı əlamət vətəndaşların rifah səviyyəsinə görə sosial dövlətin məsuliyyətinin tanınması ilə əlaqədardır.

Son dövrlərdə bir çox təhlilçilər sosial dövlətin sabit əlaməti kimi vətəndaş cəmiyyəti institutlarının mövcudluğunu göstərir¹.

Həqiqətən də, müasir dünyada sosial məqsədlərin realizəsində vətəndaş cəmiyyətinin rolunu nəzərə almamaq mümkün deyil. Bununla yanaşı, sosial dövlətin ilkin yaranma mərhələlərində bu institutların mühüm əhəmiyyətindən danışmaq yersiz olardı.

Buna baxmayaraq, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün şəraitin yaradılması, fikrimizcə, sosial dövlətin inkişafının yeddinci əlaməti hesab edilə bilər.

Sosial funksiyaların inkişafının müxtəlif səviyyələrinə malik dövlətlərin müqayisəli təhlili sosial dövlətin spesifik xüsusiyyətlərinin seçilməsinin ən tez nəzərə çarpan üsullarından biridir. Lakin bu üsul il-

---

¹ Ройк В. Социальное государство и гражданское общество // Человек и труд. 1996. №11, с. 13.

kin təsnifatın aparılması üçün daha uyğundur.

Sosial dövlətin spesifik xüsusiyyətlərinin əsas qrupuna onun aşağıdakı funksiyaları daxildir:

1. Maddi dəyərlərin istehsalında iştirakından, habelə yaşından, cinsindən, sağlamlıq vəziyyətindən və s.-dən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün sosial təminatın təmin edilməsi;

2. Hamı üçün ümumi olan səhiyyə və təhsilin təmin edilməsi;

3. Sosial dövlətin cəmiyyətin istehsal vasitələrinə və fiziki və əqli imkanların satışından irəli gələn əsas yaşayış mənbələrinə malik olmayan layiqli həyatını təmin etmək arzusunda irəli gələn sosial müdafiə;

4. Cəmiyyətdəki sosial bərabərsizliklərin yumşaldılması, sosial dəyərlərin yenidən bölgüsü və güclü sosial siyasət vasitəsilə insanlara layiqli yaşayış şəraiti yaratmaq. Sosial dövlət sosial yardım, məşğulluğun mühafizəsi və sosial xidmət vasitəsilə həyat şəraitinin bərabərləşdirilməsi və ölkənin bütün vətəndaşlarının rifahının qaldırılması məqsədilə gəlirin yenidən bölüşdürülməsi prosesinə müdaxilə edir;

5. Məşğulluğun təmin edilməsi;

6. Sosial xidmətlərin təqdim edilməsi (U. Beveric);

7. Dövlət tərəfindən dövlətin ümumi siyasətinin bir hissəsi olan və sosial qruplar arasındakı, cəmiyyətlə onun üzvləri arasındakı münasibətlərə aid olan, sosial strukturda dəyişikliklərin baş verməsi ilə, vətəndaşların rifahının və həyat tərzinin yaxşılaşması, onların maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi ilə əlaqədar olan sosial siyasətin aparılması.

Sosial dövlətin sadalanan yeddi funksiyası onun həmişə inkişafda olan funksional sistemini əmələ gətirir. Fikrimizcə, hər bir funksiya sosial dövlət üçün əsas funksiyalardan olsa da, müxtəlif intensivlik səviyyəsi ilə əks oluna bilər. Mahiyyətcə, sosial dövlətlərin milli modelləri bu funksiyaların realizəsinin onlar üçün səciyyəvi olan inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Müvafiq funksiyaların formalaşması ardıcılığı baxımından sosial dövlətin təbiətini nəzərdən keçirsək, bir tərəfdən, onun inkişaf istiqamətini, digər tərəfdən, onun əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edə bilərik.

Sosial dövlətin yaranması və möhkəmlənməsi tarixinin təhlili sübut edir ki, zaman baxımından ilkin funksiya sosial təminat funksiyasıdır.

Məhz o cəmiyyət və şəxsiyyət münasibətlərində dəyişikliklərin əsasını qoyaraq, dövlətin qanuniləşdirilmiş ilk sosial vəzifəsinə çevrildi və onun sosial keyfiyyətlər əldə etməsinə doğru bir addım oldu.

Bu funksiyanın sosial dövlətin atributları ilə müqayisəsi göstərir ki, o, inkişaf etdikcə, bizim qeyd etdiyimiz əlamətlərin siyahısı da genişlənilir. Sosial dövlətin möhkəmlənməsi dövründə sosial təminat birbaşa olaraq ancaq hüquqi əsasların yaranması və dövlətin öz üzərinə sosial proseslərin hüquqi tənzimlənməsi funksiyasını götürməsi ilə bağlıdır.

Sonralar bu funksiya sosial proqramların büdcə maliyyələşdirilməsi və sosial təminatın dövlət strukturlarının yaradılması vasitəsilə realizə olunmağa başladı.

Sosial dövlətin digər atributları (sosial sığorta, ümumi rifahın səviyyəsinə görə sosial dövlətin məsuliyyəti, sosial dayağın hamı üçün mümkün olması) daha gec — XX əsrin ikinci yarısında sosial təminat mexanizminə çevrildi.

Sosial dövlətin ikinci funksiyası hamı üçün olçatan olan səhiyyə və təhsilin təmin olunmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki funksiya tək-cə sosial dövlətə xas deyil. İnsanların fiziki və iqtisadi həyatının mühüm şərtləri olmaqla, onlar demək olar ki, istənilən dövlət tipində realizə olunurlar. Sosial dövlətə gəldikdə isə, burada onlar insanların ayrılmaz hüquqlarına aid edilir, onların təmin edilməsi isə dövlətin vəzifəsinə çevrilir (dövlət assignasiyası, sosial sığorta sistemi).

Üçüncü funksiya sosial müdafiədir. Onun meydana gəlməsi hər şeydən əvvəl, vətəndaşların ümumi rifah səviyyəsi üçün dövlətin məsuliyyətinin yaranması ilə müəyyən edilir. Bu funksiya həm də sosial sığorta sistemi ilə, sosial proqramların büdcədən maliyyələşdirilməsi ilə, ümumi rifah səviyyəsinə görə dövlətin məsuliyyətinin realizə olunduğu dövlət sosial müdafiə və sosial təminat orqanlarının mövcudluğu ilə əlaqədardır.

Sosial dövlətin dördüncü funksiyası sosial bərabərsizliklərin yumşaldılmasıdır. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi ancaq sosial dövlətin atributlarından biri olan sosial yardımın hamı üçün mümkün olması atributu meydana gəldikdən sonra reallaşmışdır. Məhz ümumilik prinsipinin realizəsi sosial təminat və sosial müdafiənin əvvəllər formalaşmış mexanizmləri ilə yanaşı, sosial bərabərsizlikləri yumşaltmağa imkan verir.

Sosial dövlətin beşinci funksiyası məşğulluğun təminatıdır. Dövlət funksiyası kimi Veymar Respublikası dövründə Almaniyada yaranmış və F.D. Ruzveltin «yeni kurs» siyasətində böyük rol oynayan bu funksiya ancaq ikinci dünya müharibəsindən sonra dövlət üçün ayrılmaz funksiyaya çevrildi.

Sosial xidmətlərin təqdim edilməsindən ibarət olan altıncı funksiya sosial dövlətin bütün mexanizmlərinin məcmusu ilə təmin olunur. XX əsrin son onilliklərində yaranmaqla, o, sosial dövlətin yeni keyfiyyəti kimi çıxış edir və onun inkişafının daha yüksək səviyyəsinə qalxmasını əks etdirir: sosial dövlət nəinki əhalinin rifahı və sosial siyasət üçün məsuliyyət daşıyır, həm də vətəndaşlara sosial xidmətlərin daim genişlənən «dəsti»ni təqdim etməklə, vətəndaşların sosial ehtiyaclarının ödənilməsinin birbaşa subyekti kimi çıxış edir. Mahiyyətə, dövlətin bu funksiyasının meydana gəlməsini fərdin total sıxışdırılması, «zərəkətli dövlət» vəziyyətindən, hər bir kəsin maraqlarına tabe edilmiş və cəmiyyətin xidmətində duran dövlət tipinə keçid kimi nəzərdən keçirmək olar.

Sosial dövlətin bütöv atributlar sisteminə əsaslanan bu funksiya birbaşa olaraq vətəndaş cəmiyyətinin mexanizmləri vasitəsilə realizə olunur.

Dövlətin ümumsiyasi funksiyaları sistemə daxil edilmiş dövlət sosial siyasətinin həyata keçirilməsi (sonuncu, yeddinci funksiya), sosial dövlətin inkişafında prinsipial yeni haldır. Bu funksiya əvvəllər yaranmış mexanizmlərin vahid sistemdə inteqrasiyası əsasında realizə olunur.

Sadalanən funksiyalar əsas funksiyalardır. Onlar sosial dövlətin indiki inkişaf səviyyəsində onun təbiətini əks etdirirlər. Fikrimizcə, göstərilən siyahı konkret dövlətin sosial dövlət kateqoriyasına aid edilməsi üçün zəruridir və kifayətdir. Sosial dövlətlər arasında diferensiasiya isə bu funksiyaların hər birinin ifadə olunma səviyyəsinə və konkret təzahürlərinə uyğun olaraq aparılır.

Ümumiyyətlə, «sosial dövlət» termini Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrinin (Almaniya, Yunanıstan, Danimarka, İspaniya, İtaliya, Niderland, Portuqaliya, Fransa və s.) konstitusiyalarında əks olunmuşdur.

Üç əsas ölkədə sosial xərcləri nəzərə almaqla (İsveçdə — ən çox, Böyük Britaniyada — orta və ABŞ-da — ən az), ingilis iqtisadçıları N. Fernis və T. Tilton sosial dövlətin müasir tiplərinin təsnifatını apar-

mırlar¹. İsveçi onlar «sosial bərabərlik dövləti» adlandırırblar. Çünki burada faktiki olaraq, əhalinin sosial cəhətdən zəif olan müxtəlif qruplarının ehtiyaclarına uyğun şəkildə büdcə vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi prinsipi öz əksini tapmışdır. «Həmrəylik dövləti» kimi səciyyələnən Almaniya İsveçə çox yaxındır. Belə dövlət iqtisadi proseslərə aktiv müdaxilə edir, tələb və təklifi tənzimləyir, məşğulluğun və əməyin mühafizəsinin yüksək səviyyədə qalmasına dəstək verir, vətəndaşları ehtiyacdən qorumaq üçün resursları yenidən bölür. Alman tədqiqatçısı v. Rot iddia edir ki, Almaniyada bazar təsərrüfatı və sosial dövlət artıq çoxdan sintez olunmuşdur. Onun fikrincə, «sosial dövlət üzərinə bütün hücumlar» tarixə zidd və mənasızdır, çünki sosial təminat sistemi rəqabətli iqtisadiyyatla çoxtərəfli şəkildə əlaqədədir².

Onların fikrincə, Böyük Britaniya «sosial sığorta dövlətidir». Burada sosial sığorta əhalinin böyük əksəriyyətini əhatə edir, dövlət sisteminəndən çıxmalı olmuş şəxslərə isə minimum maddi vəsaitlər təqdim olunur.

ABŞ-da sosial xərclər, hər şeydən əvvəl, bazarın möhkəmləndirilməsi üçün, sonuncu növbədə isə kasıblara maddi yardım göstərmək üçün nəzərdə tutulur.

Rusiyada isə konstitusion status almış «sosial dövlət konsepsiyası» hələ yerli şəraitə uyğunlaşma mərhələsini keçir. Yəqin ki, sosial dövlətin Rusiyada yaradılan modeli yuxarıda göstərilən isveç, alman, ingilis və amerikan nümunələrindən fərqlənəcəkdir. Lakin, eyni zamanda, o, dünya praktikası ilə təsdiq edilmiş və səmərəliliyi sübut edilmiş beynəlxalq təcrübənin nəticələrini də özündə sintez etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyası respublikamızı birbaşa olaraq sosial dövlət elan etməsə də, onun siyasəti layiqli həyat şəraitini və insanların ümumi rifahını təmin etməyə yönəlmişdir. Dövlətimizin sosial dövlət kimi qurulması onun istehsalın stimullaşdırılmasında, ağılabatan vergi və büdcə siyasətinin yürüdülməsi vasitəsilə cəmiyyətin sosial təbəqələri arasında gəlirlərin bölgüsündə, sosial təminatın, səhiyyənin, sosial proqramların zəruri

---

¹ N. Firness, T. Tilton. The Case for the Welfare State: From Social Security to Social Equality. Indiana. 1977, p. 14-15.

² Концепция «государства благосостояния» (дискуссии в западной литературе 80-х годов). Реферативный сборник. Часть I. М., 1988, с. 103.

həcmədə maliyyələşdirilməsində fəal rol oynamasını nəzərdə tutur.

V.Y. Çirkin göstərir ki, sosial-iqtisadi hüquqlar pozitiv hüquqlar olub, dövlət tərəfindən cəmiyyətin adından təqdim edilir və müasir sosial dövlətlər insanın əsas ehtiyaclarını (məsələn, minimum yaşayış səviyyəsi) təmin etməyə borcludurlar¹. Zəruri maliyyə bazası və təşkilati strukturlar olmadıqda, hər kəsin pensiya təminatına olan konstitusion hüququnun realizəsi qeyri-mümkündür. Onların yaradılması isə sosial dövlətin əsas funksiyalarından biridir. Ona görə ki, sosial təminat dövlətin sosial funksiyası ilə birbaşa bağlıdır².

Lakin əhalinin müxtəlif qruplarını təhdid edən və sığorta hadisəsinin realizəsini nəzərdə tutan konkret sosial əhəmiyyətli halların çoxtərəfliliyi onları bir mənbədən maliyyələşdirməyə və sosial təminatın bütün növləri üzərində idarəçiliyi bir dövlət orqanında cəmləşdirməyə imkan vermir.

Pensiyalar büdcədən kənar DSMF-in, dövlət büdcəsinin, habelə Azərbaycan Respublikası ƏƏSMN-in hesabına ictimai istehsal sisteminə müxtəlif yer tutan və müxtəlif gəlir səviyyəsinə malik olan subyektlərə təqdim olunur. Göstərilən xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla pensiya təminatı hüququnun həyata keçirilməsi üçün bir neçə təşkilati-hüquqi forma yaradılır. Bu formalar bir-birini tamamlamaqla pensiya təminatının dövlət sistemini yaradırlar.

Sosializm dövründə ayrı-ayrı kateqoriya işçilərin ictimai faydalı fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən və təminat növlərindən asılı olaraq, aşağıdakı təşkilati-hüquqi formalar fərqləndirilirdi:

1. fəhlə və qulluqçuların, kooperativ üzvlərinin və bir sıra digər şəxslərin dövlət sosial sığortası;
2. kolxozçuların sosial sığortası;
3. kolxozçuların sosial təminatının mərkəzləşdirilmiş ittifaq fondunun hesabına kolxozçuların sosial sığortası;
4. dövlət büdcəsindən birbaşa assignasiyalar hesabına sosial təminat;
5. ictimai təşkilatların xüsusi fondları hesabına təminat (Rəssamlar

---

¹ Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство // Государство и право, 2002, №2, с. 11.

² Əsgərov. Z.A. Konstitusiyə hüququ. Dərs vəsaiti, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s. 218.

Birliyi, Yazıçılar Birliyi və s.)¹.

Lakin «sosial təminat forması» anlayışına münasibətdə ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

K.S. Batıginin sosial təminatın formasını iki mənada nəzərdən keçirirdi:

a) qocalıq və əmək qabiliyyətsizliyi hallarında vətəndaşların ehtiyaclarının ödənilməsi üsulu kimi və b) konstitusion hüququn həyata keçirilməsi üsulu kimi². Birinci halda pul ödəmələri və maddi dəyərlər, yəni sosial təminatın konkret növləri forma kimi ifadə olunmuşdur.

M.İ. Polupanov «qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda vətəndaşların təmin olunan şəxslər dairəsinin vahidliyi, təminat fondlarının formalaşdırılma sistemlərinin eyniliyi və onun təşkilati strukturunun müstəqilliyi ilə xarakterizə olunan ictimai istehlak fondlarından alimentar xarakterli maddi dəyərlərlə, güzəştlərlə və xidmətlərlə təmin olunması üzrə dövlət və ictimai tədbirlərin məcmusu»nu sosial təminat forması hesab edirdi³.

İ.V. Quşinin fikrincə, «eyni zamanda hüquq normaları ilə şərtləndirilmiş zəhmətkeşlərin ayrı-ayrı kontingentlərinin sosial təminat üzrə ictimai münasibətlərinin təşkilati cəhətdən fərdiləşdirilmiş kompleksləri olan» sosial təminatın hüquqi formaları, dövlət sisteminin tərkib elementləridir⁴.

Mülkiyyətin iki formasının (dövlət və kolxoz-kooperativ mülkiyyəti) mövcudluğu sosializm dövründə onların fərqləndirilməsi üçün obyektiv meyar olmuşdur.

V.Ş. Şayxatdinov təşkilati-hüquqi formaları sosial təminat üçün nəzərdə tutulmuş fondların yaranma üsulları kimi nəzərdən keçirirdi. Bu formalar ancaq vəsaitlərin yığılması və yaradılmış fondların idarə edilməsi üzrə münasibətləri əhatə edir. Vətəndaşlara təminatın və sosial

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., 1987, с. 13.

² Батыгин К.С. Развитие основных форм социального обеспечения в свете Конституции СССР // Советское государство и право. 1979. № 3, с. 19.

³ Полупанов М.И. Формы социального обеспечения в СССР и их развитие. Труды ВЮЗИ. Социальное обеспечение в СССР за 60 лет (правовые аспекты), М., 1979, с. 17.

⁴ Гуцун И.В. Советское право социального обеспечения: вопросы теории. М., 1982, с. 31.

xidmətin təqdim edilməsi üzrə münasibətlər isə buraya daxil deyil¹.

Lakin son müəllifin mövqeyindən aydın deyil ki, nə üçün vəsaitlərin yığılması üçün xüsusi təşkilati-hüquqi forma nəzərdə tutulur, ancaq vəsaitlərin bölüşdürülməsi zamanı ona ehtiyac duyulmur. Daha məntiqli olardı ki, həm vəsaitlərin yığılması, həm də onların bölüşdürülməsi bir-birindən subyektlərinə, məzmununa, obyektlərinə və digər mühüm əlamətlərinə görə fərqlənən müəyyən təşkilati-hüquqi formalarda həyata keçirilsin.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı hüququnun həyata keçirilməsinin dövlət tərəfindən nəzərdə tutulan aşağıdakı təşkilati-hüquqi formaları yaranmaqdadır:

- məcburi dövlət sosial sığortası;
- büdcədən ayırmalar hesabına sosial təminat;
- dövlətin sosial yardımı.

Bu formaların məcmusu dövlət pensiya təminatı sistemini yaradır. Göstərilən formalar təminat təqdim edilən şəxslərin dairəsinə, maliyyələşdirilmə mənbələrinə, təminatın növlərinə, ölçülərinə və idarəçilik orqanlarına görə bir-birindən fərqlənir.

Pensiya təminatı hüququnun həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilmənin həcmi və əhatə dairəsi baxımından əsas təşkilati-hüquqi forması məcburi sosial sığortadır.

Sosial sığortanın iqtisadi əsasları haqqında təlim, qısa şəkildə K. Marksın «Kapital» və «Qot proqramının tənqidi» əsərlərində əks olunmuşdur.

Sığorta fondunun yaranma mənbəyi əlavə istehsal, kapitalizm şəraitində isə izafi dəyərdir.

İstənilən sığorta (həm kommersion, həm də sosial) sığorta olunanlardan birinə dəymiş zərərin sığortanın bütün iştirakçıları arasında bölüşdürülməsi ideyasına əsaslanır. Bu məqsədlərlə maraqlı tərəflərin keçirdikləri ödənişin hesabına pul fondu yaradılır. Qanunla nəzərdə tutulmuş sığorta hadisəsi baş verdikdə, pensiya, müavinət ödənilir və ya tibbi xidmətlər göstərilir. Əgər pensiya, müavinət və ya xidmətlərə olan hüquq məcburi sosial sığorta çərçivəsində realizə olunursa, fərdi riskə görə kollektiv maddi məsuliyyət vəziyyəti yaranır və bu məsu-

---

¹ Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения. Автореф. дисс... доктора юрид. наук. М., 1985, с. 13.

liyyət maddi bazanın yaradılmasında həmrəy iştirakda ifadə olunur. Sığorta hadisəsinin baş verməsinə görə dəyən zərər təkcə zərərçəkən şəxs tərəfindən deyil, həm də bütün sığorta olunanlar və riskə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş digər şəxslərin hesabına ödənilir.

Hələ XX əsrin əvvəlində professor Vobliy qeyd edirdi ki, sosial riskin sığortası xüsusi fəaliyyət növüdür və burada sosial element ön plana çıxır. Buna görə də bu fəaliyyət növünün öz mahiyyətinə görə ayrı-ayrı kapitalist qruplarının maraqlarını deyil, bütün xalqın rifahını təmin etməli olan dövlətə tapşırılması daha məqsəddəuyğundur¹.

Sosial sığorta bir neçə səbəbdən dövlətə məxsus deyil. *Birincisi*, o daha etibarlıdır, çünki dövlət elə geniş sığorta meydanına malikdir ki, fərdi sığorta şirkətlərini müflisləşdirə bilən sığorta hadisələrinin tez-tez qalxıb enməsi onun üçün qorxulu deyil. *İkincisi*, sosial sığorta daha ucuz başa gəlir. Çünki dövlətin əsas məqsədi gəlir qazanmaq deyil, əhalinin sosial riskdən müdafiəsini təmin etməkdir. *Üçüncüsü*, sosial sığorta kommersiya sığortasının diqqətindən kənar qalan, kapital qoyuluşu tələb etməyən və xüsusilə təhlükəli sığorta hadisələrini əhatə edir (məsələn, pensiya yaşına çatmağa görə sığorta, əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət alma və ya peşə xəstəliyi nəticəsində əlillikdən sığorta və s.). *Dördüncüsü*, yaşayış üçün zəruri vəsaitlər təqdim etməklə yanaşı, sosial sığorta, həm də qeyri-dövlət təşkilatlarının öz qarşısına qoymadığı profilaktik məqsədlərə də xidmət edir.

Əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət alma və ya peşə xəstəliyi nəticəsində əlillik yaranarsa, muzzdlu işçi nəinki əmək haqqının itirilməsi ilə əlaqədar maddi ziyana məruz qalır, o həm də müalicənin, dərmanın, protezlərin alınması üzrə xərclər çəkməli olur. Buna görə də sosial sığortanın əsas məqsədi təkcə əmək haqqının qismən əvəzlənməsi deyil, həm də yeni meydana çıxmış ehtiyacların ödənilməsi olmalıdır.

Respublikamızda hal-hazırda əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət alanlara və peşə xəstəliyinə tutulmaqla əlil olanlara əlilliyə görə əmək pensiyası ilə yanaşı əmək hüququ çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 24 sentyabr 1996-cı il tarixli 129 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət almış, peşə xəstəliyinə tutulmuş işçilərə və yaxud bu sə-

---

¹ Воблий К.Г. Основы экономики страхования. М., 1993, с. 20, 36.

bəblərdən həlak olmuş işçilərin ailələrinə müəssisələr, idarələr, təşkilatlar tərəfindən zərərin ödənilməsi qaydaları»na uyğun olaraq müavinət də ödənilir. Lakin əksər hallarda müəssisələr həmin müavinətləri maliyyə çətinlikləri ilə əlaqədar olaraq ödəməkdən imtina edirlər və ya vaxtli-vaxtında ödəmirlər.

Bu baxımdan hesab edirik ki, «Sosial sığorta haqqında» qanunun 4-cü maddəsində sadalanan sığorta hadisələri sırasına əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət alanlara və peşə xəstəliyinə tutulma da ayrıca bir sığorta hadisəsi kimi daxil edilməli və belə şəxslərdən əlillik qrupu alanlarının məcburi sosial sığortası məhz sosial təminat hüququ çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Büdcə xərcləri planlaşdırılarkən və məcburi sosial sığorta üçün tutulan haqların ölçüsü müəyyən edilərkən əhalinin səhhəti üçün əlverişsiz olan istehsal, ekoloji, epidemioloji və digər amilləri diqqətdən qaçırmamaq; əmək bazarına təsir edən sosial-iqtisadi şərtlərin təsirini qiymətləndirmək; uşaq ailələrin, tənha və ahıl vətəndaşların maddi vəziyyətini, habelə digər halları nəzərə almaq lazımdır. Səlahiyyətli dövlət orqanları əhalinin səhhəti üçün əlverişsiz olan amillərin, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin, o cümlədən onun peşəkar hazırlığının və zəruri əmək funksiyalarını yerinə yetirməyə yararlılığının (regionlarda sənayenin inkişaf səviyyəsi, respublikanın müxtəlif zonalarında həyat səviyyəsi nəzərə alınmaqla) qiymətləndirilməsi üçün meyar və standartları işləyib hazırlayırlar.

Dövlət sosial sığortasını maliyyələşdirmək üçün respublika səviyyəsində və yerlərdə büdcədən kənar maliyyə sistemləri kimi fəaliyyət göstərən DSMF yaradılmışdır. Bu fond işəgötürənlərin, qanunda müəyyənləşdirilmiş işləyən əhalinin müxtəlif qruplarının ödədiyi sığorta haqqı və dövlətin dotasiyaları hesabına maliyyələşdirilir.

Fondun əsas məqsədi tək-cə zəruri vəsaitlərin yığılmasını təmin etmək deyil, həm də pensiyaların, müavinətlərin və digər sosial sığorta ödənişlərinin indeksasiyasını təmin etmək üçün bu vəsaitlərin gəlirli dövlət layihələrinə, qiymətli kağızlara və digər etibarlı investisiyalara qoyuluşunu həyata keçirməkdir.

DSMF kimi mərkəzləşdirilmiş büdcədən kənar sosial sığorta fondlarının vəsaitləri hesabına əmək pensiyaları ilə yanaşı, müavinətlər və s. ödənişlər və sosial xidmətlər maliyyələşdirilir.

Beləliklə, dövlət sosial sığortası hər kəs tərəfindən müəyyən yaşa

çatma, xəstəlik, əlillik, ailə başçısının itirilməsi və qanunla müəyyən edilmiş digər hallarda sosial sığortanın büdcədən kənar fondları hesabına sosial təminatla olan konstitusion hüququnu həyata keçirməsinin təşkilati formasıdır.

Hər kəs tərəfindən sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsinin dövlət sosial təminat sisteminə daxil olan digər təşkilati-hüquqi forması dövlət büdcəsindən birbaşa assiqnasiyalar hesabına sosial təminatdır. Bu təşkilati-hüquqi forma xüsusi subyektləri (hərbcilər; daxili işlər orqanlarının, milli təhlükəsizlik orqanlarının, vergi orqanlarının sırayı və rəis heyəti və onların ailə üzvləri; dövlət qulluğunda olan şəxslər və digər kateqoriyalara daxil olan şəxslər) əhatə edir. Göstərilən kateqoriya şəxslərin sosial təminatının maliyyələşdirilməsi müvafiq nazirliklər (Müdafiə Nazirliyi, DİN, MTN və s.) tərəfindən büdcə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir.

Xüsusi qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlar (AR prezidentinin fərmanı və s.) əsasında dövlət büdcəsindən birbaşa assiqnasiyalar hesabına aşağıdakı ödənişlər həyata keçirilir: hərbcilər və pensiya təminatında onlara bərabər tutulan şəxslərə xidmət illərinə görə pensiyalar, hərbi xidmət dövründə zədə alma və ya xəstəlik keçirmə nəticəsində yaranmış əlilliyə görə pensiyalar, ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar, dövlət qulluqçularının xidmət illərinə görə pensiyaları və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, bəzi müəlliflər (əsasən Maçulskaya Y.Y.) sosial təminatın formalaşmaqda olan yeni bir təşkilati hüquqi formasının – dövlət sosial yardımının olmasını da göstərirlər.¹ Bu məsələ ilə müəyyən qədər razılaşmaq da olar. Son illərdə respublikamızın sosial təminat sistemində də sosial yardım məsələsi daha mühüm rol oynayır. Sosial yardım almaq hüququna onlardan asılı olmayan üzrlü səbəblərə görə işləməyən, məcburi sığorta ödənişlərini həyata keçirməyən və yaşayış minimumu həcmində yaşamaq üçün vəsaitə malik olmayan şəxslər (məsələn; uşaqlıqdan əlillər) malikdirlər. Sosial yardım müxtəlif səviyyələrdə olan büdcələr hesabına maliyyələşdirilir. Yardım alanların dairəsi, yardımın məbləği və növləri Azərbaycan Respublikası qanunları ilə müəyyənləşdirilir.

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., 2000, с. 11.

Sosial yardımın növləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar: sosial pensiyalar, qaçqınlara və məcburi köçkünlərə verilən müavinətlər, zəruri predmetlərin (ərzaq məhsullarının, paltar və ayaqqabıların) pulsuz verilməsi, dərmanları, protez-ortopedik məmulatları əldə etmək üçün dotasiyalar, məişət xidmətlərinin ödənilməsi üçün dotasiyalar, qocalara və əlillərə evdə qulluq göstərilməsi, çətin vəziyyətlərdə olan uşaqlar üçün uşaq evləri və.s.

Professor M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova isə sosial təminatın xüsusi subyektlər üçün mövcud olan formasını qarışıq forma adlandıraraq, onu müstəqil təşkilati-hüquqi forma kimi qeyd edirlər. Həm də bu zaman dövlət eyni vaxtda sosial təminatın hər iki təşkilati-hüquqi formasından istifadə edir. Onlar sosial təminatın bu formasının deputatlara, prokurorluq işçilərinə, hakimlərə şamil olunduğunu qeyd edirlər¹. Lakin sosial təminatın belə formasının mövcudluğu respublikamızın qanunvericiliyi tərəfindən təsdiqlənmir. Çünki, pensiya təminatının maliyyə əsasları elə qurulmuşdur ki, həmin formanın şamil olduğu xüsusi subyektlərin pensiyası ya dövlət büdcəsindən, ya da büdcədən-kənar fond olan DSMF-ə maliyyələşdirilir.

Göstərilən təşkilati-hüquqi formalar cəmiyyətin üzvü kimi hər bir insanın sosial əhəmiyyətli hadisələr baş verdikdə maddi təminatdan məhrum olma riskindən müdafiə olunması məqsədilə yaradılır və hər kəsə respublikamızın konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş əsas sosial-iqtisadi hüquqlardan birini realizə etməyə imkan verir. Bu formalar sosial təminatın dövlət sistemini yaradan qarşılıqlı əlaqədə olan elementlər kimi fəaliyyət göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı əhalinin sosial riskdən müdafiəsi üçün özü-özlüyündə heç bir mexanizm nəzərdə tutmur. Kapitalizmin «lezefer» («laissez-faire»—fəaliyyətə icazə vermək) adlandırılan müasir inkişaf səviyyəsində dövlətin iqtisadi proseslərə heç bir müdaxilə etməməsi göstərdi ki, iqtisadi xaos yoxsulluğu artırır, daxili tələbatı aşağı salır, sosial gərginliyi gücləndirir və maddi itkilərə doğru aparır².

Konstitusiyada təsbit olunmuş pensiya hüququnun zəmanətliyi

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова З.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 50-51.

² Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 19.

dövlət tərəfindən sosial siyasətin həyata keçirilməsi yolu ilə təmin olunur. Konstitusiyaya uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti hər bir kəsin layiqli həyatının təmin edilməsi və rifahının yüksəldilməsi istiqamətinə yönəldilmişdir.

Konstitusiyaya həm də vətəndaşların pensiya təminatı sferasındakı hüquqi statusunu təsbit edir: hər kəsin müəyyən yaşa çatmağa görə, xəstəlik, əlillik, ailə başçısının itirilməsi hallarında və qanunla müəyyən edilmiş digər hallarda sosial təminatına zəmanət verilir (38-ci maddə). Eyni zamanda, ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir (17-ci maddə).

Dövlətin insan və vətəndaş hüquqlarına riayət etmək və müdafiə etmək konstitusion vəzifəsini hansı dərəcədə yerinə yetirməsi, bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinin müvafiq maddi, siyasi, hüquqi və digər şəraitini hansı səviyyədə yaratması barədə mühakimə yürüdülməsi ancaq dövlətin sosial siyasətdəki uğurlarından asılıdır¹.

Hər kəsin konstitusion pensiya təminatı hüququnun maneəsiz həyata keçirilməsində dövlətin əsas rolu nədən ibarətdir və onun bu sahədə həyata keçirdiyi sosial siyasətin hansı əsas istiqamətləri mövcuddur?

Hər şeydən əvvəl, bu, pensiya təminatının ümumrespublika sisteminin təşkili və təminində və onun fasiləsiz fəaliyyət göstərməsinə zəmanət verilməsində ifadə olunur. Bu, dövlətin sosial siyasətindəki qlobal istiqamətdir. Bu problemin həlli aşağıdakıların qanunvericilikdə öz əksinin tapması ilə əlaqədardır:

- pensiya təminatı sisteminin təşkilati-idarəçilik əsasları;
- vətəndaşlara pensiyaların təqdim olunmasını təmin edən maliyyə mənbələri;
- pozulmuş hüququn müdafiəsinin hüquqi mexanizmi.

Sosial siyasətdəki bu istiqamətin realizəsi nəinki dövlətin pensiya təminatı sisteminin formalaşdırılması üzrə fəaliyyətində, həm də sosial müavinətlərin verilməsi, ahıl vətəndaşlara, əlillərə, uşaqlı ailələrə, işsizlərə və sosial yardıma ehtiyacı olan digər vətəndaşlara sosial xidmət göstərilməsi üzrə fəaliyyətində əks olunur.

Bundan əlavə, pensiyaçıların sosial müdafiə sisteminə yalnız dövlət sistemi deyil, həm də pensiya təminatının əlavə forması, növü kimi

¹ Комментарий к Конституции Российской Федерации. М., 1996, с. 29.

könüllü sosial sığorta əsasında fəaliyyət göstərən digər sistemlər və hətta xeyriyyəçilik fəaliyyəti daxildir (Konstitusiyanın 38-ci maddəsi).

Deməli, dövlətin rolu burada da vacibdir: çünki ancaq ümumdövlət miqyasında pensiya təminatının qeyri-dövlət formalarının inkişafı üçün ən böyük güzəşt rejimi təsbit oluna bilər. Bu rejim dövlət pensiya təminatı ilə birgə, pensiyaçıların sosial müdafiəsini gücləndirir.

Pensiya təminatı sahəsindəki ictimai münasibətlərin bölüşdürücü xarakteri dövlətin onların normal fəaliyyət göstərməsinə zəmanət verməsi vəzifəsini obyektiv olaraq şərtləndirir. Bununla yanaşı, əsas universal zəmanət ölkənin iqtisadiyyatıdır. Onun əsas funksiyası insanların həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi dəyərləri yaratmaqdan ibarətdir. Dəyər dedikdə, insanların ehtiyaclarını ödəyən, onların məqsəd və mənafeələrinə cavab verən şeylər başa düşülür. İqtisadi dəyərlər insanların yaradıcı istehsal fəaliyyətinin nəticələridir¹. Dövlətin vəzifəsi müvafiq iqtisadi siyasətin keçirilməsi yolu ilə belə fəaliyyətin maksimal mümkün nəticələrinin əldə olunmasının stimullaşdırılmasıdır. Beləliklə, sosial siyasətin səmərəliliyi bir çox hallarda dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin səmərəliliyindən asılıdır. Bu da pensiya təminatı hüququ da daxil olmaqla, vətəndaşların konstitusion hüquqlarının maneəsiz həyata keçirilməsinin təmin olunmasında onun rolunu artırır.

Müvafiq dəyərlərin dövlət pensiya təminatı sistemi vasitəsilə bölüşdürülməsi, dövlət özü belə təminatın qarantı kimi çıxış etdikdə, obyektiv olaraq vəsaitlərin müvafiq məqsədli maliyyə mənbələrində cəmləşdirilməsini tələb edir. Dövlətin bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üzrə təcrübi fəaliyyəti onda ifadə olunur ki, dövlət ümumrespublika səviyyəsində belə mənbələr yaradır və onların formalaşma mexanizmini və hüquqi statusunu qanunvericiliklə təsbit edir. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində belə vəsaitlərin cəmləşdirilməsinin təşkilati-hüquqi üsulları prinsipial olaraq dəyişilir. Bazara istiqamətlənmiş iqtisadiyyat təkcə əmtəə, kapital və qiymətli kağızlar bazarını deyil, həm də əmək bazarını nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq işçinin pensiya təminatına çəkilən xərclər işçi qüvvəsinin dəyərini formalaşdıran elementlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Bu o deməkdir ki, işçinin sosial təminatının həyata keçirilməsi üzrə maliyyə yükünü, əsasən, işəg-

---

¹ Борисов Е.Ф. Экономическая теория. М., 1997. с. 7-8.

ötürən, qismən işçi özü və sığorta fondlarına ödənilməli olan məbləği və onun ödənilməsi qaydası ilə əlaqədar olan müvafiq öhdəlikləri qanunvericilik qaydasında müəyyən edən dövlət daşımalıdır¹. Azərbaycan Respublikası büdcədən kənar sığorta maliyyə-kredit orqanı olan DSMF-nu yaradır. Bu fondun vəsaitləri qanunlarda təsbit olunmuş norma və şərtlərə uyğun olaraq pensiyaların, müavinətlərin və digər sosial yardımların ödənilməsinə zəmanət verməlidir. Hesab edirik ki, pensiyaları maliyyələşdirən fond digər sosial ödənişlərin ödənilməsi funksiyasından azad edilərək, müstəqil maliyyə-kredit sistemi kimi çıxış etməlidir.

Vətəndaşların pensiya hüququnun zəmanətliliyi təkcə pensiya təminatı sisteminin təşkili və maliyyələşdirilməsi üsullarından deyil, həm də bu sistemlərin səmərəliliyinin aşağıdakı obyektiv göstəricilərdən asılıdır:

- vətəndaşların pensiya təminatı ilə əhatə olunma səviyyəsi;
- pensiya təminatının insan iradəsindən asılı olmayan səbəblərə görə sosial yardıma ehtiyac yaranan bütün hallarda və ya onların ancaq bəzilərinə təqdim olunması;
- pensiya təminatının insan ehtiyaclarının ödənilməsinə zəmanət verən pul ödəmələri şəklində verilməsi;
- insanın əvvəl işləyib işləməməsinin nəzərə alınması və ya alınmaması ilə pensiya təminatı səviyyəsinin sosial ədalətə uyğun normalaşdırılması;
- hər kəsin pensiya hüququnun realizəsinin sadəliyi və mümkünlüyü və onun pozulması halında etibarlı müdafiə mexanizminin mövcudluğu.

Dövlətin rolu məhz bu problemlərin maddi təminat sistemlərində nə qədər optimal həll edə biləcəyindən asılıdır. Məhz bu sistemlər pensiya təminatı hüququna malik olan şəxslərin dairəsini, pensiya təminatının növlərini, hər kəsin layiqli həyat tərzinə zəmanət verən təminat səviyyəsini, pensiya təminatının bu və ya digər növünün verilməsi üçün səbəb kimi çıxış edən təminatın təqdim etmə şərtlərini, hüququn realizəsi üçün müraciət etmə prosedurasını və səlahiyyətli orqan tərəfindən pensiya şəklində pul ödənişinin təyin olunması haqqında

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 27.

qərar qəbul edilməsi qaydasını, pozulmuş hüququn müdafiə üsulunu müəyyənləşdirir.

Müasir dövrdə vətəndaşların pensiya təminatı hüququnun realizə-sində dövlətin rolunu qiymətləndirərkən, təəssüflər olsun ki, dövlətin sosial siyasətinin səmərəsizliyindən xəbər verən real vəziyyəti də qeyd etməmək olmur. Bu səmərəsizlik aşağıdakı faktlarla təsdiq olu-nur:

- dövlətin konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş azad insan inkişafına və layiqli həyat tərzinə zəmanət vermək iqtidarında olmayan pensiya təminatının aşağı səviyyəsi;

- pensiyaçıların əksəriyyəti üçün yeganə yaşayış mənbəyi olan pensiyaların ödənilməsində gecikdirmələrə yol verilməsi;

- real olaraq yerinə yetirilməyən normativ aktların qəbul edilməsi.

Bütün bunlar əhalidə dövlətə etibar yaranmasına mənfi təsir göstə-rir, hakimiyyətin nüfuzuna xələl gətirir və cəmiyyətdə sosial gərginlik yaradır.

Beləliklə, konstitusion pensiya təminatı hüququnun realizəsində dövlətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Pensiya təminatı sahə-sində sosial siyasətin fəaliyyətinin ən inandırıcı arqumenti hər kəsin layiqli həyat sürməsi hüququnun bəyan edilməsi deyil, bunun üçün re-al şəraitin yaradılmasıdır. Ancaq bu halda Azərbaycan Respublikası sosial dövlət adlandırılı bilər. Ölkənin iqtisadi vəziyyətinin hal-hazır-kı mərhələsində bu perspektiv çox uzaq görünür və əslində, birbaşa qüvvəyə malik olan konstitusiyanın normalarını nüfuzdan salır. Lakin ölkəmizin gərgin iqtisadi vəziyyəti son illərdə sosial təminat sahəsin-də yaranmış neqativ vəziyyətə heç də bəraət qazandıra bilməz, çünki yaranmış bu vəziyyət qarşısını alınmaz qüvvənin deyil, hakimiyyət strukturlarının iradəvi və əvvəlcədən düşünülmüş fəaliyyətinin nəticə-sidir.

İnsanların əməyinin və sağlamlığının mühafizəsini, əmək haqqının təminatlı minimum məbləğinin müəyyən edilməsini, ailəyə, analığa, atalığa, uşaqlara, əlillərə, və yaşlı vətəndaşlara dövlət yardımının gös-tərilməsini, sosial xidmət sisteminin inkişaf etdirilməsini, dövlət pen-siya və müavinətlərinin və dögər sosial müdafiə tədbirlərinin nəzərdə tutulmasını müəyyən edən normaların qəbul edilməsi onu göstərir ki, dövlət müasir demokratik dövlətin əsas prinsiplərindən birinə tərəfdar olduğunu bəyan edir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insa-

nın lazımı şəraitdə yaşaması və azad inkişafını təmin edən şəraitin yaradılması ümumdövlət siyasəti səviyyəsində həll olunur. Əgər insan bu və ya digər səbəbdən özünü maddi cəhətdən təmin edə bilmirsə, dövlət ona zəruri yardım göstərir. Belə yanaşma İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 25-ci maddəsində təsbit olunmuş müddəanın tələblərinə cavab verir. Bu baxımdan, ölkədə həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsinin mənfi nəticələrinin yüngülləşdirilməsinə və əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin itirdiklərinin qismən kompensasiya edilməsinə yönələn müəyyən tədbirlərin görülməsi zəruridir. İqtisadi və sosial proseslərin qlobalaşması şəraitində Azərbaycan Respublikasının pensiya sistemində islahatlar aparmaq vəzifəsi onda ifadə olunur ki, bu sistem pensiya təminatı sahəsində nəzəriyyənin müasir vəziyyətini əks etdirə bilsin və dünyada baş verən obyektiv proseslərə gələcəkdə uyğun gələ bilsin. Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasında pensiya sistemində islahatların həyata keçirildiyi xüsusi şərait bu sistemdə dəyişikliklər aparılarkən mütləq nəzərə alınır və alınması da zəruridir. Lakin onlar elə nəzərə alınmalıdır ki, yeni pensiya təminatı sistemində vətəndaşın konstitusiyada təsbit olunmuş yaşa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə pensiya təminatı hüquqları dövlət təminatında olsun.

Beləliklə, vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının həyata keçirilməsində dövlətin rolu üç istiqamətdən ibarətdir:

- pensiya təminatı hüquqlarının həyata keçirilməsini və bu sahədə pozulmuş hüquqların müdafiəsi mexanizmini tənzim edən normativ hüquqi bazanın yaradılması;
- pensiya təminatı sisteminin yenidən qurulması üçün müvafiq idarəetmə orqanlarının təşkili, yəni təşkilati infrastrukturun yaradılması;
- pensiya təminatı sisteminin maliyyə əsaslarının formalaşdırılması.

Azərbaycan Respublikasında yaranmış yeni iqtisadi, siyasi və sosial vəziyyətdə insanların ümidi məhz cəmiyyətin iqtisadi quruluşunda radikal islahatlar aparılması kursunu götürmüş dövlətdir. Bu islahatlar son nəticədə tamamilə yeni tip iqtisadi münasibətlərin yaranmasına və deməli, həm də əhalinin sosial müdafiəsinin yeni milli sistemə keçməyə imkan verəcəkdir. Bu sistem isə təkcə pensiyaçıların deyil, hər kəsin layiqli həyat şəraitinə zəmanət verəcəkdir.

2.3. Pensiya təminatının hüquqi prinsipləri

Hüququn prinsipləri hüquqi bir kateqoriya kimi, həm ümumhüquq nəzəriyyəsində, həm də sahəvi hüquq elmlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq sahələrinin müstəqilliyinin göstəricisi kimi ictimai münasibətlərin hüquqi tənziminin predmeti və metodu ilə yanaşı, eyni zamanda, hüquq sahəsinin ayrı-ayrı normalarını birləşdirən, həmin normaların mahiyyətini özündə əks etdirən, subyektlərin hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən səciyyəvi sahəvi prinsiplər də çıxış edir. Pensiya təminatı hüququnun prinsipləri haqqında məsələnin öyrənilməsi, ilk növbədə, hüquqi prinsiplərin anlayışı haqqında ümumnəzəri biliklərin olmasını tələb edir. «Prinsip» (*principum*) latın sözü olub, əsas ideyalar, rəhbər başlanğıclar mənasında işlədilir. Hüquq nəzəriyyəsinə görə isə, hüquqi prinsiplər dedikdə, hüququn bütün sistemi daxilində hüquq normalarının mahiyyətini, əsas məzmununu və ümumi inkişaf istiqamətlərini ifadə edən əsas ideyalar və ilkin başlanğıclar başa düşülür¹.

Professor E.Q. Tuçkovanın sovet pensiya təminatı hüququnun prinsiplərinə verdiyi anlayış müasir dövr üçün də aktualdır. Həmin müəllifə görə, sovet pensiya hüququnun prinsipləri dedikdə, bu yarım sahə üzrə hüquq normalarının mahiyyətini, onun daxili vahidliyini və inkişaf perspektivlərini əks etdirən rəhbər müddəalar başa düşülür. E.Q. Tuçkovanın verdiyi bu anlayışı əsas götürərək, pensiya təminatı hüququnun prinsiplərinə aşağıdakı kimi anlayış verə bilərik:

«Pensiya təminatı hüququnda mühüm kateqoriya kimi pensiya təminatı hüququnun prinsipləri dedikdə, həmin hüququn sosial təminat hüququnun mərkəzi və aparıcı institutu kimi pensiya təminatı üzrə hüquq normalarının mahiyyətini və məzmununu, onun daxili quruluşunu və gələcək inkişaf perspektivlərini xarakterizə edən rəhbər ideyalar və ilkin başlanğıclar başa düşülür».

Son dövrlərdə bəzi alimlərdə belə bir fikir formalaşmış ki, hüquqi tənzim etmənin prinsipi kimi ancaq rəhbər ideyaları göstərmək olmaz, çünki ideya hüquq düşüncəsinin, yaxud hüquq elminin kateqoriyası-

---

¹ Теория государства и права. Учебник, Под ред. М.Н. Марченко. М., Зерцало, 2000, с. 432.

dir¹. İdeyalar isə hüquq normalarında təsbit olunmasa belə, mövcud ola bilərlər. Hüququn prinsipləri isə ya hüquq normalarında birbaşa təsbit edilməli, ya da onun mahiyyətindən irəli gəlməlidir.

Hüququn prinsiplərini ideyalar kimi qiymətləndirmək olmaz, çünki hüquqi ideyalar hüquq düşüncəsinin elə kateqoriyasıdır ki, o, qüvvədə olan hüququ əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlaya və onların (ideyaların) hüquq normalarında real əks olunmasından yüzilliklərlə əvvəl meydana çıxıb bilər. Hüquqi prinsiplər isə, qüvvədə olan hüququn, yəni O.E. Leytsin düzgün qeyd etdiyi kimi, «öz zamanının hüququnun»² prinsipləridir. Bəzən isə qeyd edirlər ki, hüququn prinsipləri «arzuolunan hüquqi gerçəkliyin ideal obrazını formalaşdırır».³

Hüquqi prinsiplərin fəaliyyət dairəsinə görə ümumi, sahələrarası, sahəvi və sahədaxili prinsiplərə bölgüsü ümumqəbul edilmiş sayılır. Ümumi prinsiplər bütün hüquq sistemində aid olan və onun xarakterini, məzmununu və əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edən prinsiplərdir. Ümumi prinsiplərə, adətən, sosial ədalətlik, humanizm, qanunçuluq, şəxsiyyətin qanunla təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarına hüquqi təminatlar, bütün dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanunun normaları ilə bağlılığı, hüquq və vəzifələrin vahidliyi, hamının qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi, qadın və kişinin hüquq bərabərliyi, demokratizm və s. aid edilir.

Sahələrarası prinsiplər iki və ya daha çox hüquq sahəsini əhatə edir və ümumi prinsiplərdən mütləq şəkildə ayrılmayaraq, onlara əsaslanır. Sahələrarası prinsiplər kimi, işsizlikdən müdafiə hüququ, sağlamlığın mühafizəsi hüququ, yaşlı vətəndaşların və əlillərin sosial müdafiə hüququ, yoxsulluqdan müdafiə hüququ, ailənin, anaların, ataların və uşaqların dövlət tərəfindən müdafiəsi və s. prinsiplər çıxış edir. Göstərilən bu prinsiplər vətəndaşlara sosial iqtisadi hüquqların təqdim edilməsi ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən hüquq sahələri üçün ümumdür. Belə hüquq sahələri sırasına isə, ilk növbədə, əmək hüququ və sosial təminat hüququ daxil edilir.

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Учебное пособие для вузов. М., «Книжный мир», 1998, с. 30.

² Политология. Курс лекций. Под ред. М.Н. Марченко. М., 1993, с. 31.

³ Волпенко И.И. Сущность, принципы и функции права. Учебное пособие. Волгоград, Изд.во ВолГУ, 1998, с. 35.

Sahəvi prinsiplər isə konkret hüquq sahəsinin normalarının mahiyyətini əks etdirir.

Pensiya təminatı hüququnun prinsiplərinin əhəmiyyəti isə aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, bu prinsiplər pensiya təminatı hüququ normaları sisteminin bütövlükdə mahiyyətini əks etdirməklə, pensiya təminatı qanunvericiliyinin və onun cəmiyyətin iqtisadi və mənəvi əsasları ilə əlaqəsinin mahiyyətinin dərk edilməsinə köməklik göstərir;

İkincisi, bu prinsiplər pensiya təminatı qanunvericiliyinin gələcək inkişafını istiqamətləndirir və qüvvədə olan pensiya təminatı hüququ normalarının tətbiqinə kömək edirlər;

Üçüncüsü, bu prinsiplər pensiya təminatı qanunvericiliyinin ayrı-ayrı normalarının bir sistemdə birləşdirilməsinin əsaslarından biri kimi çıxış edirlər;

Dördüncüsü, bu prinsiplər pensiya təminatı hüququnun subyektlərinin vəziyyətini, onların hüquq və vəzifələrini müəyyən edirlər;

Beşincisi, bütövlükdə sahəvi prinsiplərin sistemi sahənin müstəqil və sərbəst fəaliyyət həddlərini müəyyən etməyə, habelə dəyişən hüquqi məkanda cəmiyyətdəki real sosial-iqtisadi və siyasi prosesləri əks etdirərək, prinsiplərin qarşılıqlı fəaliyyətinin dinamik sistemini yaratmağa imkan verir.

Vaxtilə hüquq ədəbiyyatında institut qrupları və yarım-institutların prinsiplərinin fərqləndirilməsi məsələsi mübahisələrin mövzusunə çevrilmişdi. V.Ş. Şayxatdinov doğru olaraq qeyd edir ki, prinsiplər sistemində elə prinsiplər var ki, onlar bir institut deyil, onların məcmusu üçün xarakterikdir. O, prinsiplər arasında hüquqi institutları qrupları üçün xarakterik olan prinsiplərin olmasını vurğulayır¹.

Müasir dövrdə isə müxtəlif alimlər artıq sahədaxili prinsiplərin olmasının zəruriliyini, o cümlədən, sosial təminat hüququnun konkret institutları üzrə prinsiplərin olmasını əsaslı şəkildə sübut edirlər². So-

---

¹ Шайхатдинов В.Ш. Теория социального обеспечения. Юридический анализ. Саратов. Изд.во Саратовского Унверситета, 1982, с. 43.

² Захаров М.Л., Тучкова З.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 100; Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Учебное пособие. М., 1998, с. 32; Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации. Учебное пособие. Вып. I, Екатеринбург, 1996, с. 47.

sial təminat hüququnun ən aparıcı institutu kimi pensiya təminatı hüququnun prinsipləri sahədaxili prinsiplər kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, bu institutun Azərbaycan Respublikasının sosial təminat hüququnda özünəməxsus yeri var, çünki, o, bu sahənin bütün hüquq institutları arasında məzmununa görə ən yığcam hüquqi materiala malik olanıdır. Bundan əlavə, pensiya təminatı qanunvericiliyi nisbətən müstəqil hissəyə çevrilmişdir və o¹, adətən, sosial təminat hüququnun baş institutu kimi nəzərdən keçirilir. Ona görə də bəzi müəlliflər göstərirlər ki, sosial təminat hüququnda sahəvi prinsiplərlə pensiya təminatı hüququnun prinsipləri demək olar ki, üst-üstə düşürlər.

Göstərmək lazımdır ki, hələ sovet hüquq ədəbiyyatında fəhlə və qulluqçuların pensiya sisteminin (Y.İ. Astraxan), vahid pensiya sisteminin (M.L. Zaxarov), sovet pensiya təminatı hüququnun (E.Q. Tuçkova) prinsipləri işlənib hazırlanmışdır. Eyni zamanda, sovet pensiya təminatının prinsipləri A. Levşinin və N.Q. Aleksandrovun əsərlərində tədqiq olunmuşdur².

Y.İ. Astraxan fəhlə və qulluqçuların pensiya təminatının aşağıdakı prinsiplərini göstərmişdir:

- dövlət pensiya təminatının bütün fəhlə və qulluqçuları əhatə etməsi;
- pensiyaların ancaq dövlətin hesabına ödənilməsi;
- pensiya təminatının tamlığı və hərtərəfliliyi;
- pensiya hüququnu müəyyən edən şərtlərin ümumiliyi;
- pensiya təminatının yüksək səviyyəsi;
- əmək bölgüsünün pensiya təminatında öz əksini tapması;
- yüksək əmək haqqı alan işçilərə nisbətən aşağı əmək haqqı alan işçilərə pensiyanın daha yüksək normalarının müəyyən edilməsi;
- pensiyaçıların ailə vəziyyətindən asılı olaraq, pensiyaların

---

¹ Савостянова В.Б., Маматкозин И.Р. О принципах Российского права социального обеспечения. Трудовое право и право социального обеспечения: актуальные проблемы. М., Проспект, 2000, с. 195.

² А. Левшин. Основные принципы пенсионного обеспечения в СССР // Социальное обеспечение, 1956г. № 5-6, с. 22-26; Н.Г. Александров. Советское трудовое право, изд. 2-е, Госюриздат, 1959, с. 370-373.

ölçüsünün diferensiasiyası;

• pensiya hüququnun hərtərəfli və gücləndirilmiş mühafizəsi və pensiya təminatının həyata keçirilməsində həmkarlar ittifaqlarının iştirakı¹.

Digər müəlliflər həmin prinsipləri kolxozçuların², başqaları isə bütün vətəndaşların pensiya təminatı sisteminin prinsipləri kimi xarakterizə etmişlər³.

V.Ş. Şayxatdinov isə ümumiyyətlə, həmin prinsipləri dövlət tədbirlərinin sistemi kimi çıxış edən sosial təminata aid etmişdir⁴.

Professor M.L. Zaxarov pensiya təminatının hüquqi tənzimləməsinin iki qrup prinsiplərini fərqləndirir. Birinci qrup prinsiplər (pensiya hüququnu müəyyən edən şərtlərin ümumiliyi; pensiya təminatının yüksək səviyyəsi; pensiya təminatı şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası) vətəndaşların pensiya sahəsində müəyyən hüquqlarını nəzərdə tutan hüquq normalarının məzmununa aiddir. İkinci qrup prinsiplər pensiya üzərində subyektiv hüququn tam realizəsinin təmin edilməsinə yönələn prinsiplərdir. Müəllif bu qrupa iki prinsipi aid edir: pensiya təminatının ancaq bu məqsədlə dövlət və kolxozlar tərəfindən ayrılmış vəsaitlərin hesabına həyata keçirilməsi (yəni zəhmətkeşlər tərəfindən heç bir ödəniş nəzərdə tutulmadan) prinsipi və pensiya hüququnun yüksək səviyyədə mühafizə olunması prinsipi. Maddi hüquq sahəsində fəaliyyət göstərən hüquqi tənzimləmə prinsipləri ilə yanaşı, görkəmli mütəxəssis sosial təminat işləri üzrə idarəçilik sistemini və bu sahədə işlərin təşkilini fərqləndirir. Bu sahəni tənzim edən prinsiplərə o, pensiya təminatının həmkarlar ittifaqı nəzərə alınmaqla və onların ictimai nəzarəti altında dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi prinsipini aid edir⁵.

M.L. Zaxarov bir qədər sonra yazdığı doktorluq dissertasiyasının

---

¹ Астрахан Е.И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих. М., Госюриздат, 1961, с. 8.

² Гуцин И.В. Правовое регулирование пенсионного обеспечения членов колхозов. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1967, с. 9.

³ Советское пенсионное право. Под ред. М.Л. Захарова. М., Юридическая литература, 1974, с. 30-44.

⁴ Шайхатдинов В.Ш. Теория социального обеспечения. Юридический анализ. Саратов. Изд.во Саратовского Университета, 1982, с. 44.

⁵ Захаров М.Л. Советское пенсионное право, с. 30-50.

avtoreferatında pensiya təminatının dörd prinsipini göstərmişdir:

- pensiya təminatının ancaq dövlət və qismən kolxoz vəsaitlərinin hesabına (təmin olunanların əmək haqqından və ya digər gəlirlərindən hər hansı məbləğ tutmadan) həyata keçirilməsi;

- pensiya təminatının həm faktiki olaraq əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərə, həm də müvafiq yaş həddinə çatmış vətəndaşlara təqdim olunması;

- yaşlı şəxslərə pensiya təminatının nisbətən aşağı yaş həddinə çatdıqda təqdim olunması;

- pensiya təminatının norma və şərtlərinin diferensiasiyası¹.

Professor E.Q. Tuçkova isə sovet pensiya təminatı hüququnun prinsiplərinə aşağıdakı prinsipləri aid edir:

- pensiya təminatının ancaq dövlət və qismən kolxozlar hesabına həyata keçirilməsi (yəni cəmiyyət üzvünün gəlirlərindən heç bir məbləğ tutulmadan) prinsipi;

- o qədər də yüksək yaş həddinə çatmamış vətəndaşlara və əmək qabiliyyətini itirmiş bütün şəxslərə (o cümlədən, əmək qabiliyyətini qismən itirmiş vətəndaşlara) pensiya təminatının təqdim edilməsi prinsipi;

- pensiya təminatının norma və şərtlərinin diferensiasiyası prinsipi;

- pensiya hüququnu müəyyən edən şərtlərin ümumiliyi və eyni zamanda, pensiya təminatında məhdudiyətlər müəyyən edən hər hansı normaların yolverilməzliyi prinsipi;

- mümkün olan bütün hallarda pensiyaların keçmiş əmək haqlarına uyğun olması prinsipi;

- əmək ödənişi normalarının qaldırılması hallarında əvvəl təyin edilmiş pensiyaların məbləğinin ödənilməsi prinsipi².

Müasir dövrdə pensiya təminatı hüququnun prinsiplərinin tədqiqatçısı olan V.B. Sevastyanova isə pensiya hüququnun sosialist dövr üçün xarakterik olan A.P. Eqorov tərəfindən formulə edilmiş sovet sosial təminat hüququnun prinsiplərini (sosial təminatın bütün vətəndaşlara

---

¹ Захаров М.Л. Единая система пенсионного обеспечения в СССР: становление, функционирование и перспективы развития. Автореф. дисс... докт. юрид. наук. М., 1978, 12-13.

² Тучкова Э.Г. Общие вопросы советского пенсионного права. М., 1986, с. 13-18.

aid edilməsi; vətəndaşların sosial təminatının növ və formalarının çoxsaylılığı; sosial təminatın cəmiyyətin hesabına həyata keçirilməsi; vətəndaşların sosial təminatının vahidliyi və diferensiasiyası; sosial təminatın vətəndaşların əsas maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəyən məbləğdə təqdim edilməsi; sosial təminat hüququnun realizəsində zəhmətkeşlərin iştirakı; əlillərin və ahıl şəxslərin əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması; vətəndaşların sosial təminat hüququnun mühafizəsi) eyni zamanda, pensiya hüququnun prinsipləri kimi göstərir¹. Sosial təminat hüququ ilə pensiya hüququnun prinsiplərini bütün dövrlər üzrə eyniləşdirən müəllif, nəticə etibarilə Rusiyadakı pensiya islahatının aqşağıdakı prinsiplərini gələcək perspektivdə pensiya hüququnun prinsiplərinə çevriləcəyini göstərmişdir:

- müəyyən yaşa çatma, əlillik nəticəsində əmək qabiliyyətini itirdikdə, ailə başçısını itirmə və qanunla müəyyən edilmiş digər hallarda hər kəs dövlət pensiya təminatı hüququna malikdir;

- hər bir muzzdlu işçi məcburi sığortalanmalıdır (məcburi dövlət pensiya sığortası);

- sığorta olunmuş hər bir işçinin sığorta müddətinə və sığorta haqqının ödənilməsi əmək haqqına müvafiq olaraq əmək pensiyası almaq hüququ vardır;

- dövlət pensiya təminatı həmrəylik (o cümlədən, nəsillərin həmrəyliyi) prinsipi əsasında maliyyələşdirilir;

- məcburi dövlət pensiya sığortasının vəsaitləri ancaq qanunla müəyyən edilmiş qayda və normalara uyğun şəkildə sığortalanmış şəxslərin pensiya təminatına xərclənir;

- dövlət pensiya təminatının qeyri-dövlət sistemlərinin inkişafına zəmanət verir.

V.B. Sevastyanovaya görə, sovet pensiya hüququnun bu vaxtdək tətbiq olunan prinsiplərini, tədricən, bazar münasibətlərinə uyğun olan və yuxarıdakı konsepsiyada sadalanan prinsiplərlə əvəz etmək lazımdır. Lakin yuxarıda qeyd edilən prinsipləri pensiya təminatı institutunun hüquqi tənzimi üzrə sahədaxili prinsiplər hesab edən Y.Y. Maçulskaya isə göstərir ki, birinci üç prinsip əsas hüquqları təcəssüm et-

---

¹ Севастьянова В.Б. Новация принципов пенсионного права в условиях современной пенсионной реформы в России. Автореф. дисс... канд. юрид. наук, Пермь, 1999, с. 11.

dirir və faktiki olaraq, pensiya sığortasının ümumiliyi prinsipini özündə əks etdirir. Y.Y. Maçulskaya haqlı olaraq qeyd edir ki, sosial təminat haqqında sovet qanunvericiliyində prinsip-normalara nadir hallarda rast gəlinə də, hazırda sahədaxili prinsiplər sosial təminatın ayrı-ayrı institutlarını tənzim edən qanunların mətnində bilavasitə norma şəklində nəzərdə tutulur¹. Bu baxımdan, hesab edirik ki, gələcək pensiya təminatı məcəlləsində pensiya təminatı hüququnun prinsipləri birbaşa normanın mətnində konkret şəkildə təsbit edilməlidir. Pensiya təminatının hüquqi prinsiplərinin pensiya qanunvericiliyində birbaşa prinsip-norma şəklində təsbit edilməsi isə normanın mahiyyətinin daha yaxşı dərk edilməsi və düzgün tətbiq edilməsi baxımından mühüm hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»nda pensiya islahatını həyata keçirmək və bununla əlaqədar qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün təsbit olunmuş pensiya islahatlı prinsiplərinin hər birinin mahiyyətinin ayrıca olaraq izah olunması da olduqca zəruri və əhəmiyyətli-dir. Həmin prinsiplər aşağıdakılardır:

- məcburi sosial sığorta haqqının bütün işəgötürənlər və işləyənlər tərəfindən ödənilməsi prinsipi.

Bu prinsipə görə, məcburi dövlət pensiya sosial sığortasının maliyyələşdirilməsi üçün müvafiq büdcədənkənar maliyyə fondundan ödəniləcək sığorta haqqının ödəyiciləri kimi bütün işəgötürənlər və işləyənlər çıxış edəcəklər. Dünyanın, demək olar, bütün ölkələrində məhz pensiyaları maliyyələşdirən fondalr bu qaydada, yəni həmrəylik prinsipi əsasında formalaşır. Həmin prinsipə əsasən, respublikamızda hamı pensiya sosial sığortasına cəlb ediləcəkdir. Belə ki, işəgötürən qismində Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə görə nəinki müəssisə rəhbəri, həm də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün fiziki şəxslər çıxış edir və bu baxımdan, məcburi dövlət pensiya sosial sığortası ilə sahibkarlar da əhatə olunacaqdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların məcburi dövlət pensiya sosial sığortasına cəlb edilməsi ona görə mütərəqqidir ki, onlar

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 63.

gələcək pensiyalarını özləri qazanacaqlar və təbii ki, «həmrəylik prinsipinə» uyğun olaraq, pensiyaları maliyyələşdirən fondlarda onların ödədikləri sığorta haqqının xüsusi çəkisini artacaqdır. Əgər onlar məcburi dövlət pensiya sosial sığortasından kənar qalmalı olsaydılar, onda onların sosial pensiya almaq hüququ yaranacaqdır ki, bu da dövlət büdcəsindən artıq vəsaitin xərclənməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bu məsələyə dair daha ətraflı tərəfimdən hələ ötən illərdə münasibət bildirilmişdir¹. Eyni zamanda, bu prinsipə görə, bütün işləyənlər, yəni əmək müqaviləsi, yaxud mülki hüquqi müqavilə əsasında işləməsindən asılı olmayaraq, onlar məcburi dövlət pensiya sosial sığortasında iştirak edəcəkdir. Mülki-hüquqi müqavilə əsasında işləyənləri də məcburi dövlət sığorta sisteminə cəlb edilməsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sosial pensiya almalı olan şəxslərin dairəsini olduqca azaldacaqdır.

- vətəndaşların minimum pensiya səviyyəsini təmin edən pensiyaların müəyyən edilməsi prinsipi.

Konsepsiyada təsbit edilmiş bu prinsip respublika Konstitusiyasının 16-cı (dövlətin xalqın layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalması), 27-ci (yaşamaq hüququ), 38-ci (sosial təminat hüququ) maddələrinə, o cümlədən respublikanın ratifikasiya etdiyi beynəlxalq aktların (İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin (1948-ci il), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın (1948), Avropa Sosial Xartiyasının (1961)) tələblərinə uyğundur və bu məsələnin rəhbər müddəa səviyyəsinə yüksəldilməsi mütərəqqi bir haldır. «Layiqli həyat» anlayışı cəmiyyətin iqtisadi həyat şəraiti ilə şərtləndirilir və beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlət müəyyən sosial standartlara uyğun olaraq layiqli hesab olunan həyat şəraitini təmin edir². Layiqli həyat şəraiti isə ümumi qəbul edilmiş standartlardan biri olan yaşayış minimumu ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, hazırkı dövrdə əsas məsələ kimi respublikamızda «Yaşayış minimumu haqqında» qanun qəbul

---

¹ Əliyev M.N. Pensiya islahatının keçirilməsi XXI əsr qocalarını sosial bələdlərdən xilas edəcək» Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2000, № 3-4, s. 115-119.

² Чупрова Е.В. Право на пенсионное обеспечения и его реализация в условиях рыночной экономики. Автореф. дис... канд. юрид. наук, М., 1999, с. 17.

edilməsi və əhalinin pensiya təminatını mərhələ-mərhələ yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılması çıxış etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir səbəb dövləti daxili və beynəlxalq hüquqi aktlara əsasən öz üzərinə götürdüyü əhalinin layiqli həyat şəraitini təmin etmək öhdəliyindən azad etmir və dövlət öz iqtisadiyyatını ancaq bu istiqamətdə inkişaf etdirməlidir.

- vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş sosial təminat hüququnun yerinə yetirilməsi prinsipi.

Eyni zamanda, bu prinsipə əsasən Konstitusiyanın 38-ci maddəsində təsbit edilmiş bütün hallarda, yəni, müəyyən yaş həddinə çatdıqda, əlil olduqda, ailə başçısını itirdikdə pensiyanın verilməsi də təmin ediləcəkdir. Sosial sığorta hadisəsi kimi təsbit edilmiş bu hallar gələcək pensiya qanunvericiliyində öz əksini tapmalı və cəmiyyət tərəfindən üzrlü hesab edilən hallarda vətəndaşın pensiya almaq hüququna dövlət təminatı olmalıdır.

- sosial təminat sisteminin idarə olunmasında aşkarlığı təmin etmək məqsədilə ictimai nəzarətin aparılması prinsipi.

Həmin prinsipə əsasən, vətəndaşların Konstitusiyada təsbit olunmuş öz mənafeələrini müdafiə etmək üçün birləşmək hüququnu, onların bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsilə dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, həm də dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək hüququ, habelə fərdi və kollektiv müraciət göndərmək hüququ konkretləşəcəkdir. Pensiya islahatının həyata keçirilməsi nəticəsində pensiya sisteminin idarə edilməsi üzrə yaranacaq yeni icra orqanının fəaliyyəti bu prinsipin yerinə yetirilməsi üçün tripartium prinsipi əsasında qurulmalıdır. Belə ki, tripartium prinsipinə görə, pensiya sistemi orqanını icra hakimiyyətinin (yəni hökumətin), işəgötürənlərin və işləyənlərin nümayəndələrindən ibarət olmaqla təşkil edilən idarə etmə şurası idarə etməlidir ki, bu da ictimai nəzarətin ən mütərəqqi və dünyada qəbul edilmiş formalarından biridir. Eyni zamanda, pensiya təminatı orqanının fəaliyyətində məhz aşkarlığı təmin etmək üçün bir sıra ictimai təşkilatların (veteranlar, əlillər təşkilatları və s.) fəal iştirakı da bu prinsipə müvafiq şəkildə mümkün olacaqdır.

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, pensiya təşkilatlarının fəaliyyətinə bərabər şəraitin yaradılması prinsipi.

Konsepsiyaya uyğun olaraq, pensiya islahatı nəticəsində dövlət pensiya sistemi ilə yanaşı, qeyri-dövlət pensiya sistemi yaranacaqdır

və bu prinsipə uyğun olaraq, onların fəaliyyəti üçün ayrı-seçkilik yol-verilməzdir. Dövlət maddi-hüquqi, təşkilati-hüquqi və prosessual-hüquqi təminatlar vasitəsilə onların fəaliyyəti üçün normal şərait yaratmalı və onların fəaliyyətini təmin etməlidir. Bu sistemin mövcud olması isə pensiyaçıların layiqli həyat şəraitinin təmin edilməsi və «demoqrafik yükün» azalması üçün əlavə və tutarlı bir vasitədir.

- məcburi sosial sığorta halları üzrə işəgötürənlər və işçilər tərəfindən ödənilən tariflər arasında mütənasibliyin gözlənilməsi prinsipi.

Bu prinsipin mahiyyəti odur ki, məcburi sosial sığorta haqqının ödəyiciləri kimi iqtisadi cəhətdən güclü tərəf olan işəgötürən (sahibkar) və iqtisadi cəhətdən zəif olan işçilərin sığorta haqqlarının hədləri arasında mütənasiblik pozulmamalıdır. Yəni işçilər işəgötürənlərə nisbətən olduqca az sığorta haqqı ödəməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə artıq respublikamızda bu sahədə müəyyən addımlar atılmışdır. Belə ki, «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli qanununa görə, hal-hazırda işəgötürənlər Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna əməyin ödəniş fondunun 29% miqdarında, işçilər hesablanmış əmək haqqının 1,5% miqdarında sığorta haqqı ödəyirlər. Göstərmək lazımdır ki, dövlət məcburi sosial sığortası haqqında ilk qanunu qəbul edən Almaniyada (Bismarkın idarəçiliyi dövründə) məcburi sosial sığorta haqqı ancaq sahibkarlar tərəfindən ödənilirdi. Lakin sonralar Qərbi Avropada və digər dövlətlərdə əmək bazarının formalaşması və yeni məcburi dövlət sosial sığorta qanunlarının qəbul edilməsi nəticəsində həm sahibkarlar, həm də maddəli işçilər məcburi sosial sığorta haqqını ödəməyə başladılar ki, bu günə kimi onlar tərəfindən həmin haqlar arasında mütənasiblik gözlənilməklə ödənilir. Bu prinsipin konsepsiyada tətbiq edilməsi respublikamızda pensiya sisteminin inkişaf etmiş ölkələrdəki pensiya sisteminə inteqrasiyasında böyük rol oynayacaqdır.

Beləliklə, müasir pensiya qanunvericiliyi və pensiya islahatı konsepsiyası baxımından, pensiya təminatı hüququnun aşağıdakı prinsiplərini göstərə bilərik:

- Pensiya təminatının məcburi dövlət sosial sığortası əsasında həyata keçirilməsi prinsipi;

- Pensiya hüququnun həyata keçirilməsi şərtlərinin ümumiliyi və mümkünlüyü prinsipi;

- Pensiya təminatı növlərinin müxtəlifliyi prinsipi;

- Pensiya təminatının şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası prinsipi;

- Pensiya təminatının minimum yaşayış məbləğindən az olmayan məbləğdə təqdim edilməsi prinsipi;

- Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, pensiya təminatı təşkilatlarının fəaliyyətinə bərabər şəraitin yaradılması prinsipi;

- Vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının müdafiəsi prinsipi.

1. Pensiya təminatının məcburi dövlət sosial sığortasının əsasında həyata keçirilməsi prinsipi.

Bu prinsip 23 sentyabr 1992-ci il tarixli «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun, 18 fevral 1997-ci il tarixli «Sosial sığorta haqqında» qanunun və 27 noyabr 2001-ci il tarixli «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» qanunun mahiyyətindən irəli gəlir.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 3-cü maddəsi əmək pensiyasını almaq hüququnu sosial sığorta haqlarının keçirilməsi ilə əlaqələndirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli «Sosial sığorta haqqında» qanununun 4-cü maddəsində sığorta (pensiya) ödəmələrinin təqdim olunması üçün əsas olan sığorta hadisələri arasında pensiya təminatının təqdim olunması üçün səbəb olan hadisələr (pensiya yaşına çatma, əlillik, ailə başçısını itirmə) də sadalanır.

27 noyabr 2001-ci il tarixli «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» qanun isə, əsasən, pensiyaların təmin edilməsi üçün hər bir sığorta olunan haqqında məlumatların uçotunun təşkili və aparılması qaydasını özündə əks etdirir. Həmin qanunda pensiyaların məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının məbləğindən və sığorta stajından asılı olaraq hesablanması üçün informasiya bazasının yaradılmasının fərdi uçotun əsas məqsədi kimi təsbit edilməsi bu prinsipi bir daha konkretləşdirir.

Müasir dövrdə pensiya təminatının yeni sistemi artıq praktiki olaraq formalaşmışdır. Mövcud qanunvericiliyə görə, pensiyaya ödənilən vəsait büdcədən kənar dövlət fondlarında toplanır. Azərbaycan Respublikasında həmin fond Dövlət Sosial Müdafiəsi Fondudur (RF-də isə bu fond Pensiya Fondu adlanır). Həmin fond müstəqil maliyyə-kredit təşkilatıdır və onun pul vəsaiti dövlət mülkiyyətindədir, lakin hər hansı bir büdcənin tərkibinə daxil deyildir.

Fondun vəsaitləri işəgötürənlərin sığorta ödəmələri, dövlət büdcəsindən ayırmalar, investisiyadan gələn gəlirlər, hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü ödəmələri, maddəli işçilərin ödəmələri və s. gəlirlər hesabına formalaşır. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər də DSMF-ə vəsait keçirirlər.

Göründüyü kimi, bu prinsip dövlətin pensiya təminatı sisteminin iqtisadi əsası olan DSMF ilə birbaşa əlaqədardır. Təşkilati fərdilik və dövlət idarəçilik-icra orqanı kimi xüsusi status məqsədli təyinatlı vəsaitləri məhz burada cəmləşdirməyə imkan verir. Onun gəlirinin əsas mənbəyi, məlum olduğu kimi, məcburi sosial sığorta haqlarıdır. Bu vəsaitlər ümumdövlət miqyasında DSMF-in büdcəsində mərkəzləşdirilir və faktiki olaraq dövlət mülkiyyəti sayılır. Bu ondan irəli gəlir ki, bu fond yığılmış vəsaitlər üzərində istifadə və sərəncam hüququna malikdir. Lakin bu hüquq pensiya təminatı haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məqsədli təyinatla uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu hüquq konkret olaraq onda təzahür edir ki, dövlət məcburi sosial sığorta haqlarının məbləğini müəyyən edir; onların vaxtında yığılmasını təmin edir; pensiyaların təyin edilməsi və fonddakı vəsaitlərin hesabına ödənilməsi, yəni bu vəsaitlərin xərclənməsi qaydalarını müəyyən edir. Əgər pensiyaların ödənilməsi üçün yığılmış sığorta haqları kifayət etməzsə, onda dövlət öz büdcəsindən kredit şəklində assiqnasiyalar ayırır.

Bütün əmək və sosial pensiyalar bu fondun hesabına ödənilir.

Yuxarıda göstərilənlərdən məlum oldu ki, dövlət pensiya təminatı sisteminin, əsasən, məcburi sosial sığorta (yəni sığorta haqları hesabına) prinsipi əsasında qurulması nəzərdə tutulmuşdur.

Lakin dövlət pensiya təminatı sistemi məcburi sosial sığortası prinsipi ilə yanaşı, yığım (əmanət) prinsipinə də əsaslanmalıdır. Məcburi sosial sığorta prinsipinə əsaslanan pensiya sistemi məcburi qaydada maddəli (yəni əmək müqaviləsi əsasında) işləyən şəxslərə deyil, bütün vətəndaşlara tətbiq olunmalıdır. Bunu Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə şərtlənən reallıqları tələb edir. Keçid dövründə cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən mühüm dəyişikliklərdən biri də yeni sosial qrupun — özünü müstəqil surətdə işlə təmin edən şəxslərin (fərdi qaydada sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin) yaranması oldu. Bu kateqoriyaya azad və yaradıcı ixtisas nümayəndələri — yazıçılar, rəssamlar, vəkillər, baytarlar

və s.; xidmət sahəsinin əməkdaşları — təmirçilər, bərbərlər, inşaatçılar, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar və sair şəxslər aiddir. İndiki dövrdə isə iqtisadi cəhətdən aktiv olan əhalinin bu qrupu ya pensiya sığortasından yayınır, ya da onda qismən iştirak edir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə görə, gələcəkdə orta sinfin əsasını təşkil etməli olan bu şəxslər əhalinin 35 faizinədək yüksələ bilər. Buna görə də həmin şəxslərin məcburi sosial sığortasına, əsasən də pensiya təminatına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə şəxslərin dövlət məcburi sosial sığortasına cəlb edilməsi problemləri artıq bəzi mütəxəssislər tərəfindən də göstərilmişdir¹. Fikrimizcə, onların pensiya təminatı sistemini ancaq könüllü sosial sığorta əsasında qurmaq səhv olardı. Ona görə ki, birincisi, onlar konstitusion hüquq olan məcburi dövlət pensiya təminatı hüququndan məhrum olardılar; ikincisi, əhalinin bu kateqoriyasının məcburi sosial sığorta prinsipi əsasında yaranan məcburi dövlət pensiya sığortası sistemində daxil edilməsi könüllü sosial sığortanın da mümkünlüyünü heç də istisna etmir. Mütərəqqi haldır ki, «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ci maddəsinə görə, məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan şəxslər sırasına fərdi qaydada sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər də daxil edilmişdir. Əgər bu şəxslər məcburi dövlət sosial sığortasına daxil edilməsələr, onda gələcəkdə onların da sosial pensiyalara tələbi yarana bilər. Belə ki, pensiya islahatı həyata keçiriləndən sonra da hal-hazırda olduğu kimi sığorta ödəmələri hesabına zəruri vəsaiti yığa bilməyən və yaşayış üçün başqa vəsait mənbəyi olmayan vətəndaşlar üçün də sosial pensiyalar nəzərdə tutulacaqdır. Bu pensiyalar isə dövlət büdcəsinin vəsaitləri, başqa sözlə, ümumi vergilər hesabına ödənilir.

2. Pensiya hüququnun həyata keçirilməsi şərtlərinin ümumiliyi və mümkünlüyü prinsipi.

Bu prinsip iki hissədən ibarətdir: ümumilik və mümkünlük.

Ümumilik dedikdə, pensiya hüququna malik olan şəxslərin dairəsi başa düşülür. Konstitusiyanın 25-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş bərabərlik prinsipi pensiya qanunvericiliyində də realizə olunur və konstitusiyada göstərilmiş əsaslara görə, pensiya hüququnda ayrı-seçkilik-

---

¹ Павлеченко В. «Старики двадцать первого века». «Социальная защита», 1998, № 2, с. 6-10.

lərin müəyyən edilməsi yolverilməzdir. «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanuna uyğun olaraq, nəinki əmək stajı olan şəxslər, ümumiyyətlə cəmiyyətin bütün üzvləri pensiya təminatı hüququna malikdirlər.

Prinsipin ikinci hissəsi pensiya təminatının əldə edilməsinin mümkünlük şərtlərini nəzərdə tutur.

Pensiya hüququ müəyyən şərtlərə riayət olunduqda yaranır. Bu şərtlər heç bir çətinlik olmadan yerinə yetirilmək dərəcəsinə asan olmalıdır və heç bir məhdudlaşdırıcı qeyd-şərtlər nəzərdə tutmamalıdır. Yəni şərtlərin mümkünlüyü dedikdə, onların əldə edilməsinin nisbətən asanlıqı başa düşülür.

Vaxtilə Y.İ. Astraxan «pensiya hüququnun həyata keçirilməsi şərtlərinin mümkünlüyü» anlayışını tənqid edərək göstərirdi ki, bu anlayış kifayət qədər uğurlu seçilməyib. Lakin o bildirirdi ki, belə formulə «pensiya təminatının mümkünlüyü» anlayışına nisbətən məqbul hesab edilə bilər¹. N.Q. Aleksandrov isə «pensiya hüququnun əldə edilməsinin ümumi şərtlərinin mümkünlüyü» anlayışını təklif etmişdi².

İ.M. Sirotanın fikrincə, mümkünlük iki mənada başa düşülür:

- Pensiya təminatının təqdim olunması üçün şərtlərin (məsələn, əmək stajı) həqiqi mümkünlüyü;
- Bu şərtlərin özünün əsaslılığı və reallığı³.

Yaşa görə tam pensiya almaq üçün qadınlar 20 il, kişilər 25 il əmək stajına malik olmalıdırlar. İnsan həyatında əmək qabiliyyətlilik dövrü çox böyükdür: 39 və 44 il (15 yaşdan başlayaraq pensiya yaşına qədər, yəni 57 və 62 yaşa qətanadək).

Göstərilən müddət ərzində əmək stajı əldə etmək imkanına istənilən əmək qabiliyyətlili vətəndaş malikdir. Bunları həm də ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə və bu xəstəlik nəticəsində ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təyin edilməsi üçün əsas götürülən staja da aid etmək lazımdır. Pensiya üçün müraciət edənin yaşından asılı

---

¹ Астрахан Е.И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих. М., Госюриздат, 1961, с. 33.

² Н.Г. Александров. Советское трудовое право. Издание 2-е, Госюриздат, 1959, с. 370.

³ І.М. Сирота. Право пенсійного забезпечення в Україні, Київ, Юрінком Інтер, 1998, с. 48.

olaraq, tələb olunan staj əmək qabiliyyətlilik dövründə yaşanılmış ömrün 50 və 40%-ni təşkil edir, bəzən isə hətta bu dövrün 30 və 20%-ni əhatə edir.

Sosial pensiyaların təyin edilməsi üçün isə, ümumiyyətlə, staj tələbi qoyulmur.

Mövcud pensiya hüququnda hər hansı bir əlverişsiz nəticə nəzərdə tutan məhdudlaşdırıcı normalar, praktiki olaraq yoxdur. Məsələn, pensiya qanunvericiliyi pensiya alınması üçün müraciət edilməsi ilə əlaqədar müəyyən vaxt nəzərdə tutmur. Bu müddət məhdud deyil — pensiya yaşına çatan, əlil olan və ya ailə başçısını itirən vətəndaş istənilən vaxt pensiya üçün müraciət edə bilər¹.

27 noyabr 2001-ci il tarixdə «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» qanunun qəbul edilməsi isə bu prinsipin daha dolğun surətdə həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir. Belə ki, həmin qanunun 2-ci maddəsində sığorta olunanlara pensiyaların təyin edilməsi qaydalarının sadələşdirilməsi və təyin olunma müddətinin tezləşdirilməsi fərdi uçotun məqsədlərindən biri kimi təsbit olunmuşdur.

3. Pensiya təminatı növlərinin müxtəlifliyi prinsipi.

Bu prinsip sosial təminatın müxtəlifliyi prinsipinin daha konkret təzahürüdür.

Pensiya təminatının dövlət sistemi yeni yaranan zaman insanlara pensiya təminatının təqdim olunması hüququ verən sığorta hadisələrinin sayı məhdud idi. Sosial-iqtisadi şərait dəyişdikcə və sivilizasiya inkişaf etdikcə bu siyahı genişlənirdi.

Bu prinsip qanunvericilikdə pensiyaların bir neçə növünün nəzərdə tutulması ilə şərtlənir. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, əmək pensiyalarının yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısını itirməyə görə və xidmət illərinə görə verilən növləri nəzərdə tutulmuşdur. Öz növbəsində, bu pensiyaların daxilində də diferensiasiya aparılır (məsələn, yaşa görə pensiyaların da öz növbəsində, iki növü fərqləndirilir: ümumi əsaslarla yaşa görə pensiyalar və güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiyalar). Həmin qanunun 90-cı maddəsinə uyğun olaraq, sosial pensiyalar əmək qabiliyyəti olmayan işləməyən vətəndaşlara onların əmək pensiyası almaq hüququ olmadıqda təyin edilir və ödənilir. Sosi-

---

¹ Pensiya təminatı haqqında normativ sənədlər toplusu. Bakı, 2000, s. 8.

al pensiyaların yaşa görə, əlilliyə görə və ailə başçısını itirməyə görə təqdim edilən növləri fərqləndirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünün təsis edilməsi haqqında» 11 iyun 2002-ci il tarixli fərmanı ilə pensiyaların yeni bir növü — fərdi pensiyalar təsis edilmişdir.

İ.M. Sirota düzgün olaraq qeyd edir ki, pensiyaların növlərinin belə bir siyahısının mövcudluğu pensiya təminatının müxtəlifliyinin məhdud anlayış olmasını təsdiqləyir, çünki, qanunvericilik əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarının qəti siyahısını müəyyən etmişdir¹.

4. Pensiya təminatının şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası prinsipi.

Bu prinsip pensiya hüququnun bir çox normalarında ifadə olunub. Geniş mənada diferensiasiya «bu və ya digər şərtlərdən asılı olan və normalarda təsbit edilən hər cür ayrı-seçkilik (burada ayrı-seçkilik müsbət mənada aparılır) kimi başa düşülür. Diferensiasiya həmişə müəyyən məqsəd daşıyır. Bu, qanunverici tərəfindən proqnozlaşdırılan hüquqi vasitələrin köməyi ilə fərqlərin müəyyən edilməsidir.

Diferensiasiya pensiya hüququnda müxtəlif məqsəd və vəzifələrə malikdir. Öz mahiyyətinə görə vahid olan pensiya hüquq normaları müxtəlif kateqoriya vətəndaşların: işçilərin, hərbi qulluqçuların, təhsil alanların, yazıçıların, qadınların və kişilərin, tam və ya qismən əlillərin, yaşlı vətəndaşların, ailə başçısını itirən uşaqların və ailənin digər üzvlərinin (məsələn, ər (arvad), valideynlər), yeraltı və digər ağır işlərdə çalışanların, adi əmək şəraitində işləyənlərin, ümumi xəstəlik, əmək zədəsi, peşə xəstəliyi nəticəsində əlil olmuşların və başqalarının iştirak etdiyi ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Pensiya təminatının təqdim olunması şərtlərinin diferensiasiyası aşağıdakı əsaslar üzrə aparılır:

- Əmək fəaliyyətinin xarakterinə görə diferensiasiya;
- Cinsə görə diferensiasiya (qadınların pensiya yaşının və pensiya təyin edilməsi üçün tələb olunan əmək stajının aşağı salınması);
- Xidmət illərinə görə diferensiasiya;
- Müharibə əlilləri və iştirakçıları üçün nəzərdə tutulan güzəştlər:

---

¹ I.M. Сирота. Право пенсійного забезпечення в Україні, Київ, Юрінком Інтер, 1998, с. 49.

• Əmək qabiliyyətinin itirilməsinin səbəblərinə görə diferensiasiya (məsələn, peşə xəstəliyi nəticəsində əlilliyin yaranması).

Diferensiasiya sosial cəhətdən müdafiə olunmayan vətəndaşların müxtəlif qruplarının maddi vəziyyətini bərabərləşdirmək və cəmiyyətin tam yararlı üzvü statusunu bərpa etmək məqsədi üçün zəruridir. Lakin diferensiasiya həddindən artıq olmamalı, bütövlükdə pensiya təminatı sisteminin inkişafı üçün maneəyə çevrilməməlidir. E.Q. Tuçkova dövlət pensiya təminatı sisteminin müasir vəziyyətinin təhlilini aparmış və göstərmişdir ki, nəzərdə tutulan güzəştlər həddən çoxdur¹. Y.Y. Maçulskaya isə göstərir ki, ən çox imtiyazlar məhz pensiya institutlarında nəzərdə tutulub². Bu ona gətirib çıxarıb ki, ümumi pensiya yaşına çatmağa görə pensiyaya çıxanların sayı yaşa görə pensiyaçıların 28%-ni təşkil edir. Bu pensiyaların ödənilməsinə çəkilən xərclər, demək olar ki, bütövlükdə yaşa (qocalığa) görə pensiyaların ödənilməsinə çəkilən xərclərin 35%-ni təşkil edir. 1994-cü ildə pensiya hər 7-ci pensiyaçıya ümumi pensiya yaşını ilə müqayisədə 5-10 il yaşın aşağı endirilməsilə təyin olunurdu. Bununla yanaşı, mütəxəssislərin nəticələrinə görə, pensiya imtiyazlarına malik olan işçilərin 30%-i normal şəraitdə işləyir³.

Bu imtiyazlar tətbiq edilərkən əsas götürülən məqsəd, praktiki olaraq, həll olunmur. Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və imtiyazlı pensiya hüququnu verən səbəblərin aradan qaldırılmasında nə işəgötürənlərin, nə də işçilərin marağı var. Buna görə də həyata keçirilən pensiya islahatlarında, tədricən, imtiyazlı pensiyaların professional sistemə keçirilməsi nəzərdə tutulur ki, hər bir sahə istehsal şəraiti üçün məsuliyyət daşısın və bu şəraiti yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görsün. Professional pensiya sistemə keçdikdən sonra, işçilərin əldə etdiyi pensiya hüququ saxlanılacaq. Dövlət vaxtından əvvəl əldə edilmiş imtiyazlı staj üçün kompensasiya ödəyəcək və ya işçilər tərəfindən vaxtından əvvəl əldə edilmiş pensiya imtiyazlarını saxlamaq üzrə öhdəliyi

---

¹ Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения. Учебно-методическое пособие. Нормативные акты о пособиях и компенсационных выплатах. М., 1995, с.45.

² Макульская Е.Е. Право социального обеспечения. Учебно-справочное пособие. М., 1997, с. 33.

³ Явич Л.С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы. М., Юридическая литература, 1978, с. 36-37.

öz üzərinə götürən qeyri dövlət pensiya fondlarına adekvat vergi imtiyazları verəcək.

Pensiya təminatını stabilləşdirmək məqsədilə müəyyən kateqoriya vətəndaşlara digərlərinin hesabına pensiya imtiyazlarının verilməsinə aid pensiya qanunlarının qəbul edilməsinə, fikrimizcə, moratorium qoyulmalıdır. Eyni zamanda, zərərli və ağır əmək şəraitində işləyənlərin pensiya təminatının təkmilləşdirilməsi üzrə də əmək qanunvericiliyi çərçivəsində müəyyən işlər görülməlidir.

Cinslərə görə pensiya yaşının diferensiasiyasını da düzgün hesab etmək olmaz. Belə ki, qadınlar kişilərdən daha çox yaşayırlar və real pensiya ödəmələri və məbləği arasında uyğunsuzluq var. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq və DSMF-in üzərinə düşən maliyyə ağırlığını zəiflətmək üçün kişi və qadınların pensiya yaşının bərabərləşdirilməsi məsələsinə də baxılmalıdır. Avropa Birliyi tərəfindən müvafiq göstərişin qəbul edilməsi ilə bu tendensiya son dövrlər daha da güclənmişdir.

Demografik problemlərin həlli stimulu kimi pensiya imtiyazlarından istifadə edilməsi əmək resursları probleminə son qoymalıdır. Onların istehsal, regional və digər şərtlərə uyğun tədbirlərlə əvəz edilməsi qarşıya məqsəd qoyulub.

Bununla yanaşı, dövlət imtiyazlı pensiya təminatını dövlət müəssisələrinin və iqtisadiyyatın obyektiv səbəblərə görə əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq mümkün olmayan sahələrinin işçiləri üçün saxlamalıdır.

5. Pensiya təminatının minimum yaşayış məbləğindən az olmayan məbləğdə təqdim edilməsi prinsipi.

Müasir dövrdə bu prinsip, demək olar ki, realizə olunmur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında pensiya məbləği yaşayış minimumu səviyyəsində deyil. Lakin bu o demək deyil ki, dövlət «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» Beynəlxalq Paktdan və Konstitusiya-dan irəli gələn öhdəliklərdən azad olunur.

Yoxsulluq artıq gündəlik reallığa çevrilib. Əhalinin həyat səviyyəsinin göstəriciləri, hər şeydən əvvəl iş əməyinin ödənilməsinin, pensiyanın minimal məbləği ilə yaşayış minimumu arasındakı uyğunsuzluq sosial baxımdan yaxşı vəziyyətdə deyildir.

Ehtiyacı olan vətəndaşlara sosial yardım edilməsinin ümumi meyarını yaşayış minimumu olmalıdır. Yaşayış minimumunun əsas hissəsini

isə istehlak səbəti təşkil edir. İstehlak səbəti ilə yanaşı yaşayış minimumuna kommunal xidmətlərə, nəqliyyata, dərman preparatlarına, sanitariya-gigiyena predmetlərinə çəkilən xərclər və digər zəruri məsrəflər də daxil edilməlidir. Yaşayış minimumu əhalinin müxtəlif yaş qrupları üçün də fərqlidir. Yaşayış minimumunun hesablanması mexanizmi qanunla müəyyən edilməlidir. Lakin hələ də belə bir qanunun qəbul edilməməsi kompleks sosial yardım sistemi yaradılması üzrə sosial müdafiə orqanlarının işini çətinləşdirir.

Son dövrlərdə maksimum və minimum pensiya məbləğləri yaşayış minimumu ilə müqayisə edilir. Bu o deməkdir ki, orta əmək haqqından artıq olan məbləğdən ödənilən sığorta ödəmələri praktiki olaraq nəzərə alınmır. Buna görə də pensiya islahatının əsas məqsədlərindən biri hər bir konkret şəxsin sosial sığortada iştirakından (yəni sığorta müddətindən, ödəmənin məbləğindən) asılı olaraq pensiyaların məbləğinin və təyin olunma şərtlərinin diferensiasiyasından ibarət olmalıdır.

6. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq pensiya təminatı təşkilatlarının fəaliyyətinə bərabər şəraitin yaradılması prinsipi.

Cəmiyyət həyatında yeni siyasi və iqtisadi münasibətlərin bərqərar olması qanunvericilikdə də günün tələblərinə uyğun olan dəyişikliklərin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Bu dəyişikliklərdən biri də mülkiyyətin müxtəlif növlərinin mövcudluğuna bərabər şəraitin yaradılması prinsipidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinə uyğun olaraq, ölkəmizdə mülkiyyət plüralizminə təminat verilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 59-cu maddəsinə uyğun olaraq, hər kəsin azad sahibkarlıq hüququ tanınır. Həmin müddəyə görə hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək, təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər.

Pensiya təminatı hüququnda bu prinsiplər pensiya təminatı sferasında şəxsi və ictimai təşəbbüsün dəstəklənməsi istiqamətində dövlətin siyasətinin yürüdülməsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, hələ 23 sentyabr 1992-ci il tarixli «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun preambulasında qeyd olunur-

du ki, «Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət pensiya təminatı ilə yanaşı, müxtəlif ictimai və şəxsi pensiya təminatı sistemləri də mövcud ola bilər».

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası» bu sahədə çoxmülkiyyətçiliyin tanınması məsələsində qanunvericiliyin keçdiyi uzunmüddətli inkişaf prosesinin nəticəsi hesab edilə bilər.

Mütərəqqi haldır ki, həmin konsepsiyada «mülkiyyət formasından asılı olmayaraq pensiya təşkilatlarının fəaliyyətinə bərabər şəraitin yaradılması prinsipi» pensiya islahatlarının həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri sırasında qeyd olunmuşdur.

Konsepsiyaya uyğun olaraq, pensiya islahatı nəticəsində dövlət pensiya sistemi ilə yanaşı, qeyri-dövlət pensiya sistemi yaranacaqdır. Fikrimizcə, xüsusi mülkiyyətdə olan pensiya fondlarının yaradılması və müvafiq fəaliyyət növü xüsusi lisenziya əsasında həyata keçirilməlidir.

Dövlət işə, öz növbəsində, maddi-hüquqi, təşkilati-hüquqi və prosessual-hüquqi təminatlar vasitəsilə onların fəaliyyəti üçün normal şərait yaratmalı və onların fəaliyyətini təmin etməlidir. Bu sistemin mövcud olması işə pensiyaçıların layiqli həyat şəraitinin təmin edilməsi və «demoqrafik yükün» azalması üçün əlavə və tutarlı bir vasitədir.

Konsepsiyada qeyri-dövlət pensiya sistemi dövlət pensiya sisteminə münasibətdə əlavə sistem kimi nəzərdən keçirilir. Bu sistem ya ayrı-ayrı təşkilatların, iqtisadiyyat sahələrinin əlavə pensiya sistemi kimi, ya da vətəndaşların şəxsi pensiya sığortası formasında fəaliyyət göstərəcəkdir. İkinci hal, öz növbəsində, sığorta təşkilatlarının pensiya sığortası sahəsində fəaliyyətini stimullaşdıracaqdır və ya xüsusi mülkiyyətdə olan pensiya fondlarının yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Y.M. Çetürkin yazır ki, bir çox ölkələrdə əhalinin mühüm hissəsini pensiya ilə təmin edən əsas institutlar müəssisə, firma, peşəkar birliklərin və beynəlxalq təşkilatların işçilərinin pensiya fondlarıdır. Belə fondları, adətən, xüsusi və ya istehsal fondları adlandırırlar. Belə fondlar ən çox ABŞ-da, ən az işə dövlət sistemlərinin yaxşı inkişaf etdiyi

ölkələrdə (Məsələn, Skandinaviya ölkələri və Avstriya) yayılmışdır¹.

7. Vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının müdafiəsi prinsipi

Vətəndaşların subyektiv hüquqlarının tamlığı, toxunulmazlığı və real zəmanətliyi ölkəmizin hüquq sisteminin əsas məqsədlərindən biridir. Pensiya təminatı hüququ vətəndaşların əsas subyektiv hüquqlarından biri olduğundan, o həm konstitusiyada nəzərdə tutulmuş ümumi təminatlarla, həm də pensiya qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş spesifik təminatlarla müdafiə olunur. Pensiya hüququnda mövcud olan spesifik təminatların sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- Pensiyaların təyin edilməsinin demokratik və çevik prosedurasının müəyyən edilməsi. Bu o deməkdir ki, vətəndaşların pensiya hüquqlarının sübut ediləmsi və rəsmiləşdirilməsi proseduraları kifayət qədər sadə və asan olmalıdır. Pensiya təyin olunması üçün zəruri olan sənədlərin siyahısı elə qurulmalıdır ki, ərizəçidən kifayət qədər az sənəd tələb olunsun. Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyi bu baxımdan əsas şərtlərə cavab verir. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun 95-ci maddəsinə uyğun olaraq pensiya təyin edilməsi haqqında ərizə ərizəçi tərəfindən sonuncu iş yerinin müdiriyyətinə verilir. Zəruri sənədlərin yığılması və ərizəçinin yaşayış yeri üzrə sosial təminat orqanlarına göndərilməsi müdiriyyət tərəfindən həyata keçirilir. Öz növbəsində, sosial təminat şöbələri pensiyaların təyin edilməsi məsələləri barəsində izahat və arayış verməyə, habelə lazımi sənədlərin alınmasında ərizəçiyə köməklik göstərməyə borcludurlar. Pensiya təyin edən orqanlar pensiyaların təyin edilməsi haqqında sənədlərə onların daxil olduğu vaxtdan ən gec 10 gün keçənədək baxırlar.

- Təyin olunmuş pensiyaların pensiyaçılara çatdırılmasının ən rahat üsulunun seçilməsi. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun 101-ci maddəsinə uyğun olaraq, işləməyən pensiyaçıların pensiyaları pasport qeydiyyatından asılı olmayaraq faktiki yaşayış yeri üzrə ödənilir. 102-ci maddəyə uyğun olaraq, işləyən pensiyaçıların pensiyaları onların iş yerində ödənilir;

Pensiya təminatı hüququnun həyata keçirilməsi müddətləri müəy-

---

¹ Четыркин Е.М. Пенсионные фонды. М., 1993, с.3.

yən edilərkən pensiyaçıların mənafeyinin nəzərə alınması. «Vətəndaşların pensiya təminatı» haqqında sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 98-ci maddəsinə uyğun olaraq, pensiyalar qanunda göstərilən andan etibarən 3 ay müddətində pensiya üçün müraciət edildikdə təyin edilir. Ailə başçısı itirildikdə pensiyalar pensiya almaq hüququnun yarandığı gündən tez olmamaq şərti ilə, pensiya üçün müraciətdən əvvəlki 12 aydan çox olmayan müddət üçün təyin edilir.

Birincisi, bu prinsiplər pensiya hüquq normalarının bütövlükdə mahiyyətini özündə əks etdirəcək və həmin normaların cəmiyyətin iqtisadi əsasları ilə əlaqəsinin qurulmasına köməklik göstərəcəkdir.

İkincisi, bu prinsiplər pensiya qanunvericiliyinin gələcək inkişafını istiqamətləndirəcək və pensiya hüquq normalarının tətbiq edilməsinə əməli köməklik göstərəcəkdir.

Üçüncüsü, bu prinsiplər pensiya qanunvericiliyinin ayrı-ayrı normalarının bir sistem şəklində birləşdirilməsinin əsaslarından biri kimi çıxış edəcək.

Hüquqi prinsiplərin əhəmiyyətini göstərən alimlər qeyd edirlər ki, prinsiplər həm də hüquqyaradıcılığını, hüququn realizəsini və bütövlükdə hüquq qaydasının ideoloji vahidliyini təmin etməklə¹, həm də qanunvericiliyin konkret normalarının mənasını «daha dərinləndirən aydınlaşdırmağa imkan verir, onların təfsirində istiqamətləndirici rol oynayır»². Prinsiplər həm də mövcud qanunvericiliyin legitimliyinin meyarı kimi çıxış edərək, onun məzmununun qiymətləndirilməsi üçün də istifadə oluna bilərlər³.

---

¹ Воппенко И.И. Сущность, принципы и функции права. Учебное пособие. Волгоград, Изд.во ВолГУ, 1998, с. 35.

² Сыроватская Л.А. Трудовое право. Учебник. М., Юристы, 1998, с. 46.

³ Теория права и государства. Учебник для вузов. Под ред. Г.Н. Манова. М., БЕК, 1996, с. 172, 174.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VƏTƏNDAŞLARIN PENSİYA TƏMİNATININ NÖVLƏRİ VƏ ŞƏRTLƏRİ

3.1. Yaşa görə pensiyalar

Pensiya təminatının ən mühüm növlərindən biri olan yaşa görə pensiyalar digər pensiya növlərindən fərqli olaraq olduqca geniş əhali təbəqəsini əhatə edir. Belə ki, respublikamız üzrə 1114632 nəfər pensiyaçıdan 733857 nəfəri, yəni pensiyçıların ümumi sayının 65% yaşa görə pensiya alır¹ və bu baxımdan pensiya təminatının bu növünün həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən tədqiq edilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Pensiya təminatı sistemində mərkəzi yeri tutan yaşa görə pensiyalar 30-cu illərdən başlayaraq keçmiş SSRİ-də tətbiq edilməyə başlamışdır. Hüquq ədəbiyyatında o, əsasən «pensiya təminatının ən çox rast gəlinən növü» kimi göstərilir.² Yaşa görə pensiyalar pensiya hüquq münasibətlərini yaradan hüquqi tərkibin spəsfikliyi, pensiyanın məbləğinin müəyyən edilməsi üsulu, onun ödənilməsi qaydasından asılı olaraq pensiyanın digər növlərindən fərqlənir.

Azərbaycan Respublikasının və digər dövlətlərin (əsasən, keçmiş sosialist dövlətlərinin) pensiya qanunvericiliyində əmək pensiyasının bu növü yaşa görə pensiya adlandırılır. Lakin Rusiya Federasiyasının və əksər inkişaf etmiş dövlətlərin qanunvericiliyində isə bu, ənənəvi olaraq, «qocalığa görə pensiya» adlanır. Əgər bu məsələnin konstitusiyon əsasına baxsaq, onda görürük ki, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasında (eyni zamanda, Rusiya Federasiyasının 1993-cü il Konstitusiyasında) hər bir vətəndaşa qocalığına görə yox, müəyyən yaş həddinə çatmasına görə sosial təminatın verilməsi nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, Rusiya Federasiyasının və əksər dövlətlərin pensiya qa-

---

¹ Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. Bakı. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, s. 5.

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М., БЕК, 1997, с. 78.

nunvericiliyində pensiyanın bu növünün «qocalığa görə pensiya» adlandırılması düzgün deyil. Ona görə ki, pensiyaya çıxmaq üçün müəyyən edilmiş yaş həddi (Azərbaycan Respublikasında kişilər üçün 62, qadınlar üçün 57 yaş, Rusiya Federasiyasında isə müvafiq olaraq 60 və 55 yaş və s.) insanı tibbi və bioloji aspektdən qoca hesab etməyə əsas vermir. Hətta bəzi alimlər qoca olmayan vətəndaşların, xüsusən də qadınların qocalığa görə pensiyaçı adlandırılmasını da düzgün hesab etmirlər.¹ Böyük Sovet Ensiklopediyasında qocalıq üçün yaş həddi, şərti olaraq 65-74 yaş hesab olunur.² Herontoloqların 1963-cü ildə keçirilmiş konfransında yuxarı yaş qrupuna aid olan şəxslər isə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilmişlər:

1. 60 yaşdan 74 yaşa qədər olanlar — yaşlılar;
2. 75 yaşdan 90 yaşa qədər olanlar — qocalar;
3. 91 yaşdan yuxarı olanlar isə uzunömürlülər.

Əgər məsələyə bu aspektdən yanaşılsa, əmək pensiyasının bu növünün «qocalığa görə pensiya» adlandırılması ilə heç cür razılaşmaq olmaz.

Pensiya təminatının bu növünün «qocalığa görə pensiya» adlandırılması ilə əlaqədar olaraq Rusiyanın bəzi alimləri göstərir ki, yaş senzi təkcə qocalığa görə pensiya üçün xarakterik deyil və bəzi digər pensiyalar da bəzən müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra təyin olunur: məsələn, xidmət ili 20 ildən az olan hərbi qulluqçulara xidmət illərinə görə pensiya əgər onlar xidmətdən buraxıldıqları vaxt 45 yaşına çatıblarsa, müəyyən şərtlər daxilində təyin edilir. Ailə başçısını itirməyə görə pensiya ölkənin yaşlı ailə üzvlərinə (ata, ana, ər, arvad) o zaman ödənilir ki, onlar pensiya yaşına çatmış olsunlar. Onlara görə, bütün bunlar pensiyanın ənənəvi qaydada «qocalığa görə pensiya» adlandırılmasının səbəbi kimi çıxış edir³.

«SSRİ-də vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanun qəbul

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., Юридическая литература, 1987, с. 170.

² Белов В.Н. Аспекты трудовой деятельности пенсионеров по возрасту. В кн.: Трудоспособность пенсионеров по старости. Вопросы стимулирования и организации их труда. М., Мысль, 1975, с. 5.

³ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М., БЕК, 1997, с. 78.

edilənədək (1990-cı ilin may ayında qəbul edilən bu qanun heç qüvvəyə də minmədi), həmin pensiya «qocalığa görə pensiya» adlanırdı. Lakin həmin dövrdə bir çox xarici dövlətlərdə pensiyanın bu növünün necə adlandırılması barədə çox ciddi müzakirələr, hətta siyasi xarakterli müzakirələr aparılmışdı. Pensiyanın adının dəyişdirilməsinin tərəfdarları sübut edirlər ki, SSRİ-də pensiya yaşı çox aşağıdır və bu, sosialist cəmiyyətinin mühüm naliyyətidir. Həm də konstitusiyada göstərilir ki, hər kəsin qocalığa görə yox, yaşa görə pensiya almaq hüququ var və ən nəhayət, qoca olmayan vətəndaşları, xüsusən də qadınları qocalığa görə pensiyaçı adlandırmaq düzgün deyil¹. Bütün bunları nəzərə alaraq hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyində «yaşa görə pensiya» termininin işlədilməsi daha düzgündür.

Sosial təminat hüququnun əsasını qoymuş V.S. Andreyev pensiyanın bu növünə belə anlayış vermişdir ki, qocalığa görə pensiyalar müəyyən yaş həddinə çatmış və müəyyən müddət ictimai faydalı fəaliyyətlə məşğul olmuş şəxslərə onların əvvəlki qazançına mütənasib məbləğdə ömürlük təyin olunan və əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün formalaşmış fondlardan verilən alimentar xarakterli aylıq ödəmələrdir².

Göründüyü kimi, bu anlayışa yaşa görə pensiyalar üçün spesifik olan əlamətlər də daxil edilmişdir. Məsələn: a) pensiyanın ömürlük təyin edilməsi; b) müəyyən əmək stajına malik olmaq; v) qanunla müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmaq. Lakin bu gün qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyini təhlil edərkən görünür ki, cəmiyyətin iqtisadi və siyasi həyatında baş verən köklü dəyişikliklər yaşa görə pensiyaların mahiyyətini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Belə ki, onun alimentar, yəni əvəzsiz maddi yardım xarakteri daşması öz əhəmiyyətini itirmiş və artıq pensiyanın bu növünə olan hüquq vətəndaşın sığorta haqqı ödəməsi, yəni sığorta stajı əsasında yaranır.

Yaşa görə pensiyaların isə müasir pensiya qanunvericiliyi baxımından aşağıdakı spesifik əlamətlərini qeyd etmək olar. Birincisi, bu pensiyalar ömürlük təyin olunur. İkincisi, pensiya almaq hüququ müvafiq əmək (sığorta) stajı ilə şərtləndirilir. Üçüncüsü, pensiya yalnız qanun-

---

¹ Yenə orada, s. 78.

² Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., 1987, с. 170.

la müəyyən edilmiş yaş həddinə çatan şəxslərə təyin olunur.

Beləliklə, yaşa görə əmək pensiyasına dövlət sosial müdafiə fondunun vəsaitləri hesabına keçmiş əmək haqqına proporsional məbləğdə verilən, qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatan və zəruri əmək (sığorta) stajına malik olan şəxslərə ömürlük təyin edilən və aylıq pul formasında verilən ödəniş kimi anlayış vermək olar.

Artıq qeyd olunduğu kimi, əməklə və digər fəaliyyətlə əlaqədar olaraq müəyyən edilən pensiyalar və belə fəaliyyətlə bağlı olmayan pensiyalar fərqləndirilir. Müvafiq olaraq, yaşa görə əmək (və ya sığorta) pensiyası və yaşa görə sosial pensiyalar fərqləndirilir.

Yaşa görə əmək pensiyası müəyyən yaşa çatmaqla və müvafiq əmək (sığorta) stajının olması ilə əlaqədar olaraq təyin edilən pensiyadır. Yaşa görə sosial pensiyanın təyin edilməsi üçün isə yalnız müəyyən yaş həddinə çatma tələb olunur və bu zaman əmək (sığorta) stajı hüquqi cəhətdən heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Yaşa görə pensiya əsasında digər pensiyaların parametrləri, xüsusən də onların məbləği müəyyən edilir. Buna görə də onu hüquq ədəbiyyatında «əsas» pensiya adlandırırlar¹.

Respublikamızın pensiya qanunvericiliyi baxımından, yaşa görə pensiya üçün tələb olunan yaş həddinə, əsasən, iki şərt təsir göstərir: insanın şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən bəzi göstəricilər və işin yerinə yetirildiyi əmək şəraiti. Bu göstəricilər ümumi pensiya yaşının, bəzi hallarda isə əmək (sığorta) stajının müddətinin aşağı salınması üçün əsas rolunu oynayır. Hal-hazırda qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyində ümumi pensiya yaşını aşağı salınmağa imkan verən bu iki hal hələ də saxlanılır. Lakin xarici ölkələrdə ümumi pensiya yaşının azaldılması üçün belə əsaslar tətbiq olunmur.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunda təsbit olunmuş yaşa görə pensiyaların təyin olunması şərtlərini əsas götürərək, onun növlərinin təsnifatını aşağıdakı kimi aparmaq olar: 1) ümumi əsaslarla yaşa görə əmək pensiyaları; 2) güzəştli əsaslarla yaşa görə əmək pensiyaları.

Ümumi əsaslarla yaşa görə əmək pensiyası aşağıdakı şəxslərə təyin olunur: 62 yaşına çatan, əmək (sığorta) stajı 25 il olan kişilərə və

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 215.

57 yaşına çatan, əmək (sığorta) stajı 20 il olan qadınlara (pensiya yaşı 2000-ci il avqust ayının 1-dən etibarən kişilər üçün 62, qadınlar üçün 57 yaş müəyyən edilmişdir).

Respublikamızın pensiya qanunvericiliyi ilə yaşa görə pensiyaya çıxmaq üçün müəyyən olunmuş pensiya yaşı həddi aşağıdır mı? Axı, xarici ölkələrin əksəriyyətində (MDB dövlətlərinin bəziləri və İtaliya istisna olmaqla) pensiya yaşı həm yuxarı, həm də kişi və qadınlar üçün eyni yaş həddində müəyyən edilir (Bax: Əlavə № 1).

Respublikamızda yaşa görə pensiya almaq üçün müəyyən edilən yaş həddini artırmaq üçün əsas vardır mı? Belə bir sualın qoyulması heç də təsadüfi deyildir. Belə ki, pensiyaya çıxmaq üçün müəyyən olunmuş yaş artırmaqla pensiya sistemində olan «iqtisadi ağırlığı» aradan qaldırmaq olmaz. Bundan əlavə, pensiya yaşının artırılmasını həm də son illərdə pensiya sistemində maliyyə ağırlığının artması, doğumun azalması, pensiya yaşınadək olan vətəndaşların (gənələrin) sayının azalması (çünki pensiyanın verilməsi üçün vəsaitlər onların ödədikləri sığorta haqları hesabına həyata keçirilir), o cümlədən əmək qabiliyyətli əhali arasında işləyənlərin sayının aşağı düşməsi ilə əlaqələndirirlər. Lakin bunu pensiya yaşlı əhəlinin çox yaşaması ilə əlaqələndirmək olmaz. Beləliklə, pensiya sisteminin iqtisadi ağırlığını pensiya yaşının artırılması hesabına zəiflədilməsi ilə problem həll edilə bilməz. Bu, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu deyildir. Belə bir sosial cəhətdən gərgin vəziyyətdə yaş həddinin artırılması yalnız müvəqqəti olaraq pensiya ağırlığını yüngülləşdirə bilər. Çıxış yolu isə, fikrimizə, pensiya ağırlığının artmasını obyektiv olaraq doğuran sosial iqtisadi səbəblərin tezliklə aradan qaldırılmasıdır. Pensiya yaşının artırılmasını nəzərdə tutan imperativ norma elə bir şərait yarada bilər ki, vətəndaşların çoxu ölkədə orta yaş həddinin azalması ilə əlaqədar olaraq pensiya hüququnu realizə edə bilməsin. Pensiya yaşının artırılması ideyasının isə həyata keçirilməsi, fikrimizə, gələcəyə aiddir. Onun həyata keçirilməsi iki-üç nəslin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması şəraitində və həm də digər ölkələrin praktikasındakı olduğu kimi, hər gələn il üçün bir neçə ay qaldırmaqla aparılmalıdır.

Respublikamızın pensiya üzrə mütəxəssisləri bu məsələ ilə əlaqədar düzgün olaraq respublikamızda mövcud olan demografik vəziyyəti əsas götürərək göstərirlər ki, hazırda pensiya alanların 59,5 faizini qadınlar təşkil edir. 2003-cü ilədək isə ümumi əsaslarla ilk dəfə yaşa gö-

rə pensiya təyinatı aparılanların sırasında qadınların xüsusi çəkisinin azlıq təşkil edəcəyi gözlənilir. Bu da həmin müddətdə 57 yaşına çatmış qadınların təvəllüd tarixinin müharibə illərinə (1941-1945-ci illər) təsadüf etməsi ilə əlaqədardır. Eyni səbəbdən, 2003-2008-ci illərdə ümumi əsaslarla yaşa görə pensiya təyinatı aparılan kişilərin sayının kəskin şəkildə azalacağı gözlənilir. Hazırkı vəziyyətlə müqayisədə, 2003-cü ildən başlayaraq ümumi əsaslarla yaşa görə pensiya təyinatı aparılan qadınların sayı bir neçə dəfə çoxalacaqdır. Hesablamalar göstərir ki, 2010-cu ildə 2000-ci illə müqayisədə ilk dəfə ümumi əsaslarla yaşa görə pensiya təyin olunanların sayı bir neçə dəfə artacaqdır. Bu fikirlə də razılaşmamaq olmur ki, respublikamızda yaşa görə pensiya təyin olunması üçün qadınların yaş həddi dəyişilməz qalarsa, 2015-ci ildən sonra pensiya ödənilməsində ciddi problemlər yaranacaqdır.¹

Eyni zamanda, göstərmək lazımdır ki, respublikamızın hazırkı pensiya qanunvericiliyinə görə, qadınlar üçün ümumi pensiya yaşı kişilər üçün müəyyən edilmiş yaşdan beş il aşağıdır. Ümumi pensiya yaşının cinslərə görə fərqli müəyyən edilməsi keçmiş SSRİ dövlətinin xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlı idi. Bu, sanki bir adət halını almış və indiyədək respublikamızda yaşa görə pensiya təminatının tətbiqində də həmin qaydaya riayət olunur. Qeyd edək ki, pensiya yaşının cinslərə görə diferensiasiyası, demək olar ki, inkişaf etmiş ölkələrin heç birində tətbiq olunmur. Yəni xarici ölkələrdə pensiya yaşı kişilər və qadınlar üçün eynidir. Başqa sözlə, qadınlar yaşa görə pensiyaya çıxmaq üçün yaş senzi ilə bağlı heç bir üstünlüyə malik deyillər. Əgər məcburi pensiya sığortasında sığorta olunanların hüquq bərabərliyi prinsipindən çıxış etsək, onda pensiya yaşında fərqin müəyyən edilməsi yolverilməzdir: hamı bərabər əsaslarla özünə pensiya «qazanır». Həm də qadınlar kişilərə nisbətən çox yaşayırlar və onların pensiyada olma müddəti də daha uzundur. Belə ki, hazırda respublika üzrə orta ömürlük müddəti 71,6 yaş, kişilərdə 68,1 yaş, qadınlarda isə 75 yaş təşkil edir. Lakin qadınlar üçün aşağı pensiya yaşının tətbiqinin və onun belə də saxlanmasının məqsəduyğunluğunu izah etmək üçün çoxlu ümumbəşəri əsaslar da göstərilir (ilk növbədə, qadının analıq funksiyasını yerinə yetirməsi, uşaqların tərbiyə olunmasında və ev təsərrüfatının aparılmasın-

---

¹ İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğ R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiqi problemləri, Bakı, «Qanun», 2001, s. 97-98.

da onların üzərinə böyük ağırlığın düşməsi və s.). Fikrimizcə, bu-günkü gərgin sosial-iqtisadi şəraitdə qadınlar və kişilər üçün pensiya yaşının bərabərləşdirilməsi çətin ki, geniş əhali təbəqəsi tərəfindən qəbul olunsun. Lakin bu proses tədricən həyata keçirilməlidir. Bu zaman bəzi müəlliflərlə razılaşıaraq hesab edirik ki, 2015-ci ilədək, yəni pensiya təminatı sistemində demoqrafik problemlərlə əlaqədar olaraq yaranacaq problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə məcburi pensiya sığortası üzrə yaşa görə əmək pensiyasının təyin olunması üçün qadın-ların da yaş həddinin kişilərlə bərabərləşdirilməsi, yəni 62 yaşa çatdı-rılması məqsədmüvafiqdir¹. Lakin 25 yanvar 2001-ci ildən üzvü ol-duğumuz dünyanın nüfuzlu təşkilatı olan Avropa Şurasının Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi əsasında Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikaları ilə əməkdaşlıq proqramı çərçivəsində hazırlanmış «Cənubi Qafqaz regionu üçün sosial təminat sahəsində nümunəvi Əsasnamə»də isə pensiya yaşının hər iki cins üçün 65 yaşa çatdı-rılması təklif olunur². Lakin respublikamızda rəsmi statistikaya görə orta ömürlük müddətinin 71,6 yaş, kişilər üçün 68,1 yaş, qadınlar üçün isə 75 yaş olmasını (qeyri-rəsmi statistikaya görə isə bunlar olduqca aşağıdır) nəzərə alsaq, bu təkliflə heç cür razılaşımaq olmaz. Ona görə ki, orta ömür müddəti baxımından pensiya təyin olunduqdan sonra ki-şilər pensiya təminatına olan hüquqlarını cəmi 3 il, qadınlar isə 10 il ərzində reallaşdıracaqlar. 1№-li Əlavədən görüldüyü kimi, ayrı-ayrı dövlətlərdə demoqrafik vəziyyət nəzərə alınmaqla müxtəlif pensiya yaşları müəyyən edilir. Məsələn, pensiya yaşının həm kişilər, həm də qadınlar üçün 65 yaş müəyyən edildiyi Almaniyada orta ömür səviy-yəsi kişilər üçün 79 yaş, qadınlar üçün 83,5 yaş həddindədir³. Buna görə də Almaniya üçün 65 yaş normal pensiya yaşı hesab edilməlidir. Respublikamızda isə əhalinin çox erkən qocalması və əmək qabiliyyə-tinin itirilməsi baxımından pensiya yaşı həddinin 62 yaşdan da yuxarı artırılması məqsədmüvafiq deyildir. Bunu, eyni zamanda, respublika-mızın demoqrafik problemlərini araşdıran alimlərin fikri ilə əlaqələn-

---

¹ Yenə orada, s. 98.

² Типовые положения в области социального обеспечения для южно-кавказского региона. Страсбург, 2002, с. 19.

³ Обзор законодательств по труду и социальному обеспечению. Министерство труда и социального порядка Германии. М., 1995, с. 3.

dirmək olar. Belə ki, onlar 1990-cı illə müqayisədə ildə əhalinin ümumi tərkibində əmək qabiliyyətli yaşdan aşağı olanların xüsusi çəkisi 31,5%-dən 34%-ə qədər, əmək qabiliyyətli yaşda olanların xüsusi çəkisinin 54,8%-dən 54,1%-ə qədər azaldığı halda, əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı yaşlıların xüsusi çəkisi 10,5%-dən 11,2%-ə qədər artdığını və nəticədə əhalinin daha tez qocalması prosesinin getdiyini göstərirdilər¹.

Ümumi əsaslarla yaşa görə əmək pensiyaları pensiya yaşına çatmış və eyni zamanda müəyyən əmək (sığorta) stajına malik olan vətəndaşlara təyin olunur. Pensiya qanunvericiliyi yenə də əvvəlki ənənəni özündə saxlamışdır: qadınlar üçün nəinki pensiya yaşında, eyni zamanda, yaşa görə pensiyanın verilməsi üçün zəruri olan əmək (sığorta) stajında da beş il aşağı hədd müəyyən etmişdir.

Deməli, yaşa görə əmək pensiyası hüququnu müəyyən edən mürəkkəb hüquqi tərkibin digər bir elementini əmək stajı (sığorta) təşkil edir.

Əmək (sığorta) stajı dedikdə, vətəndaşların sosial təminat sahəsində hüquqlarının bağlı olduğu əmək, digər əvəzli və ya əvəzsiz ictimai-faydalı fəaliyyətin, habelə qanunda göstərilən digər vaxt dövrlərinin ümumiləşdirilmiş müddəti başa düşülür.² Müasir hüquq ədəbiyyatlarında əmək stajının əsasən aşağıdakı növləri göstərilir: ümumi, xüsusi, fasiləsiz əmək stajı və sığorta stajı³.

Yaşa görə əmək pensiyalarının təyin edilməsi zamanı isə ancaq ümumi və xüsusi əmək (sığorta) stajları əsas hüquqi faktlar kimi çıxış

---

¹ Quliyev C. Sosial-iqtisadi inkişaf və demoqrafik proseslər. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, 1999, s. 49; Həsənova L. Azərbaycan əhalisinin demoqrafik qocalmasına dair (siyahıyaalma materialları üzrə). Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. 3//4 Bakı, 1999, s. 168-172; Həsənova L. Şimali Azərbaycan əhalisi XX yüzilin sonlarında. Azərbaycan EA Fəlsəfə və hüquq institutu. Sosial-siyasi fəlsəfə problemləri (toplu), Bakı, 1999, s. 368-373.

² Əliyev M.N. Əmək stajı və onun pensiya təminatında hüquqi əhəmiyyəti. Bakı, «Qanun», 2000, s. 6.

³ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Учебно-справочное пособие. М., 1997, с. 75; Буянова М.О., Кондратьева З.А., Кобзева С.И. Право социального обеспечения. Учебное пособие. Особенная часть. М., 1997, с.3; Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Tədris-metodiki vəsait. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s. 54.

edir.

Pensiya təyin edilməsi üçün müəyyən stajın tələb olunduğu hallarda vətəndaşların başqa dövlətlərin ərazisində iş dövrü, həmin dövlətlərlə bağlanmış sazişlərdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna sosial sığorta ayırmaları keçirildikdə əmək (sığorta) stajına daxil edilir. Ümumiyyətlə, əmək stajı, onun növləri, hesablanması və sübut edilməsi qaydası, inkişaf perspektivləri və pensiya təminatında əhəmiyyəti məsələləri geniş şəkildə başqa ədəbiyyatlarda¹ göstəriləyinə görə hesab edirik ki, bu məsələnin geniş şəkildə tədqiqinə ehtiyac yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının pensiya islahatı konsepsiyası əsasında pensiya islahatının geniş şəkildə həyata keçirilməsi və «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanunun qəbul edilməsi yaxın gələcəkdə əmək (sığorta) stajının hüquqi fakt kimi tam şəkildə sığorta stajı ilə əvəz ediləcəyini sübut edir.

Sığorta stajına isə əmək pensiyasına olan hüquq müəyyən edilərkən nəzərə alınan və DSMF-ə sığorta haqlarının ödənilməsi iş və ya digər fəaliyyət dövrlərinin, habelə bir sıra digər dövrlərin cəmlənmiş müddəti kimi anlayış vermək olar. Hesab edirik ki, yaşa görə əmək pensiyalarının təyin edilməsi üçün ən azı 5 il sığorta stajı tələb edilməlidir. «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanun əsasında sığorta stajına daxil olan dövrləri iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa DSMF-ə sığorta haqlarının ödənilməsi iş və digər fəaliyyət dövrləri daxildir. İkinci qrupa isə sığorta haqqı ödənilməsə də, sığorta stajına daxil edilən dövrlər aiddir. Sığorta stajı bu iki dövrün ümumi, cəmləndirilmiş davamiyyətidir. Hesab edirik ki, bir sıra dövrlər də cəmiyyət üçün faydalı fəaliyyət dövrləri olduğu üçün mütləq sığorta stajına daxil olmalıdır və həmin dövrlər üçün sığorta haqqı bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxsin xeyrinə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilməlidir. Məsələn, qadının uşaqlara qulluq etdiyi dövr, həqiqi hərbi xidmətdə olma dövrü, I qrup əlillərə qulluq etmə dövrü və s.

---

¹ Əliyev M.N. Əmək stajı və onun pensiya təminatında hüquqi əhəmiyyəti. Bakı, «Qanun», 2000, s. 65.

Yaşa görə əmək pensiyalarının ikinci növü kimi çıxış edən güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyaları isə, öz növbəsində, iki növə bölünür:

- 1) əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyaları;
- 2) əmək şəraiti ilə əlaqədar olmayan güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyaları.

Mövcud pensiya qanunvericiliyində yaşa görə əmək pensiyaları sahəsindəki güzəştlər ümumi pensiya yaşının və əmək stajının müddətinin azaldılması ilə bağlıdır. Əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyalarını iki qrupa bölmək olar: birincisi, xüsusilə ağır əmək şəraiti ilə əlaqədar təyin edilən güzəştli pensiyalar; ikincisi, ağır əmək şəraiti ilə əlaqədar təyin edilən güzəştli pensiyalar. Güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiyaların təyin olunması zamanı «Güzəştli şərtlərlə pensiyaya hüquq verən istehsalatların, sexlərin, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin 1 və 2 saylı Siyahıları»na istinad olunur. Həmin Siyahılar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 iyun 1993-cü il tarixli 320 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş və 01 iyul 1993-cü ildən etibarən tətbiq edilir.

Fikrimizcə, pensiya təminatı sahəsində həyata keçirilən islahatlar zamanı güzəştlərin sayının azaldılması və ya onların professional pensiya sistemində aid edilməsi daha məqsədomüvafiq olardı. Sosial təminat sahəsinin mütəxəssisləri göstərirlər ki, bu məqsədlə istehsal mühtinin və əmək prosesinin zərərli faktorlarının mövcud normativləri yoxlanılmalı və onların nəticələri üzrə güzəştli pensiya almaq hüququnun yaranmasına imkan verən iş, peşə və vəzifələr üçün yeni meyarlar işlənib hazırlanmalıdır¹. İlk məlumatlara görə, yeni meyarların tətbiqi nəzərdə tutulmuş pensiya güzəştlərini 30-35% azaltmağa və onların fəaliyyət dairəsini obyektiv olaraq müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Keçid dövründə dövlət pensiya təminatı üzrə güzəştlər yalnız o istehsal sahələrinə tətbiq edilməlidir ki, həmin sahələrdə zərərli əmək şəraitini (və ya insanın sağlamlığı üçün təhlükə) elmi-texniki inkişafdan asılı olmayaraq aradan qaldırmaq olmur.

Pensiya qanunvericiliyinə əsasən əmək şəraiti ilə əlaqədar olma-

---

¹ Qasımov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ. Bakı, «Digesta», 2001, s. 128; 129.

yan güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiyalar isə çoxuşaqlı qadınlara və kor vətəndaşlara (I qrup gözdən əlillərə), eləcə də hipofiznanizmi xəstəliyinə tutulan şəxslər (liliputlar) və mütənəsibliyi pozulmuş cırdanboylara təqdim edilir.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 14-cü maddəsinə görə, çoxuşaqlı ana dedikdə, 3 və daha çox uşaq doğub 8 yaşınadək tərbiyə etmiş qadınlar başa düşülür. Keçmiş SSRİ qanunvericiliyinə görə 5 və daha çox uşaq doğub, onları 8 yaşınadək tərbiyə etmiş qadınlar çoxuşaqlı ana hesab olunurdular¹. Həmin qanuna görə, 3 və daha çox uşaq doğan və onları 8 yaşınadək tərbiyə edən qadınlar 51 yaşında pensiyaya çıxmaq hüququ əldə edirlər. Lakin bu güzəştin doğum səviyyəsinin artmasına əlverişli təsir göstərməsi barədə heç bir dəqiq məlumat yoxdur. Buna görə də belə normaları valideynlərin davranışına təsir göstərə bilən vasitələrə aid etməyən mütəxəssislərin mövqeyi ilə razılaşmaq lazımdır.² Uşaq doğulduqdan dərhal sonra və uşaqların 16 yaşına qədər tərbiyəsi dövründə ailəyə uşaqlar üçün məbləğləri yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılmaq şərti ilə birdəfəlik və aylıq müavinətlər ödənilməklə maddi yardımın göstərilməsi daha effektiv vasitə hesab edilməlidir.

I qrup gözdən əlillər üçün pensiya yaşının azaldılması 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununun 15-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur və yaşa görə pensiyanın əlilliyə görə pensiyaya nisibətdə daha yüksək məbləğdə təyin olunduğu həmin dövr üçün aktual idi. Fikrimizcə, maddi vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə bu zaman pensiya yaşının azaldılması ideyası o qədər də əsaslı deyil. Belə ki, əlilliyə görə pensiyalar əlillərin xüsusi tələbatlarını təmin etməyə imkan verə biləcək məbləğdə hesablanmalıdır. Ona görə ki, əlillərin tələbatları adi sağlamlıq vəziyyətində olan yaşa görə pensiyaya çıxmış şəxslərə münasibətdə həmişə çoxdur.

Ümumiyyətlə, pensiyaların məbləği, onun hesablanması qaydası və pensiyaların səviyyəsi məsələləri digər fəsilərdə geniş araşdırıldığına görə, hazırda ancaq yaşa görə pensiyalarla sosial pensiyaların məbləğləri arasında nisbət, yaşa görə pensiyaların minimum və maksimum

¹ Mürşüdoğ R.İ. Yaşa görə imtiyazlı pensiyalar. Bakı, «Ozan», 1996, s. 31.

² Захаров М.И., Тучкова Э.Г. Социальное обеспечение и обслуживание пенсионеров. М., 1988, с. 61.

məbləgləri məsələlərinə diqqət yetiriləcəkdir. Göstərmək lazımdır ki, yaşa görə əmək pensiyaları ilə sosial pensiyaların məbləgləri arasındakı fərq nisbət faizi ilə götürüldükdə 10% fərqi olması olduqca azdır və bu sosial ədalət prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Hətta bir vaxtlar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 oktyabr 2000-ci il tarixli «Sosial pensiyaçılara dövlət yardımının artırılması haqqında» sərəncamı əsasında sosial pensiyaların üzərinə 10.000 manat məbləğində əlavə müavinətin hesablanması nəticəsində sosial pensiyaçılara ödənilən məbləğlə yaşa görə əmək pensiyalarının məbləği arasında uyğunsuzluq yaranmış və əmək (sığorta) stajı olmayanlara ödənilən sosial pensiyanın miqdarı daha yüksək olmuşdur. Bu vəziyyət isə pensiya təminatının ümumi prinsiplərinə tamamilə zidd xarakter daşıyırdı. Ona görə ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunda göstərilmişdir ki, tam olmayan əmək (sığorta) stajı əsasında əmək pensiyasına hüququ olan şəxslərin pensiyasının minimum miqdarı həmin növ sosial pensiyadan az ola bilməz. Lakin sonralar pensiyaların məbləgləri arasındakı bu uyğunsuzluq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunmasının təmin edilməsi haqqında» fərmanı ilə aradan qaldırılmışdır.

Yaşa görə əmək pensiyasının minimum məbləği pensiyanın elə məbləğidir ki, əgər əmək (sığorta) stajı tam pensiyanın təyin olunması üçün tələb olunan qədərdirsə, bu məbləğdən aşağı pensiya təyin oluna bilməz. Yaşa görə əmək pensiyasının minimum məbləği pensiyanın hansı əsaslara görə (ümumi əsaslarla, əməyin xüsusi şəraiti ilə əlaqədar olaraq güzəştli əsaslarla) müəyyən edilməsindən asılı olmayaraq eynidir.

Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyində yaşa görə əmək pensiyasının minimum məbləği «əsas» hesab olunur və onun əsasında aşağıdakılar müəyyən edilir: birinci, bütün digər pensiya növlərinin minimum məbləgləri; ikinci, yaşa görə pensiyanın maksimum məbləği və bütün digər növ pensiyaların maksimum məbləgləri; üçüncü, pensiyalara edilən əlavələr, o cümlədən pensiyanın artırılması; dördüncü, sosial pensiyaların məbləgləri.

Bütün bu əlamətlər pensiya sistemində yaşa görə pensiyanın minimum məbləğinin əhəmiyyətini müəyyən edir. Pensiya təminatı sisteminin və müvafiq olaraq maddi təminat səviyyəsinin son nəticədə ya-

şa görə pensiyanın qanunla müəyyən edilmiş minimum məbləği olması barədə nəticə çıxarmaq heç də səhv olmazdı. Yaşa görə əmək pensiyasının minimal səviyyəsi öz məqsədli təyinatına görə yaşlı insanın minimum həyati tələbatlarını ödəməli və onun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş layiqli həyat şəraitini təmin etməlidir.

Hal-hazırda yaşa görə əmək pensiyasının minimum məbləği (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli fərmanı ilə işləməyən əmək pensiyaçılarına pensiyaların minimum məbləği 70 min manata çatdırılmışdır) insan həyatı üçün zəruri olan ərzaq məhsullarının (istehlak səbətinin) minimum dəyərindən aşağıdır. O, hətta kompensasiyaların maksimum məbləği nəzərə alınmaqla da bu dəyərdən aşağı olur. Aydınadır ki, minimum pensiyanın belə səviyyəsi yaşlı şəxsin layiqli həyat səviyyəsini təmin edə bilməz.

Yaşa görə əmək pensiyasının maksimum məbləği pensiyanın elə maksimum məbləğidir ki, əgər əmək (sığorta) stajı pensiyanın təyin olunması üçün tələb olunan müddətə bərabədirsə, bu məbləğdən artıq pensiya təyin oluna bilməz.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun yaşa görə əmək pensiyasının maksimum məbləğini bu pensiyanın minimum məbləyinə münasibətdə müəyyən etməklə onun iki səviyyəsini nəzərdə tutur: ümumi əsaslarla yaşa görə pensiyalar üçün və yeraltı işlərlə, zərərli əmək şəraiti ilə əlaqədar olan işlərlə, isti sexlərdə olan işlərlə əlaqədar olan yaşa görə pensiyalar üçün.

Yaşa görə əmək pensiyasının maksimum məbləği yaşlı insanın tələbatlarının ödənilməsinə və pensiya dövründə onun kifayət qədər yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə yönəlməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq belə məbləğdə pensiya o vətəndaşlara təyin olunur ki, onlar maksimum sığorta stajına (təxminən, 35-40 il) malik olsunlar. Belə staja işə, əsasən, peşəkar işçilər, mühəndislər və yüksək ixtisaslı digər işçilər, dövlət aparatının qulluqçuları malik olurlar.

Hal-hazırda respublikamızın pensiya qanunvericiliyi baxımından yaşa görə pensiyaların məbləği ilə əlaqədar olaraq göstərə bilərik ki, yaşa görə pensiyaların məbləğinin müəyyən edilməsi üçün əsas götürülən orta aylıq əmək haqqının maksimum məbləği əsassız olaraq məhdudlaşdırıldığı üçün Konstitusiyada təsbit edilmiş insanların layiqli

li həyat şəraitini təmin edəcək səviyyəyə cavab vermir. Belə ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 78-ci maddəsinə görə pensiyanın hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının maksimum məbləği Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin respublika üzrə pensiya hesablanması üçün təsdiq etdiyi orta aylıq əmək haqqından çox ola bilməz. Respublika üzrə pensiyaların hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 iyul 1998-ci il tarixli 159 №-li qərarı ilə 60 min manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Əslində, mütəmadi olaraq pensiya hesablanması üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləği dəyişdirilməli olduğu halda, onun məbləğinin ötən altı il ərzində dəyişilməz qalması pensiyaların məbləğinin minimum səviyyəsinə – yəni onun istehlak dəyərinə çox mənfi təsir göstərir.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 22-ci maddəsinə görə, yaşa görə pensiyalar ömürlük təyin edilir. Bu heç də o demək deyil ki, pensiyaçı bu pensiyadan başqa pensiyaya keçə bilməz. Yaşa görə əmək pensiyasının ömürlük təyin edilməsi o deməkdir ki, həmin pensiya pensiyaçının qalan bütün ömrü üçün təyin edilir. Lakin həmin qanunun 23-cü maddəsinə görə, işləyən pensiyaçılara pensiyalar himayəsində olanlar və qulluğa görə əlavələr nəzərə alınmadan 50% məbləğində ödənilir. Professor M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova haqlı olaraq göstərir ki, pensiyanın ödənilməsinə sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlir, pensiyaçının əldə etdiyi başqa gəlirlər (uduş və əmanətlər üzrə faizlər və s.) də heç bir təsir göstərə bilməz¹. Hesab edirik ki, pensiyaçının hansı fəaliyyətlə məşğul olmasından və hansı miqdarda gəlir əldə etməsindən asılı olmayaraq, pensiya tam məbləğdə ödənilməlidir.

Hazırda yaşa görə pensiyaların məbləğinə edilən müxtəlif əlavələr çox vaxt müavinət kimi göstərilir və bu pensiyaların verilməsi məqsədinə zidd xarakter daşıyır. Ona görə ki, sosial təminat hüququnda pensiya təminatı və sosial müavinət ayrı-ayrı institutlar olmaqla, bir-birindən aşağıdakı əsaslara görə fərqlənilirlər.

Birincisi, ödənilmə əsaslarına görə — pensiya həmişə uzun

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий в Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М., 1997, с. 43.

müddətə ödənilməyi halda, müavinət aylıq, vaxtaşırı, bəzi hallarda isə birdəfəlik ödənilir.

İkincisi, təyin olunma məqsədinə görə — müavinət almaq hüququ vətəndaşın əmək fəaliyyəti ilə bağlı ola bilər (məsələn, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə, hamiləliyə və doğuşa görə müavinətlər) və ya belə fəaliyyətdən asılı olmaya da bilər (işsizlik müavinəti). Bəzi hallarda müavinət itirilmiş əmək haqqını bərpa etmək məqsədini daşıyır və onun məbləği əmək haqqı ilə ölçülür, digər hallarda isə müavinət olavə maddi yardım rolu oynayır və qəti məbləğlə müəyyən olunur (məsələn, uşağın doğulması ilə əlaqədar ödənilən müavinətlər). Pensiyanın məqsədi isə tamam başqadır, o, əmək fəaliyyətini dayandırmış vətəndaşların yaşayışına təminat verən yeganə mənbədir.

Üçüncüsü, subyektlərə görə — pensiya, əsasən, işləməyən vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulur, müavinətlər isə hamıya, həm işləyənlərə, həm işləməyənlərə, həm də pensiyaçılara ödənilir.

Buna görə də pensiyaların üzərinə edilən əlavələrin müavinət şəklində təqdim edilməsi nə hüquqi cəhətdən, nə də onların təyinatı nöqtəy-nəzərindən düzgün deyil və pensiya islahatı zamanı bu ziddiyyətlər aradan qaldırılmalıdır.

3.2. Əlilliyə görə pensiyalar

İstənilən cəmiyyətdə sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslər içərisində əlillər xüsusi yer tuturlar. Onların sosial müdafiəsi isə dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Respublikamızda dövlət müstəqilliyinin əldə etdiyi ilk dövrlərdə qəbul edilmiş «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanun dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində digər vətəndaşlar kimi əlillərə də bərabər imkanlar yaradılmasına təminat verməyi nəzərdə tutur. Lakin belə bir şəraitin yaradılması hər şeydən əvvəl, əlillərin fiziki və xəstəlikdən doğan qüsurlarının aradan qaldırılması yolu ilə normal həyat fəaliyyətinin bərpa edilməsi, əlillərin tibbi bərpası, onların tərbiyəsi, təhsili, peşə hazırlığı, məşğulluğu, sosial infrastruktur obyektlərində onlara münasib şərait və şərtlərin təmin edilməsi, maddi, sosial-məişət və tibbi təminatın bütün növlərinin tətbiqi, habelə bütün vətəndaşlar ki-

mi, onların da ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququnun realizəsi üçün lazımı şərtlərin yerinə yetirilməsini zəruri edir.

Bütün bunlarla yanaşı, göstərmək lazımdır ki, əlillərin sosial müdafiəsi sistemində əsas və mərkəzi yerlərdən birini əlillərin pensiya təminatı tutur. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna əsasən, əmək və sosial pensiyaların əsas növü kimi əlilliyə görə pensiya çıxış edir. Bu baxımdan, əlilliyə görə pensiyanın nəzəri və praktiki məsələlərini araşdırmaq, əlilliyə görə pensiya təminatı sistemində islahatlarla əlaqədar onun gələcək inkişaf perspektivlərinə dair təkliflər vermək olduqca zəruri və vacibdir.

Əlilliyə görə pensiyanın hüquqi tənzi mi məsələsi tədqiq edilməzdən ilk öncə əlilliyin anlayışı, onun səbəbləri, qrupları və hüquqi əhəmiyyətinin araşdırılması daha məqsədomüvafiq olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyində «əlillik» barəsində vahid anlayış yoxdur. «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanuna görə, əlillik dedikdə, anadangəlmə, xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və ya fiziki qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxs başa düşülür. Həmin qanunda verilən anlayışa görə, əlillik həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və sosial yardıma ehtiyacın yaranması ilə əlaqələndirilir. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda isə əlillik əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə əlaqələndirilmişdir. Belə ki, həmin qanunun 24-cü maddəsinə əsasən, əlillik dedikdə, orqanizmin funksiyasının pozulması ilə əlaqədar olaraq səhhətin pisləşməsi nəticəsində əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsi başa düşülür. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmiş «Əlillərin peşə reabilitasiyası və məşğulluğu haqqında» 159 №-li Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən isə «əlil» termini münasib işi almaq, saxlamaq və xidmət üzrə lazımı qaydada təsdiq olunmuş fiziki və ya psixoloji qüsurlarla əlaqədar olaraq hərəkət etmək imkanları xeyli məhdud olan şəxsləri ifadə edir. Fikrimizcə, əlilliyin baş verməsi səbəblərini, onun sosial yardıma ehtiyacının olması, həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması və s. parametrləri özündə əks etdirdiyinə görə, «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanunda əlilliyə verilən anlayış daha düzgündür. Eyni zamanda, əlilli-

yə verilmiş digər anlayışlardan fərqli olaraq, burada əlillik əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsi ilə deyil, bütövlükdə həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması ilə əlaqələndirilməlidir. Həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması dedikdə isə, şəxsin özünəxidmət, müstəqil hərəkət etmə, səmtlənmə, ünsiyyətə girmə, öz hərəkətlərinə nəzarət etmə, öyrənmə və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olma qabiliyyətinin və imkanlarının tam və ya qismən itirilməsi başa düşülür.

Əlilliyin qrupları, səbəbləri və müddəti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 19 avqust tarixli 93 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Tibbi sosial ekspert komissiyaları haqqında» Əsasnaməyə uyğun olaraq, tibbi sosial ekspert komissiyaları tərəfindən müəyyən olunur. Tibbi sosial ekspert komissiyasının anadangəlmə xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və fiziki qüsurlar nəticəsində fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxsi ekspert müayinəsindən keçirdikdən sonra qəbul etdiyi rəy əlilliyə görə pensiya hüquq münasibətinin yaranması üçün hüquqi fakt hesab olunur.

Əmək qabiliyyətinin itirilmə dərəcəsi asılı olaraq, əlillik Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 29 avqust tarixli 99 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair» Əsasnaməyə uyğun olaraq üç qrupa bölünür (I, II, III).

«Tibbi sosial ekspert komissiyaları haqqında» Əsasnamənin 1.5-ci bəndinə əsasən isə əlilliyin aşağıdakı səbəbləri göstərilir:

- ümumi xəstəlik nəticəsində əlillik;
- əmək zədəsi, peşə xəstəliyi nəticəsində əlillik;
- uşaqlıqdan əlillik;
- Çernobil AES-də qəzanın ləğvi ilə bağlı əlillik;
- Çernobil AES-də hərbi xidmətlə əlaqədar əlillik;
- 1990-cı il yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlillik;
- hərbi xidmət dövrü ilə əlaqədar əlillik;
- hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməklə əlaqədar əlillik;
- hərbi əməliyyatlar keçirilən zonada olmaqla əlillik;
- müharibə əlilliyi;
- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar əlillik.

Göstərmək lazımdır ki, statistik məlumatlara əsasən, 01 yanvar

2000-ci il vəziyyətinə respublika üzrə əlilliyə görə əmək pensiyaçıların sayı 155100 nəfər təşkil etdiyi halda, onların sayı 01 yanvar 2002-ci ilə qədər 166171 nəfərə qədər artmışdır¹. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda göstərilən rəqəmlər nə yaşa görə pensiya alan əlilləri, nə də əlilliyə görə sosial pensiyaçıları əhatə etmir. Fikrimizcə, əlillərin ümumi sayının belə yüksək sürətlə artmasının qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 29 avqust tarixli 99 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair» Əsasnaməyə yenidən baxılmalıdır. Ona görə ki, həmin Əsasnamədə təsdiq edilən xəstəliklərin əksəriyyəti əmək qabiliyyətinin bu və ya digər şəkildə itirilməsi ilə əlaqədar olmadığı üçün onlar siyahıdan çıxarılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq professor R.İ. İvanova göstərir ki, əgər xəstəlik, yaxud orqanizmin funksiyasını pozan digər səbəblərlə əlaqədar şəxs müalicə oluna bilərsə və vurulan zədə aradan qaldırılarsa, onda şəxs müvəqqəti əmək qabiliyyəti olmayan hesab edilməli və ona əlillik təyin edilməməlidir.²

Əlilliyin səbəbi pensiyanın təyin olunması şərtlərinə bilavasitə təsir göstərdiyi üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin olunması üçün şəxs yaşından asılı olaraq qanunvericiliklə müəyyən olunmuş əmək (sığorta) stajına malik olmalıdır. Ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə pensiyalar 21 yaşına çatanaqədək əlil olmuş şəxslərə əmək (sığorta) stajından asılı olmayaraq təyin edilir. Ümumi xəstəlik nəticəsində birinci və ikinci qrup əlillərə pensiya təyin edilməsi üçün tələb olunan tam əmək (sığorta) stajı olmadıqda, onlara tam olmayan əmək (sığorta) stajı ilə əlilliyə görə əmək pensiyası təyin oluna bilər. Ümumi xəstəlik nəticəsində üçüncü qrup əlillərə və uşaqlıqdan əlillərə tam olmayan əmək (sığorta) stajı ilə əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin olunması qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzərdə tutulmamışdır. Tam olmayan əmək (sığorta) stajı ilə pensiya təyin olunmuş birinci və ikinci qrup əlillər sonradan üçüncü qrup əlil hesab edildikdə, onlara tam ol-

---

¹ Mürşüdoğ R.İ. Əhalinin sosial müdafiəsi gücləndirilir. «Azərbaycanda sosial müdafiə», Bakı, 2002, № 1, s. 19.

² Вах: Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. М., 1986, с.93.

mayan əmək (sığorta) stajı ilə əmək pensiyasının ödənişi dayandırılır və onlara yalnız əlilliyə görə sosial pensiya təyin olunur.

Çernobil AES-də qəzanın ləğvi ilə əlaqədar, Çernobil AES-də hərbi xidmətlə əlaqədar, 1990-cı il yanvar hadisələri ilə əlaqədar, hərbi xidmət dövrü ilə əlaqədar, hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməklə əlaqədar, hərbi əməliyyatlar keçirilən zonada olmaqla əlaqədar olan əlilliyə, müharibə əlilliyinə, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar əlilliyə görə pensiyalar isə şəxsin əmək (sığorta) stajından asılı olmayaraq təyin edilir.

Sağlamlığın pozulmasına səbəb olan bədbəxt hadisə 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 26-cı maddəsində sadalanan hallar və şərtlərlə bağlı olduqda isə əlillik əmək zədəsi ilə əlaqədar olaraq baş vermiş hesab olunur. Bəzi alimlər həmin halları və şərtləri iki qrupa bölürlər¹. Birinci qrupa bilavasitə və ya dolayısı ilə əmək fəaliyyəti ilə bağlı olan hallar və şərtlər (məsələn, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 26-cı maddəsinin birinci hissəsinin «a», «b», «v», «q» bəndləri) daxildir. Əmək fəaliyyəti dedikdə isə 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 67-ci maddəsinə uyğun olaraq, əmək (sığorta) stajına daxil edilən bütün işlər (əmək müqaviləsi və ya mülki hüquqi müqavilələr əsasında görülən işlər) başa düşülür.

İkinci qrupa isə bütün vətəndaşlara, o cümlədən işləməyənlərə aid olan hallar və şərtlər daxildir (həmin qanunun 26-cı maddəsinin ikinci hissəsinin «a», «b», «v» bəndləri).

Əlilliyin yaranmasına səbəb olan bədbəxt hadisə həm zərərçəkənin özünün, həm digər vətəndaşların təqsiri üzündən, həm də qarşılaşınmaz qüvvə (zəlzələ, daşqın və s.) nəticəsində baş verə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bədbəxt hadisənin kimin təqsiri nəticəsində baş verməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əgər bədbəxt hadisə 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 26-cı maddəsində sadalanan hallar və şərtlərlə bağlı olaraq baş vermişdirsə, səhhətin pozulması əmək zədəsi ilə əlaqələndirilir. Əmək zədəsi dedikdə, nəinki alınmış zədənin birbaşa və qəti nəticələri, həm də bütün ağırlaşmalar və zədənin nəticələri başa düşülməlidir. Əmək zədəsi nəticəsində əlillik isə, əsasən, tez-tez

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий в Закону Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М., 1997, 196.

istehsalatda baş verən bədbəxt hadisələrlə bağlı olur¹.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 27-ci maddəsinə görə, əlillik o zaman peşə xəstəliyi nəticəsində baş vermiş hesab olunur ki, ona səbəb olmuş xəstəliyin baş verdiyi iş yeri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 yanvar 2002-ci il tarixli 7 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «İşçinin peşə xəstəliyinə tutulması ehtimalı olan iş yerlərinin siyahısına» daxil edilmiş olsun.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 28-ci maddəsinə görə, müddətli hərbi və alternativ xidmətdə olan şəxslərin əlilliyi hərbi və ya alternativ xidmət vəzifələrini yerinə yetirərkən yaralanma, kontuziya, zədələnmə nəticəsində, yaxud cəbhədə olmaqla və ya döyüş əməliyyatı aparan ölkədə hərbi xidmət borcunun yerinə yetirilməsi ilə bağlı xəstəlik nəticəsində üz verərsə, onlar müharibə əlili hesab olunurlar. Qeyd edək ki, hərbi xidmət vəzifələrini yerinə yetirməklə əlaqədar əlillərə yaşa görə pensiya təyin olunduqda, onların pensiyalarının üzərinə həmin qanunun 21-ci maddəsinə əsasən müharibə əlilləri üçün müəyyən olunan əlavələr hesablanır.

Müddətli hərbi və ya alternativ xidmətdə olan şəxslərin əlilliyi hərbi və ya alternativ xidməti vəzifələrini yerinə yetirməklə bağlı olmayan bədbəxt hadisə nəticəsində zədələnmə, yaxud cəbhədə olmaqla bağlı olmayan xəstəlik nəticəsində üz verərsə, onlar hərbi xidmət dövründə xəstələnmək nəticəsində əlil hesab edirlər. Müddətli və alternativ xidmət hərbi qulluqçularına və onlara bərabər tutulan şəxslərə əlilliyə görə pensiya əlillik xidməti müddətində və ya xidmətdən buraxıldıqdan ən gec üç ay keçənədək və yaxud bu müddətdən sonra, lakin xidmət müddətində yaralanma, kontuziya, zədə və ya xəstələnmə nəticəsində baş verdikdə təyin olunur.

Əlilliyə görə pensiyaya anlayış verməmişdən öncə göstərmək lazımdır ki, respublikamızın həm 1978-ci il, həm də 1995-ci il konstitusiyalarında vətəndaşlara əlilliyin baş verdiyi hallarda sosial təminatın verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Professor V.S. Andreyevə görə, əlilliyə görə pensiya dedikdə, əvvəllər ictimai faydalı əməklə məşğul olmuş şəxslərə keçmiş əmək haqları nəzərə alınmaqla, əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün fəndən əlilliyin qruplarına görə hər ay ödənilən

---

¹ Виктория Павловиченко. Старики двадцать первого века. Социальная защита. 1998, № 4, с. 9

haqq başa düşülür¹. Əlilliyə görə pensiyaya verilmiş bu anlayışından göründüyü kimi, həm bütün pensiya üçün xarakterik olan əlamətlər (keçmiş əmək haqqının nəzərə alınması, əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün yaradılmış fonddan aylıq ödənilməsi), həmçinin, pensiyanın bu növü üçün xarakterik olan digər əlamətlər (onun, əlilliyin qrupları üzrə ödənilməsi) əks olunur. Lakin əlilliyə görə pensiyaya verilmiş bu anlayış müasir pensiya qanunvericiliyi baxımından düzgün hesab edilə bilməz və bu baxımdan əlilliyə görə pensiyaya aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: əlilliyə görə pensiya dedikdə, qanunla müəyyən edilmiş qaydada əlil kimi tanınan və əlil olma zamanı müvafiq olaraq əmək (sığorta) stajına, yaxud müddətindən asılı olmayaraq müəyyən xidməti fəaliyyəti (hərbi xidmət, mülki aviasiyanın uçuş-sınaq heyətində xidmət və s.) həyata keçirən vətəndaşlara təyin edilən aylıq pul ödəməsi başa düşülür.

Əlilliyə görə pensiyalar iki növə bölünür: 1) əlilliyə görə əmək pensiyaları, yəni əmək ilə bağlı olaraq təyin edilən pensiyalar; 2) əlilliyə görə sosial pensiyalar, yəni əmək stajından asılı olmayaraq təyin edilən pensiyalar. Yaşa görə əmək pensiyalarından fərqli olaraq, əlilliyə görə əmək pensiyaları həm stajlı, həm də stajsız ola bilər. Məsələn, əlilliyə görə pensiyalar ümumi xəstəlik nəticəsində 21 yaşnadək əlil olmuş şəxslərə əmək stajından asılı olmayaraq təyin edilir.

Göstərmək lazımdır ki, əlilliyə görə pensiyalar iki qanunla – «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» və «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunlarla müəyyən edilir. Həmin qanunlar baxımından, əlilliyə görə pensiyaların iki növünü—ümumi əsaslarla əlilliyə görə pensiyalar və hərbi qulluqçular üçün əlilliyə görə pensiyalar növlərini fərqləndirmək olar.

Əlilliyə görə pensiyanın əmələ gəlmə əsasını və ödənilmə əsasını isə, ilk növbədə, əlillik təşkil edir. Ümumiyyətlə, hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, əlilliyə görə pensiyanın əmələ gəlmə əsası üçün mürəkkəb hüquqi tərkib tələb olunur².

Əlilliyə görə pensiya almaq hüququnu müəyyən edən ümumi əsas-

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. Учебник. М., 1987, с. 196.

² Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. Учебник. М., 1974, с. 205.

lara hərbi qulluqçular üçün nəzərdə tutulmuş olan şərtlər istisna olmaqla bütün əsaslar daxildir. Ümumi əsaslarla təyin olunan pensiyalara aşağıdakılar aiddir: əmək zədəsi nəticəsində əlilliyə görə pensiyalar, ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə pensiyalar. Bu əsaslarla əlilliyə görə pensiya yalnız 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna görə müəyyən edilir.

Ümumi əsaslarla pensiya almaq hüququnu müəyyən edən şərtlərdən asılı olaraq, əlilliyə görə bütün pensiyalar iki qrupa bölünür: əmək (sığorta) stajının müddətindən asılı olmayaraq təyin edilən pensiyalar və təyin olunması üçün müəyyən əmək (sığorta) stajı tələb olunan pensiyalar.

Birinci qrupa əmək zədəsi nəticəsində əlilliyə görə pensiya, peşə xəstəliyi nəticəsində əlilliyə görə pensiya, o cümlədən ümumi xəstəlikdən 21 yaşına çatanadək əlil olmuş şəxslərə təyin edilən pensiyalar daxildir. Bütün bu hallarda pensiyanın təyin edilməsi üçün əmək zədəsi, peşə xəstəliyi və ya əlilliyin 21 yaşına çatanadək baş verməsi faktının olması kifayət edir.

Təyin olunması üçün müəyyən əmək (sığorta) stajı tələb olunan pensiyaların daxil olduğu ikinci qrupa yalnız ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə pensiya daxildir.

Pensiyanın təyin edilməsi üçün zəruri olan əmək (sığorta) stajı müddətinin müəyyən edilməsinin iki qaydası fərqləndirilir. Birincisi, bu müddət kişilər və qadınlar üçün eyni qaydada müəyyən olunur. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun qəbul olunana qədər isə əmək (sığorta) stajı kişilər üçün çox, qadınlar üçün isə az tələb olunurdu. Əmək (sığorta) stajının hər iki cins üçün bərabərləşdirilməsi isə çox sadə şəkildə izah olunur: əmək (sığorta) stajı aşağı salınsa da, ora ancaq qadınlar tərəfindən həyata keçirilən bəzi fəaliyyət dövrləri (uşaqlara qulluq etmə, birinci qrup əlillərə, əlil uşaqlara qulluq etmə və s.) daxil edilmişdir.

İkincisi isə, onun müddəti əvvəllər müəyyən edildiyi kimi pensiya üçün müraciət etmə zamanı mövcud olan yaşla yox, əlilliyin baş vermə vaxtı olan yaş həddi ilə müəyyən edilir.

Ümumi əsaslarla əlilliyə görə pensiyalar üçün zəruri əmək (sığorta) stajı aşağıdakı qaydada hesablanır. 23 yaşa qədər bir illik staj, 23 yaşdan yuxarı hər bir il üçün tələb olunan staj 4 ay artırılır və bu zaman tələb olunan stajın son həddini 15 il təşkil edir. 15 illik staj isə 64

və daha yuxarı yaşı olan şəxslər üçün tələb olunur. Göründüyü kimi, əmək stajı üçün tələb o qədər də çox deyildir. Bu müddət insanın əmək qabiliyyətli yaşa çatdığı dövrdən sonra əldə edə biləcəyi stajın 1/3 hissəsini təşkil edir. Praktiki olaraq, ümumi xəstəlikdən əlilliyə görə pensiyanın təyin edilməsi üçün tələb olunan əmək (sığorta) stajına vətəndaşların çox böyük əksəriyyəti malik olur. Buna görə də gələcəkdə, ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə pensiyaların təyin edilməsi üçün əmək (sığorta) stajı müddətinin artırılması məqsədomüvafiq hesab edilir.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun tam olmayan əmək (sığorta) stajına görə əlilliyə görə pensiyaların təyin edilməsini nəzərdə tutur. Əvvəllər mövcud olmuş qaydadan fərqli olaraq, belə pensiya hər hansı bir əlavə şərt olmadan təyin edilir. Tam olmayan əmək (sığorta) stajına görə pensiya almaq hüququna isə ancaq birinci və ikinci qrup əlillər malikdir.

Hərbi qulluqçuların əlilliyə görə pensiya təminatı həm 23 sentyabr 1992-ci il tarixli və «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» 29 aprel 1992-ci il tarixli qanunlarla müəyyən edilir. Bu qanunlar, əsasən, pensiyalar təyin edilmə şərtlərinə görə deyil, onların məbləğinə və təyin edilməsi qaydalarına görə fərqlənilir.

Hərbi qulluqçulara əlilliyə görə pensiyanın təyin edilməsi şərtlərini müəyyən edən iki əsas vardır. Birinci, əlilliyin hərbi xidmət dövründə və ya hərbi xidmətdən buraxıldıqdan sonra üç aydan gec olmayaraq yaranması (bu zaman əlilliyə səbəb olan xəstəliyin yaranması deyil, ancaq əlilliyin yaranması əhəmiyyət kəsb edir). İkinci, əlilliyin hərbi xidmətdən buraxıldıqdan sonra üç aydan gec olmayaraq və hərbi xidmət dövründə aldığı hərbi travma və ya zədə nəticəsində baş verməsi (bu zaman əlilliyin nə vaxt baş verməsi deyil, onun hərbi xidmət zamanı alınmış travma və ya zədə ilə bağlı olması əhəmiyyət kəsb edir).

29 aprel 1992-ci il tarixli qanuna görə, hərbi qulluqçulara əlilliyə görə pensiya təyin edilərkən əmək (sığorta) stajının, o cümlədən hərbi xidmət müddətinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur və buna görə həmin pensiyalar da stajsız pensiyalara aiddir.

Hərbi xidmət zamanı hərbi zədə və ya travmanın alınması isə müvafiq tibbi sənədlərlə təsdiq edilir. Hərbi xidmətdən buraxıldıqdan sonra üç ay ərzində isə hərbi xidmətdən buraxılan şəxsin əlilliyə görə onun müalicə olunduğu tibb müəssisəsi tərəfindən xəstəlik tarixi əsa-

sında verilən çıxarışla təsdiq olunur. Hər iki halda əlillik, onun qrupları, səbəbləri, zəruri olduqda isə onun baş vermə vaxtı müvafiq tibbi sosial ekspert komissiyası tərəfindən müəyyən edilir.

Hərbi qulluqçulara əlilliyə görə pensiyanın verilməsini nəzərdə tutan iki qanun onlara imkan verir ki, hansı qanun əsasında əlilliyə görə pensiya almaq istədiklərini özləri müəyyən etsinlər. Hesab edirik ki, bu, yalnız nəzəri xarakter daşıyan imkandır. «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» qanuna əsasən verilən pensiyanın məbləği daha artıq olduğuna görə, hərbi qulluqçular ona daha çox üstünlük verir. Müddətli hərbi qulluqçulara gəldikdə isə, onlar yalnız 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna əsasən pensiya ilə təmin olunurlar.

Göstərmək lazımdır ki, əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyinə görə təyin olunmuş pensiyadan asılı olmayaraq, bu kateqoriyadan olan əlillərə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 2003-cü il tarixli ««İstehsalat qəzası və yaxud peşə xəstəliyi nəticəsində sağlamlığı pozulmuş işçiyə və ya bu səbəbdən həlak olmuş işçinin ailə üzvlərinə ödənclərin verilməsi qaydaları, şərtləri və məbləği haqqında» 3 nömrəli qərarına əsasən, dəymiş zərərə görə aylıq ödənclər də verilir. Fikrimizcə, peşə xəstəliyi və əmək zədəsi nəticəsində əlillik müəyyən edildikdə, bu zaman həmin əlillər pensiya yaşına çatana qədər onların pensiyası ilə əlaqədar xərclər işəgötürənlər tərəfindən ödənilməlidir. Bu, Dövlət Sosial Müdafiəsi Fondunun xərclərinin müəyyən qədər azalmasına gətirib çıxarar. Bununla əlaqədar, A.M. Qasımov haqlı olaraq göstərir ki, işçinin sağlamlığına ziyan yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq, vurulmuş ziyan işəgötürən tərəfindən ödənilməklə, Rusiya Federasiyasında olduğu kimi «İstehsalatda bədbəxt hadisələrdən və peşə xəstəliklərindən məcburi sosial sığorta» haqqında ayrıca qanunla tənzimlənməlidir¹. Bundan başqa, Ermənistan Respublikasının müəssisələrində istehsalatda əmək xəsarəti və ya peşə xəstəliyinə görə zərərçəkənlərə aylıq ödənclər də Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun vəsaiti hesabına rayon (şəhər) əhəlinin sosial müdafiəsi mərkəzləri tərəfindən ödənilir. Fikrimizcə, əmək xəsarəti və ya peşə xəstəliyinə görə aylıq ödənclərin məcburi dövlət

---

¹ Qasımov A.M. «Azərbaycan Respublikasının əmək hüququnda qarşılıqlı maddi məsuliyyət» Hüquq elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2002, s. 272.

sosial sığortalanması ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Buna görə də həmin aylıq ödəncələrin respublika ödəncələrinin büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilməsinə daha məqsədemüvafiq hesab edirik.

Hesab edirik ki, respublikamızda həyata keçirilən pensiya islahatı nəticəsində, əlilliyə görə pensiyaların təyin edilməsi zamanı əlilliyin səbəblərinin hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi hər bir halda saxlanılmalıdır. Rusiya Federasiyasının «Əmək pensiyaları haqqında» 17 dekabr 2001-ci il tarixli qanununun kommentariyasının müəllifləri göstərirlər ki, əlilliyə görə pensiyaların təyin edilməsi üçün əlilliyin səbəblərindən və yaşdan asılı olaraq müəyyən əmək stajının olması tələbindən qanunvericiliyin imtina etməsi həmin şəxslərə sosial pensiya əvəzinə əmək pensiyasının verilməsinə gətirib çıxarır və nəticədə, Pensiya Fondunun xərcləri artır. Bütün bunlar, nəticə etibarilə, dövlətin xeyrinədir¹. Buna görə də, gələcəkdə belə tendensiyaların baş verməməsi üçün ümumi xəstəliklərlə əlaqədar əlilliyə görə pensiya təyinatında onun baş verməsi səbəblərindən və yaşlarından asılı olaraq müvafiq əmək (sığorta) stajına malik olması faktlarının hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi saxlanılmalıdır.

3.3. Ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar

Son dövrlərdə pensiya təminatının müxtəlif məsələləri hüquqşünaslar, iqtisadçılar, sosioloqlar tərəfindən tədqiq edilsə də, ailə üzvlərinin ailə başçısını itirmələri ilə əlaqədar olaraq pensiya təminatı məsələləri lazımı qaydada araşdırılmamışdır. Buna görə, pensiya təminatının bu növünün hüquqi tənзимinin nəzəri və praktiki məsələlərinin tədqiq edilməsi müasir dövrdə olduqca zəruri və əhəmiyyətlidir. İlk növbədə göstərmək lazımdır ki, pensiya təminatının bu növünün təqdim edilməsi əsasən konstitusiyaya ilə müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin III bəndində hər kəsin ailə başçısını itirdiyi halda sosial təminat (pensiya) almaq hüququ öz təsbitini tapmışdır.

---

¹ Захаров М.Л., Севастьянова В.Б., Тучкова Э.Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М., ООО «ТК Велби», 2002, с. 77-78.

V.S. Andreyev ailə başçısını itirməyə görə pensiya vəfat etmiş ailə başçısının əmək haqqısı ilə nisbətdə olan məbləğlərdə müəyyən edilərək, onun öhdəsində olan əmək qabiliyyətsiz ailə üzvlərinə təyin olunan və əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün fondlardan ödənilən aylıq ödəmə kimi anlayış vermişdir¹. Bu anlayış həm pensiyanın ümumi anlayışında nəzərdə tutulan və pensiyaların bütün digər növlərinə xas olan əlamətləri (ödəmələrin aylıq olması, əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün fondlardan ödənilməsi), həm də ancaq pensiyanın bu növünə xas olan cəhətləri (pensiyanın vəfat edən ailə başçısının əmək haqqısı ilə nisbətdə müəyyən edilməsi, pensiyaların ancaq vəfat edənin öhdəsində olmuş əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinə ödənilməsi) özündə birləşdirir.

Bundan başqa, hüquq ədəbiyyatında ailə başçısını itirməyə görə pensiyaya ailə başçısının vəfat etdiyi halda, onun öhdəsində olan əmək qabiliyyətsiz ailə üzvlərinə təyin edilən aylıq pul ödənişi kimi də anlayış verilir². Əslində, bu anlayış pensiya təminatının bu növünün bütün əlamətlərini özündə əks etdirmir. Müasir pensiya qanunvericiliyi baxımından isə ailə başçısını itirməyə görə pensiyaya aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar dedikdə, dövlət sosial müdafiə fondunun vəsaitləri hesabına ailə başçısının ölməsi ilə əlaqədar olaraq onun öhdəsində (himayəsində) olan əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinə təyin olunan aylıq pul ödəməsi başa düşülür.

Ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların əvvəlki əmək və ya digər ictimai faydalı fəaliyyətlə əlaqəsinə görə iki növü fərqləndirilir:

Birincisi, əvvəlki əmək və ya digər ictimai faydalı fəaliyyətlə əlaqəsinə görə müəyyən edilən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyaları;

İkincisi, əmək və ya digər ictimai faydalı fəaliyyətlə əlaqəsi olmadan təyin edilən ailə başçısının itirilməsinə görə sosial pensiyalar³.

Ailə başçısının itirilməsinə görə əmək pensiyası ailə başçısının

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., Юридическая литература, 1987, с. 234.

² Право социального обеспечения. Учебник. Под ред. К.Н. Гусова. М., Проспект, 2002, с. 163.

³ Захаров М.Л., Гучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. Второе издание. М., БЕК, 2002, с. 267.

ölümü ilə əlaqədar olaraq o halda təyin edilir ki, vəfat etmiş ailə başçısı qanunvericiliklə tələb olunan əmək (sığorta) stajına malik olsun və ya müddətindən asılı olmayaraq müəyyən fəaliyyəti həyata keçirsin (işləmək və ya xidmət etmə faktı və s.).

Pensiyanın bu növü də əlilliyə görə pensiya kimi, həm stajlı, həm də stajsız ola bilər.

Ailə başçısını itirməyə görə pensiyanın təyin edilməsinin əsasını ailə başçısının faktiki itirilməsi (ölümü) və ya onun xəbərsiz itkin düşməsi halları təşkil edir. Ancaq bəzi hallarda, bu pensiya potensial ailə başçısının (ailə başçısı ola biləcək şəxsin) itirilməsinə görə də təyin edilir¹.

Ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, pensiyanın verilməsi üçün nəzərdə tutulmuş şərtlərdən bir qismi ailə üzvlərinə, digər qismi isə ailə başçısının özünə aiddir. Sonuncu hal iddia etməyə əsas verir ki, ailə başçısı əlil olduqda, onun ölümünə görə verilən pensiya əlilliyə görə pensiyadan törəmə sayıla bilər².

Qeyd etmək lazımdır ki, ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüququnun yaranmasının sadalanan xüsusiyyətləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olsa da, onların rolu və əhəmiyyəti müxtəlifdir. Onlardan bir qrupu müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsi zərurətini yaradır, digərləri isə pensiya təminatının şərtlərini və səviyyəsini müəyyən edir. Nəzəri cəhətdən bir qrup alimlər ailə başçısının özünə aid olan şərtləri aparıcı hüquqi fakt (V.S. Andreyev, İ.V. Quşin və başqaları) və ya pensiya təminatının əsası (İ.İ. Ribakova, Y.M. Fogel və başqaları), ailə üzvlərinin şəxsiyyəti ilə əlaqədar olan xüsusiyyətləri isə hüquqi əhəmiyyətli hallar və ya sadəcə, pensiya təminatının şərtləri kimi göstərirlər³.

Ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təminatının şərtləri və normaları ailə başçısının ölümünün səbəblərindən və pensiya təyin olunan ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq diferensiasiya olunur. Ailə başçısının ölümünün səbəblərindən asılı olaraq, pensiya təminatının

---

¹ Yəne orada, s. 268.

² Yəne orada, s. 268.

³ Якина Н.А. Пенсии по случаю потери кормильца семьям рабочих и служащих. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1974, с. 4.

bu növü ümumi əsaslara görə ailə başçısının itirilməsinə görə əmək pensiyasına və hərbi qulluqçuların ailələri üçün təqdim olunan pensiyalara bölünür. Əgər ailə başçısının ölümünün səbəbləri müvafiq sənədlərdə (hərbi qulluqçunun ölümü haqqında tərtib edilmiş aktda və s.) göstərilməzsə, onda, tibbi sosial ekspert komissiyaları tərəfindən müəyyən edilir.

N.A. Yakina ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təminatının aşağıdakı sosial-hüquqi əsaslarını (şərtlərini) göstərmişdir: a) ailə başçısının ölüm faktı; b) onun vəfat etmə şəraiti; c) vəfat edənlə qohumluq əlaqələrinin müəyyən edilməsi; d) ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətsizliyi və ona bərabər tutulan hallar; e) öhdəçilik faktı (yaşamaq üçün vəsaitlərin itirilməsi faktı)¹. Hesab edirik ki, bu əsaslarla yanaşı, ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyaları üçün, eyni zamanda, əmək (sığorta) stajı da tələb edilir. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 46-cı maddəsinə görə, əgər ölüm ümumi xəstəlik nəticəsində baş vermişdirsə, vəfat etmiş ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar pensiyalar o halda təyin edilir ki, ölüm gününədək ailə başçısının əlilliyə görə pensiya təyin edilməsi üçün tələb edilən əmək (sığorta) stajı olsun. Tələb olunan əmək (sığorta) stajı olmadıqda isə, pensiya faktiki staja mütənəsb olaraq hesablanır. Lakin əgər ailə başçısının ölümü əmək zədəsi, peşə xəstəliyi, bədbəxt hadisə və ya ümumi xəstəlik nəticəsində baş vermişdirsə, pensiya ümumi əsaslarla əmək (sığorta) stajından asılı olmayaraq təyin olunur.

Hesab edirik ki, ailə başçısını itirməyə görə pensiya təminatına olan hüququn yaranması üçün ailə başçısının ölümü deyil, onun itkin düşməsi faktı da əsas hüquqi fakt kimi çıxış edir. Ona görə ki, ailə başçısının itirilməsi dedikdə, nəinki onun fiziki cəhətdən ölümü, həm də onun xəbərsiz itkin düşməsi başa düşülür. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 45-ci maddəsi itkin düşmüş vətəndaşların ailələri üçün də ailə başçısını itirməyə görə pensiya verilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 41-ci maddəsinə görə, əgər fiziki şəxsin olduğu yer məlum deyildirsə və o, 2 il ərzində yaşayış yerində görünməmişsə, maraqlı şəxslərin ərizəsinə əsasən,

---

¹ Якина Н.А. Пенсии по случаю потери кормильца семьям рабочих и служащих. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1974, с. 4-5.

məhkəmə fiziki şəxsi xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə bilər¹.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun mahiyyətinə görə, ailə başçısının məhkəmə qaydasında itkin düşmüş hesab edilməsi onun ölümünə bərabər tutulur və həmin şəxsin ailə üzvlərinin ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ yaranır. Son dövrlərdə formalaşmış məhkəmə praktikası isə göstərir ki, vətəndaşların əksəriyyəti məhkəmələr vasitəsilə bu maddədən sui-istifadə etməklə, pensiya təminatının bu növünə əsassız olaraq hüquq qazanırlar və qanunun bu norma-sından sui-istifadə halları adi hala çevrilmişdir. Belə ki, ayrı-ayrı ölkələrə işləmək üçün getmiş vətəndaşların həyat yoldaşları məhkəmə orqanlarına müraciət etməklə, çox asanlıqla qətnamə əldə edir və ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüququ qazanırlar. Buna səbəb isə məhkəmələrin heç bir ciddi məhkəmə araşdırılması aparılmadan yalnız bir-iki şahid dindirməklə vətəndaşlara itkin düşmə haqqında qətnamə çıxarmasının artıq kütləvi hal almasıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ƏƏSMN-in Azərbaycan Respublikası Apelyasiya Məhkəməsinə göndərdiyi apellyasiya şikayətində göstərmişdir ki, son iki ildə Mingəçevir şəhər məhkəməsi tərəfindən tam araşdırma aparılmadan Rusiya Federasiyasının müxtəlif şəhərlərinə getmiş 67 nəfər vətəndaşın itkin düşməsi barədə qətnamə çıxarılmışdır. Apelyasiya şikayətində, eyni zamanda, həmin qətnamələrin qəbul edilməsi ilə dövlətin mənafeyinə gözlənilməməsi göstərilmiş və onların aşağıdakı hallara görə ləğv olunması xahiş edilmişdir:

1. Mingəçevir şəhər məhkəməsi qətnamə çıxaran zaman itkin hesab edilən şəxsin qeydiyyatda olub-olmaması və onun axtarışı üçün müəyyən tədbirlərin görülmə-görülməsi ilə əlaqədar müəyyən işlər görməmişdir.

2. İtkin düşmüş hesab edilən şəxslərin hansı şəraitdə və haradan itkin düşməsi barədə məlumatlar toplanılmamış, qətnamə çıxarılan zaman yalnız itkin düşmüş şəxslərin yaxın qohumlarının və tanışlarının ifadələri əsas götürülmüşdür.

3. İtkin düşmüş hesab edilən şəxsin Rusiya Federasiyasının şəhərlərinə getməsi ərizədə öz əksini tapmış olsa da, həmin şəhərlərə gedib-gətməməsi və ya qeydiyyatda alınması məsələləri tam araşdırılma-

---

¹ Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, «Digesta», 2000, s. 42-43.

mışdır.

4. Mingəçevir MİS-dən alınmış arayışlar məqsədli olmadığından, şübhə doğurur¹.

Bu baxımdan, hesab edirik ki, vətəndaşın itkin düşməsi ilə əlaqədar bir sıra digər məsələlər də öz hüquqi tənzimini hələ tapmamışdır. Bu məsələlərdən birincisi ondan ibarətdir ki, ailə başçısı məhkəmə qaydasında xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilənə qədər ailənin üzvlərinin hansı vəsaitin hesabına yaşaması qanunvericilikdə öz əksini tapmamışdır. Fikrimizcə, gələcək pensiya qanunvericiliyində müəyyən bədbəxt hadisədən vəfat etməsi güman edilən şəxsin ailəsi üçün aylıq ödəmələrin müəyyən edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

İkinci məsələ isə itkin düşmüş və ya ölmüş hesab edilən şəxs gələcəkdə, yaxud da onun olduğu yer aşkar edildikdə, bununla əlaqədar onun uşaqlarına ödənilmiş pensiya məbləğinin bərpa olunması məsələsinin qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamasıdır. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 49-cu maddəsinə əsasən valideynlər uşaqlarını saxlamağa borclu olduğu üçün² bu halda onların ailə üzvlərinə ödənilmiş pensiya məbləğinin həmin şəxslərin vəsaiti hesabına bərpa olunması haqqında xüsusi normanın müəyyən edilməsi daha məqsədmüvafiq olardı.

Hesab edirik ki, «ailə başçısının itirilməsi» faktı ilə yanaşı, «ailə başçısı» termininin də dəqiqləşdirilməsi zəruridir. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 43-cü maddəsinə əsasən, «ailə başçısı» dedikdə ancaq ər nəzərdə tutulur və ana vəfat etdikdə ailə başçısını itirməyə görə pensiya təyin edilmir. Bu isə qadın və kişinin hüquq bərabərliyini nəzərdə tutan və cinsə görə ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyini təsbit edən konstitusion prinsiplərin pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

Ailə başçısının vəfat etməsi faktı hələ pensiya təminatının təqdim edilməsi üçün kifayət olmadığından, pensiyaların təyin edilməsinin sosial-hüquqi əsaslarını təhlil edərkən digər hüquqi faktları, xüsusilə

---

¹ Azərbaycan Respublikası ƏƏSMN-in 11 yanvar 2001-ci il tarixli 07 // 11-26 sayılı Apellyasiya şikayəti // Azərbaycan Respublikası ƏƏSMN-in arxivi, 2001: Mingəçevir Şəhər Məhkəməsinin 31 avqust 2000-ci il tarixli № 2-218 sayılı qətnaməsi. Mingəçevir şəhər məhkəməsinin arxivi, iş № 2-218, 2000.

² Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsi, Bakı, «Qanun», 2000, s. 51.

də onun vəfatını şərtləndirmiş səbəbləri (əmək zədəsi, peşə xəstəliyi, ümumi xəstəlik) nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Lakin eyni zamanda, ailə başçısının vəfatının faktiki səbəblərini hüquqi mənada səbəblərlə qarışdırmaq olmaz. Buna görə də əmək zədəsi, peşə xəstəliyi və ümumi xəstəliyin ailə başçısının vəfatını şərtləndirən hallar kimi nəzərdən keçirilməsi düzgün deyil. N.A. Yakinaya görə, bu zaman müxtəlif terminlərin işlədilməsi bu faktları müəyyən edən orqanların səlahiyyətlərini fərqləndirməyə imkan verir¹.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda ailə başçısının əmək zədəsi, peşə xəstəliyi, bədbəxt hadisə və ya ümumi xəstəlik nəticəsində vəfat etməsindən başqa, pensiya təminatının digər əsasları göstərilməmişdir. Lakin Rusiya Federasiyasının pensiya qanunvericiliyinə görə, ailə başçısının ölümünün onun törətdiyi cinayət və ya öz sağlamlığına qəsdən zərər vurmaı nəticəsində baş verməsi məhkəmə tərəfindən təsdiq edildikdə, ailə başçısını itirməyə görə pensiya deyil, sosial pensiya təyin olunur². Hesab edirik ki, bu heç bir məntiqə sığmayan bir norma dır. Ona görə ki, nə qəsdən özünü öldürmə, nə də qəsdən öz sağlamlığına zərər vurma məhkəmə qaydasında müəyyən olunmur. Cinayət məsuliyyəti isə ancaq vətəndaşın özünü öldürmə dərəcəsinə çatdırma-ya görə mövcuddur. Belə norma sovet qanunvericiliyində də heç vaxt olmayıb və sivil xarici ölkələrin qanunvericiliyində də onun analoqu yoxdur. Keçmiş SSRİ-də hətta ölüm cəzasının icra olunması nəticəsində vəfat edənlərin ailələrinə ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya verilirdi. Bu normaın tətbiqi onunla nəticələnəcək ki, keçmişdə barəsində ölüm hökmü icra olunmuş vətəndaşın ailəsi pensiya almaqda davam etdiyi halda, oğurluq etdiyi zaman vəfat etmiş vətəndaşın və ya özünü öldürənin ailəsinə ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya ödənilməyəcəkdir. Hesab edirik ki, hətta intihar etmiş şəxsin ailəsinə ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya ödənilməməsi də ayır-seçkilikdir. Ona görə ki, intihar bir çox hallarda, əsasən, sosial-iqtisadi səbəblərlə

---

¹ Якина Н.А. Пенсии по случаю потери кормильца семьям рабочих и служащих. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1974, с. 5.

² Захаров М.Л., Севастьянова В.Б., Тучкова Э.Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М., ООО «ТК Велби», 2002, с. 83-84.

şərtlənən kəskin psixiki xəstəliklərin və pozuntuların nəticəsi kimi çıxış edir. Sosial təminat hüququ üzrə mütəxəssislər göstərirlər ki, intihar edənlərin ailə üzvlərinin pensiya hüquqlarının məhdudlaşdırılması bu sosial hadisə ilə mübarizənin sivil cəmiyyət üçün yolverilməz olan metodudur¹.

Hesab edirik ki, gələcək pensiya qanunvericiliyində ailə başçısının dinc və müharibə şəraitində vəfat etməsi faktının fərqləndirilməsi və bu zaman onların ailələrinə veriləcək pensiyaların həm məbləğində, həm də onların ödənilmə mənbələrində diferensiasiya müəyyən edilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Fikrimizcə, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununun 40-cı maddəsində bu pensiyanın təyin edilməsi üçün əsas olan ailə üzvlərinin, özlərlə qohumluq və digər münasibətlərdə olan şəxslərin qanunla müəyyən edilmiş dairəsi olduqca genişdir. Belə ki, ailə üzvlərinin dairəsi nənə-babaya qədər genişləndirilmişdir. Xarici ölkələrdə isə bu pensiyayı almaq hüququna, əsasən, sağ qalmış arvad (ər) və uşaqlar malikdirlər və bu pensiya, adətən, «dul qalmışlar üçün» pensiya adlandırılır².

Hüquq ədəbiyyatında isə, əksinə, bəzi müəlliflər göstərirlər ki, ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyalar qohumluq əlaqələrindən asılı olmayaraq, itirilmiş ailə başçısının öhdəsində olmuş bütün şəxslərə təyin edilməlidir³. Onlar göstərirlər ki, ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təyin edilərkən, «ailə üzvü» olması faktı deyil, «öhdədə olmaq» faktı əsas götürülməlidir⁴.

V.S. Andreyev pensiya almaq hüququ olan şəxslərin siyahısına nəticələri, ulu nənə və ulu babaları⁵, K.S. Batıgin faktiki nigah münasibətlərində olan şəxslərin⁶, N.A. Yakina isə göstərilən şəxslərlə yanaşı,

---

¹ Yənə orada, s. 84.

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. Второе издание. М., БЕК, 2002, с. 268.

³ Якина Н.А. Пенсии по случаю потери кормильца семьям рабочих и служащих. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1974, с. 7.

⁴ Yənə orada, s. 7.

⁵ Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР: правовые вопросы. М., Юридическая литература, 1971, с. 129.

⁶ Советское социальное страхование. Учебное пособие. Под ред. К.С. Батыгина. М., Профиздат, 1985, с. 201.

həm də öz ərindən (arvadından) aliment alan arvadın (ərin), qaynana və qaynatanın (əgər onlar öz uşaqlarının vəfatı ilə əlaqədar pensiya almırlarsa), faktiki tərbiyəçilərin və tərbiyə olunanların da daxil edilməsini təklif etmişlər¹.

Fikrimizcə, belə mövqe nə maddi, nə də mənəvi cəhətdən məqsədomüvafiq deyildir. Belə ki, onsuz da pensiya təminatı haqqında qanunvericilikdə ailənin tərkibinə kifayət qədər geniş şəxslər kateqoriyası daxil edilir. Eyni zamanda, faktiki olaraq ailə başçısının öhdəsində olmaq o demək deyildir ki, həmin şəxslər də itirilmiş ailə başçısının ailəsi ilə yanaşı ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya ala bilərlər.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 40-cı maddəsinə uyğun olaraq, vəfat etmiş ailə başçısının 18 yaşına çatmamış, yaxud 18 yaşına çatanaqədər əlil olmuş 18 yaşından yuxarı uşaqları, qardaşları, bacıları və nəvələri əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinə aid edirlər. Bu halda, sadalanan ailə üzvləri iki qrupa bölünürlər. Birinci qrupa sözüən həqiqi mənasında uşaqlar, o cümlədən yeniyetmələr, yəni ailə başçısı ilə göstərilən qohumluq əlaqəsi olan bütün yetkinlik yaşına çatmayanlar, ikinci qrupa isə vəfat edənlə müəyyən qohumluq əlaqəsi olan yetkinlik yaşına çatmış vətəndaşlar daxildir. Yetkinlik yaşına çatmışlara pensiya bir şərtlə verilir ki, onların əlilliyi yetkinlik yaşına çatana qədər yaranmış olsun. Əlilliyin nə zaman baş verməsi isə tibbi sosial ekspert komissiyası tərəfindən müəyyən edilir. Vəfat edənin qardaşları, bacıları və nəvələrinin əmək qabiliyyətli valideynləri olmazsa, onlar da onun uşaqları ilə eyni əsaslarla və qaydalarla ailə başçısını itirməyə görə pensiya alırlar. Onların valideynləri vəfat edənin valideynləri ilə eyni qaydada əmək qabiliyyətsiz kimi tanınırlar.

Ümumi qaydadan istisna kimi, təhsil müəssisələrinin əyani şöbəsində təhsil alanlar, ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüququna təhsili bitirənədək, lakin ən çoxu, 23 yaşına çatanaqədər malikdirlər. Bu müddəə özəl ali təhsil müəssisələrində təhsil alanlara da aiddir. Lakin ali təhsil müəssisələrinin qiyabi şöbəsinin tələbələrinin belə hüququ yoxdur. Rusiya Federasiyasının pensiya qanunvericiliyində isə bu qayda əlavə təhsil alanlara (məsələn, ikinci ali təhsil alanlar) tətbiq edil-

---

¹ Якина Н.А. Пенсии по случаю потери кормильца семьям рабочих и служащих. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1974, с. 80.

mir¹. Beləliklə, respublikamızın pensiya qanunvericiliyi öz təhsilini davam etdirənlərə münasibətdə də ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ olanların dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir.

Əgər vəfat edənin arvadı üç yaşınadək uşağa qulluqla əlaqədar olaraq sosial məzuniyyətdədirsə, o, əmək qabiliyyətsiz sayılırmı? Fikrimizcə, bu məsələyə müsbət cavab verilməlidir. M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova da belə hesab edirlər ki, bu halda, vəfat edənin arvadı uşağa qulluqla əlaqədar faktiki işləmədiyi üçün, əmək fəaliyyətinə başlayanaq ona ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təyin edilməlidir. Eyni zamanda, onlar göstəririlər ki, belə məzuniyyət zamanı evdə işin yerinə yetirilməsi və ya tam olmayan iş vaxtı şəraitində işləmə ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya almaq imkanını istisna etməməlidir².

Yaşından və əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq valideynlərdən biri və ya ər (arvad), yaxud baba, nənə, qardaş, bacı vəfat etmiş və ya həlak olmuş ailə başçısının 8 yaşına çatmamış uşaqlarına, qardaşlarına, bacılarına, nəvələrinə baxırsa və işləmirsə, o da ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququna malikdir. Bu zaman uşaqların və faktiki qulluq edənlərin sayından asılı olmayaraq, pensiya ancaq bir nəfərə təyin edilir. Fikrimizcə, bu normada sadalanan şəxslərin də dairəsini bir qədər məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Lakin belə bir hal ola bilər ki, vəfat edənin yetkinlik yaşına çatmış uşağı onun yetkinlik yaşına çatmamış digər uşağına (yəni öz bacısına və ya qardaşına) baxsın və eyni zamanda, işləməsin. Hazırkı pensiya qanunvericiliyi isə belə şəxslərə ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təqdim edilməsini nəzərdə tutmur. Fikrimizcə, onun da ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya almaq hüququ olan şəxslərin siyahısı

---

¹ Добромыслов К.В. Исчисление трудовых пенсий по старости (примеры расчетов). М., «Книжный мир», 2002, с. 116.

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации», М., БЕК, 1997, с. 226.; Захаров М.Л., Севастьянова В.Б., Тучкова Э. Г. Комментарий к новому пенсионному законодательство (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М., ООО «ТК Велби», 2002, с. 90.

na daxil edilməsi daha ədalətli olardı. Bu həm də ümumi məqsədi vəfat edənin arvadına və uşaqlarına yardım etmək məqsədi olan ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyaların özünün mahiyyətindən irəli gəlir.

Vəfat edənin babası və nənəsi onların yaşından və əmək qabiliyyətinin vəziyyətindən asılı olmayaraq, əmək qabiliyyətsiz sayılırlar. Adətən, onlar işləyən nəvələrinin öhdəsində olanadək onların yaşı ümumi pensiya yaşından artıq olur. Bu şəxslərə ailə başçısını itirməyə görə pensiya təyin edilməsi üçün tələb olunan əlavə şərt onları təmin edən şəxslərin olmamasıdır. Fikrimizə, bu müddəanın da dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı var. Belə ki, daha məqsədəuyğun olardı ki, vəfat edənin ancaq pensiya yaşına çatmış baba və nənəsi ailə başçısının itirilməsinə görə təqdim edilən pensiyaların subyekti sayılsın.

Baba və nənəni himayəsində saxlamaq vəzifəsi uşaqlar, həyat yoldaşı və nəvələrin üzərinə düşür. Lakin bütün hallarda, sadalanan şəxslər yetkinlik yaşına çatmalı və əmək qabiliyyətli olmalıdır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, əgər baba və nənə valideynlik hüquqlarından məhrum ediləblərsə, onların uşaqları bu vəzifənin icrası üzrə aliment ödəməkdən azad edilirlər. Nəvələrə gəldikdə isə, onların baba və nənəni saxlamaq vəzifəsi törəmə xarakter daşıyır. Belə ki, əgər baba və nənə özlərinin yetkinlik yaşına çatmış və əmək qabiliyyətli uşaqlarından və ya həyat yoldaşlarından təminat ala bilməzlərsə, onlar müvafiq vəsaitlərə malik olan nəvələrdən aliment tələb edə bilirlər.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna görə, övladlığa götürənlər və övladlığa götürülənlər doğma valideynlərlə və doğma uşaqlarla eyni səviyyədə və qaydada ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququna malikdirlər. Rusiya Federasiyasının yeni pensiya qanunvericiliyində isə göstərilən kateqoriyaya aid olan şəxslər xüsusi olaraq sadalanmır. Ona görə ki, Rusiya Federasiyasının ailə qanunvericiliyi göstərilən şəxsləri hüquqi status baxımından doğma valideynlərlə və doğma uşaqlarla eyniləşdirdiyindən, pensiya qanunvericiliyinin təkrarçılığa yol verməsinə ehtiyac yoxdur¹.

Ümumiyyətlə, hüquqi nöqteyi-nəzərdən, övladlığa götürmə övladlığa götürən (onun qohumları) və uşaq arasında qan qohumları ilə olan

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. Второе издание. М., БЕК, 2002, с. 270-271.

münasibətlərə oxşar şəxsi və əmlak hüquq münasibətlərinin yaranması kimi müəyyən edilir. Övladlığa götürmə uşağı övladlığa götürmək istəyən şəxsin (şəxslərin) ərizəsi əsasında məhkəmə tərəfindən həll olunur. Eyni vaxtda bir neçə uşaq övladlığa götürüldükdə, onların hər birinə münasibətdə ayrıca məhkəmə qərarı çıxarılır. Məhkəmənin qərarı qanuni qüvvəyə mindiyi andan, övladlığa götürülmüş uşaq ilə övladlığa götürən arasında hüquq və vəzifələr yaranır. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 118-ci maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq, övladlığa götürmə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı üçün müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyat alınır¹. Ailə qanunvericiliyi övladlığa götürənlərin onların üzərinə qoyulan valideynlik vəzifələrini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdıqda, valideynlik hüquqlarından sui-istifadə etdikdə, xroniki alkoqolik və ya narkoman olduqda, uşaq ilə qəddar rəftar etdikdə və digər hallarda, övladlığa götürmə məhkəmə qaydasında ləğv olunur.

Ailə qanunvericiliyinin bu normaları övladlığa götürənlərin pensiya təminatı hallarında da tətbiq olunur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya almaq hüququ olan yetkinlik yaşına çatmayanlar onlar övladlığa götürüldükdə də bu hüququ saxlayırlar. Ona görə ki, pensiya hüququ ailə başçısını itirmə faktı əsasında yaranır. Burada söhbət övladlığa götürmə anına qədər ölmüş atanı, ananı və digər qan qohumlarını itirməyə görə pensiya almaqdan gedir. Analoji norma Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsində də nəzərdə tutulmuşdur: övladlığa götürülmə vaxtına qədər valideynlərinin ölümünə görə pensiya və ya sosial müavinət almaq hüququ olan yetkinlik yaşına çatmayanlar övladlığa götürüldüyü halda da bu hüququ saxlayırlar (Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 128-ci maddəsi). Gördüyümüz kimi, övladlığa götürülmə uşağı ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya almaq hüququndan məhrum etmir. Lakin Ailə Məcəlləsinin göstərilən norması ancaq valideynlərin vəfatına görə pensiya almaq hüququnu nəzərdə tutur. Buna görə də belə hallarda pensiya qanunvericiliyinin müəyyən şərtlər daxilində qardaş və ya

---

¹ Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyinə görə övladlığa götürülənlərin pensiya təminatının bəzi praktik məsələləri. «Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət». Elmi məqalələr məcmuəsi. 28-cı buraxılış. Bakı, 2001. s. 49.

bacı, baba və ya nənənin vəfatına görə pensiya təyin edilməsi imkanını nəzərdə tutan normalarına istinad etmək lazımdır¹.

Bildiyimiz kimi, pensiya qanunvericiliyi vətəndaşlara pensiya seçmək hüququ verir. Əgər övladlığa götürülən şəxs atasının və ya anasının vəfat etməsi ilə əlaqədar pensiya alırsa və ya belə pensiyanı almaq hüququna malikdirsə, o, övladlığa götürənin vəfat etdiyi halda ya köhnə pensiyanı almaqda davam edə bilər, ya da övladlığa götürənin vəfat etməsi ilə əlaqədar pensiya ala bilər².

Övladlığa götürənlərdən fərqli olaraq, ögey valideynlər vəfat etmiş ögey övladı, azı, 5 il tərbiyə etdiyi və ya saxladığı halda doğma valideynlərlə bir səviyyədə pensiya almaq hüququna malikdirlər. Fikrimizcə, ögey valideynlərin ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya almaq hüququnu tənzimləyən normaya düzəliş edilməsi zəruridir. Belə ki, «tərbiyə etdiyi və ya saxladığı» ifadəsindəki «və ya» sözləri «və» sözü ilə əvəz edilsə, daha məqsəduyğun olar, çünki, Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 57-ci maddəsinə görə, sadalanan hər iki hərəkət valideyin vəzifəsidir. Buna görə də ögey valideynin hər iki vəzifəni məsuliyyətlə yerinə yetirməlidir. Ögey uşağına münasibətdə bu vəzifələrdən heç olmasa birini həyata keçirməyən ögey valideyn nəinki ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya hüququna malik olmamalı, hətta valideynlik hüququndan məhrum edilməlidir.

Pensiya qanunvericiliyi ögey uşaqların ailə başçısını itirməyə görə pensiya alması üçün heç bir əlavə şərt müəyyən etməmişdir və onlar doğma uşaqlarla bərabər əsaslarla pensiya ala bilərlər. 1956-cı il tarixli pensiya qanununda isə ögey uşaqlar ancaq valideynlərindən aliment almadıqları halda doğma uşaqlara bərabər tutulurdular.

Beləliklə, ailə başçısının itirildiyi halda pensiya hüquq münasibətlərinin subyekti kimi çıxış edən ailənin pensiya almaq hüququ yaranır və bu hüquq hər bir ailə üzvü barəsində ayrı-ayrılıqda müəyyənləşdirilir. Bundan sonra, pensiya almaq hüququ olan bütün ailə üzvlərinə vahid bir pensiya təyin edilir və bütün ailə üzvlərinə münasibətdə

---

¹ Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyinə görə övladlığa götürülənlərin pensiya təminatının bəzi praktik məsələləri. «Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət». Elmi məqalələr məcmuəsi. 28-cı buraxılış, Bakı, 2001. s. 50-51.

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. Второе издание. М., БЕК, 2002, с. 271.

onun vahid məbləği müəyyənləşdirilir. Pensiya almaq hüququnun həyata keçirilməsi isə ailənin nümayəndəsi kimi, onun bir üzvünə həvalə edilir. V.S. Andreyev isə düzgün olaraq göstərir ki, son nəticədə, pensiya hüquq münasibətlərinin subyekti kimi, pensiya təminatı hüququ olan ailə üzvlərini özündə birləşdirən bütöv ailə çıxış edir¹.

Ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüquq münasibətlərinin mümkün subyekti kimi, ailənin tərkibinə aşağıdakı şəxslər daxildir: a) qanunla müəyyən edilmiş qohumluq dərəcəsi olan şəxslər; b) əmək qabiliyyəti olmayanlar; c) vəfat edənin öhdəsində olmuş və ya öhdəsində olmaq hüququ olan şəxslər. Lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızın pensiya qanunvericiliyi ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya almaq hüququ olan şəxslərin geniş dairəsini müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, bu pensiyayı almaq hüququ olan ailə üzvlərinin tərkibi müxtəlif başqa sosial təminat növlərinə hüquqları olan valideynlərə və nənə-babalara qədər genişləndirilmişdir. Fikrimizcə isə, bu pensiya ancaq yetim qalan uşaqlara və dul qadınlara (kişilərə) təyin olunmalıdır.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununda bir qayda olaraq, əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinə ailə başçısını itirməyə görə pensiya verilməsi üçün onların vəfat etmiş ailə başçısının öhdəsində olması tələb olunur. Bu zaman, müharibədə həlak olmuş vətəndaşların uşaqları, valideynləri və dul arvadları (ərləri), habelə vəfat etmiş şəxsin uşaqları və onun uşaqlarına, bacılarına, qardaşlarına və nəvələrinə qulluq edən şəxslər istisna təşkil edirlər. Belə ki, bu kateqoriya şəxslərə pensiya təyin edilərkən, onların vəfat etmiş ailə başçısının öhdəsində olmaları tələb olunmur.

Göstərmək lazımdır ki, müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olan bir sosial təzahür kimi, öhdədə olma institutu müxtəlif hüquq sahələri tərəfindən tənzimlənir. N.A. Yakinaya görə, öhdədə olma bir şəxsin digər şəxsə kömək göstərməsi məqsədi güdən və əvəzsiz xarakter daşıyan ikitərəfli əmlak münasibətidir².

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda vəfat etmiş valideynlərin

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., Юридическая литература, 1987, с. 234.

² Якина Н.А. Пенсии по случаю потери кормильца семьям рабочих и служащих. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1974, с. 9.

uşaqlarına dair çox mühüm bir qayda təsbit edilmişdir: onların öhdədə olması ehtimal olunur və onun sübut edilməsinə ehtiyac yoxdur. Fikrimizcə, bu qaydanın təsbit edilməsinin əsas səbəbi odur ki, valideynlər öz yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlarını saxlamağa borcludurlar və onlar həmin vəzifələrinin yerinə yetirilməsindən boyun qaçırıqda belə, bu, uşaqların valideynlərinin öldüyü halda, pensiya almaq hüququna təsir etməməlidir.

Həmin qanununun 44-cü maddəsinin 1-ci hissəsində isə «öhdədə olma»ya leqal anlayış verilmişdir. Həmin maddəyə uyğun olaraq, vəfat edənin ailə üzvləri onun tam təminatında olublarsa və ya ondan özlərinin yaşayışı üçün daimi və əsas vəsait mənbəyi olan kömək alıblarsa, onun öhdəsində olmuş ailə üzvləri sayılırlar.

Öhdədə olma məsələsi həll edilərkən, müvafiq olaraq, bu köməyin daimi xarakter daşıyıb-daşınmaması və onun digər gəlirlərlə nisbətə həcmi müəyyən edilir. Belə ki, əgər ailə üzvü pensiya, müavinət, təqaüd və ya əmək haqqı alırsa, lakin onun yaşayışının daimi və əsas mənbəyi məhz vəfat edənin köməyi olmuşsa, yuxarıda sadalanan gəlirlərin olması onun öhdədə olan kimi tanınmasına mane ola bilməz. Əgər arvad işləyirsə, lakin onun əmək haqqı vəfat etmiş ərinin əmək haqqısından əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdırsa, o, öhdədə olan kimi qəbul edilə bilər. Eyni qaydada, əgər yüksək əmək haqqı alan vəfat etmiş atanın oğlu kiçik məbləğdə təqaüd alırsa, o öz atasının öhdəsində olan sayılır.

Eyni zamanda, əgər valideynlər məhkəmə qərarı əsasında cüzi məbləğdə aliment alırlarsa, bu, yaşayış mənbəyi kimi qiymətləndirilmir. Hər bir konkret halda, yaşayış mənbəyinin olmaması məsələsi rayon (şəhər) sosial müdafiə mərkəzlərində fəaliyyət göstərən pensiya və müavinət təyin edən komissiyalar tərəfindən müəyyən edilir.

Uşaqlar atanın və ya ananın aldığı əmək haqqından (qazandığı gəlirdən) asılı olmayaraq, onların öhdəsində olan kimi tanınırlar. Atanın ölümündən sonra doğulmuş uşaqlar, təcrübədə, vəfat edənin öhdəsində olmuş uşaqlarla bərabərləşdirilir. Doğulmuş uşağın anası doğuş zamanı vəfat etdikdə də analoji qayda tətbiq edilir.

Uşaqlar onların xeyrinə aliment ödənildikdə də (həmin alimantlərin məbləğindən və ödənilməsinin müntəzəmliyindən asılı olmayaraq) öhdədə olan kimi tanınırlar. Alimentin tutulması haqqında sənədlərin olmaması uşaqların saxlanılması üzrə öhdəliklərin könüllü icra edil-

məsindən xəbər verdiyi üçün, təcrübədə, bu halda da uşaqlar öhdədə olan kimi tanınırlar¹.

Ailə başçısı ilə birgə yaşama öhdədə olmanın tanınması üçün mütləq şərt deyil. Əgər pensiya təyin edilməsi üçün müraciət etmiş ailə üzvü vəfat etmiş ailə başçısından ayrı yaşamışdırsa (məsələn, müxtəlif şəhərlərdə və ya rayonlarda), onda öhdədə olma məsələsi ümumi əsaslar üzrə müəyyən edilir, yəni vəfat edənin yardımının həmin ailə üzvünün əsas və daimi yaşayış mənbəyi olub-olmaması araşdırılır.

Şəxsin öhdədə olan kimi tanınması üçün onun vəfat etmiş ailə başçısı ilə birgə yaşaması məcburi şərt deyil. Əgər ailə başçısını itirməyə görə pensiya təyin edilməsi üçün müraciət etmiş şəxs vəfat etmiş ailə başçısından ayrı yaşayıbsa (məsələn, ayrı-ayrı şəhərlərdə), öhdədə olma məsələsi ümumi əsaslarla (yəni, həmin şəxs üçün vəfat edənin köməyinin daimi və əsas yaşayış mənbəyi olması) müəyyən edilir. Lakin 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda öhdədə olmanın nə qədər müddətdə davam etməsi və öhdədə olmanın məhz ailə başçısının həyatının son dövründə olub-olmaması göstərilməmişdir. Buna görə də, konkret hallardan asılı olaraq, məsələn, qısa müddət öz oğlunun öhdəsində olmuş və ya oğlunun ağır xəstəliyə tutulması ilə əlaqədar onun ölümündən bir neçə ay qabaq ondan kömək ala bilməmiş ana öz oğlunun öhdəsində olmuş sayıla bilər². M.L. Zaxarov və V.Q. Tuçkovaya görə, həm əmək qabiliyyəti olan şəxslər (ali məktəbin əyani şöbəsinin tələbəsi olan oğul), həm də əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər öhdədə olan kimi tanına bilərlər³.

Öhdədə olma ilə sıx bağlı olan məsələlərdən biri də «yaşayış vəsaitlərinin itirilməsi» anlayışıdır. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda bu anlayış barədə heç bir izah verilməmişdir və bu məsələ pensiya təyin edən orqanlar tərəfindən təcrübədə həll olunur. Fikrimizcə, «yaşayış vəsaitlərinin itirilməsi» dedikdə, vəfat etmiş ailə baş-

---

¹ Советское пенсионное право. Под ред. М.Л.Захарова, М., Юридическая литература, 1974, с. 22.

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. Второе издание. М., БЕК, 2002, с. 272.

³ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М., БЕК, 1997, с. 231.

çısının öhdəsində olan şəxslərin gəlirlərinin ailə başçısının itirilməsi-nə görə pensiyanın minimum məbləğindən aşağı olduğu hallar başa düşülməlidir.

Ümumi əsaslarla ailə başçısını itirməyə görə pensiya hərbi qulluq-çuların ailələri üçün nəzərdə tutulmuş əsaslar istisna olmaqla, bütün digər əsaslara uyğun olaraq təqdim edilir. Ümumi əsaslarla təyin olu-nan pensiyaya əmək zədəsi, peşə xəstəliyi və ya ümumi xəstəlik nə-ticəsində ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar pensiyalar aiddir.

Ümumiyyətlə, pensiya qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyaların keçmiş əmək töhfəsi ilə əla-qəsi formal xarakter daşıyır. Belə ki, ailə başçısını itirməyə görə pen-siyanın məbləği prinsip etibarlı ilə çox yüksəkdir. İqtisadçı alimlər haqlı olaraq göstərilər ki, hər bir ailə üzvünə ailə başçısının orta aylıq əmək haqqının 30% məbləğində pensiya ödənilməsi ailə başçısının gəlirindən artıq ödəməyə səbəb olur¹. Hesab edirik ki, yeni pensiya qanunvericiliyində ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların məbləği vəfat etmiş ailə başçısının faktiki əmək haqqının, daha dəqiq desək, sosial sığorta ödədiyi faktiki əmək haqqının 100% məbləği həcmində məhdudlaşdırılmalıdır. Göstərmək lazımdır ki, bir sıra xarici ölkələrdə (İtaliya, İsveç, Yaponiya və s.) ailə başçısını itirməyə görə pensiyala-rın məbləği ailə başçısı pensiya yaşına çatanda əldə edəcəyi yaşa görə pensiyanın məbləğinə proporsional olaraq müəyyən edilir. Bu pensi-yanın məbləği vəfat etmiş ailə başçısının himayəsində olan əmək qə-biliyyətsiz şəxslərin sayına uyğun olaraq artırılır².

Ümumi əsaslarla təyin olunan ailə başçısını itirməyə görə bütün pensiyalar pensiya hüququnu müəyyən edən şərtlərdən asılı olaraq, iki qrupa bölünür: ailə başçısının əmək (sığorta) stajının davamiyyətindən asılı olmayaraq təyin edilən pensiyalar və təyin edilməsi üçün ailə başçısının müəyyən əmək (sığorta) stajına malik olması tələb olunan pensiyalar.

Birinci qrupa əmək zədəsi, peşə xəstəliyi nəticəsində ailə başçısı-nın itirilməsi ilə əlaqədar pensiyalar aiddir. Bütün bu hallarda, pensi-

---

¹ Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 73-74.

² Ганс Фон Роланд. От миски риса для каждого к социальной защите // Трудовой мир, 1994, №1, с. 8-9.

yanın təyin edilməsi üçün müvafiq fakt — ailə başçısının əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyindən ölməsi baş verməlidir. Bütün belə pensiyalar «stajsız» pensiyalara aid edilir.

Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyi pensiyaçıların ailələri üçün onların ailə başçısı olan pensiyaçının vəfat etdiyi halda qeyd-şərtsiz pensiya almaq hüququna təminat verən əlavə qayda nəzərdə tutmuşdur. Bu qayda ondan ibarətdir ki, vəfat etmiş ailə başçısının əmək (sığorta) stajının davamiyyətindən asılı olmayaraq, vəfat etmiş pensiyaçıların ailələrinə ümumi əsaslarla ailə başçısını itirməyə görə pensiya təyin edilir. Sosial təminat hüququ üzrə mütəxəssislər göstərirlər ki, bu, əslində pensiyaçı olan ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyaları da «stajsız» pensiyalara çevirir. Ailə başçısı olan pensiyaçının özünə pensiya təyin edilərkən onun əmək (sığorta) stajının nəzərə alınmasına baxmayaraq, o, ümumi xəstəlik nəticəsində vəfat etdiyi halda öhdəsində olanlara pensiya təyin edilərkən, bu şərt heç bir əhəmiyyətə malik deyil¹.

İkinci qrupa daxil olan ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların təyin edilməsi üçün müəyyən əmək (sığorta) stajı tələb olunur. Bu qrupa ümumi xəstəlik nəticəsində ailə başçısının itirilməsi (20 yaşına çatmadan vəfat etmiş ailə başçıları istisna olmaqla) aid edilir. Tələb olunan staj ümumi xəstəliyə görə əlilliyə görə pensiya üçün müəyyən edilən staja bərabərdir. Əgər tələb olunan staj natamam olarsa, onda natamam əmək (sığorta) stajına uyğun pensiya təyin edilir. Lakin pensiya təyin edilməsi üçün kifayət olan natamam əmək stajının müddəti qanunvericilikdə təsbit olunmamışdır.

Maraqlı məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, aşağıdakı hallar baş verdikdə, ailə başçısını itirməyə görə təyin edilmiş pensiyanın ödənilməsinin dayandırılıb-dayandırılmaması barədə pensiya qanunvericiliyində heç bir norma yoxdur:

1. vəfat edənin uşaqları və valideynlərinin yaşayış mənbəyini itirdiklərinə görə pensiya ödənildikdə, əgər onlar artıq belə yaşayış mənbəyi əldə edərlərsə;

2. yetkinlik yaşına çatmamış və ya əmək qabiliyyəti olmayan uşaqları olan dul arvadın (ərin) uşaqları yetkinlik yaşına çatdıqda və ya əv-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. Второе издание. М., БЕК, 2002, с.273.

vəllər əmək qabiliyyəti olmayan uşaqların əmək qabiliyyəti qanunla müəyyən edilmiş qaydada tanındıqda.

Hesab edirik ki, hər iki halda, pensiya ödənilməsi dayandırılmalıdır və pensiya qanunvericiliyindəki boşluğun aradan qaldırılması üçün qanuna pensiyanın təyin edilməsini müəyyən edən faktiki halların aradan qalxması ilə əlaqədar pensiya ödənişinə xitam verilməsi barədə norma daxil edilməlidir.

Beləliklə, sosial təminat növlərinin təqdim edilməsinin konstitusiyon əsaslarından biri olan ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təminatının hüquqi tənzihi sahəsində irəli sürülən digər təkliflərlə yanaşı, gələcək pensiya qanunvericiliyində aşağıdakı məsələlərin dəqiq şəkildə öz əksini tapması məqsədomüvafiq olardı.

Birincisi, «ailə başçısı» termini dəqiqləşdirilməli və «ailə başçısı» statusu ailə qanunvericiliyində olduğu kimi, həm ər, həm də arvada aid edilməlidir.

İkincisi, bu pensiya növünü almaq hüququ olan şəxslərin dairəsi vəfat etmiş vətəndaşın övladları (ögey oğul, ögey qız və övladlığa götürülənlər də daxil olmaqla), ata, ana, arvad pensiya yaşına çatmışlarsa, yaxud I və ya II qrup əlildirsə, eyni zamanda, vəfat etmiş ailə başçısının 8 yaşına çatmamış uşaqlarına baxan və işləməyən şəxslər olmaqla məhdudlaşdırılmalıdır.

Üçüncüsü, bu pensiyanın məbləği ailə başçısının orta aylıq əmək haqqının 100% məbləği ilə məhdudlaşdırılmalıdır.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı nəticəsində «bərabərləşdirici» elementləri nəzərdə tutan ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya qanunvericiliyi ancaq ailə başçısının əmək stajının müddətindən, əmək haqqının məbləğindən və digər amillərdən asılı olaraq diferensiasiyanı əks etdirmək istiqamətində təkmilləşdirilməlidir.

3.4. Xidmət illərinə görə pensiyalar

Xidmət illərinə görə pensiyalar respublikamızda əmək pensiyalarının tarixən formalaşmış olan xüsusi bir növüdür. Bu pensiyaların təyin edilməsi üçün əsas qismində vətəndaşın müəyyən peşələrdə, vəzifələrdə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əmək fəaliyyəti və ya əməyin xüsusi şəraiti çıxış edir. Xidmət illərinə görə ilk pensiyalar XX əs-

rin 20-ci illərində xalq müəllimlərinə və bir sıra digər maarif işçilərinə, elmi işçilərə (ali məktəb müəllimlərinə), fəhlə fakültələrinin müəllimlərinə təyin olunmuşdu. 30-cu illərdə isə tibb və baytarlıq işçiləri, aqronomlar, yazıçılar, təsviri sənət işçiləri və mülki hava donanmasının işçiləri də xidmət illərinə görə pensiya hüququ əldə etdilər¹.

1956-cı ildə həyata keçirilən pensiya islahatı zamanı xidmət illərinə görə pensiya alan şəxslərin dairəsi bir qədər də genişləndirildi. Müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatına keçən respublikamızda qəbul edilən 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda da xidmət illərinə görə əmək pensiyası nəinki yenidən saxlanılmış, hətta sonrakı illərdə bu pensiyayı alan şəxslərin dairəsi daha da genişləndirilmişdir. Sosial təminat hüququ üzrə görkəmli alimlər M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova göstərirlər ki, xidmət illərinə görə pensiyaların saxlanmasının və onu alan şəxslərin dairəsinin genişləndirilməsinin əsas səbəbi hakim strukturların son illərdə ümumi pensiya təminatı sistemində gədən tənəzzülü kompensasiya etmək və bəzi kateqoriya qulluqçular üçün imtiyazlı pensiya sistemi yaratmaq söyləridir².

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il tarixli Konstitusiyasında xidmət illərinə görə pensiyaların müəyyən edilməsi üçün əsaslar təsbit edilməmişdir. Belə əsaslar heç əvvəllər qüvvədə olmuş konstitusiyada da olmamışdır. Nəzəri cəhətdən, xidmət illərinə görə pensiyaların tətbiq edilməsi başlıca olaraq müəyyən fəaliyyətin və xüsusi xidmət sahələrinin xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Gərgin və məsuliyyətli iş uzun müddət yerinə yetirildikdən sonra, onun yerinə yetirilməsi müxtəlif səbəblərdən, məsələn, adi yaş dəyişikliklərinə görə, bir çox illər ərzində formalaşan psixoloji və emosional ağırlığa görə və s. səbəblərdən həmişə mümkün olmur. Xidmət illərinə görə pensiyaların məqsədi belə vətəndaşları öz əvvəlki işini davam etdirmək zərurətindən azad etmək, eyni zamanda, bir qayda olaraq, başqa aşağı maaşlı işə keçməklə və ya əmək fəaliyyətinə xitam verməklə əlaqədar itirilmiş əmək haqqını kompensasiya etməkdir. Hüquq ədəbiyyatında gös-

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. Учебник. М., Юридическая литература, 1974, с. 93.

² Захаров М.Л., Тучкова З.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 281.

tərilir ki, xidmət illərinə görə pensiyalar peşəsi ilə əlaqədar fiziki cəhətdən çətinliklərlə müşayiət olunan şəxslər kateqoriyaları üçün (məsələn, akrobatlar, balet artistləri) maddi təminat formasıdır¹. Müasir pensiya qanunvericiliyinə görə, xidmət illərinə görə pensiyalar, əsasən, hərbi qulluqçulara, müxtəlif hüquq mühafizə orqanlarının işçilərinə, mülki aviasiyanın uçuş-sınaq heyətinə, yeraltı işlərdə xüsusi ağır əmək şəraitində çalışan işçilərə və s. şəxslərə təyin edilir. Bu kateqoriya işçilər üçün pensiya təminatının əsas növü kimi yaşa görə pensiyalar deyil, xidmət illərinə görə pensiyalar çıxış edir. Bir sıra kateqoriya vətəndaşlar üçün isə (təhsil və səhiyyə işçiləri, artistlər və s.) xidmət illərinə görə pensiyaların təyin edilməsi sonradan onların məbləği daha yüksək olan yaşa görə əmək pensiyası almaq hüququnu istisna etmir.

Hüquq ədəbiyyatında xidmət illərinə görə pensiyalara müxtəlif anlayışlar verilmişdir. V.S. Andreyevə görə, xidmət illərinə görə pensiyalar — qanunla müəyyən edilmiş xüsusi staja (xidmət illərinə) malik olan şəxslərə keçmiş əmək haqqına və ya digər mükafata uyğun məbləğdə əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün fondan ömürlük təyin olunan aylıq ödəmə², M.L. Zaxarova görə isə, xidmət illərinə görə pensiyalar yaşdan və əmək qabiliyyətinin faktiki vəziyyətindən asılı olmayaraq, müəyyən xüsusi əmək stajına malik olduqda təyin edilən pensiyadır³. Lakin bu anlayışlarda xidmət illərinə görə pensiyaların obyektiv surətdə mövcud olan xüsusiyyətləri lazımı səviyyədə öz əksini tapanmamışdır. Müasir pensiya qanunvericiliyi baxımından isə xidmət illərinə görə pensiyalara aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: xidmət illərinə görə pensiya dedikdə, qanunla müəyyən edilmiş peşə və vəzifələrdə uzun müddət çalışan ayrı-ayrı vətəndaşlara əmək fəaliyyətinin dayandırılması şərti ilə yaşından və əmək qabiliyyətinin faktiki vəziyyətindən asılı olmayaraq, DSMF-ə aylıq pul formasında verilən ödəmə başa düşülür.

Pensiya qanunvericiliyinə görə, xidmət illərinə görə pensiya yaş

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., Юридическая литература, 1987, с. 188.

² Yənə orada, s. 187.

³ Советское пенсионное право. Под ред. М.Л.Захарова, М., Юридическая литература, 1974, с. 245.

həddindən və əmək qabiliyyətinin faktiki vəziyyətindən asılı olmayaraq, müvafiq xüsusi əmək stajı olduqda təyin olunur. Xidmət illərinə görə pensiyada belə staj, əsasən, «xidmət» və yaxud «yaradıcılıq işi stajı» adlandırılır¹. Xidmət illərinə görə pensiya yaşa görə pensiyada olduğu kimi, staja görə, lakin həmin yaş senzi tətbiq olunmadan təyin olunur. Belə ki, bəzi işçilər (mülki aviasiyanın uçuş-sınaq heyəti və bir sıra kateqoriyalardan olan artistlər) uzun müddət xüsusi şəraitdə işlədikdən sonra, bəzən yaşa görə pensiyaya çıxmaq üçün tələb olunan yaşa çatana qədər əlil olmadan əmək qabiliyyətlərini itirirlər. Məhz buna görə, pensiya təminatının bu növünə hüququn yaranması üçün yaş həddi heç bir hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Xidmət illərinə görə pensiyaların alınması üçün ancaq müəyyən müddətli xidmət illəri, yəni xüsusi əmək stajı hüquqi fakt rolunu oynayır.

Xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququ verən xüsusi əmək stajının davamiyyəti isə bəzi hallarda kişilər və qadınlar üçün fərqli; bəzi hallarda eyni olur (məsələn, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 62-ci və 64-cü maddələri).

Xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququ olan şəxslərin dairəsini üç qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» 29 aprel 1992-ci il tarixli qanuna görə pensiya alan şəxslər aiddir. Həmin qanunun 12-16 maddələri hərbi qulluqçulara xidmət illərinə görə pensiya verilməsini nəzərdə tutur.

İkinci qrupa «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 59-64-cü maddələrinə uyğun olaraq, müəyyən peşə və ixtisaslar üzrə, eyni zamanda, yeraltı işlərdə, açıq mədən işlərində və zərərli əmək şəraitində çalışan şəxslər aiddir (mülki aviasiyanın uçuş və uçuş-sınaq heyəti, təhsil və uşaq tərbiyə müəssisələrində pedaqoji fəaliyyət göstərənlər, müalicə işlərində və əhalinin sağlamlığının mühafizəsi ilə əlaqədar digər işlərdə çalışanlar, teatr, kino və digər teatr-tamaşa müəssisələrində və kollektivlərində yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, dəniz və balıqçılıq sənayesi donanması gəmiləri heyətində ayrı-ayrı vəzifələrində çalışanlar, prokurorluq işçiləri).

---

¹ Əliyev M.N. Əmək stajı və onun pensiya təminatında hüquqi əhəmiyyəti. Bakı, «Qanun», 2000, s. 25.

Üçüncü qrupa isə ayrı-ayrı qanunlar əsasında xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququ olan şəxslər aiddir. Məsələn, dövlət qulluqçuları, hakimlər və s.

Göstərmək lazımdır ki, birinci qrupa daxil olan vətəndaşlar üçün 29 aprel 1992-ci il qanununda yaşa görə pensiyalar nəzərdə tutulmadığına görə, xidmət illərinə görə pensiyalar onların pensiya təminatının əsas növü kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında hərbiçilər üçün belə pensiyalar əvvəllər də mövcud olmuşdur. Demək olar ki, bütün dünya ölkələrində belə pensiyalar vardır və buna görə hərbi qulluqçuların pensiya sistemi hər bir yerdə ümumi pensiya sistemlərindən fərqli olan imtiyazlı sistemlərə aid edilir. Bu isə hakimiyyətin arxalandığı hərbi və digər oxşar xidmətlərin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

İkinci qrupa daxil olan vətəndaşlar içərisində elə şəxslər kateqoriyası vardır ki, onların çalışdığı peşə və ixtisaslar (məsələn, mülki aviasiyanın uçuş-sınaq heyəti, sirk işçiləri və s.) üzrə işlərdə uzun müddət işlədikdə, yaşa görə əmək pensiyasına çıxmaq üçün tələb olunan yaşa çatana qədər əmək qabiliyyətlərini itirirlər. Lakin bəzi peşə və ixtisaslar üzrə fəaliyyətin nəyə görə əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsinə səbəb olmasının mənası aydın deyil. Maraqlı hallardan biri də ondan ibarətdir ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 61-ci maddəsi əhalinin sağlamlığı ilə əlaqədar ancaq kənd yerlərində və şəhər tipli qəsəbələrdə çalışan həkimlər üçün xidmət illərinə görə pensiya hüququ müəyyən etmişdir. Mütəxəssislər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, şəhər yerlərində çalışan səhiyyə işçilərindən fərqli olaraq, kənd yerlərində fəaliyyət göstərən səhiyyə işçilərinin nəyə görə əmək fəaliyyətinin tam və ya qismən itirməsinin mənası başa düşülmür, yəni kənd yerlərində çalışan səhiyyə işçilərinə hansı səbəbə görə xüsusi imtiyaz verilməsinin səbəbi anlaşılmır. Ona görə də onlar pensiya təminatı haqqında qanunvericiliyin aydın başa düşülməsini, onun şəffaf olmasını təmin etmək və pensiya sistemini artıq maliyyə yükündən xilas etmək məqsədilə həmin müddəanın qanunun 61-ci maddəsinin mətnindən çıxarılmasını məqsədmüavfiq hesab etmişlər¹. M.İ.Lepikov isə ümumiyyətlə, xidmət illərinə görə pensiyaları güzəştli pensiya

---

¹ İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğlu R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiq problemləri, Bakı, «Qanun», 2001, s. 148.

təminatı kimi xarakterizə etmişdir¹.

Hesab edirik ki, xidmət illərinə görə pensiya təminatının respublikamızda fəaliyyət göstərən sistemi aşağıdakı əsas qüsurlarla xarakterizə olunur:

Birincisi, əmək qabiliyyətinin erkən itirilməsinin qarşısını almaq üçün peşə xəstəliklərinin səbəblərini müəyyən etmədiyinə görə, o, qoruyucu funksiyanı yerinə yetirmir;

İkincisi, bu sistemdə pensiyalar konkret iş yerində əmək şəraiti nəzərə alınmadan istehsal, iş və peşələrin siyahıları üzrə təqdim edildiyinə görə, peşə riski dərəcəsinin qiymətləndirilməsinin dəqiq meyarları yoxdur;

Üçüncüsü, bu sistem qeyri-sığorta xarakteri daşıyır, yəni pensiyaların məbləği sığorta haqlarının məbləğindən, onların ödənilməsi davamiyyətindən asılı deyil;

Dördüncüsü, işəgötürən qeyri-əlvərişli iş yerlərinin sayına görə məsuliyyət daşımır və bu nəinki onların aradan qaldırılmasını stimullaşdırmır, həm də kadrların cəlb edilməsi məqsədilə ayrı-ayrı iş yerlərinin «güzəştli» iş yerlərinə çevrilməsinə şərait yaradır.

Fikrimizcə, sadalanan ciddi qüsurlara malik olan güzəştli pensiya təminatı sistemində köklü dəyişikliklərin aparılması vaxtının gəlib çatması artıq heç kimdə şübhə doğurmur.

Xidmət illərinə görə pensiya təminatı üzrə güzəştlərin saxlanması, ilk növbədə, işəgötürənlərin mənafeyinə xidmət edir. Ona görə ki, bu onlara əmək şəraitini yaxşılaşdırmadan və əlavə vəsaitlər qoymadan güzəştli pensiyaların hesabına işçi qüvvəsini cəlb etmək imkanı verir.

Üçüncü qrupa daxil olan şəxslərə (dövlət qulluqçuları, hakimlər, prokurorluq işçiləri və s.) isə xidmət illərinə görə pensiyaların verilməsi, əslində, imtiyazlı pensiya təminatı sisteminin yarandığını göstərir. Öz mahiyyətinə görə, bu qrup ödəmələrin bəziləri yaş senzindən asılı olmayaraq təyin olunduğundan, onlar xidmət illərinə görə pensiyaların əlamətlərinə malikdir (prokurorluq işçilərinin pensiyaları), digərləri müvafiq yaşa çatma ilə əlaqədar verildiyindən, yaşa görə pensiyaya oxşardır (deputatlar, hakimlər). Lakin bütün hallarda, bu qrupa xidmət illərinə görə pensiya almaq üçün xüsusi əmək stajı, müvafiq

---

¹ Лепиков М.И. Право и социальная защита населения в России (социальное право). М., «Былина», 2000, с. 97.

xidmət illəri tələb olunur.

Vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün tətbiq edilən müxtəlif pensiya ödəmələri sistemini təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, vətəndaşların böyük əksəriyyətinə aid edilən qaydalarla müqayisədə öz şərtlərinə, pensiya təminatının səviyyəsinə, pensiyaların artırılması mexanizminə görə onlar üçün açıq-aşkar güzəştli qaydalar müəyyən edilmişdir. İmtiyazlı pensiya ödəmələrinin məbləği bəzən adi maksimum pensiyanın məbləğindən bir neçə dəfə artıq olur. Göstərmək lazımdır ki, hətta bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə qulluqçular sırasından olan pensiyaçılarla digər pensiyaçıları qarşı-qarşıya qoyan güzəştli pensiya təminatı sistemi mövcud deyil.

Məlum olduğu kimi, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun ölkə ərazisində fərdi pensiyaların təyin edilməsini ləğv etmiş və əvvəllər təyin edilmiş belə pensiyaların ödənişini dayandırmışdı. Bütün fərdi pensiyaçıları digər vətəndaşlarla bərabər əsaslarla pensiya almağa başlamışdılar. Fərdi pensiyalar fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olmayaraq, bir qayda olaraq hakimiyyət, rejim üçün sədaqətli xidmətə görə (əsasən hakimiyyət, partiya və həmkarlar ittifaqları orqanlarının məmurlarına) təyin olunurdu. Bu pensiyaların ləğv edilməsinin səbəbi kimi qeyd olunurdu ki, gələcəkdə yüksək məbləğli pensiyalarla təmin olunacaqlarını bilən dövlət məmurları pensiya təminatı sisteminin ümumi inkişafına maraq göstərmirdilər¹.

Lakin 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasında fərdi pensiyalar yenidən tətbiq olunmağa başlandı. Belə ki, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə (dövlət qulluqçuları, deputatlar, prokurorluq işçiləri və s.) ümumi pensiya təminatı sistemindən kəskin surətdə fərqlənən imtiyazlı pensiyalarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 noyabr 1997-ci il fərmanı ilə, daha sonra isə 11 iyun 2002-ci il tarixli fərmanı ilə «fərdi təqaüdlər» təsis edildi. Həmin «pensiyaların» məbləği xidmət illərinə görə pensiyaların məbləğinə nisbətən olduqca yüksəkdir. Hesab edirik ki, bu «pensiyalar» bazar münasibətlərinə keçid dövrünün çətinlikləri ilə əlaqədar təsis edildiyinə görə, pensiya islahatı zamanı öz əhəmiyyətini itirəcəkdir.

Göründüyü kimi, pensiyaların digər növlərindən fərqli olaraq, xid-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова З.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 344.

mət illərinə görə pensiyalar tətbiq edilərkən, əsassız üstünlüklər müəyən edilməmişdi. Bütün bunlar isə ona gətirib çıxardı ki, xidmət illərinə görə pensiyalar 35-40 yaşlı əmək qabiliyyətli şəxslərə təyin olunmağa başlandı. Əldə etdikləri pensiya güzəştlərinin müqabilində isə bu pensiyaları alan şəxslərin DSMF-in vəsaitlərinin formalaşmasında iştirakı minimum səviyyədədir. Buna görə də bu pensiya növündən imtina edilməsini daha əsaslı hesab edirik. Lakin bu zaman DSMF-ə sığorta haqları keçirmədiyinə görə məcburi dövlət sığortası sistemində pensiya almaq hüququ olmayan şəxslərin hüquqları pozulmamalıdır. Məcburi pensiya sığortası sisteminin mövcud olduğu xarici ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da xidmət illərinə görə pensiyalar professional pensiya sisteminə keçirilməlidir, yəni konkret sahə, müəssisə səviyyəsində işəgötürənlər tərəfindən maliyyələşdirilməlidir.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və beynəlxalq-hüquqi aktlarda sosial təminatın təqdim edilməsinin bir əsası kimi göstərilməyən xidmət illərinə görə uzun müddət ərzində ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə verilən pensiya təminatı sistemindəki problemləri ancaq sığortanın məcburi və könüllü formalarını nəzərdə tutan professional pensiya sığortası sisteminin formalaşdırılmasını və inkişafını ancaq bunun üçün hüquqi, təşkilati və maliyyə əsaslarının yaradılması yolu ilə həll etmək mümkündür. Burada işlədilən «professional» anlayışı o deməkdir ki, pensiya sığortası bütün dövlət çərçivəsində deyil, müəyyən sahə, müəyyən peşənin nümayəndələri çərçivəsində məcburidir. Bu zaman müvafiq normativ-hüquqi bazanın, maliyyə və təşkilati infrastrukturların yaradılması vəzifəsi dövlətin üzərinə qoyulur.

Hesab edirik ki, məcburi professional pensiya sığortası məcburi pensiya sığortasını tamamlamalı və zərərli əmək şəraiti ilə əlaqədar azaldılmış pensiya yaşı ilə pensiya alan şəxslərə şamil edilməlidir. Lakin hərbi qulluqçularda xidmət illərinə görə pensiyalar yaşa görə pensiyaları əvəz etdiyinə görə, onlar üçün həmin pensiya təminatı sistemi saxlanmalıdır. Eyni zamanda, əvvəllər artıq xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququnu qazanmış şəxslər üçün də keçid dövründə bu pensiya növü saxlanmalıdır.

3.5. Sosial pensiyalar

Bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün səciyyəvi olan və xarici ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq, əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşlara əmək fəaliyyətindən asılı olmayaraq təqdim edilən sosial pensiyalar respublikamızda tətbiq edilən yeni bir pensiya növüdür.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun əsasında tətbiq edilmiş sosial pensiyalar, mahiyyətinə görə, qazanılmış xarakter daşıyan əmək pensiyalarından fərqlənir. Bu pensiyalar öz səyləri ilə özünü maddi cəhətdən təmin edə bilməyən hər bir əmək qabiliyyəti olmayan şəxsə yaşayış üçün vəsaitlərin verilməsi zəruriliyinin dövlət tərəfindən tanınması nəticəsində tətbiq edilir.

Həmin qanun qəbul ediləndəki isə əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar pensiya almaq hüququ olmayan əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların yaşayış vəsaitləri olmadıqda və qanunla onları saxlamaq vəzifəsi olan qohumları olmadıqda aylıq müavinət təyin edilirdi¹. Pensiya təminatı sahəsində aparıcı mütəxəssislər olan M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova göstərirlər ki, həmin şəxslərə müavinət verilməsi məsələsinin həlli onların maddi və ailə vəziyyətinin insan ləyaqətini alçaldan şəkildə yoxlanması ilə müşayiət olunurdu².

Sosial pensiyaları dövlət sosial yardımının əsas növü hesab edən professor Y.Y. Maçulskaya ona dövlət tərəfindən təminat verilən, əmək qabiliyyəti olmayan, gəlir mənbəyinə malik olmayan vətəndaşlara əmək stajından və pensiya ödənişlərinin həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına ödənilən minimum sosial yardım kimi anlayış vermişdir³. Hesab edirik ki, sosial pensiyalar pensiya hüququ institutunun tərkib hissəsi və pensiya təminatının müstəqil növü olduğuna görə sosial təminatın dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına sosial təminat adlanan təşkilati-hüquqi formasının tərkibinə daxil edilməlidir.

İ.İ. İsmayılov və R.İ. Mürşüdov sosial pensiyaları əmək pensiyası-

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., Юридическая литература, 1974, с. 270-271.

² Захаров М.Л., Тучкова О.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 256.

³ Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения. Учебное пособие для вузов. М., Книжный мир, 2000, с. 31.

na hüququ olmayanlara qanunvericiliklə müəyyən edilən digər şərtlərə əməl etməklə təyin olunan aylıq ödənc kimi göstərmişlər¹. Lakin həmin müəlliflərin verdiyi anlayışda sosial pensiyaların DSMF-in vəsaitləri hesabına təqdim edilməsinin göstərilməsi təsadüfi deyildir. Ona görə ki, sığorta haqlarının ödənilməsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan sosial pensiyalar, təəssüflər olsun ki, respublikamızda dövlət büdcəsindən ödənilməli olduğu halda, DSMF-in vəsaitləri hesabına ödənilir. Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə isə sosial pensiyalar dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Hesab edirik ki, pensiya islahatı nəticəsində gələcəkdə həmin pensiyaların bütünlüklə dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Beləliklə, sosial pensiyaya əmək pensiyası almaq hüququ olmayan və əmək qabiliyyəti olmayan hesab edilən vətəndaşlara DSMF-in vəsaitləri (dövlət büdcəsi vəsaitləri) hesabına verilən aylıq pul ödəməsi kimi anlayış vermək olar.

Göstərmək lazımdır ki, sosial pensiyaların tətbiq edilməsi ilə hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında ümumi pensiya təminatı hüququ tətbiq edilmişdir. Belə ki, müvafiq yaşa çatmış və ya heç bir haldan, o cümlədən əmlak vəziyyətindən asılı olmayaraq əlil kimi tanınmış bütün vətəndaşlar sosial pensiya alırlar. Beləliklə, respublikamızda hər bir insanın pensiya növündə sosial təminat hüququ tanınmışdır və o, praktiki olaraq realizə olunur. Pensiya təminatının indiki səviyyəsi məqbul olmasa da, ümumi pensiya təminatı tam olaraq beynəlxalq hüququn ümum qəbul edilmiş prinsip və normalarına uyğun gəlir.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 90-cı maddəsində sosial pensiyaların ancaq işləməyən vətəndaşlara ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Yəni ödənişli işlərdə işləyən vətəndaşlara sosial pensiyaların ödənilməsinə yol verilmir. Hesab edirik ki, sosial pensiyaların möhləği aşağı olduğu və həmin vəsait hesabına yaşamaq olduqca çətin olduğuna görə işləyən şəxslərə sosial pensiyaların ödənilməsi daha məqsədemüvafiq olardı.

Eyni zamanda, İ.İ. İsmayılov və R.İ. Mürşüdəvovun təklifləri² ilə ra-

---

¹ İsmayılov İ.İ., Mürşüdəvov R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiq problemləri, Bakı, «Qanun», 2001, s. 100.

² İsmayılov İ.İ., Mürşüdəvov R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiq problemləri, Bakı, «Qanun», 2001, s. 158.

zılaşaraq sosial pensiyalarla əlaqədar pensiya təminatının aparılması üçün qadınların yaş həddinin mərhələlərlə kişilərlə bərabərləşdirilməsini də zəruri hesab edirik.

İ.İ. İsmayılov və R.İ. Mürşüdoğlu haqlı olaraq göstərirlər ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, sosial pensiya alan şəxslərin dairəsi daha da genişlənəcəkdir¹. Statistik məlumatlar da onların bu fikirlərinin əsaslı olduğunu sübut edir. Belə ki, statistik məlumatlara görə, 1996-cı ildə 86008 nəfər sosial pensiya alan var idisə, 2001-ci ildə onların sayı 117436 nəfərə çatmışdır². Bu isə, ilk növbədə, onunla əlaqədardır ki, müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan bazar münasibətləri şəraitində yeni əmək münasibətlərinin yaranması vətəndaşların pensiya təminatı ilə əlaqədar olaraq, gələcək hüquq münasibətlərində qeyri-müəyyənliyin mövcud olmasına gətirib çıxarır. Biz onun şahidi oluruq ki, əmək müqaviləsi əsasında işləməyənlərin sayı indiki dövrdə sürətlə artır. Başqa sözlə, ölkədəki yeni vəziyyət ona gətirib çıxarır ki, əksər vətəndaşlar onlara daha asan olan işlə məşğul olmağa üstünlük verirlər və əmək (sığorta) stajının olub-olmamasından narahat olmamağa başlayıblar. Yaxın gələcəkdə isə pensiyaların (məsələn, yaşa görə pensiyaların) alınması üçün ən mühüm əsas, sosial müdafiə fonduna ödəmələrin (sığorta haqlarının) müəyyən ardıcılıqla ödənilməsi, daha dəqiq desək, sığorta stajı çıxış edəcəkdir. Bu ideya, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»na da uyğun gəlir³.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda düzgün olaraq, dövlət pensiya təminatı sistemində sığorta haqlarının ödənilməsi məcburi qaydada tək-cə müzdlə işləyən şəxslərə deyil, bütün vətəndaşlara tətbiq olunur. Hesab edirik ki, bunu Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə şortlənən reallıqları da tələb edir. Xüsusilə, bazar münasibətlərinə keçid dövründə cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən mühüm dəyişikliklərdən biri yeni sosial qrupun — özünü

¹ Yenə orada, s. 158.

² Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 37.

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası» // «Azərbaycan» qəzeti, 18 iyul 2001-ci il, № 160 (2873), s. 1.

müstəqil surətdə işlə təmin edən şəxslərin, yəni hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin yaranması oldu. Bu kateqoriyaya həm də yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar — yazıçılar, rəssamlar, dizaynerlər, fərdi qaydada dərs keçən müəllimlər, həkimlər, vəkillər, baytarlar və s.; xidmət sahəsinin əməkdaşları — təmirçilər, bərbərlər, inşaatçılar və s. şəxslər də aiddir. İndiki dövrdə iqtisadi cəhətdən aktiv əhalinin bu qrupu ya pensiya sığortasından yayınır, ya da onlar qismən iştirak edir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə görə, orta sinfin əsasını təşkil edən bu şəxslər gələcəkdə əhalinin ümumi sayının 30-40%-dək yüksələ bilərlər. Buna görə də, onlara məcburi dövlət sosial sığorta qaydası tətbiq edilməlidir. Fikrimizcə, həmin şəxslərin pensiya təminatı sistemini ancaq könüllü sığorta prinsipi əsasında qurmaq səhv olardı. Birincisi, onlar konstitusion hüquq olan pensiya təminatı hüququndan məhrum olardılar. İkincisi, əhalinin bu kateqoriyasının nəsillərin həmrəyliyi prinsipi əsasında yaranan məcburi dövlət pensiya sığortası sistemində daxil edilməsi könüllü sığortanın mümkünlüyünü heç də istisna etmir.

Göstərilən bu məsələlərin həll edilməməsi isə gələcəkdə belə şəxslərdə sosial pensiyalara tələb yarada bilər. Belə ki, qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyi və «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»na görə, sığorta ödəmələri hesabına zəruri vəsaiti yığa bilməyən və yaşayış üçün başqa vəsait mənbəyi olmayan vətəndaşlar üçün sosial pensiya nəzərdə tutulur. Bu pensiya isə dövlət büdcəsinin vəsaitləri, başqa sözlə desək, ümumi vergilər hesabına ödənilir.

Beləliklə, sosial pensiyaların tətbiq edilməsi cəmiyyətin obyektiv və subyektiv səbəblərdən öz ictimai vəzifələrinə məsuliyyətlə yanaşmayaraq, qarşılıqlı yardım fondlarının formalaşmasına töhfə verməmiş üzvlərinə münasibətdə humanist addımdır. Biz bu pensiyaların məbləği, onun digər sosial müdafiə tədbirləri ilə tamamlanmasının zəruriliyi məsələlərinə toxunmayacağıq. Bu halda, söhbət prinsiplial yanaşmadan, yəni cəmiyyətin öz əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinə münasibətindən, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması nöqtəyi-nəzərindən sosial pensiyaların mahiyyətindən gedir.

Mütərəqqi haldır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»da sosial pensiyalar pensiya tə-

minatının müstəqil növü kimi saxlanılmışdır. Hesab edirik ki, gələcəkdə sosial pensiyalar aşağıdakı tələblərə uyğun şəkildə təqdim edilməlidir:

Birincisi, bu pensiya müəyyən yaşa çatmış, əlil olmuş və ailə başçısını itirmiş bütün vətəndaşlara təqdim edilməlidir. Hesab edirik ki, sosial pensiyaların təqdim edilməsi üçün yaş həddi həm kişilər üçün, həm də qadınlar üçün 65 yaşdan yuxarı olmamalıdır.

İkincisi, bu pensiyalar əmək (sığorta) stajından və əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsindən asılı olmayaraq təqdim edilməlidir.

Üçüncüsü, bu pensiyalar pensiyaçının yaşayış minimumu nəzərə alınmaqla qəti müəyyən edilmiş məbləğlərdə təqdim edilməlidir.

Hesab edirik ki, dövlət cəmiyyətin üzvü kimi sosial pensiyalar şəklində hər bir insanın daimi yaşayışı üçün vəsait təqdim etməyi təmin etməlidir və bu pensiya növünə olan hüquq əmək və ya digər ictimai faydalı fəaliyyətlə əlaqəli olmadığından, onun təqdim edilməsi şərtləri olduqca dəqiq və ciddi şəkildə müəyyən edilməlidir.

IV FƏSİL VƏTƏNDAŞLARIN PENSİYA TƏMİNATININ SƏVİYYƏSİ

4.1. Layiqli həyat səviyyəsinə olan hüquq vətəndaşların əsas hüquqlarından biri kimi

Dünyanın bütün sivil dövlətlərinin konstitusiyasında (o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasında) insanın layiqli həyata olan hüququ və dövlətin insanın layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək vəzifəsinin təsbit edilməsinə baxmayaraq, bu hüquqi kateqoriya həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə elmi və nəzəri cəhətdən kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Təbii ki, bu məsələnin bir və ya bir neçə elmi işdə tədqiq edilməsi mümkün olmasa da, hər halda, bu boşluğu aradan qaldırmağa cəhd göstərmək olar.

Ümumiyyətlə, yaşamaq üçün vəsaitlərdən məhrum olunmuş insanların sosial müdafiəsi sistemi özünün ilkin yaranma mərhələsində kor-təbii və systemsiz olsa da, yüzilliklər ərzində formalaşaraq, müasir vəziyyətə gəlib çatmışdır. Hələ XX əsrin əvvəllərində A.Y. Veqner və L.V. Zabelin göstərirdilər ki, ictimai inkişaf və cəmiyyətin şüurunda baş verən dəyişikliklər insanın yaşamaq üçün təminatlılıqdan müdafiəsinin həmişə bölüşdürücü münasibətlərlə əlaqədə olmasına və bölüşdürülməli olan vəsaitlərin mövcudluğunu nəzərdə tutmasına baxmayaraq, istənilən cəmiyyət və dövlətin sosial – iqtisadi inkişafının zəruri şərtlərindən biri kimi dərk etməyə imkan verdi¹. Buna görə də, hər bir dövlətin fəaliyyətində iqtisadi amili, onun sosial amillə əlaqəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, insanın layiqli həyatı vətəndaşın hüquqi statusunun məzmununda öz əksini tapan sosial kateqoriyadır. Bazar iqtisadiyyatı² şəraitində insanın mövcudluğunun təminatı problemi daha aktualdır. Belə ki, birincisi, iqtisadi fəaliyyətin özü

---

¹ Вегнер А. Ю. Социальный вопрос. СПб, 1906, с. 15; Забелин Л.В. Теория социального обеспечения. М., 1924, с. 15.

² «Bazar iqtisadiyyatı» yerli iqtisadi ədəbiyyatlarda «cəmiyyətdə bazar mexanizmi ilə tənzimlənən təsərrüfat münasibətlərinin məcmusu» kimi müəyyənləşdirilir. Abbasov H.M., Muasyev A.F., Qasımov N.B., Məmmədov Ş.F. Bazar iqtisadiyyatının əsasları, Bakı, 1994, s. 5.

çoxlu yeni sosial problemlərin yaranmasının və ya artıq mövcud olan problemlərin kəskinləşməsinin ilkin səbəblərindən biri kimi çıxış edir, ikincisi isə, bu fəaliyyətin nəticəsində gəlir səviyyəsindən asılı olaraq, əhalinin təbəqələrə bölünməsi baş verir.

P.L. Vergərə görə, iqtisadi fəaliyyətin əsas məqsədi insanların çoxsaylı bioloji və sosial tələbatlarının təmin edilməsidir¹. Bu fəaliyyətin nəticələrindən isə həm cəmiyyətin ən təminatlı əhali qrupuna daxil olan şəxslər, həm də cəmiyyət və dövlət tərəfindən müəyyən edilən hallara uyğun olaraq, sosial yardıma ehtiyacı olan aztəminatlı şəxslər istifadə edir. İnsanın çoxsaylı tələbatlarını ödəməyə imkan verən əsas mənbə kimi isə onun gəliri çıxış edir. Vətəndaşların gəliri dedikdə isə, onların yaşayışını təmin edən gəlirlərin mənbələri başa düşülməlidir. Fikrimizcə, sosial cəhətdən zəif və əmək qabiliyyəti aktiv olan iki əhali qrupunun fərqləndirilməsi əhalinin gəlir mənbələrinin təhlilini aparmağa imkan verəcəkdir.

Əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların və sosial əhəmiyyətli səbəblərə görə yaşamaq üçün gəlir mənbələrindən məhrum olan vətəndaşların daxil olduğu sosial cəhətdən zəif əhali qrupunun əsas gəlir mənbəyi kimi sosial xarakterli ödəmələr və yardımlar çıxış edir. Əmək qabiliyyəti aktiv əhali qrupu üçün isə əsas gəlir mənbəyi kimi əmək haqqı çıxış edir. Lakin, təcrübə göstərir ki, əmək haqqı da təminatlılığın mütləq qarantı kimi çıxış etmir. Belə ki, iqtisadiyyatın bir çox bölmələrində aşağı əmək haqqı bir insanın yaşayışını ancaq təmin edə bilər. Buna görə də, əhalinin gəlir mənbələri problemi əməyin ödənilməsi səviyyəsində problemə çevrilmişdir. Lakin bu mühüm sosial problem bizim tədqiqatın predmetinə daxil deyil.

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatda insanın əməyə olan qabiliyyəti əmtəə kimi çıxış edir və bu zaman insanın əmək qabiliyyəti onun mülkiyyəti olur. İşçi qüvvəsinin əmtəə formasının yaranmasının tarixi şərtləri isə insanın şəxsi, hüquqi azadlığı, öz əmək qabiliyyəti üzərində müstəqil və maneəsiz sərəncam vermək imkanı, o cümlədən istehsal vasitələrinin olmaması və buna görə də işçinin zəruri yaşayış vəsaitləri əldə etmək üçün istehsal vasitələrinə malik olan şəxslər üçün işləməsidir. Bununla əlaqədar olaraq, hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, muzzdlu əmək münasibətləri bir çox hallarda muzzdlu

---

¹ Бергер П.Л. Приглашение в социологию. М., Норма, 1996, с. 77.

şəxslərin həyatı maraqlarına toxunur, çünki bir çox hallarda müzdlü işçilərin şəxsi əməyi yaşamaq üçün yeganə vasitə kimi çıxış edir¹.

İşçi qüvvəsi dəyərinin pul formasında ifadəsi olan əmək haqqı, əsasən, bilavasitə işçinin və onun ailəsinin saxlanması üçün istifadə edilənlə istehlak olunur. İqtisadi nəzəriyyəyə dair ədəbiyyatlarda işçi qüvvəsinin dəyərinin işçinin normal şəraitdə yaşaması üçün zəruri olan həyatı vəsaitlərin dəyəri ilə müəyyən olunduğu göstərilir². Ölüm, əlillik, qocalıq, bədbəxt hadisələr və digər səbəblər elə sosial əhəmiyyətli hallara aiddir ki, onlar işçinin sağlamlığına ziyan vurmaqla yanaşı, həm də onu əmək haqqından məhrum edir və yeni xərclər yaradır. Bununla əlaqədar olaraq, müzdlü işçi tam əmlak sabitliyinin olmamasında və ya başqa sözlə desək, sosial cəhətdən təminatlı vəziyyətdə qalır.

Beləliklə, əmək bazarında satılan işçi qüvvəsi müzdlü işçinin yaşayışının yeganə mənbəyi kimi çıxış etdiyindən, onun yaşayış imkanının təmin olunmaması, hər şeydən əvvəl, bu qüvvəni satmağın mümkün olmamasında ifadə olunur. Buna görə də əmək haqqı nəinki cari tələbatları ödəməli, həm də xəstəliklə, bədbəxt hadisələrlə, işsizliklə, əlilliyin baş verməsi ilə, qocalıqla və s. ilə əlaqədar yaranan xərcləri də ödəməlidir. L.V. Zabelin göstərilən səbəblərlə əlaqədar olaraq müzdlü işçinin təmin olunmamasını «sosial» təminatlılıq adlandırdı. O belə hesab edirdi ki, bütün bu səbəblər sosial risk və ya sosial təminatlılıq anlayışında birləşdirilməlidir.³ Sosial təminat hüququnda isə «risk» anlayışı insanın həyat və sağlamlığı, onun maddi rifahı üçün əlverişsiz nəticələrin baş verməsinin obyektiv və subyektiv imkanlarını nəzərdə tutur. Y.Y. Maçulskaya görə isə, sosial risk obyektiv sosial əhəmiyyətli səbəblərə görə, habelə köməyə ehtiyacı olan uşaqlara və ailənin digər üzvlərinə qulluq üzrə əlavə xərclərin yaranması ilə əlaqədar, tibbi və sosial xidmətlərə olan ehtiyacların ödənilməsi ilə əlaqədar əmək haqqının və ya əmək gəlirinin olmaması nəticəsində maddi

---

¹ Трудовое право России. Учебник для вузов. Отв. редакторы- проф. Р. З. Лившиц и проф. Ю.П. Орловский. М., Инфра-Норма, 1998, с. 3.

² Экономическая теория. Учебник. Под ред. В.Д. Камаева, М., Изд-во Центр ВЛАДУС, 2000, с. 173.

³ Забелин Л.В. Теория социального обеспечения. М., 1924, с. 45.

di təminatlılığın baş verməsi ehtimalıdır¹. Fikrimizcə, bu anlayış sosial riskin ən mühüm əlamətlərini, əməyin ictimai təşkili ilə əlaqəsini, xarakterini, baş verməsinin obyektiv səbəblərini əks etdirdiyinə görə, çox uğurlu hesab edilməlidir.

Qocalıq (müəyyən yaş həddinə çatma), əlillik, ailə başçısının itirilməsi və digər hallar insanın sağlamlığı və onun maddi rifahı üçün əlverişsiz nəticələrin baş verməsinə səbəb olan sığorta hadisələrinə (sosial risklərə) aiddir. Beynəlxalq hüquqi aktlarda hər bir şəxsin layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün, o cümlədən sosial risklərin (beynəlxalq hüquqi aktlarda «sosial risk» termini işlədilir) baş verdiyi hallarda sosial təminat üçün haqq almaq hüququnun təsbit olunması məhz bununla bağlıdır. «Sahibkarın ödəmə qabiliyyəti olmadığı hallarda işçilərin tələblərinin müdafiəsi haqqında» 1992-ci il Konvensiyasının 6-cı maddəsində, «Əmək haqqının mühafizəsi haqqında» 1949-cu il Konvensiyasının 11-ci maddəsində və «İstehsalatda bədbəxt hadisələr zamanı işçilərə ziyanın ödənilməsi haqqında» 1925-ci il Konvensiyasının isə 11-ci maddəsində bu məsələlərə toxunulur. Bu Konvensiyalar bütün maddəli işçiləri və iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə edir.

Sahibkarın ödəmə qabiliyyəti olmadığı hallarda işçilərin əmək münasibətlərindən irəli gələn tələbləri 1992-ci il konvensiyasına uyğun olaraq müdafiə olunur və digər kreditorların tələbləri ödənilməmişdən əvvəl ödənilir. Həmin Konvensiyanın 6-cı maddəsinə uyğun olaraq, bu müddəa işçilərin aşağıdakı tələblərinə şamil edilir:

— ödəmə qabiliyyəti olmadığı və ya əmək münasibətləri xitam olunmazdan əvvəlki üç aydan az olmayan müddətə görə əmək haqqı üzrə;

— ödəmə qabiliyyəti olmamasının başladığı və ya əmək münasibətlərinə xitam verildiyi il ərzində yerinə yetirilmiş işlə əlaqədar olaraq ödənişli məzuniyyətlərə olan hüquqa görə ödənişlər üzrə;

— ödəmə qabiliyyəti olmadığı və ya əmək münasibətləri xitam olunmamışdan qabaq üç aydan az olmayaraq müəyyən olunmuş müddət ərzində əmək haqqı saxlanılmaqla işdə olmamağa görə digər məbləğlər üzrə;

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 12.

— əmək münasibətlərinə xitam verilməsi üzrə işçiyə hesablanan müavinətlər üzrə.

Bu halda milli qanunvericilik işçilərin müəyyən edilmiş sosial səviyyədən aşağı olmayan məbləğdə tələblərinin həcmi məhdudlaşdırıla bilər.

BƏT-in «Gəlirin təmin edilməsi haqqında» 1944-cü il Tövsiyəsində, əsasən, rəhbər prinsip kimi aşağıdakı müddəa göstərilir: gəlirin təmin olunması sistemi əmək qabiliyyəti olmadığı (qocalıq da daxil olmaqla) və ya ödənişli iş tapmamaq, yaxud ailə başçısının ölümü səbəbindən itirilmiş gəliri müvafiq məbləğdə bərpa etməklə, ehtiyacı azaltmalı və yoxsulluğun qarşısını almalıdır.

Beynəlxalq hüquqi aktlar təminatlılığın müəyyən səviyyəsini yalnız vətəndaşların əmək haqlarına (gəlirlərinə) münasibətdə nəzərdə tutmur. Bütün ehtiyacı olan vətəndaşların dövlətdən maddi yardım almaq hüququ əsas insan hüquqlarından biri kimi 10 dekabr 1948-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən təsdiq edilmiş və elan olunmuş «Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi»nin 25-ci maddəsində təsbit edilmişdir: hər bir insan özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün qida, paltar, mənzil, tibbi və zəruri sosial xidmət də daxil olmaqla layiqli həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququna, işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq, yaxud özündən asılı olmayan digər səbəblərə görə yaşayış üçün zəruri olan vəsaitlərdən məhrum olduğu hallarda təminat hüququna malikdir. Analıq və uşaqlara qulluq cəmiyyət tərəfindən sosial himayə və yardım almaq hüququ verir¹. Beləliklə, özündən asılı olmayan səbəblərə görə yaşamaq üçün zəruri olan vəsaitlərdən məhrum olmuş hər bir insana yardım göstərilməsi sivilizasiyalı cəmiyyətlərdə ümumbəşəri dəyərlərdən biri hesab olunur. Bu müddəa öz ifadəsini təkcə «Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi»ndə (1948) deyil, həm də «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» Beynəlxalq Paktda və digər beynəlxalq hüquqi aktlarda tapmışdır.

Beynəlxalq Paktın 11-ci maddəsində təsbit olunmuşdur ki, onda iştirak edən dövlətlər hər bir şəxsin kifayət qədər yemək, geyim və mənzil şəraiti də daxil olmaqla, onun özü və ailəsi üçün layiqli həyat səviyyəsi hüququnu və həyat şəraitinin daima yaxşılaşdırılmasını tanı-

---

¹ Права человека. Сборник универсальных и региональных международных документов. Сост. Шестаков Л.Н. М., МГУ, 1990, с. 32.

yır, Paktın 12-ci maddəsində isə dövlətin hər bir insanın daha yüksək psixi və fiziki sağlamlıq səviyyəsi hüququnu tanımaqla həmin hüququn tam təmin olunması üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilməli olan kompleks tədbirlər sistemi təsbit edilir.

«İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» Paktın əhəmiyyətini qiymətləndirən bəzi alimlər sübut etməyə cəhd edirlər ki, bu sənəd dövlətlərin üzərinə hər hansı bir hüquqi öhdəlik qoymur¹. Belə mövqenin tərəfdarı kimi L.H. Hüseynov göstərir ki, Pakt hüquqi normaları deyil, yalnız dövlətlərin həyata keçirməli olduğu tövsiyə xarakterli standartları nəzərdə tutur². Belə bir nəticə Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən çıxarılır. Bu maddə isə dövlətin üzərinə «həmin Pakt da tanınmış hüquqların həyat keçirilməsini qanunvericilik tədbirləri də daxil olmaqla bütün lazımi üsullarla təmin etmək üçün mövcud olan maksimum ehtiyatlar daxilində tədbirlər tətbiq etmək» öhdəliyini qoyur.

Məlumdur ki, daha az inkişaf etmiş ölkələr yalnız iqtisadi inkişafın səviyyəsinin kifayət qədər olmaması və vəsaitlərin çatışmaması səbəbindən Pakt da təsbit olunmuş bu və ya digər hüququn təcridən təqdim və təmin edilməsi sahəsində üstünlükləri nəzərdə tutmaq üçün bu maddəyə istinad edə bilərlər. İnkişaf etmiş ölkələrin isə öz vətəndaşlarının iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarının təmin edilməsindən «vəsaitlərin çatışmamasına» görə imtina etmələrinə heç bir əsasları yoxdur. Bu baxımdan, professor E.Q. Tuçkovanın fikri ilə razılaşıram ki, heç bir səbəb dövləti daxili və beynəlxalq hüquqi aktlara əsasən öz üzərinə götürdüyü əhalinin layiqli həyat şəraitini təmin etmək öhdəliyindən azad etmir³.

BMT tərəfindən iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların həyata keçirilməsi tədqiq edilərkən düzgün olaraq qeyd olunmuşdur ki, «Pakt beynəlxalq və regional səviyyədə fəaliyyət üçün, o cümlədən ölkələr tərəfindən onun normalarının həyata keçirilməsi üçün əsasları bilavasitə özündə ifadə edir və onun yeganə çatışmamazlığı ondan ibarətdir

---

¹ Карташкин В.А. Международное право и защита прав человека. М., Изд-во ИГ и П РАН. 1994, с. 46.

² Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2000, s. 179.

³ Тучкова О. Г. Сборник методических материалов по курсу «Право социального обеспечения», М., 2002, с. 25.

ki, zəif inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə onun müddəaları dövlətin inkişaf səviyyəsindən, ehtiyatların mövcudluğundan və əhalinin sayından asılı olaraq tədricən həyata keçirilə bilər»¹.

Fikrimizcə, «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» Pakt sadəcə olaraq deklarativ xarakterli təkliflər və ya tövsiyələr deyil, həm də iştirakçı dövlətlərin konkret öhdəliklərini nəzərdə tutur. 1986-cı ildə Niderlandın Limburq Universitetində dünyanın müxtəlif ölkələrindən aparıcı ekspertlər «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» Paktın iştirakçı dövlətlərinin üzərlərinə götürdükləri hüquqi öhdəliklərin təbiəti və hədləri haqqında məsələni araşdırarkən gəldikləri nəticələrdən biri ondan ibarət olmuşdu ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, iştirakçı-dövlətlər hər bir şəxsin, heç olmasa minimal səviyyədə sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlarını təmin etməlidirlər.

«İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» Paktın iştirakçı dövlətlərinin üzərinə qoyulan öhdəliklər tam şəkildə Azərbaycan Respublikasında da tətbiq edilir və o, parlament tərəfindən tanınmış beynəlxalq normalara əməl etməlidir. Buna görə də, respublika qanunvericiliyində bu və ya digər norma nəzərdə tutulmasa da, hər bir vətəndaş beynəlxalq qanunvericiliyə istinad etməklə öz hüquqlarını müdafiə etmək imkanına malik olmalıdır.

Bununla əlaqədar olaraq göstərmək lazımdır ki, heç də həmişə bu və ya digər qanunu qəbul edib və beynəlxalq hüququn milli qanunvericilik üzərində üstünlük hüququnu elan etmək kifayət deyil. Bunun üçün, ilk növbədə, qanunun (milli və ya beynəlxalq qanunların) həyata keçirilməsi mexanizmi vacib rol oynayır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsi nəzərdə tutur ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlarla (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Lakin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra müddəaları kimi, bu konstitusion müddəanın da realizə mexanizmi yoxdur. Fikrimizcə, heç bir məhkəmə orqanı və vətəndaşın hüquqtətbiqedicisi fəaliyyətdə normaları pozulan beynəlxalq

---

¹ Курс международного права. Т. I, М., 1989, с. 229.

müqaviləyə istinad edilən iddiasını qəbul etməyəcəkdir.

İnsanın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi məsələsi BƏT-in bir sıra Konvensiyalarında təsbit olunmuşdur. Onlar arasında BƏT-in «Sosial təminatın minimum normaları haqqında» 102 sayılı Konvensiyası (1952) xüsusi yer tutur.¹ Məzmununa görə yüksək səviyyəli sənədlərdən biri olan bu Konvensiya nəinki vətəndaşların əsas sosial risklərdən (tibbi yardıma olan ehtiyac, xəstəlik, işsizlik, qocalıq, əmək zədəsi və peşə xəstəliyi, uşaqların olması, hamiləlik və doğum, əlillik, ailə başçısının itirilməsi) müdafiəsini nəzərdə tutur, həm də müavinətlərin dövrü olaraq ödənilməsinin minimal normalarını müəyyən edir və bununla da, əhalinin yoxsullaşmasının qarşısını almağa köməklik göstərir.

Beynəlxalq hüquqi aktlarda olduğu kimi, respublikamızın qanunvericilik aktlarında da layiqli həyat səviyyəsinin leqal anlayışı verilməmişdir. Bu aktlarda ancaq «yaşayış minimumunun» tərkib elementləri olan qida, paltar, yaşayış yeri və s. müəyyən edilmişdir.

İkinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini əldə etmiş respublikamızın 12 noyabr 1995-ci ildə referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə qəbul etdiyi ilk konstitusiyasında «layiqli həyat səviyyəsi» termini iki dəfə işlədilmişdir. Birincisi, konstitusiyanın preambulasında Azərbaycan xalqının niyyətlərindən biri kimi «ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi» elan edilmişdir². İkinci dəfə isə bu anlayış «Sosial inkişaf və dövlət» adlanan 16-cı maddənin birinci hissəsində aşağıdakı kimi təsbit edilmişdir: «Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır»³.

Özünü «sosial» deyil, «demokratik və hüquqi dövlət» kimi elan edən (Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi) Azərbaycan Respublikası faktiki olaraq, beynəlxalq hüquq normalarında təsbit olunmuş müddəaları öz əsas qanununda təsbit etmişdir. «Layiqli həyat səviyyəsi» termininin mənası isə nə normativ-hüquqi aktlarda, nə də

¹ MOT. Конвенции и рекомендации. Т. 1.2, Женева, 1991, с. 593.

² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakt, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1996, s. 3.

³ Yəne orada, s. 8.

respublikamızın konstitusionalist alimlərinin əsərlərində izah edilmir. Lakin «layiqli həyat» terminini «Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı» kitablarının müəllifləri izah etməyə cəhd göstərmişlər. Onların fikrincə, 16-cı maddədə göstərilən «layiqli həyat» sözləri («layiqli həyat səviyyəsi» deyil, ancaq «layiqli həyat» sözləri) hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin müasir inkişaf standartları səviyyəsində hər kəsin maddi təminatını, mədəni sərvətlərdən istifadə etməsi imkanlarını, şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur¹. Bu fikirlə heç cür razılaşımaq olmur. Ona görə ki, əslində, layiqli həyat səviyyəsi məsələsi dövlətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq, insanların fizioloji və sosial-mədəni ehtiyaclarına müvafiq surətdə onların ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına, eləcə də, müxtəlif xidmətlərə olan tələbatlarının yüksək səviyyədə təmin edilməsi məsələsini özündə əks etdirir. Respublikamızın iqtisadçı alimləri isə göstərirlər ki, cəmiyyət üzvlərinin gəlirləri insanların istehlak standartlarını təmin etmək üçün müəyyən edilmiş orta göstəricilərdən 10-20% yüksək olmalıdır². Hesab edirik ki, konstitusiyasında xalqın və vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalması öhdəsinə götürmüş Azərbaycan dövləti öz iqtisadiyyatını və sosial siyasətini məhz bu istiqamətdə qurmalıdır.

Eyni zamanda, O. Berebinanın da fikri ilə razılaşımaq olar ki, layiqli həyat səviyyəsinin konkret parametrlərinin ayrıca götürülmüş hər bir ölkənin vətəndaşlarının müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi imkanları müxtəlif olduğundan, bu anlayışın beynəlxalq hüquqi aktlarda müəyyən olunması məqsədəmüvafiq deyil. Ona görə ki, bu, ilk növbədə, həmin ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və hər bir fərdin vəziyyətindən asılıdır³.

Y.A. Dmitriyevin fikrincə isə, insanın layiqli həyat tərzinə olan hüququnun ideya əsasını mənəvi-fəlsəfi səciyyə daşıyan insan ləyaqə-

---

¹ Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının şərhı, Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2001, s. 42; Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. Баку, 2000, с. 59-60.

² Mehbalıyev S.S., İskəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi, Bakı, 2002, s. 234.

³ Беребина О.П. Уровень пенсионного обеспечения: современное состояние и перспективы. Автореф. дисс... канд. юрид. наук, М., 1999, с. 9.

ti kateqoriyası təşkil edir¹. Digər mənəvi-əxlaqi kateqoriyalar kimi, bu anlayış da birmənalı, vahid anlayışa malik deyildir. Z.A. Əsgərova və Q.S. Əliyevə görə, ləyaqət, adətən, insanın özünün özünə verdiyi qiymət kimi başa düşülməlidir². M.N. Maleina ləyaqət dedikdə, şəxsi keyfiyyətlərin, qabiliyyətlərin məcmusu və onların daxili qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur³.

Bəzi alimlər isə «ləyaqət» anlayışını insanın obyektiv ictimai xüsusiyyəti, onun sosial dəyəri və əhəmiyyəti kimi göstərirlər⁴. R.Q. Abbasov isə ləyaqətə daha geniş anlayış verərək göstərir ki, ləyaqət təkcə öz şəxsiyyətinin və öz hərəkətlərinin sosial (mənəvi) normalara uyğunluğunun sadəcə qiymətləndirilməsi deyil, hər şeydən əvvəl, bütövlükdə insan kimi (insan ləyaqəti), konkret şəxsiyyət kimi (şəxsi ləyaqət), müəyyən sosial qrupun və ya birliyin nümayəndəsi kimi (məsələn, peşəkar ləyaqət) bu birliyin özünün qiymətləndirilməsi kimi (məsələn, milli ləyaqət) öz qiymətini (dəyərini) hiss etməsidir⁵.

Y.A. Dmitriyevin belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, insan ləyaqəti ilə insana layiq olan həyat səviyyəsi anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz, çünki, insan öz ləyaqətini dərk etsə də, ona uyğun olmayan sosial və iqtisadi səviyyədə yaşaya bilər və yaxud əksinə, yüksək və ya orta həyat səviyyəsi göstəriciləri ilə yaşayaraq, öz ləyaqətini dərk et-

---

¹ Дмитриев Ю.А. Право человека на достойную жизнь как конституционно-правовая категория // Конституционный строй России. 1996. Выпуск 3. с. 55.

² Əsgərov. Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s. 165; Əliyev Q.S. Azərbaycan qanunvericiliyi insan hüquqları haqqında, Bakı, 2000, s. 63.

³ Малейна М.Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита. М., «МЗ Пресс», 2000, с. 25.

⁴ Гражданское право. Часть I. Учебник. Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого, М., Проспект, 1998, с. 274-275; Суховерский В.Л. Личные неимущественные права граждан в советском гражданском праве. Автореф. дисс... канд. юрид. наук, Свердловск, 1970, с. 6-7; Марогулова И.Л. Защита чести и достоинства личности. М., Правовое просвещение, 1998, с. 11.

⁵ Abbasov R.Q. Şəxəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi müdafiəsi, Bakı, «Araz» nəşriyyatı, 2002, s. 12.

məyo bilər və ya insan ləyaqətinə yaramayan həyat tərzini keçirə bilər¹. Daha sonra o, tədqiqat üçün çox mühüm olan belə bir nəticə çıxarmışdır ki, insan ləyaqəti ayrılmaz və insana anadan olduğu vaxtdan məxsus olan şəxsi, fərdi hüquq və azadlıqlarına aiddir. İnsana layiq olan həyat tərzini isə, sosial kateqoriya².

Beləliklə, layiqli həyat səviyyəsinə olan hüquq konstitusion-hüquqi kateqoriya kimi göstərilə də³, əslində o, insanın hüquqi statusunun əsasını təşkil edən kompleks hüquq institutudur.

Göstərmək lazımdır ki, milli qanunvericilik minimum yaşayış səviyyəsini, minimum əmək haqqını, minimum pensiyanı müəyyən etməklə, insanın həyat səviyyəsini tənzimləməyə çalışmışdır. Hazırda isə hüquq vasitəsilə həyat səviyyəsinin layiqliliyi meyarını müəyyən etməyə çalışmalıyıq.

İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, layiqli həyat səviyyəsi anlayışını və onun məzmununu hər bir kəs öz bildiyi kimi başa düşür. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin, iqtisadi azadlığın, habelə xüsusi mülkiyyətin inkişafı insanın layiqli həyat səviyyəsi haqqında baxışlarının fərdiləşməsinə imkan yaradır. Lakin sosial münasibətlərin universal tənzimləyicisi kimi çıxış edən hüquq bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaratdığı şəraitdən istifadə edə bilməyən və minimal standartlara uyğun səviyyədə özlərini təmin edə bilməyən cəmiyyət üzvlərinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etməlidir.

İnsanın layiqli həyat səviyyəsi hüququnun elementləri ilk dəfə Fransada 24 iyun 1793-cü ildə qəbul edilmiş «İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları haqqında» Bəyannamədə öz hüquqi təsbitini tapmışdır. Həmin Bəyannamənin 21-ci maddəsində deyilir: «İctimai qayğı müqəddəs bəredur. Cəmiyyət həm iş axtarmaqla, həm də əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə yaşayış üçün zəruri vəsaitlər verməklə yoxsulları təmin etməlidir»⁴.

Y.A. Dmitriyevin fikrincə, bu normada ilk dəfə insan ləyaqətinin hüquqla təmin olunan iki sosial əsasının — cəmiyyət üzvlərinin böyük

¹ Дмитриев Ю. А. Право человека на достойную жизнь, как конституционно-правовая категория // Конституционный строй России. 1996. Выпуск 3. с. 55.

² Yənə orada, s. 55.

³ Yənə orada, s. 54.

⁴ Документы истории Великой Французской революции. М., 1990, с. 218.

əksəriyyətinin normal əmək fəaliyyəti üçün şərait yaratmaq və onlardan asılı olmayan bu və ya digər səbəbdən istehsalda iştirak etmək imkanında olmayan şəxslərə birbaşa sosial yardımın göstərilməsi, onların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi kimi dialektik vəhdətinin əsasları qoyulmuşdur¹.

Lakin bu üsulla layiqli həyatın məzmunu deyil, ancaq maddi səviyyəsi təmin edilir. Layiqli həyatın məzmunundan danışdıqda isə, onun mahiyyətinin açılması üçün, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş şəxsi hüquq və azadlıqlara müraciət etmək lazımdır. Bu zaman göstərmək lazımdır ki, konstitusiyanın 46-cı maddəsinin II bəndinə uyğun olaraq, şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Konstitusiyanın III fəslinin digər maddələri, xüsusilə də 71-ci maddə insanın layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququnun realizəsi mexanizmini özündə əks etdirir. Bu isə həmin hüququ insanın hüquqi statusunun əsasını əmələ gətirən kompleks hüquqi təzahür kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Lakin subyektiv hüquq və azadlıqların bu dəsti də insanın layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququnun realizəsi mexanizminin yeganə elementləri deyildir. Hələ XX əsrin əvvəllərində V.S. Solovyev layiqli həyat hüququndan yazarkən göstərirdi ki, bu hüququn məzmunu təkcə yaşayış vəsaitləri (yəni qida, paltar, yaşayış yeri) deyil, həm də layiqli fiziki istirahət təmin edilməlidir, ancaq bu şərtlə ki, o öz mənəvi kamilləşməsi üçün də istirahətdən istifadə edə bilsin².

Hüquq münasibətlərinin çoxsaylı subyektlərinin müxtəlif maraqları əsasında meydana çıxan qaçılmaz ziddiyyətlər cəmiyyəti məcbur edir ki, subyektiv hüquqları məzmunu baxımından tənzim etsin. P.İ. Novqorodsev isə yazırdı ki, şəxsiyyətin ləyaqəti naminə, cəmiyyət layiqli insan həyatına olan hüququnun ətrafına sədd çəkmək qayğısını öz üzərinə götürməlidir³. Demokratik cəmiyyətlərdə belə tənzimləyici qismində, bir qayda olaraq, dövlət çıxış edir. Buna görə də dövlətin

¹ Дмитриев Ю.А. Право человека на достойную жизнь как конституционно-правовая категория // Конституционный строй России. 1996. Выпуск 3. с. 58.

² Соловьев В. С. Оправдание добра. Собр. Соч. В 10 т. СПб. 1906. т. 7, с. 353-355.

³ Новгородцев П. И. Право на достойное человеческое существование. Сочинения. М., 1995, с. 323.

insanın layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək vəzifəsinin respublikamızın konstitusion quruluşunun əsasını təşkil edən prinsiplərdən biri kimi nəzərdən keçirilməsi daha məntiqləyicidir. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu prinsip konstitusiyamızın 16-cı maddəsinin I bəndində öz əksini tapmışdır. Başqa cür desək, bu müddəa dövlətin sosial inkişafının əsas istiqamətini özündə əks etdirir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda cəmiyyətin sosial vəziyyətini müəyyən etmək üçün «xalqın rifahı», «həyat şəraiti», «həyat səviyyəsi» kimi anlayışlardan istifadə olunur. Hesab edirik ki, bu kateqoriyalar bizim tədqiq etdiyimiz layiqli həyat səviyyəsi anlayışı ilə bilavasitə əlaqəli olduğundan, onları da nəzərdən keçirmək lazımdır.

Demografik ensiklopedik lüğətdə göstərilmişdir ki, əhalinin rifahı — «bütün əhalinin, sosial qrupların, ailənin, ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyətin həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi, mənəvi, sosial dəyərlərlə təmin olunmasıdır»¹. Fikrimizcə, rifah dedikdə, insanların yaşayış üçün lazımi qədər həyatı vəsaitlər ilə təmin edilmə səviyyəsi başa düşülür. Bütövlükdə isə, rifah insanların həyat səviyyəsini səciyyələndirən əsas amildir. A. A. Quliyeva göstərir ki, nəticə etibarilə, rifahın əsas məqsədi insan özüdür².

«Həyat şəraitinə» isə iqtisadi ədəbiyyatlarda, əsasən, «əhalinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə obyektiv halları (məşğulluq, əməyin ödənilməsi və gəlirlər, yaşayış yerinin xarakteri və ailələrin əmlakla təminatı, sosial infrastruktur inkişafı)»³ kimi anlayış verilir.

A.B. Məmmədovun fikrincə, həyat səviyyəsi dedikdə, əhalinin yaşaması üçün lazım olan maddi və mənəvi nemətlərlə təmin olunması, insanların bu tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsi başa düşülür⁴. Mül-

---

¹ Демографический энциклопедический словарь. М., Сов. Энциклопедия, 1985, с. 40.

² Quliyeva A.A. İqtisadi kateqoriyalarda insan inkişafı problemləri // «Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi problemləri» Respublikası Elmi-Praktiki Konfransının materialları. Bakı, 2000, s. 190.

³ Muradov P.Ş. «Bazar iqtisadiyyatında sosial siyasət». Azərbaycan EA Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, № 1-4, 1996, s. 117.

⁴ Məmmədov A.B. Əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən sosial müdafiə tədbirləri // «Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi problemləri» Respublikası Elmi-Praktiki Konfransının materialları. Bakı, 2000, s. 180.

lif göstərir ki, həyat səviyyəsi ölkənin ümumi inkişaf səviyyəsindən, cəmiyyət üzvlərinin gəlirlərindən, dövlətin sosial proqramının həyata keçirilməsi imkanından asılıdır¹.

Bundan başqa, ədəbiyyatlarda göstərilir ki, həyat səviyyəsi kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemində əks olunan və ölkə əhalisinin maddi və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi dərəcəsini və səviyyəsini şərtləndirən sosial-iqtisadi kateqoriyadır². A.B. Məmmədova görə, həyat səviyyəsinin göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehlakın səviyyəsi;
- asudə vaxtdan istifadə;
- mədəni və təhsil səviyyəsi;
- əməyin təhlükəsizliyi;
- fiziki inkişaf və vətəndaşın təhlükəsizliyi;
- səhiyyənin vəziyyəti³.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təklifi ilə, həyat səviyyəsinin ölçülməsində «İnsanın inkişaf indeksindən» istifadə edilir. Bu indeksin qiyməti 0-la 1 arasındadır. İndeksin qiyməti 0,5 olduqda, həyat səviyyəsi aşağı, qiymət 0,5-0,8 olduqda, həyat səviyyəsi yüksək hesab edilir. Bu göstəriciyə əsasən, ən yüksək həyat səviyyəsi Kanadada, Yaponiyada, Fransada və ABŞ-dədir.

Bəzi tədqiqatçılar isə hesab edirlər ki, əhalinin həyat səviyyəsi, əsasən, pul gəlirləri göstəricisinin köməyi ilə müəyyənləşdirilir⁴.

Beləliklə, «həyat səviyyəsi» anlayışında insanların bilavasitə maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi prosesi əks olunur.

İstənilən cəmiyyətdə keçid dövrü həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur. Nəticədə isə sosial standartların müəyyən edil-

¹ Yenə orada, s. 180.

² Демографический энциклопедический словарь. М., Сов. Энциклопедия, 1985, с. 449.

³ Məmmədov A.B. Əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən sosial müdafiə tədbirləri // «Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi problemləri» Respublikası Elmi-Praktiki Konfransının materialları. Bakı, 2000, s. 181.

⁴ Məmmədov E.H. Əhalinin həyat səviyyəsi və sosial müdafiənin bəzi məsələləri // «Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi problemləri» Respublikası Elmi-Praktiki Konfransının materialları. Bakı, 2000, s. 52; Mehbalıyev S.S., İskəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi, Bakı, 2002, s. 225.

məsi və sosial cəhətdən normal hesab edilən həyat səviyyəsinin təmin olunması problemi meydana çıxır. Belə sosial standartlar qismində, bir qayda olaraq, müəyyən sistemdə fəaliyyət göstərən sosial-iqtisadi normativlər çıxış edir. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatın mövcud olduğu və dövlət tərəfindən «bərabər» bölgü prinsipinin tətbiq edildiyi bir şəraitdə sosial-iqtisadi normativlərin işlənib hazırlanması çox da prinsiplə əhəmiyyət kəsb etmirdi. Müasir şəraitdə isə göstərilən sosial standartların işlənib hazırlanmasının və hüquqi cəhətdən təsbit edilməsinin böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Onu da göstərmək lazımdır ki, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sosial siyasətdə hüquqi təminatlar və dövlət tərəfindən əhalinin minimal sosial təminatlarının təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, bu təminatlar iqtisadi islahatların sosial dəyərini və bu islahatların uğurlu realizəsinin mühüm şərti kimi, cəmiyyətdə sosial stabilliyi təmin edir. Fikrimizcə, bir çox digər sosial-iqtisadi normativlərin müəyyən edilməsi üçün əsas meyar olan minimum istehlak büdcəsi kateqoriyası ən mühüm sosial-iqtisadi normativ kimi çıxış edir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşdığı bir şəraitdə, əhalinin həyat səviyyəsinin minimal həddi kimi çıxış edən minimum istehlak büdcəsi anlayışına diqqət yetirilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının 14 oktyabr 1992-ci il tarixli «Minimum istehlak büdcəsi haqqında» qanununda bu sosial-iqtisadi normativin leqal anlayışı verilmişdir. Belə ki, həmin qanunun 1-ci maddəsinə görə, minimum istehlak büdcəsi cəmiyyət tərəfindən onun indiki inkişaf dövründə mümkün olan minimum səviyyə kimi qəbul edilmiş həddən aşağı olmayan səviyyədə insanın əsas fizioloji və sosial-mədəni tələbatının ödənilməsinə təmin edəcək istehlak mallarının və xidmətlərinin dəyərini əks etdirir¹.

Hesab edirik ki, minimum istehlak səbəti əsasında formalaşmalı olan minimum istehlak büdcəsində insanın minimum tələbatlarının təkcə dəyər formasında deyil, həm də natural formada ifadəsi nəzərdə tutulmalıdır. Bu baxımdan, minimum istehlak büdcəsinə insanın əsas fizioloji və sosial-mədəni tələbatlarına müvafiq olaraq, onun ərzaq və

---

¹ «Minimum istehlak büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı, 1991-1992. I kitab, Bakı. «Qanun», 1997, s. 723.

qeyri-ərzaq mallarına, eləcə də, müxtəlif xidmətlərə olan minimum tələbatının natural və dəyər formasında ifadəsini özündə əks etdirən sosial normativ kimi anlayış verilməsi daha məqsədamüvafiq olardı.

İqtisadçılar isə, minimum istehlak büdcəsini sosial zəmanətlər sisteminin əsası hesab etməklə göstərirlər ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən əmək haqqının, pensiyaların, müavinətlərin və digər sosial təminat növlərinin minimum məbləği müəyyən edilərkən, bu sosial normativ əsas meyar kimi götürülməlidir¹.

Minimum istehlak büdcəsi, ilk növbədə, minimum gəlirə malik olan əhali qruplarının həyatının maddi təminatının dəyərini müəyyən etməyə imkan verməklə, sosial-iqtisadi normativlərin səviyyələrinin müəyyən edilməsi üçün əsas rolunu oynayır. Burada əsas məsələ nə işçi qüvvəsinin yenidən istehsalı üçün zəruri olan vəsaitlər minimumu, nə də fizioloji minimum deyil, cəmiyyətdəki rifahın əldə edilmiş səviyyəsində ehtiyacların aşağı həddi haqqında təsəvvürlərdən asılı olaraq qida, paltar və xidmətlərə olan ehtiyacların ödənilməsinin minimum səviyyəsini təmin edən istehlak dəstindən ibarətdir. Minimum ehtiyacların ödənilməsi insanın həyat fəaliyyətinə zəmanət verən və adətən, «yoxsulluq» adlandırılan həyat səviyyəsini təmin edir. Lakin bu səviyyə işçi qüvvəsinin yenidən istehsalı üçün normal sayıla bilməz. Bununla bərabər olaraq, ödənilmə dərəcəsinə görə təkcə minimum deyil, orta səviyyəli tələbatlar da fərqləndirilir. Həm minimum, həm də orta səviyyəli tələbatların strukturu isə iqtisadiyyatın, xalqın mədəni-tarixi ənənələrinin inkişafından, əhalinin yaş-cins qrupu üzrə strukturundan və digər amillərdən asılıdır.

Əhalinin sosial təminatı həyat səviyyələrinə dair başqa bir sosial normativ— yaşayış minimumu əsasında qurulur və bu sosial normativdən bütün sivil dövlətlər istifadə edirlər.

Sosial normativ kimi yaşayış minimumunun hesablanması müxtəlif metodları fərqləndirilir. Məsələn, insanın enerji sərfinin hesablanması, ailə büdcələrinin tədqiqi, qiymətlərin səviyyələrinin əmək haqqı ilə müqayisə edilməsi və s. Bir qayda olaraq, yaşayış minimumu pul formasında müəyyən edilir. Hesab edirik ki, yaşayış minimumunun qanunvericilik qaydasında pul formasında müəyyən edilməsi əha-

---

¹ Mehbalıyev S.S., İskəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi, Bakı, 2002, s. 236.

linin sosial müdafiəsi üçün etibarlı vasitə deyildir. Yaşayış minimumu həm pul formasında, həm də istehlak səbəti şəklində müəyyən edilməlidir. «Minimum istehlak büdcəsi haqqında» qanunun 7-ci maddəsinə görə, minimum istehlak büdcəsinin istehlak səbətlərinə insanın konkret funksional ehtiyaclarını ödəyən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, tarazlaşdırılmış istehlak mallarının qiymətlər toplusu daxil edilir¹.

Mütəxəssislərin fikrincə, sosial müdafiə ancaq o halda real surətdə artır ki, aztəminatlı ailələrin öz «səbətlərinin» imkanlarına müvafiq malları və xidmətləri pul şəklində ifadə edilən yaşayış minimumu hesabına sərbəst şəkildə alması üçün iqtisadi şəraiti olsun. Bu «səbətin» tərkibindəki dəyişikliklər və oraya daxil olan malları almaq üçün istehlakçının imkanları nəzərə alınmasa, dolaylıq minimumunun pul şəklində təsbit edilməsi nəinki əhəlinin sosial müdafiəsi vasitəsi olmur, əksinə, gəlirlərin və istehlakın azaldılması vasitəsinə çevrilir. Minimum əmək haqqının, pensiyaların, təqaüdlərin, eləcə də vergitutma dərəcəsinin artırılma «hədlərinin» hesablanmasında yaşayış minimumunun get-gedə daha geniş tətbiq edilməsi bu vəziyyəti bir daha üzə çıxarır².

Fikrimizcə, yaşayış minimumuna istehlak səbəti ilə yanaşı, kommunal xidmətlərə, nəqliyyata, dərman preparatlarına, sanitariya-gigiyena predmetlərinə çəkilən xərclər və digər zəruri məsrəflər də daxil edilməlidir. Eyni zamanda, minimum istehlak səbəti cinsdən və yaşdan asılı olaraq hesablanmalıdır. Bu baxımdan, pensiya yaşına çatmış şəxslərin minimum istehlak səbətinin tərkibinin və illik normasının 1 №-li əlavədə göstərildiyi şəkildə müəyyən edilməsini təklif edirik (bax: əlavə № 1).

Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildən üzvü olduğu BƏT-in Nizamnaməsində qeyd olunur ki, hər bir işçi öz əməyinə görə yaşayış minimumundan aşağı olmayan məbləğdə əmək haqqı almalıdır. Buna görə də, işçinin və onun ailə üzvlərinin əqlabatən maddi, mənəvi və mədəni ehtiyaclarını nəzərə almalı olan sosial normativləri düzgün

---

¹ «Minimum istehlak büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı, 1991-1992, I kitab, Bakı, «Qanun», 1997, s. 725.

² Mehbalıyev S.S., İskəndərov R.K. Əmək bazarı və əhəlinin sosial müdafiəsi, Bakı, 2002, s. 234.

müəyyən etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir¹.

Müasir dövrdə əmək bazarının inkişafı şəraitində yaşayış minimumu həm də əməyin ödənilməsi əsaslarını formalaşdıran mühüm amil kimi çıxış edir. Odur ki, yaşayış minimumu standartlarının əhalinin həyat dəyərindən və şəraitindən asılı olaraq təsbit edilməsi və ondan əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədlərilə istifadə edilməsi də son dərəcədə əhəmiyyətlidir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda keçid iqtisadiyyatı şəraitində yaşayış minimumu büdcəsinin iki səviyyəsi fərqləndirilir:

a) istehlak mallarının və xidmətlərinin geniş dəstini nəzərdə tutan sosial yaşayış minimumu;

b) ərzaq və tibbi xidmətlərin minimal dəstini nəzərdə tutan fizioloji yaşayış minimumu.

Müxtəlif istehlak malları və xidmətlərinin qiymətlərinin dəyişməsi dinamikasından asılı olaraq, fizioloji yaşayış minimumunun dəyərlə ifadəsi sosial yaşayış minimumunun 50-55%-ni təşkil edir².

İnflyasiyanın yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnən keçid dövründə minimum əmək haqqı, pensiya və sosial müavinətlərin məbləği yaşayış minimumu səviyyəsindən aşağı ola bilməz. Bir sıra mütəxəssislər haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, əgər dövlət maliyyə çatışmazlığı üzündən əhalinin gəlirlərini sosial yaşayış minimumu səviyyəsində təmin edə bilmirsə, onda əhalinin minimal gəlirlərini fizioloji yaşayış minimumu səviyyəsində təmin etməlidir³.

Ümumiyyətlə, istehlak büdcələri hesablanarkən fərdin ehtiyacları da nəzərə alınır. Ehtiyacların strukturu və səviyyəsi, habelə onların ödənilməsi üsulları tarixi inkişafın nəticəsidir və onları vahid göstəricilər vasitəsilə qiymətləndirmək düzgün deyil. Lakin hər bir ölkədə onun iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, mədəniyyətindən və ənənələrindən asılı olaraq, normal həyat səviyyəsi haqqında müəyyən təsəvvürlər mövcuddur. Məsələn, ingilislərin istehlak «zənbilində» heyvanlar

---

¹ Устав Международной Организации Труда и регламент Международной Конференции Труда. МБТ, Женева, 1988, с. 29.

² Бабич А.М., Егоров Е.Н., Жильцов Е.Н. Экономика социального страхования: Курс лекций. М., ГЭИС, 1998, с. 130.

³ Məmmədov E.H. Əhalinin həyat səviyyəsi və sosial müdafiənin bəzi məsələləri // «Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsi problemləri» Respublikası Elmi-Praktiki Konfransının materialları. Bakı, 2000, s. 53.

üçün qida da nəzərə alınır¹. Sosial ehtiyaclara gəldikdə isə, onlar haqqında da həyat səviyyəsinə uyğun olaraq mühakimə yürütmək olar: «Yoxsulluq nəticəsində, ailələr onları cəmiyyətin qalan hissəsindən təcrid edən həyat təzi keçirməyə məcbur olmamalıdırlar»².

BƏT-in mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, ancaq bir neçə inkişaf etmiş ölkədə (ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya) yoxsulluğun ölçülməsi üçün ciddi cəhdlər edilmişdir. Məsələn, Böyük Britaniyada istehsalın genişlənməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin ictimai və şəxsi həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi və ümumi rifahın artması fonunda yoxsulluğa olan baxışlar da dəyişirdi. 1966-cı ildə əlavə müavinətlərin tətbiq olunması ilə yoxsulluq ölkədəki orta aylıq həyat səviyyəsi ilə nisbətdə nəzərdən keçirilməyə başladı. Məsələn, əgər vətəndaşın gəliri orta əmək haqqının 40%-ni təşkil edirsə və o, ölkə əhalisinin əksəriyyəti üçün adi məişət predmetləri olan məişət texnikası, televizor, soyuducu və s. əldə edə bilmirsə, onun yemək və mənzil haqqının ödənilməsi üçün kifayət qədər vəsaitinin olmasına baxmayaraq, o, yoxsul hesab edilir³.

Beynəlxalq ekspertlər «minimum həyat səviyyəsi» terminini «yoxsulluq» termininin antonimi kimi işlədirlər⁴. Bu isə o deməkdir ki, əgər ailə yoxsulluq içində yaşayırsa, deməli onun minimum ehtiyacları belə ödənilmir.

Etiraf etmək lazımdır ki, keçid dövrünü yaşayan respublikamızda yoxsulluq artıq gündəlik reallığa çevrilib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə. Əliyev respublika əhalisinin 47 faizinin yoxsulluq səviyyəsində yaşadığını və müasir dövrdə ən mühüm vəzifənin yoxsulluğu azaltmaq və gələcəkdə onun tamamilə ləğv edilməsi olduğunu bildirmişdir⁵.

---

¹ Ивашкина И.О. Современные подходы к статистической оценке жизненного уровня населения // Статистика Украины в новых социально-экономических условиях. Кнве, 1992, с. 59.

² Бедность и минимальный жизненный уровень. Роль МОТ. Женева. 1970, с. 9.

³ Кобец Н.Г. Социальное право и его источники. М., «Былина», 1999, с. 79.

⁴ Pieters Denni. Sosial müdafiənin əsas prinsipləri, Bakı, 2001, s. 69.

⁵ Əliyev H.Ə. «Yoxsulluğun aradan qaldırılması bizim üçün əsas vəzifələrdən biridir», «Mülkiyyət» qəzeti, 27 oktyabr 2002-ci il, № 43 (277), s. 2.

Əhalinin həyat səviyyəsinin göstəriciləri, hər şeydən əvvəl isə əməyin ödənilməsinin, pensiyanın minimal məbləği ilə yaşayış minimumu arasındakı uyğunsuzluq sosial baxımdan yaxşı vəziyyətdə deyil. İşçi qüvvəsinin qiymətinin aşağı düşməsi, işsizlik səviyyəsi, bir milyondan artıq qaçqın və köçkünlərin mövcudluğu, əlil və əmək qabiliyyəti olmayanların nisbətən çoxluğu ilə yanaşı, pensiyaların həcminin aşağı olması da Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğu yaranan əsas amillərdəndir¹.

Fikrimizcə, pensiya sistemində aparılan islahatların əsas məqsədlərindən biri də məhz əmək fəaliyyətini başa vurmuş şəxslərin yoxsulluğu ilə səmərəli mübarizə üsullarının işlənilib hazırlanması olmalıdır. Ümumiyyətlə isə, yoxsulluq sosial-iqtisadi proses olub, dünya ölkələrinin hər birinin inkişaf dinamikasının qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq formalaşır və tarixi mərhələlərdə, ictimai-siyasi və iqtisadi quruluş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, intensivliyinə, səviyyəsinə və həlli yollarına görə fərqlənir. Yoxsulluq dünya iqtisadi sistemində, müxtəlif beynəlxalq iqtisadi qruplarda və humanitar məqsədlər üçün aparılan tədbirlərin əsaslandırılmasında müxtəlif meyarlar və göstəricilər sistemi ilə müəyyən olunur və ölçülür². Yoxsulluğun beynəlxalq elmi normalara uyğun olaraq müəyyən edilməsi üçün, prioritet, dərəcəsiindən əsili olaraq, aşağıdakı ardıcılıqla sadalanan amillərdən istifadə olunur:

- təhsil;
- səhiyyə;
- təhlükəsiz su təminatı;
- kanalizasiya şəbəkəsinin vəziyyəti;
- əhalinin hər adambaşına düşən gəlirləri;
- ölkə üzrə orta əmək haqqı;
- əhalinin məşğulluğu parametrləri³.

Başqa mütəxəssislərin fikirləri ilə¹ razılaşaraq bildirik ki, yoxsul-

---

¹ Paşayev T. Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi problemləri. «Elm» qəzeti, 31 yanvar 2002-ci il, s. 10.

² Əlirzayev Ə.Q. Yoxsulluq problemi və onun Azərbaycanda həlli yolları. «Azərbaycan» qəzeti, 5 aprel 2001-ci il, s. 5.

³ Ахвердийев О. «Раздачей денег бедность не сократишь». Газета «Наш Век», 26 октябрь 2001, с. 2.

luğun müəyyən edilməsinin göstərilən amilləri arasında əhalinin hər adambaşına düşən gəlirlərinin səviyyəsi daha böyük əhəmiyyət kəsb etməlidir. Ə. Əlirzayeva görə isə, gəlir səviyyəsi alıcılıq qabiliyyətini tam və dolğun izah etmədiyi üçün, real istehlak səviyyəsi və tələbatın ödənilməsi dərəcəsi kimi göstəricilər daha realdır. Alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi isə ölkə iqtisadiyyatının artımı ilə müəyyən olunur².

Ə.Q. Əlirzayev yoxsulluq həddinin minimum istehlak büdcəsinə nisbətən müəyyən edilməsini metodiki baxımdan düzgün olmadığını bildirir. Lakin fikrimizcə, yoxsulluq səviyyəsi əhalinin yaşayış minimumuna əsasən müəyyən edilməlidir. Yaşayış minimumunun əsas tərkib hissəsi isə minimum istehlak büdcəsi olduğundan, onun yoxsulluq həddinin müəyyən edilməsində çox mühüm və əhəmiyyətli roludur³.

Hesab edirik ki, respublikamızda 1992-ci ildə qəbul edilən, heç bir real icra mexanizmi olmayan və qəbul edildiyi vaxtdan ancaq kağız üzərində qalan «Minimum istehlak büdcəsi haqqında» qanundan fərqli olaraq, dəqiq icra mexanizmi olan «Yaşayış minimumu haqqında» qanun qəbul edilməlidir.

Həmin qanunda yaşayış minimumu əhalinin müxtəlif yaş-cins qrupları üzrə fərqli şəkildə müəyyən edilməlidir. Yaşayış minimumunun hesablanması mexanizmi də həmin qanunla dəqiq müəyyən edilməlidir. Belə bir qanunun qəbul edilməsi, fikrimizcə, kompleks sosial yardım sistemi yaradılması üzrə sosial müdafiə orqanlarının işini olduqca asanlaşdıracaqdır.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu əsasında verilən pensiyaların məbləği ilə əlaqədar əsas məsələ ondan ibarətdir ki, indi çoxillik əməyə görə ödənilən ən yüksək məbləğdə olan adi pensiya yaşayış minimumundan aşağıdır və pensiya hesabına yaşayan şəxslərin həyat sə-

---

¹ Nağıyev Ə.T. Yoxsulluğun aradan qaldırılması dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin ali məqsədidir. «Azərbaycan» qəzeti, 13 aprel 2001-ci il, s. 3; Əlirzayev Ə.Q. Yoxsulluq problemi və onun Azərbaycanda həlli yolları. «Azərbaycan» qəzeti, 5 aprel 2001-ci il, s. 5.

² Əlirzayev Ə.Q. Yoxsulluq problemi və onun Azərbaycanda həlli yolları. «Azərbaycan» qəzeti, 6 aprel 2001-ci il, s. 2.

³ Yenə orada, s. 2.

viyyəsinə parktiki olaraq təmin etmir. Pensiyaların minimum məbləğinin artmasının qarşısının alınması, onların maksimum məbləğinin müəyyən hədlə məhdudlaşdırılması, pensiya məbləğlərinin indeksasiyasının tam həyata keçirilməməsi və onun kompensasiya ödənişləri ilə əvəz edilməsi nəticəsində ümumi pensiya sistemi bərabərləşdirici sistemə çevrilib. Əmək fəaliyyətinin müddətindən və əmək haqqının səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən edilən diferensiasiya praktiki olaraq ləvğ olunub. Hazırda vətəndaşların çoxu üçün aşağı məbləğdə pensiyalar müəyyən edilib. İnsanın hansı müddətə, hansı işdə, hansı əmək haqqı ilə işləməsindən asılı olaraq nəzərdə tutulan fərqlər çox aşağıdır. Eyni zamanda, Respublikamızda «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna nisbətən, «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» 29 aprel 1992-ci il tarixli qanun əsasında verilən pensiyaların məbləğləri arasında, ən azı, 7 dəfədən çox olmaqla kəskin fərq vardır. Belə fərqlər respublika prezidentinin təsis etdiyi «fərdi təqaüdlər»in, dövlət qulluqçularının, prokurorluq orqanları işçilərinin və digər şəxslərin pensiyaları arasında da mövcuddur.

Respublikamızın sosial müdafiə orqanlarının vəzifəsi şəxslərin və digər mütəxəssislərin hər dərəcə haqlı olaraq müxtəlif pensiya qanunları üzrə müəyyən edilən pensiya məbləğləri arasında kəskin fərqi olmasını mənfi hal kimi qiymətləndirirlər¹.

Buna görə də, pensiya islahatının əsas məqsədlərindən biri kimi, məhz hər bir konkret şəxsin sosial sığortada iştirakından (yəni sığorta müddətindən, ödəmənin məbləğindən) asılı olaraq pensiyaların məbləğinin və təyin olunma şərtlərinin diferensiasiyasının aparılması olmalıdır. Ona görə ki, müasir şəraitdə pensiya təminatı səviyyəsinin aşağı olması həmin əhalinin yoxsulluq həddində yaşayan hissəsinin kəmiyyətinə təsir göstərir. Pensiyanın orta aylıq məbləği, onun minimum səviyyəsi ilə maksimum həddi arasında olan nisbətlər bir-birinə uyğun gəlmir. Belə ki, minimum pensiyanın səviyyəsi əmək haqqının

---

¹ Qasımov N., Əliyev F. Azərbaycanda pensiya təminatı sistemində islahatlar. «Azərbaycan» qəzeti, 11 sentyabr 1998-ci il, s. 5; Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 75; Qasımov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2001, s. 119.

diferensiasiyası prosesində formalaşan qanunauyğunluqlardan fərqlənir. Pensiyanın minimum səviyyəsi iqtisadiyyat üzrə orta aylıq əmək haqqının 25%-ni təşkil edir. Pensiya təminatında mövcud olan problemlər (məsələn, ayrı-ayrı pensiyaların məbləğləri arasında uyğunluğun pozulması, pensiya həcminin, əmək haqqı səviyyəsindən asılılığı qanunauyğunluqlarının pozulması, pensiya təyin edilməsində orta aylıq əmək haqqının maksimum məbləğinin məhdudlaşdırılması və s.) sosial ədalətin pozulmasına gətirib çıxarır. Ə.T. Nağıyev pensiya təminatında mövcud olan çatışmazlıqların əsas səbəbləri kimi pensiyaların minimum əmək haqqı ilə bağlılığını, minimum əmək haqqı ilə minimum istehlak büdcəsinin dəyəri arasında olan kəskin fərqlərin olmasını, habelə 1993-cü ilə qədər pensiyaya çıxanların əmək haqqının müəsriləşdirilməsi əmsallarının düzgün müəyyən edilməməsini göstərir¹. Əslində isə, 1997-ci ildən pensiyanın minimum əmək haqqı əsasında müəyyən edilməsi qaydası ləğv edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının 1 fevral 1999-cu il tarixli yeni Əmək Məcəlləsi respublikamızda ilk dəfə olaraq minimum əmək haqqına legal anlayış vermişdir. Həmin məcəllənin 155-ci maddəsinin ikinci hissəsinə görə, minimum əmək haqqı iqtisadi, sosial şərait nəzərə alınmaqla qanunvericiliklə ixtisassız əməyə və xidmətə görə aylıq əmək haqqının ən aşağı səviyyəsini müəyyən edən sosial normativdir². Pensiyaların minimum əmək haqqı ilə bağlılığı, həqiqətən də pensiya təminatının aşağı səviyyədə olmasına təsir göstərən bir amildir. Məlum olduğu kimi, minimum əmək haqqının məbləği işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını, heç olmazsa, özünün yaşayış minimumunu təmin etməlidir. Bu olmadıqda isə, sadəcə olaraq, işçi qüvvəsinin sadə təkrar istehsalı da baş vermir. Prinsip etibarilə, pensiyaların məbləğinin minimum əmək haqqı ilə əlaqələndirilməsi qüsurlu hesab edilməməlidir. Lakin problem ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasında minimum əmək haqqı həmişə aşağı məbləğdə olduğuna görə, göstərilən funksiyasını yerinə yetirmir. Hal-hazırda isə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 oktyabr 2000-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında mini-

---

¹ Nağıyev Ə.T. Yoxsulluğun aradan qaldırılması dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin ali məqsədidir. «Azərbaycan» qəzeti, 13 aprel 2001-ci il, s. 3.

² Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, Bakı, «Azərənər», 1999, s. 115.

mal əmək haqqı 27500 manat (5, 61 dollar) məbləğində müəyyən edilmişdir¹.

BƏT-nin «Minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi haqqında» (1970-ci il) 131 saylı konvensiyasına görə, minimum əmək haqqının səviyyəsi bir sıra minimal kateqoriyaların, xüsusilə də yaşayış dəyərini əks etdirən minimum istehlak büdcəsinin əsasında müəyyən edilmişdir². Məsələn, ABŞ konqresinin 1938-ci ildə qəbul etdiyi «Ədalətli əmək haqqı şəraiti haqqında» qanuna görə, ABŞ-da minimum əmək haqqı ölkədəki orta aylıq əmək haqqının 50% məbləğində müəyyən edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, minimum istehlak büdcəsinin dəyəri minimum norma üzrə, ən pis halda, 2600 kilokaloriyə bərabər olmalıdır. Əgər insan gün ərzində göstərilən normanın 20%-dən az enerji qəbul edərsə, ölüm həddi başlanır³.

2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (işəgötürənlər) Təşkilatlarının Milli Konfederasiyası arasında bağlanmış Baş Kollektiv Sazişdə minimum əmək haqqının minimum istehlak büdcəsinə yaxınlaşdırılması üzrə kompleks tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulmuşdu⁴. Təəssüflər olsun ki, bu öhdəlik bu günə qədər də yerinə yetirilməmiş qalmışdır.

Pensiyaların minimum məbləği təbii ki, yaşayış minimumunu təmin edəcək səviyyədə deyildir. Belə ki, 2002-ci ilin yanvarın 1-dən işləməyən pensiyaçıların pensiyası 70 min manat məbləğində

---

¹ «Aylıq əmək haqqının minimum məbləğinin artırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu. № 10, 31 oktyabr 2000-ci il, maddə 727, s. 4283.

² BƏT. Konvensiyalar və tövsiyələr, Bakı, 1996, s. 385.

³ Зайкин А.Д., Ремизов К.С. Экономико-правовое регулирование труда и заработной платы. Учебник для вузов. М., Норма-Инфра, 1999, с. 129.

⁴ «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (işəgötürənlər) Təşkilatlarının Milli Konfederasiyası arasında 2001-2002-ci illər üçün Baş Kollektiv Sazişin bağlanması haqqında» 2 iyun 2001-ci il tarixli 111 №-li qərar. «Qanun» jurnalı, 2001-ci il, № 7-8, s. 98.

müəyyən edilmişdir¹. Halbuki, Azərbaycan Respublikası Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası mütəxəssislərinin verdikləri məlumatlara görə, əhalinin hər nəfəri üçün yaşayış minimumu 336.2 min manata bərabərdir².

Göstərmək lazımdır ki, dünya ölkələrinin əksəriyyəti yoxsulluq probleminin həlli zərurəti ilə üzləşmişdir. Dünya Bankının hazırladığı dünyanın inkişafı haqqında məruzəyə əsasən, XXI əsrin başlanğıcında dünya əhalisinin demək olar ki, yarısının (2,8 mlrd nəfər) gündəlik gəliri 2 ABŞ dollarından, 1,2 mlrd nəfərinin gündəlik gəliri isə 1 ABŞ dollarından aşağıdır³.

BMT-nin Azərbaycan Respublikası üzrə hazırladığı 2001-ci il ölkə dəyərləndirilməsi hesabatında isə göstərilir ki, ölkə əhalisinin 80%-dən çoxunun gündəlik gəliri 1 dollardan aşağıdır. Əhalinin qidalanma səviyyəsi ilə bağlı olan məlumatlarda ölkədə minimum normanın yalnız çörək və meyvə-tərəvəz məhsullarına olan tələbatı ödədiyi göstərilir⁴. Göstərilən statistik məlumatlar ölkə ərazisində yoxsulluq səviyyəsinin miqyası barədə real təsəvvürlər yaradır.

Yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün hal-hazırda dövlət tərəfindən çox geniş tədbirlər planı həyata keçirilir. Həmin tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün, fikrimizcə, «Sosial sığorta haqqında» qanunun 4-cü maddəsində «yoxsulluq» müstəqil sığorta hadisəsi kimi təsbit edilməli və keçid dövründə minimum yaşayış səviyyəsindən az pensiya alanların pensiyaları ya yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılmalı, ya da pensiya məbləğləri ilə yaşayış minimumu arasında olan fərq sosial yardım şəklində onlara ödənilməlidir.

Göstərmək lazımdır ki, «yoxsullar» və «varlılar» problemi bütün cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə mövcud olan problemlərdən biridir. Lakin bu günə kimi yoxsulluğun müəyyən edilməsi sahəsində vahid meyar formalaşmamışdır. Məsələn, P. Melvin bu məsələyə iki cür yanaş-

---

¹ «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətilə əvəz olunmasının təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli Fərmanı.

² Paşayev T. Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi problemləri. «Elm» qəzeti, 31 yanvar 2002-ci il, s. 5.

³ «Mülkiyyət» qəzeti, 27 oktyabr 2002-ci il, № 43 (277), s. 3.

⁴ Azərbaycan əhalisinin 22 faizi 60 ildən çox yaşamayacaq. «525-ci qəzet», 20 iyun 2001, № 117, s. 8.

ma meyarını fərqləndirir. Birinci meyar, yəni yoxsulluğun mütləq həddinin qiymətləndirilməsi həyat üçün zəruri olan fizioloji ehtiyacların müəyyən edilməsinə əsaslanır. İkinci meyar isə təkcə fizioloji ehtiyacların deyil, həm də cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı ilə şərtləndirilən digər ehtiyaclarının da ödənilməsinə nəzərdə tutur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu minimum fərdin fizioloji ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan yoxsulluq səviyyəsindən bir qədər yüksəkdir¹. Azərbaycan Respublikasında isə yoxsulluq minimum istehlak səbətinə daxil olan ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının, o cümlədən xidmətlər üzrə xərclərin ödənilməsi imkanı ilə müəyyən edilir².

Əksər hallarda, bu meyarlar arasında kompromis hesablanma variantından da istifadə olunur. Məsələn, Kanadada mövcud statistika əsasında müəyyən edilmişdir ki, əgər ailədə gəlirin 70 və ya daha çox faizi ilk növbədə zəruri olan predmetlərin (ərzaq, paltar, yaşayış yeri) əldə edilməsinə xərclənsə, bu ailə yoxsullar kateqoriyasına aiddir. ABŞ-da isə ailə büdcəsinin 1/3 hissəsini qida məhsulları almaq üçün xərcləyən ailə yoxsul hesab olunur. Dünya bankı isə yoxsulluğun mütləq həddini ildə 370 dollar səviyyəsində müəyyən etmişdir³.

Normativ-hüquqi aktlarda yoxsulluqla yanaşı, bəzən «aztəminatlılıq» anlayışından da istifadə edilir. Lakin bu terminə leqal anlayış verilməsə də, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin artırılması haqqında» 22 may 1996-cı il tarixli sərəncamına əsasən, şəxs ailədə adambaşına düşən orta aylıq gəlir 16500 manatdan az olduqda aztəminatlı hesab edilir⁴. Həmin sərəncama görə, bu halda, aztəminatlı ailələrə müəyyən sosial təminat növləri təqdim olunur. Məsələn, uşaqlara müavinətlərin verilməsi və s. Hesab edirik ki, hər bir halda «aztəminatlı» deyil, «yoxsulluq» termininin işlədilməsi daha məqsədemüvafiqdir. Ona görə ki, aztəminatlılıq müəyyən ediləndə qiymətlərin artması, inflyasiya, minimum istehlak büdcəsi və digər kateqoriyalar və sosial normativlər nəzərə

¹ Мелвин П. Бедность и гарантированный минимальный доход // Социалистический труд. 1990, № 10, с. 101-102.

² Əliyev H.Ə. «Yoxsulluğun aradan qaldırılması: bizim üçün əsas vəzifələrdən biridir», «Mülkiyyət» qəzeti, 27 oktyabr 2002-ci il, № 43 (277), s. 3.

³ Cəbrayilov A. Əhali gəlirlərinin quruluşu və bölgüsü. «Ekspert» iqtisad jurnalı, 2001, № 1 (13), s. 35.

⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 23 may 1996-cı il, s. 1.

alınmır. Yoxsulluğun müəyyən edilməsi meyarları isə artıq elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə mövcuddur. Bu aspektdən, hesab edirik ki, sosial təminat növlərinin məhz yoxsulluq meyarına uyğun olaraq təqdim edilməsi daha səmərəli sosial müdafiə mexanizmi yaradardı.

Ümumiyyətlə, minimum istehlak büdcəsi, minimum istehlak səbəti və sair sosial normativlər əsasında cəmiyyətdə «yoxsulluq həddi» müəyyən edilir. İqtisadçı alimlər göstərir ki, «yoxsulluq həddi» dedikdə, insanın və ailənin fizioloji yaşayış minimumunu təmin edən müəyyən dövr üzrə gəlirlərinin normativ qaydada müəyyən edilən səviyyəsi başa düşülür¹. Ancaq belə həddi bilməklə marginal qrupların sosial və demoqrafik tərkibini tədqiq etmək və həmin kateqoriyaya aid olan şəxslərə yardım etmək məqsədilə əhalinin sosial müdafiəsi tədbirlərini müəyyənləşdirmək, habelə əhalinin digər təbəqələrinin bu səviyyəyə düşməsinin qarşısını almaq mümkündür.

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğa qarşı mübarizə proqramı çərçivəsində yoxsulluq həddinin mütləq və nisbi səviyyələri artıq müəyyən edilmişdir².

Deyilənləri yekunlaşdırarkən göstərmək lazımdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz bütün kateqoriyalar («həyat səviyyəsi», «xalqın rifahı», bu gün yaşayış minimumuna bərabər tutulan «minimum istehlak büdcəsi», «minimum istehlak səbəti») insanın və ailənin minimumdan tutmuş layiqli həyat səviyyəsini təmin edəcək müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi səviyyəsini müəyyən etdiyindən, bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilən kateqoriyalardır və çox zaman biri digərini şərtləndirən sosial normativlər kimi çıxış edirlər.

O.P. Bercbina göstərir ki, minimum yaşayış səviyyəsini təmin etmək vəzifəsini icra edərkən, dövlət onu nəzərə almalıdır ki, əhalinin yoxsulluğa daha asan məruz qalan əsas kateqoriyalarından birini pensiyaçılar təşkil edir. Pensiyaçıların maddi rifahı pensiya təminatının səviyyəsi, pensiyaların norma və məbləğləri, onların müəyyən edil-

---

¹ Pol A. Samuelson, Vilyams D. Nordxausun «Ekonomiks» dərslisinin əsas iqtisadi anlayışlarının azərbaycan-İngilis dilində izahlı lüğəti // İ.e.d. prof. Ə.P. Babayevin ümumi elmi redaktəsi ilə, Bakı, «Çaşıoğlu», 2001, s. 77.

² Əliyev H.Ə. «Yoxsulluğun aradan qaldırılması bizim üçün əsas vəzifələrdən biridir», «Mülkiyyət» qəzeti, 27 oktyabr 2002-ci il, № 43 (277), s. 3.

məsi metodları kimi mühüm göstəricilərlə müəyyən edilir¹.

BƏT-in ekspertləri «sosial təminat» terminini işlətdikdə, xəstəlik, hamiləlik və doğuş, istehsalat zədəsi, işsizlik, əlillik, qocalıq, ailə başçısının itirilməsi, uşaq doğulması nəticəsində əmək haqqının azalması və ya itirilməsi ilə əlaqədar yaranmış iqtisadi və sosial hadisələrə qarşı yönəlmiş tədbirlərin köməyi ilə cəmiyyətin öz üzvlərinə təqdim etdiyi «müdffəni» nəzərdə tuturlar². Beləliklə, sosial təminatın ən əsas funksiyası cəmiyyətin əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin həyat səviyyəsinin kəskin surətdə aşağı düşməsinin qarşısını almaqdır.

Respublikamızın sosial təminat qanunvericiliyi sosial təminatla əhatə olunan vətəndaşların aşağıdakı kateqoriyalarını fərqləndirir: yaş 18-dən aşağı olan şəxslər; əlillər; pensiya təminatı hüququnun yaranması hüququ verən yaşa çatmış şəxslər; hamilə və uşağa qulluq edən qadınlar; azyaşlı uşaqları olan qadınlar; ahıllara və əlillərə qulluq edən şəxslər; işsiz vətəndaşlar; qaçqınlar və məcburi köçkünlər; şəhid ailələri və s.

Sosial təminat sistemində ən başlıca və mühüm yer tutan pensiya təminatı əmək qabiliyyəti olmayanların maddi təminatı sisteminin əsasını təşkil edir. Ona görə ki, yalnız pensiyalar əlil vətəndaşlar sırasından olan əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş şəxslərə, habelə ailə başçısını itirmiş ailələrə təqdim edilən daimi pul ödəmələridir. Pensiyalar həm iqtisadi əhəmiyyətinə, həm də sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri formasında xərclənən ümumi pul məsrəflərinin strukturundakı həcminə görə də bu sistemdə üstünlük təşkil edir.

Pensiya təminatı səviyyəsinin müasir vəziyyətini təhlil etdikdə isə hal-hazırda fəaliyyət göstərən pensiya təminatı sisteminin vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinə təminat verməndiyi nəticəsinə gəlmək məcburiyyətində qalıraq. Fikrimizcə, bu, konkret hallarla şərtləndirilmişdir. Birinci hal pensiya təminatının nisbi səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi, yəni əmək fəaliyyəti dövrü ilə əmək fəaliyyətinin başa vurulub pensiya təyin olunduğu dövr arasında kəskin fərqin yaranmasıdır. Yaşlıların pensiya təminatının nisbi səviyyəsini səciyyələndirən əsas

---

¹ Берсбина О.П. Уровень пенсионного обеспечения: современное состояние и перспективы. Автореф. дисс... канд. юрид. наук, М., 1999, с. 11.

² Ивашкина П.О. Современные подходы к статистической оценке жизненного уровня населения. Киев, 1992, с. 29.

göstərici isə orta aylıq pensiya məbləği ilə orta aylıq əmək haqqı məbləği arasındakı nisbətdir. İkinci hal isə pensiyaların real dəyərinin aşağı düşməsidir. Başqa sözlə desək, intensiv inflyasiya proseslərinin təsiri altında pensiya məbləğinin dəyərsizləşməsi prosesi gedir.

Fikrimizcə, deyilənləri nəzərə alaraq, xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, pensiyaçıların layiqli həyat səviyyəsinin təminatlılığı dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi təminatlar mexanizminin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə dövlətin iqtisadi imkanları və ictimai gəlirin bölüşdürülməsi üsulu ilə zəmanət verilir. Bu zaman yaddan çıxarmaq olmaz ki, dövlətin iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində əhali qruplarının gəlirlərinin mənbələrinə və səviyyəsinə görə cəmiyyətdə təbəqələşmə baş verir. Fikrimizcə, əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslər üçün əsas gəlir mənbəyi sosial ödəmələr (o cümlədən, pensiyalar), əmək qabiliyyətli şəxslər üçün isə əmək haqqı çıxışı etdiyinə görə, onların məbləği elə bir həddə müəyyən olunmalıdır ki, həmin şəxslər, ən azı, orta təbəqə səviyyəsində qalsınlar. Ona görə ki, iqtisadçılar göstərir ki, normal cəmiyyətlərdə həmişə 10% kasıb və 10% varlı, 80% isə orta təbəqə olmalıdır¹.

Beləliklə, insanın layiqli həyat sürmək hüququ beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit olunmuş layiqli həyat səviyyəsində yaşamaq hüququnda ifadə olunur. Lakin heç bir beynəlxalq hüquqi akt layiqli həyat səviyyəsinə dəqiq anlayış vermir və ancaq onun tərkib elementlərini sadalamaqla kifayətlənir. Hesab edirik ki, bu aktlarda həmin anlayışın verilməsi heç də məqsədemüvafiq deyil. Ona görə ki, layiqli həyat səviyyəsi müxtəlif ehtiyacların ödənilməsi imkanını özündə əks etdirir. Bu isə, öz növbəsində, hər bir dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və şəxsin vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Azərbaycan dövləti hər bir halda Azərbaycan Respublikası konstitusiyasına uyğun olaraq, sahəvi sosial qanunvericilik aktları əsasında minimum sosial standartları müəyyən etməklə hər bir vətəndaşın və ailənin layiqli həyat səviyyəsində yaşamaq hüququnu təmin etməlidir. İnsanın öz şəxsiyyətini və ləyaqətini qoruyub saxlaması səviyyəsində ehtiyaclarının ödənilməsi

---

¹ Mehbalıyev S.S., İskəndərov R.K. Əmək bazarı və əhəlinin sosial müdafiəsi. Bakı, 2002. s. 222.

isə həyata keçirmək istədiyimiz sosial islahatların son nəticəsi olmalıdır. Bu isə ancaq güclü iqtisadiyyatı olan dövlətdə mümkündür. Lakin hər bir halda, dövlət ümumi daxili məhsulun mühüm hissəsini əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqələrinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etməyə yönəltməlidir.

4.2. Pensiya təminatı səviyyəsinin formalaşmasının hüquqi mexanizmi

Pensiya təminatının həm mütləq, həm də nisbi səviyyəsi onun hesablanması üçün əsas kimi çıxış edən əmək haqqının tərkibinə hansı ödənişlərin daxil edilməsindən asılıdır¹. Əmək haqqı əsasında pensiyaların məbləğinin müəyyən edilməsinin prinsipial əhəmiyyəti iki halla əlaqədardır: əmək haqqının tərkibi və orta aylıq əmək haqqının hesablandığı dövrlər. Bütün ölkələrin pensiya münasibətlərini tənzim edən normativ hüquqi aktlarında əmək haqqına aid olan bu parametrlər müəyyən edilmiş və onlar Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır.

Pensiya ilə əmək haqqının məbləğinin əlaqəli xarakteri ədəbiyyatlarda dəfələrlə təhlil olunmuşdur. Məsələn, bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, keçmiş əmək haqqı pensiyada ancaq dolaylı şəkildə ifadə olunur². Başqa müəlliflər isə pensiyaların məbləğlərinin müəyyən edilməsində əməyə görə bölgü prinsipinin paralel qüvvədə olmasını göstərirlər³.

Pensiya ilə əmək haqqının nisbəti onların ümumi məqsədə — həm işləyən, həm də işləməyən pensiyaçıların fərdi şəkildə ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət etməsindən irəli gələn iqtisadi funksiyasının vəhdəti ilə müəyyən olunur. Əmək haqqının mahiyyəti, onun pul məbləğində ifadə olunma qabiliyyəti onu əmək pensiyalarının hesablanması və onların məbləğinin müəyyən edilməsi üçün əsas kimi

---

¹ Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, s. 119.

² Зайкин А.Д., Ремизов К.С. Экономико-правовое регулирование труда и заработной платы. Учебник для вузов. М., Норма-Инфра, 1999, с. 129.

³ Краснополюский А.С. Основные принципы советского государственного социального страхования. М., Изд. АН СССР, 1951. с. 64-67; Ачаркан В.А. Государственные пенсии. М., 1967, с. 133, 137.

götürməyə imkan verir. Y.Y. Frolovun fikrincə, əmək haqqı əmək bölgüsü üzrə verilən zəruri nemətlərin ümumi ölçüsü kimi çıxış edir və deməli, fərdi istehlakın ölçü və sərhədlərini əks etdirir. İstehsalın xarakteri, onun sahələrinin xüsusiyyətləri, işçilərin ixtisas fərqləri və s. məhz əmək haqqında ifadə olunur¹.

Müxtəlif ölkələrdə orta aylıq əmək haqqının hesablandığı dövrlərlə bağlı olan məsələ bu və bu kimi, əsasən, iqtisadi xarakterli digər hallar nəzərə alınmaqla həll olunur: məşğul əhəlinin real gəlirləri, onların köçürülməsi, inflyasiya tempi və s. inkişaf etmiş sosial sığorta (daha dəqiq desək, pensiya sığortası) sisteminə malik olan bütün ölkələrdə, əsasən, keçmiş illərə görə əmək haqqının yenidən qiymətləndirilməsinin onun istehlak mallarının qiymətlərinə və əməyin ödənilməsinin müasir həddinə uyğunlaşdırılan müəyyən qaydalar tətbiq edilir. Belə düzəlişlər olmadıqda pensiyanın uzunmüddətli dövr üzrə orta aylıq əmək haqqından hesablanması öz mənasını itirir. Belə ki, nominal ifadəyə görə bu əmək haqqı, adətən, aşağı olur (inflyasiya prosesləri gündəlik hadisələr olmasına baxmayaraq, adətən, inkişaf etmiş ölkələrdə real gəlirlərin aşağı düşməsinə səbəb olmur)².

Əmək haqqı, eyni zamanda, keçmiş əmək töhfələrini (keçmiş əməyin kəmiyyəti və keyfiyyəti, onun intensivliyi və əmək şəraitini), habelə, L.İ. Proninin fikrincə, kifayət qədər uzunmüddətli əmək fəaliyyəti dövründə meydana gəlmiş və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin normal ictimai tələbatlarının formalaşması üçün real əsas kimi çıxış edən istehlakın həcmi və strukturunu əks etdirir³.

Pensiyaların əmək haqqından hesablanması əmək haqqının ancaq bir hissəsinin pensiyaya keçməsi ilə əldə olunur. R.Z. Livşitsin fikrincə, əmək haqqının ancaq müəyyən bir hissəsi pensiyaya keçir, əks təqdirdə, o, əməyin stimulu kimi öz əhəmiyyətini itirərdi⁴. Bu şərt əmək haqqının və pensiyanın formalaşmasındakı iqtisadi fərqləndirmə, onların məqsədli təyinatından irəli gəlir. Əmək haqqı müəssisə, idarə və

---

¹ Фролов Ю.Е. Правовые аспекты соизмерения пенсии и заработной платы рабочих и служащих. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1975, с. 5.

² Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, s. 122.

³ Пронина И.Л. Повышение эффективности социального обеспечения. М., Экономика, 1990, с. 19.

⁴ Лившиц Р.З. Заработная плата в СССР. М., Наука, 1972, с. 239.

təşkilat tərəfindən işçiyə onun sərf etdiyi əməyin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq əməyə görə verilən haqdır. Geniş mənada isə o, əməyə görə mükafatlandırmanın formalarından biridir¹. Əmək haqqından fərqli olaraq, pensiya ümumi daxili məhsulun yenidən bölüşdürülməsinin nəticəsi kimi çıxış edir. Əmək haqqı və pensiyanın iqtisadi təbiətlərindəki fərqlər pensiyaların əvvəlki əmək haqqından asılı olaraq hesablanmasını təmin edən hüquqi tənzimləmənin metodlarında da fərqlərin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Bu halı nəzərə alan V.S. Andreyev göstərir ki, «ödəmələrin keçmiş ictimai faydalı fəaliyyətlə əlaqəyə malik olması əlamətini pensiyanın anlayışına daxil etmək lazımdır»².

Pensiyaların keçmiş əmək haqqı ilə müqayisəyə gələn məbləğdə müəyyən edilməsi pensiya təminatı səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə xarakterizə edən pensiya və əmək haqqının nisbətini nəzərdən keçirmək zərurəti yaradır.

Pensiya təminatının səviyyəsi — əməyin ödənilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan, onunla müqayisə olunan və son nəticədə, onun əsasında müəyyən edilən bir kateqoriyadır. Pensiyaların əmək haqqı ilə müqayisəsi aparılmadan nəinki pensiya təminatının səviyyəsini, həm də onun minimum və ya maksimum hədlərini müəyyən etmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, bunlar ancaq əmək pensiyalarına aiddir. Fikrimizcə, sosial pensiyaların məbləği dövlətin iqtisadi imkanlarından asılı olmaqla, fizioloji minimumdan aşağı olmamaq şərti ilə müəyyən edilməlidir.

Göstərmək lazımdır ki, əmək pensiyasına olan hüquq və əmək pensiyası növlərinin konkret məbləği əmək haqqı əsasında müəyyən edilir. Əmək fəaliyyətinin pensiyada və onun məbləğində necə və hansı dərəcədə əks olunması isə problemin başqa bir aspektini təşkil edir. Burada əsas prinsip ondan ibarətdir ki, pensiyalar, bir qayda olaraq, əməyin ödənilməsi həcmi ilə müqayisə edilir və əmək haqqının əhəmiyyətli hissəsi əmək pensiyalarında ifadə olunur. Lakin bu zaman

---

¹ İsmayılov İ.İ., Rəsulov M.B., Qasımov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı, «Qanun», 1996, s. 199.

² Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР (правовые вопросы), М., Юридическая литература, 1971, с. 126.

əsas problem ondan ibarətdir ki, hüquq normaları pensiyaların hesablanması zamanı əmək haqqını heç də həmişə nəzərə almır. Demək olar ki, mümkün olan bütün hallarda pensiyalar əmək haqqı ilə müqayisə edilir. «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» 28 aprel 1992-ci il tarixli və «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunlara əsaslanaraq göstərmək olar ki, həqiqətən də bütün işçilərə və hərbi qulluqçulara pensiyalar orta aylıq əmək haqqına və ya pul təminatı miqdarına əsaslanaraq hesablanır. «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 91-ci maddəsinə əsasən isə, əvvəllər işləməmiş və əmək pensiyası almaq hüququ olmayan vətəndaşlara isə pensiyalar yaşa görə minimum pensiya məbləğindən hesablanır.

Hüquq ədəbiyyatında pensiya təminatının səviyyəsinin pensiyanın hesablanması üçün əsas götürülmüş əmək haqqına olan nisbəti kimi müəyyən edilməsini göstərən Y.Y. Frolov əmək haqqının pensiyadakı payının artmasına və azalmasına təsir edən aşağıdakı amillərini fərqləndirmişdir:

1) Pensiyaların hesablanması üçün əsas götürülmüş əmək haqqının pensiyanın ödənilməsindən müəyyən dövr keçdikdən sonra artması nəticəsində əmək haqqında pensiyanın payının azalması baş verir;

2) Pensiyaların hesablanması zamanı müəyyən edilən nisbət pensiyaların maksimum həddinin təsbit edilməsi ilə təhrif olunur və nəticədə, yüksək əmək haqqı alan işçilərin əmək haqqında pensiyanın payı azalır. Əksinə, pensiyaların maksimum həddinin qaldırılması bu işçilərin əmək haqqında pensiyanın payını artırır.

3) Pensiyaların minimum həddinin qaldırılması bütün hallarda əmək haqqında pensiyanın payını artırır.

4) Əmək haqqını işçinin əldə etdiyi «xalis» (yəni vergi tutulmadan, çünki əmək haqqı artdıqca, vergi dərəcəsi də artır, pensiyalar isə vergiyə cəlb olunmur) real gəlir kimi nəzərdən keçirsək, əmək haqqının artması əmək haqqında pensiyanın payının artmasına səbəb olur¹.

Lakin Y.Y. Frolovun göstərdiyi amillər hal-hazırda dəyişikliklərə uğrayıb. Məsələn, əmək haqqında pensiyanın payının azalması təkcə göstərilən səbəblərdən deyil, inflyasiyanın artması səbəbindən də irəli

---

¹ Фролов Ю.Е. Правовые аспекты соизмерения пенсии и заработной платы рабочих и служащих. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1975, с. 6-7.

gələ bilər. Hal-hazırda, pensiyaların minimum və maksimum hədlərinin qaldırılması obyektiv səbəblər üzündən əmək haqqında pensiyanın payının artması ilə nəticələnmişdir.

Fikrimizcə, pensiya təminatının səviyyəsini təkcə pensiyanın, onun hesablanması zamanı əsas götürülən fərdi əmək haqqına nisbətində görə deyil, həm də digər amillərdən çıxış edərək müəyyənləşdirmək lazımdır. Pensiya təminatı səviyyəsini müəyyən edərkən pensiyanın fərdi əmək haqqına nisbəti ilə yanaşı, minimum pensiyanın minimum əmək haqqına nisbətini, maksimum pensiyanın konkret vaxt dövrü ərzində (rüblük, yarımillik, illik) ölkədə mövcud olan orta aylıq əmək haqqı ilə nisbətini də nəzərə almaq lazımdır. Pensiyaların keçmiş əmək haqqına uyğunluğu prinsipi aşağıdakı normalar ilə təmin olunur:

— Birincisi, pensiyaların hesablanması üçün qəbul edilən əmək haqqının növləri və orta aylıq əmək haqqının hədləri;

— İkincisi, pensiyaların hesablanması üçün əmək haqqının nəzərə alındığı dövrlər;

— Üçüncüsü, pensiyaların miqdarının diferensiasiyası;

— Dördüncüsü, pensiyaların minimum və maksimum məbləğlərinin hədləri¹.

İşin mürəkkəbliyi, məsuliyyətin hədləri, əmək şəraiti, istehsalat sahəsi və başqa əsaslarla aparılan əməyin ödənilməsinin diferensiasiyası da əmək haqqı vasitəsilə pensiyaların ölçüsünün minimum və maksimum hədləri çərçivəsində əks olunmalıdır.

Pensiyaların məbləği müəyyən edilərkən, əmək haqqının diferensiasiyasının formalaşmış əsasları hesablanması faiz normaları vasitəsilə pensiyaya keçir. Bundan başqa, pensiyaların hesablanması və məbləğinin müəyyən edilməsi zamanı əmək haqqı institutuna aid olmayan və bilavasitə təyin olunmuş pensiyaların məbləğində əks olunan diferensiasiya amilləri də nəzərə alınır. Təminat normaları və pensiyaya əlavələr müəyyən edilərkən, pensiyaçının ailə vəziyyəti, əmək qabiliyyətinin itirilməsi əsasları və dərəcələri kimi digər amillər də nəzərə alınır. Beləliklə, pensiyaların məbləğinin diferensiasiya əsasları əmək haqqında nəzərdə tutulan əsaslardan xeyli genişdir.

Bu baxımdan, hesab edirik ki, ehtiyacların ödənilməsi səviyyəsinə

---

¹ Фролов Ю.Е. Правовые аспекты соизмерения пенсии и заработной платы рабочих и служащих. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1975, с. 9.

müvafiq olan məbləğdə sosial təminat həyata keçirilərkən, cəmiyyətdə bölüşdürülən maddi nemətlərin ən ümumi ölçüsü olan cəmiyyətin işləyən üzvlərinin əmək haqqı «baza» kimi götürülməlidir.

Pensiyaların hesablanması zamanı meydana çıxan pensiya ilə əmək haqqının nisbəti pensiyaların minimum və maksimum həddi çərçivəsi ilə məhdudlaşır.

Minimum pensiyanın həddinin müəyyən edilməsini əsaslandırılarkən belə bir yekdil fikir söyləmək olar ki, bu hədd hər bir halda maddi təminatın minimum səviyyəsini təmin etməlidir. Minimum pensiya ilə minimum əmək haqqının nisbəti məsələsində isə müəlliflər bir qədər fərqli fikirlər söyləyirlər. Məsələn, V.A. Açarqan belə hesab edir ki, pensiyaların minimum məbəği minimum əmək haqqından aşağı olmalıdır və ancaq pensiyaçının ehtiyacları səviyyəsinə təsir göstərən amillər əsasında müəyyən edilməlidir. Lakin bu zaman əlilliyin və ailə başçısının itirilməsinin səbəblərindən asılı olaraq fərqli minimum pensiyanın təyin edilməsi zərurəti istisna olunur¹.

Bu fikirlə razılaşaraq, M.A. Mojina göstərir ki, yaşa görə minimum pensiyanın həddi minimum əmək haqqından 1/3 qədər aşağı olmalıdır². Öz təklifini əsaslandırmaq üçün o bildirir ki, əmək haqqı (o cümlədən, minimum əmək haqqı) pensiyadan, ən azı, iki prinsipial əlamətə görə seçilir: birincisi, əmək haqqı işçinin öz əməyi ilə yaratdığı dəyərin bir hissəsi olduğu halda, pensiya bu dəyərdən çıxılan məbləğdir; ikincisi, əmək haqqı işçinin və onun yetkinlik yaşına çatmayan ailə üzvlərinin yaşayış mənbəyidir, pensiya isə əmək qabiliyyətini itirmiş şəxs üçün cəmiyyət tərəfindən təmin olunan istehlak vəsaitlərinin məcmusudur. M.A. Mojinaya görə, əmək haqqı müvafiq səviyyədəki pensiyadan 1/3 qədər çox olmalıdır³.

V.S. Andreyev və R.Z. Livşits isə belə bir fikrin tərəfdarı idilər ki, maddi təminatın zəruri minimumunu təmin etmək üçün minimum pen-

---

¹ Ачаркан В.А. Государственные пенсии в СССР. М., 1967, с. 133, 137.

² Можина М.А. Сочетание экономической эффективности и социальной защищенности как важнейшее направление перестройки. В сборнике «Перестройка в системе распределительных отношений», М., «Наука», 1992, с. 12.

³ Yenə orada s. 13.

siya və minimum əmək haqqı eyni həddə müəyyən edilməlidir¹. M.L. Zaxarov, eyni zamanda, belə hesab edir ki, minimum pensiyanı həm də əmək xidmətlərinə görə diferensiasiya etmək məqsədəuyğundur².

Minimum pensiya ilə minimum əmək haqqının eyni səviyyədə olması fikri ilə razılaşmayan Y.Y. Maçulskaya göstərir ki, bu, iqtisadi inkişafın məntiqinə ziddir, yəni işləməyən şəxslər minimum əmək haqqı ilə işləyən şəxslər qədər pensiya almamalıdırlar. Bu qaydanın pozulması əmək fəaliyyəti üçün stimulların itməsinə səbəb olur və öhdəçilik əhval-ruhiyyəsi yaradır³.

Fikrimizcə, minimum pensiya minimum əmək haqqı ilə deyil, pensiyaçının yaşayış minimumu ilə müəyyən edilməlidir. Ona görə ki, minimum pensiya sosial cəhətdən obyektiv olan səbəblərə görə əmək qabiliyyətini itirən şəxslərə təyin olunur və başqa pensiya növlərinin hesablanması üçün əsas rolunu oynayır. Yəni həmin kateqoriya pensiyaçıları üçün pensiyalar yeganə yaşayış mənbəyi kimi çıxış edir. Bu baxımdan, hesab edirik ki, pensiya islahatı nəticəsində qəbul edilmiş pensiya qanunvericiliyində pensiya yaşlı şəxslərin yaşayış minimumu pensiya təminatının bütün növlərinin müəyyən edilməsində istifadə olunan universal standart qismində təsbit olunmalıdır.

Minimum əmək haqqı isə əmək qabiliyyətli vətəndaşın minimum istehlak büdcəsinə uyğun olmalıdır. Burada söhbət əmək qabiliyyətli vətəndaşın yaşayış minimumunu səciyyələndirən istehlak büdcəsinin tərkibindən gedir. Hər bir halda, minimum əmək haqqı rifah səviyyəsini öz əməyi ilə artırma biləcək əmək qabiliyyətli şəxslərə təyin olunmalıdır və bu zaman minimum əmək haqqı əmək funksiyasının yerinə yetirilməsinin kəmiyyətindən və keyfiyyətindən, habelə işçilərin ixtisasından və digər amillərdən asılı olaraq «baza» rolunu oynayır. L.İ. Proninanın fikrincə, minimum pensiyanın şəxsin əmək xidmətindən asılı olaraq diferensiasiyası məqsədəuyğun deyil, çünki minimum pensiya əmək qabiliyyəti olmayan şəxsin ən zəruri ehtiyaclarının ödənilməsinə imkan verən vəsaitlərin məcmusu ilə müəyyən edilir. Mini-

---

¹ Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР (правовые вопросы), М., 1971, с. 133; Лившиц Р. З. Заработная плата в СССР, М., 1972, с. 24.

² Захаров М.Л. Какую пенсию назначит Россия. Газета «Советская Россия», 31 октября 1990, с. 3.

³ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 128.

mum pensiya onun təyin edilməsi şərtlərinə (yaş, staj) riayət olunması təqdirində aşağı əmək haqqı almış işçilərə, yəni aşağı ixtisaslı və ya sadə əməklə məşğul olmuş işçilərə təqdim olunur¹. Lakin məsələnin belə qoyuluşu ilə razılaşımaq olmaz, çünki, işçinin əmək töhfəsindən asılı olaraq, minimum pensiyanın diferensiasiyası aparılmadıqda, işçi uzunmüddətli əmək fəaliyyətində maraqlı olmur. Bu həm də uzun müddət işləmiş şəxslərin pensiya təminatı ilə ancaq əmək pensiyasının təqdim olunması üçün kifayət edən əmək (sığorta) stajına malik olan şəxslərin pensiya təminatı arasında məcburi və ədalətsiz bərabərləşdirməyə gətirib çıxarır.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 17-ci maddəsinə əsasən, yaşa görə əmək pensiyası almaq hüququ olan vətəndaşlar nəzərdə tutulan əmək (sığorta) stajından artıq hər il üçün pensiyanın əsas məbləği, minimum pensiyanın iki faizindən az olmamaq şərti ilə orta aylıq əmək haqqının iki faizi qədər artırılır. Eyni zamanda, həmin qanunun 91-ci maddəsinə görə, yaşa görə minimum pensiya sosial pensiyaların məbləğinin hesablanması üçün də «baza» rolunu oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial pensiyalar institutu milli qanunvericiliyimiz üçün yenidir və respublikada ilk dəfə olaraq «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunla tətbiq edilmişdir. Həmin dövrə qədər isə əmək pensiyası almaq hüququ olmayan əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşlara aylıq müavinətlər verilmirdi. Hal-hazırda isə müvafiq yaşa çatmış və ölü hesab edilmiş bütün vətəndaşlar, o cümlədən ailə başçısını itirmiş uşaqlar sosial pensiya alırlar.

Beləliklə, təqdim edilən sosial pensiyanın məbləği yüksək olmasa da, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq hüququn ümumtənzim norması və prinsiplərinə uyğun olaraq, pensiya təminatının ümumiliyi prinsipi tətbiq olunur. Əmək pensiyalarından fərqli olaraq, sosial pensiyalar itirilmiş əmək haqqının kompensasiyası olmayıb, əmək fəaliyyətinin və ya digər ictimai faydalı fəaliyyətin davamiyyətindən, yəni əmək (sığorta) stajından asılı olmayaraq təyin edilir. Sosial pensiyalar qəti məbləğlərdə təyin olunur və dövlət büdcəsinin, cləcə də DSMF-

---

¹ Проница Л.И. Проблемы развития социального обеспечения. Автореф. дисс... докт. эконом. наук, М., 1992, с. 47.

in vəsaitləri hesabına ödənilir. Sosial pensiya almaq hüququna malik olan şəxslərin dairəsi isə «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanununun 90-cı maddəsində təsbit olunmuşdur. Əmək pensiyaları kimi, sosial pensiyalar da aşağıdakı əsaslarla təyin olunur:

- müəyyən yaşa çatmaqla əlaqədar olaraq (kişilər 67, qadınlar isə 62 yaşa çatdıqda);
- əlilliklə əlaqədar olaraq;
- ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar olaraq.

Deməli, sosial pensiya — əmək (sığorta) stajından və sosial sığorta ödənişlərini həyata keçirməsindən asılı olmayaraq, müəyyən həyat səviyyəsinə təminat vermək üçün əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə verilən və dövlət təminatı olan minimum sosial yardımdır¹.

Bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, əmək haqqı uzun müddət ərzində meydana gələn insan ehtiyaclarının səviyyəsini formalaşdıran əsas rolunu oynayır. Əmək qabiliyyətli vətəndaşın əsas gəlir mənbəyi kimi, məhz əmək haqqı onun həyat səviyyəsini formalaşdırır. Pensiya təminatının da əsas məqsədlərindən biri məhz həmin və ya ona yaxın olan həyat səviyyəsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan əmək haqqı pensiya ilə qırılmaz əlaqədədir. Buna görə də, əmək pensiyalarının hesablanması mexanizminin əsasında vətəndaşın əmək haqqı durur.

Sosial pensiyaların məbləği, yəni həyat səviyyəsini formalaşdıran gəlirləri olmamış şəxslərin pensiya təminatı isə bütövlüklə dövlətin iqtisadi imkanlarından asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Bu zaman, dövlət pensiyaçının mövcud olduğu həyat səviyyəsindən asılı olmayaraq, maliyyə ehtiyatları nəzərə alınmaqla qanunvericiliklə pensiya təminatı səviyyəsinin təsbit edilməsi hüququna malikdir. Lakin hər bir halda, sosial pensiyaların məbləği dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş fizioloji yaşayış minimumundan aşağı olmamalıdır. Fikrimizcə, ancaq bu yolla dövlət öz vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsi hüququnu qismən də olsa təmin edə bilər.

İndi isə pensiya qanunvericiliyi əsasında pensiyaların məbləğinin müəyyən edilməsi mexanizminə nəzər salaq. Pensiyanın hesablanması qaydası özündə pensiyaların hesablanması mexanizmini, yəni həmin

---

¹ Qasımov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, «Digesta», 2001, s. 113.

pensiyaların hesablandığı orta aylıq əmək haqqının (gəlirin) müəyyən edilməsi və onların yenidən hesablanması qaydasını əks etdirir¹.

Ümumi şəkildə, pensiyaların hesablanması mexanizmini «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun mahiyyətindən irəli gələn aşağıdakı prinsiplər əhatə edir:

- əmək haqqının tərkibinə əmək fəaliyyəti dövründə görülən bütün işlərə əsasən verilən ödənişlərin daxil edilməsi;

- əmək pensiyalarının hesablandığı əmək haqqına münasibətdə bu pensiyaların yüksək məbləği və həmin məbləğlərin əmək fəaliyyətinin müddətindən asılı olaraq diferensiasiyası;

- pensiyanın müxtəlif növ vergilər və digər məcburi ödənişlər tutulana qədər faktiki olaraq hesablanmış əmək haqqından hesablanması və orta aylıq əmək haqqının əmək fəaliyyətinin «əlverişli» dövrlərinə görə hesablanması;

- pensiyanın əsas məbləğinə pensiyaçıya qulluq üçün və onun hi-mayəsində olan əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər üçün kompensasiya xarakterli əlavələrin hesablanması;

- ayrı-ayrı kateqoriya vətəndaşların pensiyalarının bilavasitə qanunda göstərilən hallar nəzərə almaqla artırılması.

Təəssüf ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda nəzərdə tutulan hüquqi mexanizmin ayrı-ayrı elementləri saxlanılsa da, digər elementlər öz əhəmiyyətini itirmişdir. «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» 29 aprel 1992-ci il tarixli qanuna gəldikdə isə, onda nəzərdə tutulan pensiyaların hesablanma mexanizmi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmamışdır.

Əmək haqqı əsasında pensiyanın hesablanması üçün iki əsas məsələ prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir: əmək haqqının tərkibi və orta aylıq əmək haqqının hesablandığı dövrlər. Bütün ölkələrin pensiya münasibətlərini tənzim edən normativ hüquqi aktlarında olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası pensiya qanunvericiliyində də əmək haqqına aid olan bu parametrlər müəyyən edilmişdir.

Pensiya təminatının həm mütləq, həm də nisbi səviyyəsi əmək haqqının tərkibinə hansı ödənişlərin hesablanmasından və hansı ödə-

---

¹Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, s. 117.

nişlərin hesablanmamasından asılıdır. Buna görə də, pensiyaların hesablanması üçün əsas götürülən əmək haqqının tərkibinin müəyyən edilməsi mühüm məsələlərdən biridir.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 73-cü maddəsində ideal bir qayda təsbit olunmuşdur. Belə ki, işin yerinə yetirilməsi və ya xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq alınan və Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna sığorta haqları hesablanan gəlirlərin bütün növləri əmək haqqına daxil edilir. Bu qayda bəzi dəyişikliklərə məruz qalsa da, onun mahiyyəti olduğu kimi qalmışdır: pensiya hesablanarkən, bəzi ödənişləri çıxmaq şərti ilə, bütün əmək haqqı nəzərə alınır. Sığorta haqları hesablanan əmək haqqının və mükafatın bütün növləri, o cümlədən əvəzçiliyə, istirahət və bayram günlərində işə, iş vaxtından əlavə iş görə, mülki-hüquq müqavilələr üzrə verilən haqq və müəlliflik haqqı pensiya hesablanarkən gəlirin ümumi məbləğinə daxil edilir. Lakin bu zaman birdəfəlik ödəncilər (istifadə edilməyən məzuniyyətə görə pul əvəzi, işdənçıxma müavinəti və s.) nəzərə alınmır. Müraciət edənin arzusuna əsasən isə, pensiyanın hesablanması üçün gəlirə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət, yaxud işçinin saxlanan orta aylıq əmək haqqı, eləcə də təhsil müddətində alınmış təqaüd daxil edilir. Bu zaman, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 67-ci maddəsində nəzərdə tutulan ümumi əmək stajına daxil edilən digər işlərə görə mükafatlar da nəzərə alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsasında pensiya hesablanan əmək haqqının tərkibi müvəqqəti olaraq əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə müavinətin hesablandığı əmək haqqının tərkibindən çox genişdir. Pensiya hesablanan əmək haqqına, əsasən, əvəzçiliyə görə iş üzrə əmək haqqı, iş vaxtından artıq işlərə görə, işçinin vəzifəsinə daxil olmayan işin yerinə yetirilməsinə görə ödənişlər daxildir. Bunlar qeyd etdiyimiz müavinət hesablanarkən əsas götürülən əmək haqqına daxil edilmir.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə görə əmək haqqının 50 faizi natura şəklində də verilə bilər¹. Qanunverici tərəfindən bu hallar da nəzərə alınmışdır. Belə ki, əmək haqqı pul ödənci ilə yanaşı,

---

¹ Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi, Bakı, «Azərneşr», 1999, s. 125.

natura ilə ödənildikdə, pensiya təyin olunması üçün orta aylıq əmək haqqı müəyyən edilərkən əmək haqqının sığorta haqqı hesablanmış natura ilə ödənilən hissəsinin dəyəri əmək haqqının ödənildiyi dövrdə pərakəndə qiymətləri ilə hesablanaraq nəzərə alınır. Məlum olduğu kimi, indi istehlak mallarının və xidmətlərin qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənmir. Qiymətlər yalnız alqı-satqı müqaviləsi bağlanarkən tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Praktikada, əmək haqqının bu hissəsi qiymətləndirilərkən, müəyyən edilmiş statistik cədvəlin müvafiq qaydaları tətbiq edilir: natura formasında ödənişin pul dəyəri onun ödənildiyi vaxt həmin ərazidə mövcud olan bazar qiymətləri əsas götürülməklə müəyyənləşdirilir. Əgər mallar və xidmətlər aşağı qiymətlərlə təqdim olunmuşdursa, onda əmək haqqına onların tam dəyəri ilə işçiyə ödənilən məbləğ arasındakı fərq də daxil edilir¹.

Azərbaycan Respublikası DSMF-ə sığorta haqları hesablanmayan ödənişlərin siyahısı isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 iyun 1997-ci il tarixli 58 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Həmin siyahıya praktiki olaraq əmək haqqına aid olmayan ödənişlər daxildir (məsələn, istifadə olunmayan illik məzuniyyətlərə görə kompensasiya, mərkəzləşdirilmiş fondlar hesabına işləyən vətəndaşlara ödənilən müxtəlif dövlət sosial müavinətləri və s.).

Gördüyümüz kimi, qanunun müddəaları bazar iqtisadiyyatı reallıqlarının diqqətinə cavab verir, çünki pensiyaların hesablanması zamanı ancaq pensiya sisteminin maliyyə bazasının formalaşmasında iştirak etmiş gəlirlər, yəni məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən gəlirlər nəzərə alınır. Birdəfəlik ödəncərdən isə məcburi sosial sığorta haqları tutulmadığından, onlar pensiya hesablanması zamanı nəzərə alınmır.

Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna əsasən, orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi qaydası olduqca asandır. Orta aylıq əmək haqqı 24 və ya 60 təqvim ayı ərzində gəlirin ümumi məbləğinin, müvafiq olaraq 24-ə və ya 60-a bölmək yolu ilə müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək haqqı alınmasının bu və ya digər dövrlərinin hesablanan müddətdən çıxarılması heç də onların məcburi

---

¹ Əliyev M. N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, s. 120-121.

əvəz edilməsini nəzərdə tutmur. Ancaq əmək fəaliyyətinin hər hansı ardicıl gələn 60 ayına aid əmək fəaliyyəti üçün əmək haqqı hesablanarkən, çıxarılmış ayları həmin dövrdən əvvəl və ya sonra gələn aylarla əvəz etmək olar. Bu zaman nisbətən qısa dövrə qaldıqda isə, çıxarılmış aylar ancaq həmin dövrdən əvvəl gələn aylarla əvəz olunur.

Tam olmayan ayların tam aylarla əvəz edilməsi isə ancaq pensiya üçün müraciət edən şəxsin arzusu ilə həyata keçirilə bilər, çünki, tam olmayan ay üçün verilmiş əmək haqqının tam ay üçün verilən əmək haqqıdan yüksək olması da mümkündür. Bu, mükafatın məbləğinin yüksək olması ilə, daha mürəkkəb və yüksək əmək haqqı ödənilən işə keçirilmə və s. səbəblərlə əlaqədar ola bilər.

Qanunvericilikdə işçilərin bəzi kateqoriyalarının orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsinin fərqli qaydaları da nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 74-cü maddəsinə uyğun olaraq, xaricdə işləyən şəxsin orta aylıq əmək haqqı onun arzusu ilə ya xaricə gedəndək aldığı əmək haqqından, ya da Azərbaycan Respublikası DSMF-ə sığ-orta haqqı keçirdiyi xarici valyutadan hesablanır. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin pensiya təminatı hüququ isə həmin qanunun 1-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddədə göstərilir ki, əgər əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayırsa və pensiya təminatı üçün zəruri stajın 2/3-si burada qazanılıbsa, onlar Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyi ilə pensiya almaq hüququna malikdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrinin 13 mart 1992-ci ildə bağladığı «Pensiya təminatı sahəsində vətəndaşların təminatları haqqında» sazişə görə, hər hansı saziş iştirakçısının pensiya təminatı qanunvericiliyi digər iştirakçı dövlətlərin vətəndaşlarına da aid edilir. Yəni MDB ölkələrindən gələn əcnəbilər digərlərinə nisbətən bu sahədə imtiyaza malikdirlər. Lakin Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə imzalanmış bu sazişə qoşulmadığından, respublikamızın ərazisində bu problem milli qanunvericilik və ikitərəfli müqavilələr¹ vasitəsilə tənzimlənir.

Fərdi əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə, o cümlədən kəndli (fer-

---

¹ Belə müqavilələr artıq aşağıdakı ölkələrlə bağlanıb: Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Gürcüstan, Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Moldova, Türkiyə Respublikası.

mer) təsərrüfatı ilə məşğul olanlara və muzzla işləyənlərə, eləcə də kooperativ üzvlərinə və kooperativdə müqavilə ilə işləyənlərə pensiya sığorta haqqının ödənilməsi faktiki gəlirdən hesablanır.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanun baxımından göstərmək olar ki, orta aylıq əmək haqqı termininə iki aspektdən yanaşılmışdır. Birincisi, faktiki olaraq hesablanan orta aylıq əmək haqqı, ikincisi, pensiya hesablanması üçün nəzərə alınan əmək haqqı. Həmin qanunun 78-ci maddəsinə görə, pensiya hesablanarkən, respublika üzrə pensiya hesablanması üçün təsdiq olunmuş orta aylıq əmək haqqının üçqat məbləğindən artıq olmayan əmək haqqı nəzərə alınır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 iyul 1998-ci il tarixli 159 nömrəli qərarı ilə respublika üzrə pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqı 60.000 manat məbləğində təsdiq edilmişdir və hal-hazırda kimi həmin məbləğ dəyişdirilmədən saxlanılmışdır. Beləliklə, pensiya hesablanması üçün 180.000 manatdan artıq olmayan orta aylıq əmək haqqı nəzərə alınır. Lakin pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqına qoyulan bu məhdudiyyətlər bəzi kateqoriya şəxslər üçün tətbiq edilmir (məsələn, «Hərbi qulluqların pensiya təminatı haqqında» qanuna əsasən pensiya alanlara, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sabiq deputatlarına, prokurorluq orqanlarının işçiləri və s.). Fikrimizcə, orta aylıq əmək haqqına qoyulan bu məhdudiyyətlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş hüququn qanun qarşısında bərabərliyi prinsipini pozduğuna görə, tədricən də olsa, aradan qaldırılmalı və pensiyaların faktiki əmək haqqından hesablanması qaydası, eyni zamanda, pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqı, tədricən, vətəndaşın bütün əmək fəaliyyətini əhatə edən dövrdən müəyyən edilməlidir.

Əmək haqqının hesablandığı dövrlər də əmək haqqının tərkibi kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onların müəyyən edilməsinin əsas məqsədi, bir tərəfdən, müvafiq işçi üçün xarakterik olan, onun peşə səviyyəsinə uyğun gələn əmək haqqından pensiyanın hesablanmasını təmin etməkdə, digər tərəfdən isə təsadüfi, işçi üçün xarakterik olmayan əmək haqqından pensiyaların hesablanmasının qarşısını almaqda ifadə olunur¹.

---

¹ Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, s. 121.

Bu sahədə xarici ölkələrin təcrübəsi isə müxtəlif olmaqla, ziddiyətli xarakter daşıyır. Belə ki, orta aylıq əmək haqqı son 20 təqvim ili üçün hesablanır; üç dövr üçün — işin son 12 ayı, işin son 3 ili, pensiya çıxmamışdan əvvəlki dövrün son 10 ili ərzindəki istənilən 3 il üçün hesablanır; pensiyaya çıxmamışdan qabaqkı dövrün 5 ili ərzindəki ən yaxşı 3 ili üçün hesablanır; son 10 il ərzindəki ən yüksək əmək haqqı alınan 5 il üçün hesablanır; pensiya üçün müraciət edilməsindən qabaqkı 5 və ya 10 il üçün; son 12 iş ayı və ya əmək stajının son 12 il ərzindəki dalbadal 24 ayı üçün hesablanır¹.

1956-cı ilədək SSRİ pensiya təminatı sistemində belə bir qayda mövcud olmuşdur ki, ən azı, 5 il yüksək ixtisaslı işdə işləmiş şəxs aşağı ixtisaslı işə keçsə də, yüksək ixtisaslı işdən çıxdığı vaxtdan pensiya üçün müraciət etdiyi vaxtadək 5 ildən çox müddət keçdiyi halda, onun yaşa görə pensiyası əvvəlki əmək haqqından hesablanırdı. 1956-cı ildən sonra isə belə bir qayda tətbiq olunmağa başlandı ki, pensiya təyin edilməsi üçün müraciət edilərkən, o, son 10 illik müddət ərzində, dalbadal olmaq şərtilə istənilən 5 ilin əmək haqqı əsasında hesablanıla bilərdi.

Bu qayda digər bir qayda ilə də tamamlanırdı: pensiya son 12 ayın əmək haqqından da hesablanıla bilərdi. Lakin bu qaydanın tətbiq olunması çox vaxt pensiyaya çıxana yaxın işçinin əmək haqqının süni surətdə yuxarı qalxmasına səbəb olurdu. Ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, bu qaydanın təcrübədə tətbiq olunması kifayət qədər çətin idi və cyni zamanda, əgər əmək haqqı bir sıra digər obyektiv və subyektiv səbəblərdən azalardısa, onda pensiyanın daha yüksək olan əvvəlki əmək haqqından hesablanmasına yol verilmirdi².

Beləliklə, hal-hazırda respublikamızda pensiyalar təyin edilən zaman orta aylıq əmək haqqının hesablanması üçün iki dövr – uzun müddətli və qısa müddətli dövr tətbiq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli dövr üçün hesablanan orta aylıq əmək haqqı qısa müddətə görə hesablanan dövrdən aşağı olurdu.

---

¹ Тучкова Э.Г. Труд и социальное обеспечение пожилых граждан в СССР (правовые проблемы). Автореф. дисс... докт. юрид. наук, М., с. 29.

² Захаров М.И. Основные направления совершенствования нормативных актов Союза ССР о социальном обеспечении // Проблемы совершенствования советского законодательства. Под ред. И. Н. Кузнецова. М., ВНИИСЗ, 1981. Вып. 22, с. 45.

Ona görə ki, həmin dövrə insanın peşə fəaliyyətinə ilkin başladığı dövrlər, peşəkar işçi səviyyəsinə çatmaması, bəzən iş yerinin dəyişdirilməsi və s. ilə bağlı olan illər daxildir. Əgər pensiya hesablanarkən çox da böyük olmayan zaman kəsiminə görə müəyyən edilən orta aylıq əmək haqqı nəzərə alınarsa, onda orta aylıq əmək haqqının səviyyəsi təsadüfi və ya məqsədli şəkildə yaradılan hallara görə artacaq və ya aşağı düşəcəkdir¹.

Müxtəlif ölkələrdə orta aylıq əmək haqqının hesablandığı dövrlərlə bağlı olan məsələ bu və bu kimi, əsasən, iqtisadi xarakterli digər hallar nəzərə alınmaqla həll olunur: məşğul əhəlinin real gəlirləri, onların köçürülməsi, inflyasiya tempi və s. İnkişaf etmiş məcburi pensiya sığ-ortası sisteminə malik olan bütün ölkələrdə, əsasən, keçmiş illərə görə əmək haqqının yenidən qiymətləndirilməsinin onun istehlak mallarının qiymətlərinə və əməyin ödənilməsinin müasir həddinə uyğunlaşdırılan müəyyən qaydalar tətbiq edilir. Belə düzəlişlər olmadıqda, pensiyanın uzun müddətli dövr üzrə orta aylıq əmək haqqından hesablanması öz mənasını itirir. Belə ki, nominal ifadəyə görə, bu əmək haqqı, adətən, aşağı olur (inflyasiya prosesləri gündəlik hadisələr olmasına baxmayaraq, adətən, inkişaf etmiş ölkələrdə real gəlirlərin aşağı düşməsinə səbəb olmur).

1992-ci ilə qədər keçmiş SSRİ-nin qanunvericiliyində də 1956-cı il qanununa görə pensiyalar pensiya üçün müraciət edilməsindən əvvəlki axırıncı 10 ilin istənilən 5 iş ili üzrə və ya işin axırıncı 12 ayı üzrə orta aylıq əmək haqqından hesablanırdı (5 illik dövrdə ümumilikdə 12 aydan artıq olmayan fasilələrə yol verilirdi).

Belə ki, o zaman orta aylıq əmək haqqının hesablanması üçün iki dövr – uzun müddətli və qısa müddətli dövr tətbiq edilirdi.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununa görə, orta aylıq əmək haqqının hesablanması üçün iki dövrdən biri müəyyən edilə bilər: uzun müddətli və nisbətən, qısamüddətli. Bu dövrlərdən hansını seçməyi isə pensiya üçün müraciət edən şəxsin özü müəyyən edir. Təbii ki, o, əmək haqqının daha yuxarı olan dövrünü seçəcəkdir.

Qısa müddət pensiya üçün müraciət ediləndən əvvəlki əmək fəa-

---

¹ Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri, Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, s. 121-122.

liyyətinin ardıcıl olaraq gələn axırıncı 24 ayıdır. O, işə xitam verilən aydan əvvəl gələn aydan hesablanır. Belə halda, ilin ardıcıl olaraq 24 ayının hansı aydan başlayaraq hesablanmasını seçmək imkanı yoxdur.

Uzun müddət bütün əmək fəaliyyətinin hər hansı ardıcıl olaraq gələn 60 ayını özündə əks etdirir. Bu 60 ay pensiya üçün müraciət edəninin seçiminə əsasən işin istənilən aylarından hesablanır. Buna görə də, belə halda, işin ardıcıl olaraq 60 ayının hansı aydan başlayaraq hesablanmasını seçmək imkanı vardır. Bu zaman əmək fəaliyyətində olan fasilələr heç bir əhəmiyyət daşımır. «İş ayları» arasında fasilələrin (bunlar hətta bir il və ya üç il ola bilər) olub-olmamasından asılı olmayaraq iş ayları (24 və ya 60) ardıcıl götürülür.

Orta əmək haqqının müəyyən edilməsi dövrü formalaşdırılarkən, bu və ya digər zaman kəsirləri nəzərə alınmır. «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 71-ci maddəsinə uyğun olaraq, faktiki orta aylıq əmək haqqı hesablanarkən pensiya üçün müraciət edənin arzusuna əsasən aşağıdakılar həmin aylardan çıxılır:

- işə qəbul olunduğu və işdən azad edildiyi natamam aylar;
- növbəti məzuniyyətlərə, o cümlədən tam olmayan, eləcə də ödənişsiz məzuniyyətlərə təsadüf edən aylar;
- əlil olduğu müddət və ya sağlamlığına zərər dəyməsi ilə əlaqədar zərərin ödənilməsi müddəti;
- uşağa qulluq üçün məzuniyyətdə olma müddəti;
- I qrup əlilə, 16 yaşına qədər əlil uşağa və 70 yaşına çatmış qocalara qulluq müddəti;
- ali, orta ixtisas, texniki peşə məktəblərində, kadrlar hazırlayan kurslarda, ixtisasartırma və yenidən ixtisaskeçmə kurslarında, aspiranturada, doktoranturada, klinik ordinatorada əyani təhsil müddəti;
- müddətli hərbi və ya alternativ xidmət müddəti;
- əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət alma müddəti;
- işsizlik müavinəti alma müddəti və ya işsizlə yenidən peşə hazırlığı və təhsil müddəti.

Bu halda, pensiyaçının arzusu ilə çıxarılmış aylar göstərilmiş 24 və 60 aylıq müddətdən əvvəlki və ya sonra gələn aylarla əvəz edilir. Eyni zamanda, ödənişsiz məzuniyyətə təsadüf edən aylar da başqa aylar-

la əvəz olunur.

Beləliklə, əmək haqqının ödənilməsinin nəzərə alınan dövrləri, son nəticədə, həmin vətəndaşın əmək qabiliyyətli dövründəki həyat səviyyəsini müəyyən edir.

Pensiyaların orta aylıq əmək haqqına görə hesablanması problemi dəfələrlə elmi diskussiyaların predmeti olsa da, alimlərin və mütəxəssislərin əksəriyyəti əmək haqqının nisbətən uzun dövr üçün müəyyən edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir¹.

Qanunvericinin pensiya təminatının əməyə görə bölüşdürülməsi prinsipinin reallaşdırılması sahəsindəki söylərinə əsaslanaraq, V.İ. Nikitinski pensiyaların məbləğinin müəyyən edilməsində orta aylıq əmək haqqının məqsədini həmin işçi üçün səciyyəvi olan əmək haqqının hesablanmasında görürdü. Onun fikrincə, əmək haqqında baş verən təsadüfi dəyişikliklər pensiyanın məbləğində əks olunmamalıdır².

M.L. Zaxarovun və E.Q. Tuçkovanın fikrincə, əmək haqqının hesablanması dövrləri, habelə əmək haqqının tərkibi nəinki pensiyaların həmin işçi üçün səciyyəvi olan əmək haqqından hesablanmasını təmin edir, həm də pensiyanın əsassız artırılmasının qarşısını alır³.

Əmək fəaliyyəti dövründə işləyən vətəndaşların əmək haqqı artır, bəzən isə azalmaqla dəyişməz qalır. Buna görə də, pensiyaların hesablanması zamanı işçi üçün ən sərfəlisi bütün əmək fəaliyyəti dövrünün nisbətən sabit olan əmək haqqının əsas kimi götürülməsidir. Bu dövr işçinin ictimai əməkdə fərdi qaydada iştirakının daha ədalətli ölçüsü ola bilər.

Uzunmüddətli dövr üçün hesablanmış orta aylıq əmək haqqı ancaq uzun dövr üçün nominal və real əmək haqqı nisbətinin stabilliyi halında işçinin gəlirləri səviyyəsini səciyyələndirə bilər. Pensiyalar uzun müddət ərzində ödənilməyi üçün, onun məbləğinin müəyyən edilməsi,

---

¹ Nağıyev Ə.T., Əlizayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 215; Nağıyev Ə.T., Mürşüdoğ R.İ. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı. «Səda» nəşriyyatı, 2002, s. 123; Əliyev M.N. «Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri». Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı», 2003, s. 174.

² Никитинский В.И. Эффективность норм трудового права, 1971, с. 18.

³ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону РФ «О государственных пенсиях в РФ», М., БЕК, 1997, с. 368.

əsasən, orta aylıq əmək haqqının ardıcıl gələn dövrlərinin nəzərə alınmasını şərtləndirir.

Fikrimizcə, əmək pensiyalarının təqdim edilməsi üçün sığorta stajının əsas hüquqi fakt kimi çıxış etdiyi bir şəraitdə, sığorta haqqının ödənildiyi bütün əmək fəaliyyəti dövrünün sığorta haqqı ödənildiyi orta aylıq əmək haqqının nəzərə alınması daha optimal olardı, çünki, əmək haqqı bütün əmək fəaliyyəti dövründə uzun müddət ərzində insanın ehtiyaclarının səviyyəsini formalaşdırır. Bu baxımdan, pensiya hesablanarkən uzunmüddətli dövr üçün nəzərə alınmış əmək haqqı pensiyaya çıxmış insanın ehtiyaclarının müvafiq səviyyədə və yaxud həmin səviyyəyə maksimum yaxın olan səviyyədə ödənilməsinə imkan verəcəkdir.

Ünümüylə, əmək haqqının formalaşması problemi, başlıca olaraq, iqtisadi problemdir. Lakin əmək haqqı həm də pensiyanın məbləğinin müəyyən edilməsi meyarı qismində çıxış etdiyindən, onun strukturunun və dinamikasının pensiya qanunvericiliyində təsbit olunmuş hüquqi konstruksiyalar vasitəsilə müəyyən edilməsi ona gətirib çıxarır ki, bu problem, eyni zamanda, hüquqi problemdir.

Y.İ. Astraxan, V.İ. Nikitinski, Y.Y. Frolov, T.V. İvankina və E.Q. Tuçkova¹ öz əsərlərində vaxta görə məhdud olan dövr üçün (24 ay və ya 60 ay) əmək haqqının hesablanmasının (özü də ancaq tam aylar üçün hesablanması) pensiyanın müxtəlif ixtisaslı işçi üçün səciyyəvi olmayan süni artmış əmək haqqına əsasən hesablanmasına gətirib çıxardığını göstərmişlər. Təcrübədə isə elə hallara da rast gəlinir ki, pensiyaya çıxmamışdan qabaq işçilər daha yüksək əmək haqqı ödənilən başqa işə keçirilməsi və ya mükafatlandırmadan tez-tez istifadə edilməsi yolu ilə öz əmək haqqını süni şəkildə artırırdı. Buna görə də, daha uzunmüddətli dövr üçün əmək haqqının hesablanması pensiyanın həmin işçi üçün sərfəli olan əmək haqqından hesablanmasını təmin

---

¹ Астрахан Е.И. Развитие законодательства в пенсиях рабочим и служащим, с. 175; Никитинский В.И. Эффективность норм трудового права, 1971, с. 18; Фролова Ю.Е. Правовые аспекты соизмерения пенсии заработной платы рабочих и служащих. Дисс... канд. юрид. наук, 1975, с.91; Иванкина Т.В. Проблемы правового распределения общественных фондов потребления. Автореф. дисс... докт. юрид. наук, 1986, с. 33; Тучкова Э.Г. Труд и социальное обеспечение пожилых граждан в СССР (Правовые проблемы). Автореф. дисс... докт. юрид. наук, 1990, с. 49.

edir və onun süni surətdə qaldırılması imkanını istisna edir.

Müxtəlif ölkələrdə orta aylıq əmək haqqının hesablanması dövrlərinin müəyyən edilməsi zamanı, ilk növbədə, iqtisadi xarakterli səbəblər (məşğul əhəlinin real gəlirləri, inflyasiyanın səviyyəsi və s.) nəzərə alınır. Məsələn, Fransada son 20 ilin orta əmək haqqısı nəzərə alınır¹.

Beləliklə, pensiyaların hesablanması və yenidən hesablanması ilə əlaqədar dövrlərin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar:

- pensiyaların hesablanması və yenidən hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi dövrü;
- orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi zamanı hesablanmayan və başqa dövrlərlə əvəz edilən dövr;
- orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi zamanı hesablanmayan və başqa dövrlərlə əvəz edilməyən dövrlər.

Fikrimizcə, 27 noyabr 2001-ci ildə «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» qanunun² qəbul edilməsi pensiyaların hesablanmasının sosial sığorta haqlarının ödənilməsindən asılılığın gücləndirməklə, onun dəqiq mexanizmini müəyyən etmişdir. Həmin qanuna görə, fərdi uçotun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, DSMF-ə hər bir sığorta olunan şəxsə uçot dövründə daimi sosial sığorta nömrəsi ilə fərdi şəxsi hesab açılır. Qanunun 5-ci maddəsinə uyğun olaraq, həmin hesabda vətəndaşın şəxsiyyətini eyniləşdirən məlumatlar (sosial sığorta nömrəsi, adı, atasının adı, soyadı, doğulduğu yer və tarix, cinsi, daimi yaşayış ünvanı və telefonu və s.) və onun əmək fəaliyyətini əks etdirən aşağıdakı məlumatlar daxil edilir:

- Dövlət əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün ümumi iş stajı dövrü, o cümlədən əmək şəraitinə görə güzəştli staj müddəti;
- Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotu həyata keçirən DSMF-ə məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının hesablandığı və ödənildiyi əmək haqqı və ya gəlir (sığorta stajının hər ayı üçün);
- İşgötürən və sığorta olunan tərəfindən fərdi şəxsi hesaba hesab-

---

¹ Социальная защита за рубежом: Великобритания, ФРГ, Франция, Швеция, США, Австралия. Под ред. М.Л. Захарова. М., 1993, с. 11.

² «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyatı, III cild, Bakı, 2002.

lanmış və köçürülmüş məcburi dövlət sosial sığorta haqqının məbləği (sığorta stajının hər ayı üçün);

- İşsizliyə görə müavinət ödənildiyi müddətlər;
- Məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesablanmayan, lakin ümumi əmək stajına daxil edilən hərbi xidmət, təhsil və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər müddətlər;
- Pensiyanın təyin edilməsi (yenidən hesablanması) və indeksləşdirilməsi haqqında məlumat.

Gördüyümüz kimi, bu qanun pensiyaların hesablanması və təyin edilməsini qəti olaraq məcburi sosial sığorta haqlarının ödənilməsi ilə əlaqələndirmişdir. Bu sistem tam gücü ilə işləməyə başladıqdan sonra, fikrimizcə, pensiyaların hesablanması və təyin edilməsi zamanı keçmiş əmək fəaliyyətinin nəzərə alınması ilə əlaqədar problemlər öz həllini tapacaqdır.

Fikrimizcə, pensiyaların məcburi dövlət sosial sığorta haqlarından asılı olaraq hesablanması mexanizmini gücləndirmək üçün qanunvericiliyin hər bir pensiyaçının fərdi əmsalını müəyyən etməsi yaxşı olardı. Ona görə ki, pensiyaçının fərdi əmsalı pensiyaların hesablanması zamanı konkret pensiyaçının keçmiş əmək fəaliyyətinin nəzərə alınmasını təmin edən səmərəli vasitə ola bilər. Fərdi əmsal hər bir kəsin keçmiş əmək fəaliyyətini əks etdirməli və pensiyaçının orta aylıq faktiki əmək haqqı ilə respublika üzrə orta əmək haqqının nisbətinin müəyyən edilməsi yolu ilə hesablanmalıdır. Bu baxımdan, pensiyaçının fərdi əmsalı konkret pensiyaçının ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan orta aylıq əmək haqqına faizlə əks olunan pensiyasının məbləğini özündə əks etdirən bir kateqoriya olmalıdır.

Beləliklə, məcburi pensiya sığortası sistemində pensiyanın səviyyəsinin formalaşmasına iki ümumi göstərici təsir etməlidir. Birinci göstərici hər bir halda təbii ki, ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqı çıxış etməlidir. Bu göstərici ölkədəki ümumi iqtisadi vəziyyəti səciyyələndirməlidir. İkinci göstərici kimi isə, pensiyaların hesablanması zamanı əsas kimi götürülən pensiyaçının fərdi əmsalı çıxış etməlidir.

4.3. Sığorta sistemində pensiya təminatının səviyyəsi

Pensiya təminatının səviyyəsi ən kəskin problemlərdən biri kimi, bütün dövrlərdə hüquq ədəbiyyatlarında müzakirə edilmiş məsələlər-

dən biri olmuşdur¹. Göstərmək lazımdır ki, azad bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid mərhələsində olan respublikamızda pensiya təminatı sistemi çətin və bir qədər böhranlı dövrünü yaşayır. Bu baxımdan, hal-hazırda pensiya təminatının səviyyəsi iki aspektlə səciyyələnmə bilər.

Birincisi, vətəndaşların aldığı əmək pensiyasının (həm də digər pensiyaların) orta məbləği layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək iqtidarında deyil. İkincisi, hazırkı pensiyaların məbləği işçinin keçmiş əmək haqqı ilə zəif şəkildə əlaqələndirilir.

Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı sistemi üzrə ən mühüm və vacib məsələlərdən birini pensiya təminatının səviyyəsi, pensiyaların miqdarı və onların müəyyən edilməsinin metodları təşkil edir.

Göstərmək lazımdır ki, pensiya təminatının səviyyəsi hər bir dövrdə pensiya sistemi və onun vəziyyətini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri kimi çıxış edir. Hüquq ədəbiyyatında pensiya təminatı səviyyəsinin bir-birilə sıx surətdə bağlı olan iki növü fərqləndirilir:

- pensiya təminatının nisbi səviyyəsi;
- pensiya təminatının mütləq səviyyəsi².

Pensiya təminatının nisbi səviyyəsi pensiyaçının pensiyasının onun hesablandığı orta aylıq əmək haqqına münasibətidir. Bəzən bu göstəricini əvəz etmə əmsalı da adlandırırlar. Əvəz etmə səviyyəsi xarici öl-

---

¹ Захаров М.Л. Единая система пенсионного обеспечения в СССР: становление, функционирование и перспективы развития (правовое исследование). Автореф. дисс. на соиск. ученой степ. докт. юрид. наук. М., 1978, с. 25; Nəğiyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 233; Əliyev M. N. «Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri». Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı», 2003, s. 12; Беребина О.П. Уровень пенсионного обеспечения: современное состояние и перспективы. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1999, с. 17-23; Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 204.

² Захаров М.Л. Единая система пенсионного обеспечения в СССР: становление, функционирование и перспективы развития (правовое исследование). Автореф. дисс... докт. юрид. наук. М., 1978, с. 25; Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 204; Беребина О. П. Уровень пенсионного обеспечения: современное состояние и перспективы. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1999, с. 17.

kələrdə tam staja malik müzdli işçilərin pensiyaya çıxanadək mövcud olan ödəncələrini pensiyaya çıxmaq ərafəsindəki gəlirlərinə bölməklə tapılır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr üzrə ən aşağı əvəzətmə səviyyəsi İsveçrədə (20%), ən yuxarı isə Portuqaliyadadır (80%)¹.

Pensiya təminatının nisbi səviyyəsi, adətən, bütün ölkə üzrə bütövlükdə və ayrı-ayrı bölgələr üzrə nəzərə alınır. Bunun üçün orta aylıq pensiya müvafiq olaraq ölkədə və ya müəyyən ərazidə onun hesablandığı orta aylıq əmək haqqına bölünür. Nisbi göstərici pensiyaçıların – pensiyada olan keçmiş müzdli işçilərin həyat səviyyəsini işləməkdə davam edən və əmək haqqı hesabına yaşayan müzdli işçilərin həyat səviyyəsi ilə müqayisədə xarakterizə edir. Nisbət nə qədər yüksək olarsa, inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən bu iki qrup vətəndaşların həyat səviyyəsindəki uyğunsuzluq bir o qədər az olar.

Pensiya təminatının nisbi səviyyəsi real əmək haqqı yüksək olan ölkələrdə yüksək deyil, və əksinə, əmək haqqı aşağı səviyyədə olan ölkələrdə o, yüksəkdir. Bu, çox sadə izah olunur: birinci göstərilən ölkələrdə pensiya təminatı səviyyəsi tutaq ki, 40-45%-dir, pensiyada olan vətəndaş aldığı pensiya hesabına özünün adi tələbatlarını (geyimə, yeməyə, müvafiq xidmətləri ödəməyə olan tələbatlarını) ödəyə bilər. Belə ki, cəmiyyətin işləyən üzvü də bu məqsədlərə öz əmək haqqından eyni dərəcədə xərcləyir. Başqa ölkələrə gəldikdə isə, onlarda insanın adi tələbatlarının ödənilməsi üçün əmək haqqını çox hissəsi xərclənir. Buna müvafiq olaraq da pensiya təminatının nisbi səviyyəsi yüksək olmalıdır. Əks halda, pensiyaçı yoxsulluq səviyyəsində yaşamalı olur.

Pensiya təminatının mütləq səviyyəsi isə pensiyanın minimum həddindən maksimum həddinə qədər olan istehlak dəyəridir. Başqa sözlə bu göstərici pensiyaçının onun üçün zəruri olan istehlak mallarını hansı həcmdə əldə edə bilməsini, xüsusən də pensiyaçının lazimi həyat səviyyəsini təmin etmək üçün kifayət edəcəyini müəyyən edir.

Respublikamızın pensiya qanunvericiliyində yuxarıda göstərilən bütün meyarlar, yəni məcburi sosial sığorta pensiya sisteminin əsaslanmalı olduğu prinsiplər ifadə olunub. Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə

---

¹ Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 233.

ümummilli pensiya sığortası bu meyarlar əsasında fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Bu meyarlar qanunu işləyib hazırlayanların və qanunvericilik orqanının kəşfi deyil, onlar məcburi pensiya sığortasının dünyada ümumi qəbul edilmiş ideyalarının praktikada reallaşdırılmasıdır.

Bu zaman ən vacib məsələlərdən biri də pensiya təminatının mütləq və nisbi səviyyələri arasında bilavasitə əlaqənin mövcud olmasıdır. Pensiya təminatının mütləq (yəni minimum və maksimum) səviyyəsi əməyin ödənilməsinin əldə edilmiş səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Pensiya təminatının nisbi səviyyəsi isə pensiya sisteminin kamilliyini və səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstəricidir. Göstərmək lazımdır ki, pensiya sistemi o halda səmərəli hesab edilir ki, o, ahıl və əmək qabiliyyətini itirmiş bütün şəxsləri əhatə etməklə yanaşı, həm də həmin şəxslərə aldıkları pensiya ilə əvvəllər işlədikləri dövrdəki ehtiyaclarının ödənilməsi səviyyəsini ciddi dəyişikliklər olmadan saxlamağa imkan versin. «Əmək fəaliyyətindən sonrakı» dövrdə isə ehtiyacların ödənilməsi səviyyəsi insanın əvvəlki işlədiyi dövrlərdəki əmək töhfəsindən və onun xidmətlərindən asılıdır¹. Hesab edirik ki, əvvəllər işləməmiş vətəndaşlar üçün isə pensiya onların minimum tələbatlarını ödəmək səviyyəsində olmalıdır.

Ümumiyyətlə, pensiyaların hesablanması mexanizmi müəyyən tələblərə riayət edilməklə formalaşmalıdır. M.L. Zaxarovun fikrincə, bu zaman əsas tələb kimi pensiya təminatının nisbi səviyyəsinin stabil olması çıxış etməlidir. O göstərir ki, pensiya təminatının nisbi səviyyəsinin stabilliyi dedikdə, əməyin ödənilməsində baş verən dəyişikliklərdən asılı olmayaraq, pensiyaya çıxmış vətəndaşların əmək haqqı ilə pensiyasının müqayisəsi başa düşülür. Pensiyaların hesablanması sistemi isə hüquqi nöqteyi-nəzərdən müstəqil əhəmiyyətə malik deyil, o, dəyişə və hətta pensiya təminatı sistemi ilə əhatə olunan vətəndaşların müxtəlif kateqoriyaları və pensiya təminatının növləri üçün fərqli şəkildə müəyyən edilə bilər².

Məlum olduğu kimi, hazırda mövcud olan əmək pensiyaları siste-

---

¹ Захаров М.Л. Единая система пенсионного обеспечения в СССР: становление, функционирование и перспективы развития (правовое исследование). Автореф. дисс... докт. юрид. наук. М. 1978, с. 348.

² Yenə orada, s. 360.

mində pensiyaların müxtəlif növlərinin məbləğinin müəyyən edilməsinin vahid metodu yoxdur. Əmək pensiyasının ən mühüm növü olan yaşa görə pensiyalarda isə pensiya təminatının nisbi səviyyəsinin aşağı düşməsi müşahidə olunur. İqtisadi cəhətdən fəal əhali sırasını tərk etmiş şəxsin həyat səviyyəsi təbii ki, əvvəlki kimi qala bilməz. Ona görə yox ki, guya işləyən adamların ehtiyaclarının ödənilməsi üçün işləməyənlərə nisbətən daha çox maddi vəsaitlər tələb olunur. Məlumdur ki, insanların ehtiyacları bütün həyatları boyu, o cümlədən pensiyaya çıxma dövründə də formalaşır. E.Q. Tuçkovanın fikrincə isə, pensiyaya çıxdıqdan sonra insanın ehtiyacları nəinki azalır, əksinə daha da artır. Belə ki, onun daha rəşional qidaya, dərmanlara və pullu xidmətlərə olan ehtiyacları yaranır¹. Təəssüf ki, müasir pensiya təminatı sistemi əmək fəaliyyətindən uzaqlaşmış insanların əvvəlki həyat səviyyəsini qoruyub saxlamaq üçün iqtisadi imkanlara malik deyil.

Pensiyaların hesablanması mexanizmi işlənilib hazırlanarkən nəzərə alınmalı olan ikinci tələb isə yaşlı və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin pensiya təminatının səviyyəsinin əsaslı şəkildə diferensiasiyasıdır. Pensiyaların məqsədli təyinatından asılı olaraq, belə differensiasiya aparılarkən, pensiyaçının əmək fəaliyyəti dövründəki xidmətləri və bir sıra digər hallar nəzərə alınır.

M.L. Zaxarov məqsədli təyinatına görə bütün pensiyaları iki qrupa — əmək fəaliyyətindən heç bir gəlir əldə etməyən yaşlı və ya əmək qabiliyyəti olmayan şəxsin adi ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş pensiyalara və işləyənlərə aid olan pensiyalara bölür. O, I qrupa yaşa görə, I və II qrup əlilliyə görə, xidmət illərinə görə pensiyaları; ikinci qrupa isə III qrup əlilliyə görə pensiyaları aid edir və göstərir ki, belə pensiyaların konkret məqsədi vətəndaşın əmək qabiliyyətini itirməsi və ya əmək fəaliyyətini davam etdirməsi məqsəduyğun hesab edilməyən şəxslərin (baletmeysterlər, hərbcilər və s.) başqa işə keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq itirdiyi əmək haqlarının heç olmasa qismən kompensasiya edilməsidir². Onun fikrincə, ümumiyyətlə,

---

¹ Тучкова Э.Г. Труд и социальное обеспечение граждан в СССР (правовые проблемы). Дисс... докт. юрид. наук. М., 1990, с. 225.

² Захаров М.Л. Единая система пенсионного обеспечения в СССР: становление, функционирование и перспективы развития (правовое исследование). Автореф. дисс... докт. юрид. наук. М., 1978, с. 36-37.

yətlə, pensiya təminatının mütləq və nisbi səviyyəsi inkişafda olan pensiya sisteminin həll edilməsi qeyri-mümkün olan problemlərindəndir. Göstərilən səviyyələrə aid olan göstəricilərə yenidən baxılması, plana uyğun artırılması cəmiyyətin inkişafından doğan obyektiv qanunauyğunluqlardandır¹.

Göründüyü kimi, sosial təminat hüququ sahəsində görkəmli alim olan M.L. Zaxarovun hələ XX əsrin 70-ci illərində söylədiyi bu fikir bu günədək öz aktuallığını itirməyib. Ona görə ki, hazırkı pensiya sisteminin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə təyin olunan və keçmişdə təyin olunmuş pensiyaların mütləq səviyyələrinin təmin olunması üçün onların məbləğlərinin artırılması prosesi adi hala çevrilmişdir. Bu proses bir çox amillərin təsiri altında olduğundan, olduqca mürəkkəbdir. Həmin prosesə bilavasitə təsir göstərən amillər kimi işə məşğul əhəlinin, o cümlədən əmək fəaliyyətini davam etdirən pensiyaçıların əmək haqlarının artması, pensiyaların minimum məbləğlərinin artırılması, pensiyalara yeni əlavələrin tətbiq edilməsi və s. çıxış edir. Bu amillərin təsiri həddən artıq böyükdür və pensiyaların mütləq məbləğlərinin artması onların birgə təsiri nəticəsində baş verir.

Pensiya təminatının səviyyəsi, mahiyyətcə, kompleks-hüquqi normaların fəaliyyətinin son nəticəsini əks etdirir. Bu normaların fəaliyyət göstərdiyi şərait dəyişikliklərə uğradıqda da, pensiyaların həm mütləq, həm də nisbi səviyyələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bundan əlavə, pensiya təminatının səviyyəsində baş verən dəyişikliklər pensiyaların məbləğini nizamlayan hüquq normalarına yenidən baxılmasının nəticəsidir (Məsələn, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa 13 iyun və 26 iyunda edilmiş dəyişikliklər).

Ümumiyyətlə, pensiya məbləğlərinin artırılması obyektiv qanunauyğunluqdur. O, pensiya təminatı sisteminin gələcək inkişafını və cəmiyyət həyatında onun rolunun artmasını özündə əks etdirir. Bu proses hüquqyaradıcılığı fəaliyyətinin nəticəsi ilə əlaqədardır. Belə ki, əmək haqqının artırılması daha yüksək məbləğli pensiyaların təyin edilməsi ilə nəticələnir və inflyasiya nəzərə alınmaqla, əmək haqqının müasir səviyyəsinə uyğun olaraq onun minimum məbləğinin də artırılması zərurəti yaranır.

---

¹ Yəni orada, s. 39.

Artıq qeyd edildiyi kimi, pensiyaların hazırkı məbləği olduqca aşağı səviyyədədir. O. Haqverdiyev Azərbaycan Respublikasında pensiyaların orta məbləğinin gündə 57 sentə bərabər olduğunu göstərir¹. Əslində, respublikamızda pensiyaların məbləği yoxsulluq həddindən aşağıdır. Doğrudur, pensiya təminatı sahəsindəki disproporsiyaların aradan qaldırılması üçün pensiyaların üzərinə müxtəlif əlavələr və müavinətlər hesablınsa da, zaman bu tədbirlərin səmərəli olmadığını sübut etdi. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»nda da pensiyaların orta aylıq məbləğinin əhalinin tələbatını tam həcmdə ödəmək səviyyəsində olmaması açıq-aşkar göstərildi².

Lakin pensiyaların mütləq məbləğlərinin əsas istehlak məhsullarının qiymətləri nəzərə alınmadan artırılması hələ pul ödənişi kimi pensiyaların «dəyərliliyini» və ya «çökisini» xarakterizə edə bilməz. Onun «dəyərliliyi» ancaq stabil qiymətlər şəraitində pensiyaların məbləğlərinin qaldırılmasına proporsional şəkildə artır. İnflyasiya ilə əlaqədar pensiyaların «dəyərsizləşməsi» və mövcud pensiya təminatı sisteminin vəziyyəti Azərbaycan Respublikasının hazırkı pensiya sisteminin ən mühüm problemlərindən biridir.

Göstərmək lazımdır ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun qəbul edildiyi dövrdə pensiya təminatının nisbətən yüksək səviyyəsi nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, həmin qanunun 78-ci maddəsində pensiyaların məbləğinə minimum istehlak büdcəsi indeksinin dəyişməsinə uyğun olaraq yenidən baxılması göstərilirdi. Eyni zamanda, pensiyaların məbləğinin indeksləşdirilməsi mexanizmi 17 iyun 1992-ci ildə qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların pul gəlirlərinin və əmanətlərinin indeksləşdirilməsi haqqında» qanunla da nəzərdə tutulmuşdur. Təəssüflər olsun ki, bu qanunun tələbi demək olar ki, yerinə yetirilməmiş qalmışdır. 28 iyun 1994-cü ildə isə «Vətəndaşların

---

¹ Ахвердийев О. «Раздачей денег бедность не сократишь». Газета «Наш Век», 26 октябрь 2001, с.8.

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası» // «Azərbaycan» qəzeti, 18 iyul 2001-ci il, s. 1.

pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununa edilmiş dəyişikliklərə görə, pensiyaların respublika üzrə müəyyən edilən minimum əmək haqqından asılı olaraq hesablanması qaydası tətbiq olunmuşdur. Lakin qanuna edilmiş bu dəyişikliklər də məcburi sosial sığorta prinsiplərini özündə əks etdirmədiyinə görə, pensiyaçıların sosial müdafiəsini təmin etmək iqtidarında deyildi. Həmin qanuna edilmiş 13 iyun 1997-ci il dəyişikliyinə görə isə, pensiyaların məbləği respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada artırılır.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 78-ci maddəsi də bir neçə dəfə dəyişdirilmiş və hal-hazırda həmin maddənin tələbinə görə, pensiyanın məbləği Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin pensiyaların hesablanması üçün respublika üzrə müəyyən etdiyi orta aylıq əmək haqqının məbləğindən asılıdır. «Pensiya hesablanması üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının təsdiq olunması barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 iyul 1998-ci il tarixli 159 №-li qərarı ilə pensiya hesablanması üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqı 60.000 manat məbləğində təsbit olunmuşdur. Həmin məbləğ indiyədək dəyişməz olaraq qalmışdır və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti hər il həmin məbləğə sosial-iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq yenidən baxmalı olduğu halda, indiyədək olduğu kimi saxlamışdır. Bu isə pensiya məbləğinin maksimum həddini məhdudlaşdırır və Konstitusiyada təsbit olunmuş layiqli həyat şəraitinə təminat vermədiyi üçün insan hüquqlarının pozulmasına səbəb olur. Bütün bunlar göstərir ki, pensiyaların məbləği ilə ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının arasında əlaqə olduqca zəifdir. Ona görə ki, sığorta haqqı ödəyən sığorta olunan həmin haqqı Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna aldığı əmək haqqının bütün məbləğindən ödəyir. Nəticədə isə ona pensiya təyin edilərkən, sığorta haqqı ödədiyi əmək haqqının məbləği «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun 78-ci maddəsinə əsasən, 180.000 manatdan yuxarı olmamaq şərti ilə məhdudlaşdırılır. Bu isə pensiya təminatı sisteminin səviyyəsinə olduqca mənfi təsir göstərir və bütövlükdə bu sistemi səmərəsiz bir sosial müdafiə sisteminə çevirir.

Fikrimizcə, dövlət pensiya sisteminin hal-hazırda yaşadığı böhran qiymətlərin liberallaşdırılması nəticəsində istehlak qiymətlərinin kəskin artması və inflyasiyanın meydana çıxması şəraitində pensiyaların alıcılıq qabiliyyətinin artırılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməməsindən irəli gəlir. Bunun nəticəsində, pensiyaçıların gəlirləri ilə bazar qiymətləri arasında kəskin fərqlər yaranmışdır.

Pensiya təminatı sisteminin düşdüyü vəziyyəti kəskinləşdirən amillərdən biri də pensiyaların hesablanması zamanı əmək haqqının heç də əhəmiyyətli rol oynamamasıdır. Belə ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 78-ci maddəsinə görə, pensiya hesablanarkən respublika üzrə pensiya hesablanması üçün təsbit olunan orta aylıq əmək haqqının üçqat məbləğindən artıq olmayan orta aylıq əmək haqqı nəzərə alınır.

Lakin hərbi qulluqçular üçün pensiyalarının hesablanmasının başqa qaydası müəyyən edilmişdir. «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» 29 aprel 1992-ci il qanunu onlar üçün daha yüksək məbləğlərdə pensiyaların verilməsini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, hərbi qulluqçuların pensiyalarının maksimum həddi məhdudlaşdırılmır. Pensiyalar hərbi xidmətin qurtardığı günədək hərbiçilərə verilən dolanacaq xərclərinə faizlə təyin edilir və qanunda həmin pensiyaların indeksasiyası mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Göstərmək lazımdır ki, pensiyaların hesablanmasının belə mexanizmi pensiya təminatı səviyyəsindən xeyli yüksək məbləğdə pensiyaların təyin olunması ilə nəticələnir.

Beləliklə, pensiya təminatı səviyyəsi ilə bağlı olan bütün problemlər məhz ümumi pensiya sistemi ilə bağlıdır. Kəskin problemlərdən biri də pensiyaların minimum məbləği ilə bağlı olan problemdir. Belə ki, bu məbləğ əmək qabiliyyəti olmayan əhalinin yaşayış minimumu göstəricisinə nisbətən azalmaqda davam edir.

Yaşa görə minimum pensiyanın yaşayış minimumundan aşağı olmayan məbləğdə müəyyən edilməsindən imtina edilməsi, mahiyyətə, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununun 89-cu maddəsinin ilkin variantında göstərilmiş təminatdan imtina edilməsi deməkdir. Bundan əlavə, yaşa görə minimum pensiyanın yaşayış minimumu əsasında deyil, yuxarıda göstərilən qaydalar əsasında müəyyən edilməsi və Azərbaycan dövlətinin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğı-

sına qalması vəzifəsini təsbit edən konstitusiyanın 16-cı maddəsinə və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında elan olunmuş ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək niyyətlərinə zidd xarakter daşıyır.

Pensiyaların hesablanması üçün əsas rolunu oynayan keçmiş əmək haqlarının müasirləşdirilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər də pensiya təminatının səviyyəsinə müsbət təsir göstərə bilməmişdir. Keçmişdə daha aşağı məbləğdə əmək haqqı almış şəxslərin pensiyasının artırılması, əvvəllər yüksək əmək haqqı alsalar da, indi aşağı məbləğdə pensiya alan pensiyaçıların narazılığı ilə qarşılanırdı. Bunun əsas səbəbi isə onda idi ki, yaşa görə maksimum pensiya süni olaraq məhdudlaşdırılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə həmin səbəbdən maksimum və ona yaxın məbləğdə pensiya alanların sayı çoxalmışdır. Beləliklə, pensiyaların əsas kütləsinin məbləğinin diferensiasiyası prosesi, tədricən, zəifləyir və bu da pensiya təminatı sistemində məcburi bərabərləşdirmə elementlərinin üstünlük təşkil etməsi ilə nəticələnir.

İlal-hazırda, pensiya təminatı sistemi çox mürəkkəb bir məsələni — pensiyaların minimum məbləğinin yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırma ilə yanaşı, pensiyaların məbləğinin keçmiş əmək xidmətlərinə görə diferensiasiyası məsələsini həll etməlidir. Bu problemi ancaq ya DSMF-ə ödənilən sığorta haqlarını tədricən artırmaqla, ya da qanunvericiliyin bəzi normalarını dəyişməklə pensiya təminatı sisteminin özündə təkimişdirilmələr aparmaqla aradan qaldırmaq olar.

Göstərmək lazımdır ki, pensiyaların minimum həddinin dəfələrlə qaldırılması da gözlənilən nəticələri vermədi və son nəticədə, dövlət pensiyaların indeksləşdirilməsi imkanını deyil, inkişaf etmiş ölkələrin pensiya təminatı sistemləri üçün xarakterik olmayan kompensasiyalar ödənilməsi mexanizmini tətbiq etdi. Belə ki, inflyasiya proseslərinin artmasına görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İşləməyən pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında» 24 dekabr 1999-cu il tarixli sərəncamı əsasında ümumi məbləği 50.000 manatdan az olan işləməyən pensiyaçıların pensiyalarının ümumi məbləği dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına əlavələr edilməklə 50.000 manata çatdırılmışdır. Əslində, bununla da pensiyaların məbləği arasındakı diferensiasiya pozulmuş oldu.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 oktyabr 2000-ci il tarixli «Sosial pensiyaçılara dövlət yardımının artırılması

haqqında» sərəncamı əsasında sosial pensiyaların üzərinə 10.000 manat məbləğində əlavə müavinətin hesablanması nəticəsində isə sosial pensiyaçılara ödənilən məbləğlə əmək pensiyalarının məbləği arasında uyğunsuzluq yaranmış və əmək stajı olmayanlara ödənilən sosial pensiyanın məbləği daha yüksək olmuşdur. Bu vəziyyət isə pensiya sığortası sisteminin ümumi prinsiplərinə tamamilə zidd xarakter daşıyırdı, çünki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunda göstərilmişdir ki, tam olmayan əmək stajı əsasında əmək pensiyasına hüququ olan şəxslərin pensiyasının minimum miqdarı həmin növ sosial pensiyadan az ola bilməz. Lakin sonralar pensiyaların məbləğləri arasındakı bu uyğunsuzluq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunmasının təmin edilməsi haqqında» fərmanı ilə aradan qaldırılmışdır. İ.İ. İsmayılov və R.İ. Mürşüdoğ haqlı olaraq göstərirlər ki, pensiyaların üzərinə kifayət qədər çoxsaylı əlavə və müavinətlər hesablanır ki, bu da təcrübədə bir sıra hallarda rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzlərinin işçiləri tərəfindən səhvlərə yol verilməsi, pensiyaların düzgün hesablanmaması ilə nəticələnir. Buna görə də onlar həmin əlavə və müavinətlər üçün istifadə olunan vəsaitin pensiyaların ümumi məbləğində nəzərdə saxlanması şərtilə, sayının mümkün qədər azaldılmasını məqsədmüvafiq hesab etmişlər¹.

Lakin minimum pensiyalardan maksimum pensiyalara qədərki intervaldakı digər məbləğli pensiyaların da indeksasiyası həyata keçirilməmişdir. Pensiyaların məbləği heç bir vaxt qiymətlərin artması indeksinə uyğun olaraq artırılmamışdır. Bundan başqa, yeni kompensasiya ödəmələri də pensiyaların minimum məbləğini dəyişdirmədən olduğu kimi saxlamışdır və bununla da pensiyaların maksimum məbləğinə heç bir təsir göstərməmişdir. Bütün bunlar isə onunla nəticələndi ki, pensiyaçıların əksəriyyətinin pensiyalarının real dəyəri yarıya qədər və daha çox aşağı düşdü.

Sosial təminat hüququ üzrə görkəmli alimlər M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova göstərirlər ki, pensiya ödəmələrini adaptasiya etmək üçün onları cəmiyyət həyatında dəyişən şərtlərə — əmtəə və xidmətlərə

---

¹ İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğ R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiqi problemləri, Bakı, 2001, s. 196.

olan qiymətlərdə, əhalinin digər gəlirlərində, hər şeydən əvvəl isə muzzdlu işçilərin əmək haqqında olan dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq lazımdır¹. Bununla da onlar sosial-iqtisadi şəraitə uyğun şəkildə pensiyaların məbləğlərinin real dəyərə malik olması üçün onların indeksləşdirilməsi mexanizmini irəli sürmüşlər. İndeksasiya isə adaptasiyanın ən geniş yayılmış növüdür. O, əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin və ya müvafiq əhali kateqoriyasının əməyinin ödənilməsi indeksinin artmasını nəzərə almaqla həyata keçirilir. Pensiyaların səviyyəsinin qaldırılmasının bu üsulu xarici ölkələrin əksəriyyətində tətbiq olunur. Sosial təminat hüququ üzrə mütəxəssislər haqlı olaraq göstərirlər ki, bu, olduqca ideal bir sistemdir: pensiyaçının həyat səviyyəsi qiymətlərin artması ilə əlaqədar nəinki aşağı düşmür, əksinə, məşğul əhalinin əmək gəlirlərinin artması ilə bağlı olaraq yuxarı qalxır².

Eyni zamanda, göstərmək lazımdır ki, hazırkı pensiya təminatı sistemində məcburi bərabərləşdirmə siyasətinin elementləri də mövcuddur. Təəssüf ki, bizim pensiya sistemimiz keçmiş sovet dövründən qalmış məcburi bərabərləşdirmə ünsürlərindən tam azad ola bilməmişdir. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun məcburi bərabərləşdirmə elementlərinə malik olmasa da, sonralar həmin qanunun icra olunması sahəsində görülən bəzi tədbirlər (məsələn, işləyən pensiyaçılara pensiyanın yarısının verilməsi, pensiya hesablanması üçün əsas götürülən əmək haqqının maksimum məbləğlə məhdudlaşdırılması və s.) məhz buna gətirib çıxarmışdır. Həmin qanunun əsas ideyası kifayət qədər sadədir: «muzzdlu işləyən hər bir vətəndaşın onun özünün və işəgötürənin iradəsindən asılı olmayaraq, məcburi dövlət sosial sığortası həyata keçirilməlidir və pensiya məbləği əmək stajından və əmək haqqının məbləğindən birbaşa asılıdır. Pensiya təminatının şortləri qanunvericiliklə müəyyən edilir və tərəflər ona dəyişiklik edərək, onu pis-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. Издание второе. М., БЕК, 2002, с. 314.

² Захаров М.Л., Севастьянова В. Б., Тучкова Э.Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М., ООО «ТК Велби», 2002, с. 141.

ləşdirə bilməzlər»¹. Həmin qanunun preambulasında isə göstərilir ki, bu qanunla fəhlələrin, qulluqçuların, kolxozçuların, fərdi əmək fəaliyyəti və sahibkarlıqla məşğul olan şəxslərin və digər kateqoriyalardan olan zəhmətkeşlərin pensiya almaq hüququna təminat verilir. Bu müddəa bir daha göstərir ki, qanun pensiya təminatı sahəsində bərabər hüquqluğa zəmanət verir və məcburi bərabərləşdirmə elementlərini nəzərdə tutur.

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının bugünkü pensiya təminatı sistemi nəsillərin sosial həmrəyliyi prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipin əsas mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, işləyən nəsil məcburi dövlət sosial sığortası haqlarını ödəyir və bu haqlar öz əmək fəaliyyətini başa vurmuş nəsillərin sosial təminatının həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur. Yəni hər bir nəsil özündən əvvəlki nəsilləri sosial cəhətdən təmin edir. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu da məhz bu prinsipə əsaslanır. Həmin qanun hər şeydən əvvəl, pensiya təminatının maliyyələşdirilməsində «qalıq» prinsipindən imtina edilməsi və pensiya aldığı dövrdə hər kəsin layiqli həyat səviyyəsini təmin edəcək pensiya təminatı sisteminin qurulmasına böyük ümidlər verirdi. Lakin sonralar həmin sistemin səmərəli işləməsi məqsədilə görülən bir sıra sosial tədbirlər əlverişsiz nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Bu nəticələr isə, öz növbəsində, yeni islahatlar və yeni pensiya qanunvericiliyinin qəbul edilməsini şərtləndirir. Bunun nəticəsi kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası» təsdiq edilmişdir. Bu konsepsiyada pensiya sistemində aparılacaq islahatların əsas istiqamətləri öz əksini tapmış, islahatın normativ bazasının əsasları qoyulmuşdur. Həmin konsepsiyanın giriş hissəsində ölkəmizdə pensiya təminatı ilə bağlı olan mənfi hallar sadalanmış və sonrakı bölmələrdə bu halların aradan qaldırılması üçün aparılması zəruri olan islahatların icra mexanizminin əsasları təsbit olunmuşdur. Fikrimizcə, bu konsepsiyanı vətəndaşların pensiya təminatının layiqli həyat səviyyəsi standartlarına uyğunlaşdırılması sahəsində atılmış ilk

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова О.Г. Пенсионная реформа в России 1990 г.: хорошее начало и печальные результаты // Государство и право, 1998, № 3, с. 20.

mühüm addım hesab etmək olar. Konsepsiyada pensiya islahatlarının üç perspektivdə (yaxınmüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli) və 2001-2005-ci illəri əhatə edəcək dörd mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İlk iki mərhələ hazırlıq səviyyəsi daşıyır, növbəti iki mərhələ isə təkmilləşdirilmiş pensiya təminatı sisteminin yaradılması ilə əlaqədar olacaqdır.

Konsepsiyada pensiya təminatının çox mühüm prinsiplərindən biri olan pensiya təminatının minimum yaşayış məbləğindən az olmayan məbləğdə təqdim edilməsi prinsipi də əks olunmuşdur. Hesab edirik ki, konsepsiyada təsbit edilmiş bu prinsip respublika konstitusiyasının 16-cı (dövlətin xalqın layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalması), 27-ci (yaşamaq hüququ), 38-ci (sosial təminat hüququ) maddələrinə, o cümlədən respublikanın ratifikasiya etdiyi beynəlxalq aktların (İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin (1948), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın (1948), Avropa Sosial Xartiyasının (1961) tələblərinə uyğundur və bu məsələnin rəhbər müddəa səviyyəsinə yüksəldilməsi mütərəqqi bir haldır. Artıq qeyd edildiyi kimi, «layiqli həyat» anlayışı cəmiyyətin iqtisadi həyat şəraiti ilə şortləndirilir və beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlət müəyyən sosial standartlara uyğun olaraq layiqli hesab olunan həyat şəraitini təmin etməlidir¹. Layiqli həyat şəraiti isə ümumi qəbul edilmiş standartlardan biri olan yaşayış minimumu ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, hazırkı dövrdə əsas məsələ kimi ölkəmizdə «Yaşayış minimumu haqqında» qanun qəbul edilməsi və əhalinin pensiya təminatını mərhələmərhələ yaşayış minimumuna çatdırılması çıxış etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir səbəb dövləti daxili və beynəlxalq hüquqi aktlara əsasən öz üzərinə götürdüyü əhalinin layiqli həyat şəraitini təmin etmək öhdəliyindən azad etmir və dövlət öz iqtisadiyyatını ancaq bu istiqamətdə inkişaf etdirməlidir².

Fikrimizcə, pensiya islahatının əsas məqsədlərindən biri kimi, ayrıca pensiya növlərinin sosial ədalət prinsipinə, yəni DSMF-ə keçiril-

---

¹ Чупрова Е.В. Право на пенсионное обеспечение и его реализация в условиях рыночной экономики. Авторсф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1999, с. 17.

² Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatının nəzəri və təc-rübi məsələləri // «Qanunçuluq» jurnalı, 2002, № 1, s. 17.

miş sığorta haqqının kəmiyyətinə uyğunlaşdırıcı funksiyanın həyata keçirilməsinə şəraitin yaradılması çıxış edir. Pensiya islahatı həm də yoxsulluğun aradan qaldırılması funksiyasının reallaşması üçün də pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, pensiya sahəsində diferensiasiyanın əsasını gəlirlərin diferensiasiyası təşkil etməlidir. Əhalinin gəlirlərinin formalaşma mənbəyi isə onların DSMF-də rolunu müəyyən edir. Belə ki, bu fondun formalaşmasında yüksək əmək haqqı ilə işləyən işçilərin payı daha yüksəkdir. Odur ki, pensiyalar hesablanarkən, bu hal mütləq nəzərə alınmalıdır. Bunu həyata keçirmək üçün isə, ilk növbədə, pensiyaların maksimum həddinin məhdudlaşdırılması aradan qaldırılmalıdır.

Beləliklə, konsepsiyanın qəbul edilməsi pensiya qanunvericiliyinin sosial sığorta prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsi istiqamətində ilk addım kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin bu addımın atılmasının səmərəli olması, üçün ilk, növbədə real nəticələr qancedici olmalıdır. Zaman keçdikcə isə pensiya ödəmələri daha az sığorta xarakteri daşıyır və əsasən, dövlətin öz öhdəsində olanlara qarşı «əliaçıqlığı» kimi təqdim olunur, pensiya ödəmələrinin maliyyə əsaslarının və diferensiasiya prinsiplərinin formalaşdırılmasının ciddi elmi əsaslara malik olması zəruriliyi unudulur, pensiya ödəmələrinin indeksasiyası qalıt prinsipi əsasında həyata keçirilir və nəticədə, pensiya ödəmələrinin bütün növləri sosial pensiyalar formasını alır və güzəştli pensiya təminatı genişlənir¹. Hesab edirik ki, respublikamızın pensiya təminatı sisteminə artıq bu tendensiyalar formalaşmışdır. Məhz pensiya islahatlarının həyata keçirilməsi zamanı, ilk növbədə, pensiya təminatının səviyyəsinə mənfə təsir edən həmin tendensiyalar aradan qaldırılmalıdır. Bunun üçün pensiya islahatını həyata keçirən hakimiyyət strukturları islahatla əlaqədar tətbiq edilən bütün tədbirləri təhlil etməklə elmi tədqiqatların nəticələrini nəzərə almalıdırlar.

Bununla bərabər, göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin inkişaf perspektivləri məhz həmin

---

¹ Воронин Ю.В. О мерах по стабилизации пенсионного обеспечения в Российской Федерации. Пенсионная реформа в России: оценка специалистов. Под ред. В.Н. Баскакова, А.С. Орлова. М., Редакция журнала «Пенсия»; 1999, с. 63.

sistemdə əsas sosial sığorta prinsiplərinin daha geniş tətbiq edilməsində, bütün pensiya təminatı sisteminin pensiya sığortası tələblərinə uyğunlaşdırılmasında, pensiya sığortası sisteminin yeni həlqələrinin formalaşdırılması kimi tədbirlərin görülməsində əks olunur. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsini təmin edən şəraitin yaradılmasında ifadə olunan pensiya təminatı sisteminin əsas məqsədinə nail olunması üçün də şərait yaradacaqdır.

Hesab edirik ki, pensiya təminatı səviyyəsinin formalaşması üçün pensiya sisteminin sosial sığorta prinsipləri əsasında qurulması obyektiv surətdə mövcud olan ən zəruri şərt kimi çıxış edir. Məhz pensiya sığortası milli pensiya təminatı sisteminin ən adekvat və zəruri inkişaf yoludur. Ona görə ki, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyata malik olan totalitar dövlət, eləcə də bazar münasibətləri əsasında öz iqtisadiyyatını quran demokratik dövlət sosial təminat sisteminin maliyyələşdirməsi kimi ağır iqtisadi yükü öz boynuna götürə bilməz. Sığortasız pensiya təminatı sisteminin isə heç bir inkişaf perspektivi yoxdur.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatların əsas istiqaməti, tədricən, bölgü və yığım sisteminə əsaslanan bir sistemə keçidi nəzərdə tutur. Lakin fikrimizcə, yaxın gələcəkdə şərti yığım sistemə keçid məqsədəuyğun deyil. Pensiya təminatının belə sisteminin tətbiq edilməsi ancaq stabil iqtisadiyyata və daimi inkişaf edən istehsala malik olan cəmiyyətdə mümkündür, çünki, istehsalın inkişafındakı durğunluq ona gətirib çıxaracaqdır ki, əhalinin gələcək pensiyası üçün vəsait yığmaq imkanı olmayacaq. Eyni zamanda, güclü inflyasiya prosesi əhalinin həyatı bahasına yığıldığı vəsaiti heçə endirəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında əmək qabiliyyətli və əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərin nisbəti də onu göstərir ki, pensiya təminatı sisteminin yığım prinsipi əsasında qurulması hələ tezdir. Ona görə ki, əmək qabiliyyətli əhalinin sayı bizdən xeyli az olan Avropa ölkələrinə nisbətən, Azərbaycan Respublikasında hələ göstərilən sahədə ciddi demografik problemlər müşahidə olunmur. Məsələn, statistikaya görə, 2000-ci ildə əhalinin tərkibində əmək qabiliyyətli yaşda olanlar 57%, əmək qabiliyyəti yaşından yuxarı olanlar isə 9% təşkil edir¹. Gördüyümüz kimi, Azərbaycan Respublikasında hələ ki, işləyən əha-

---

¹ Statistik rəqəmlər deyir ki A «Azərbaycan» qəzeti, 13 fevral 2001-ci il, s. 4.

linin hər nəfəri, ən azı, 3 nəfər pensiyaçını təmin edə bilər.

Göstərilən sistemin qurulması sığorta haqlarının DСMF-əki fərdi şəxsi hesablara yığılmasını nəzərdə tutur. Bu zaman hesabların indeksasiyasının aparılması və ya şərti faizlərin hesablanması nəzərdə tutulsa, bu, pensiyaçılar üçün daha əlverişli ola bilər. V. Roikin fikrincə, bu sistemin əsas müsbət xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxsi fərdi hesabın mövcudluğu hər bir işçinin qoyduğu payı fərdiləşdirməyə imkan verir. O, müstəsna olaraq işçinin öz məsuliyyəti əsasında qurulub¹.

Bu sistemin mənfi cəhəti isə ondan ibarətdir ki, pul vəsaitlərinin yığılması və mühafizəsi riski tamamilə işçinin üzərinə düşür. Yəni sosial risklərin müxtəlif növləri inkar olunaraq, fərdi risklə bərabərləşdirilir. Buna görə də, əgər işçi müəyyən müddətə iş yerini itirsə, əlil olsa, ya da tez-tez xəstəliklər keçirsə, o, zəruri vəsaitləri yığa bilməyəcək. Bu halda, onun layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək qayğısını dövlət öz üzərinə götürməlidir. Başqa sözlə, fərdi şəxsi hesabların tətbiq edilməsi ilə biz sosial müdafiənin kollektiv sosial risklərə davam gətirə bilən mühüm kollektiv formasından, yəni sosial sığortadan imtina etmiş oluruq.

Faktiki olaraq, fərdi şəxsi hesablar formasında qurulmuş yığım sistemi fərdi əmanət qoyma kimi səciyyəli qeyri-sığorta sistemində çevrilir. O, öz təbiətinə görə, bankda açılmış əmanətlərə yaxındır və buna görə də artıq sosial təminat deyil, mülki-hüquqi xarakter daşıyır.

Bundan başqa, bu sistem üzrə müdafiənin həcmi, yəni yığılmış vəsaitlərin həcmi ancaq işçilərin fərdi paylarının məbləğindən asılıdır. Fərdi hesabdakı pullar qurtaran kimi, pensiya ödəmələri də dayandırılır. Fikrimizcə, belə sistemlər yüksək əmək haqqı alan işçi kateqoriyaları üçün məqbul ola bilər, o da bir şərtlə ki, əsas deyil, əlavə sistem kimi istifadə olunsun. Orta və aşağı əmək haqqı alan işçi kateqoriyalar üçün isə bu sistem hər bir halda məqbul sayıla bilməz.

Yığım sisteminin daha bir qüsuru isə ondan ibarətdir ki, inflyasiyanın səviyyəsi yüksək olduqda, sistem çərçivəsində yığılmış vəsaitlər tez bir zamanda qiymətsizləşir. Məsələn, pensiya hesabı üçün 20-30 il vəsait yığmaq olar, lakin inflyasiya nəticəsində onlar qısa müddətdə qiymətdən düşür. Bu səbəbdən, birinci dünya müharibəsindən sonra

---

¹ Ронк В. Третий путь. Приложение к журналу «Социальная защита» «Пенсионное обеспечение», 1997, № 7, с. 9.

bir çox ölkələr yığım sistemindən imtina etmişdilər. Məsələn, Almaniyada 30 ildən çox bir müddət ərzində pensiya sistemində elə bir ehtiyat yaranmışdı ki, o, 17 il ərzində ölkədə ehtiyacları olan bütün şəxslərə pensiya ödəmək üçün kifayət idi. Lakin 1917-1918-ci illərdə baş verən inflyasiya bütün ehtiyatları məhv etdi və pensiyaların ödənilməsi üçün cəmi bir ay yarımliq vəsait qaldı¹.

Azərbaycan Respublikasının pensiya sistemində aparılan islahatlar nəticəsində pensiyaların hesablanması zamanı artıq əmək stajı deyil, sığorta stajı əhəmiyyətə malik olacaqdır. 27 noyabr 2001-ci ildə qəbul edilmiş «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda pensiyaların hesablanmasının sığorta stajından asılılığı müəyyənləşdirilsə də, qanunda sığorta stajına leqal anlayış verilməmişdir. Hüquq ədəbiyyatında verilmiş anlayışları ümumiləşdirərək göstərə bilərik ki, sığorta stajı — sığorta edilmiş şəxsin sığorta haqlarını ödədiyi dövrlərin ümumiləşdirilmiş müddətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaxın gələcəkdə artıq əmək stajı hüquqi fakt kimi, sığorta stajı ilə əvəz ediləcəkdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Konsepsiya əsasında pensiya islahatının geniş şəkildə həyata keçirilməsi və «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanunun qəbul edilməsi bunu söyləməyə imkan verir.

Y.Y. Maçulskaya sığorta stajını əmək stajı ilə eyniləşdirərək, aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir: birincisi, sığorta stajına əmək fəaliyyətinin yalnız sığorta haqlarının ödənilməsi müddət daxil edilir, lakin işləməyən şəxslər öz təşəbbüsləri ilə dövlət sosial sığorta fonduna ödəmələr keçirə bilməzlər; ikincisi, əmək fəaliyyəti obyektiv səbəblərə görə həyata keçirilmədikdə (işsizlik, uşağa qulluq edilməsi və s.), həmin dövrlər sığorta stajına daxil edilmir; üçüncüsü, bu zaman əmək fəaliyyəti anlayışını dəqiqləşdirmək tələb olunur².

Sosial sığortanın müasir növlərindən biri olan dövlət pensiya sığortası vətəndaşların və işəgötürənlərin məcburi sığorta ödəmələri hesa-

---

¹ Yeno orada s. 10

² Магчульская Е.Е. Право социального обеспечения. Учебно-справочное пособие. М., Международный центр финансово-экономического развития, 1997, с.76.

bina həyata keçirilir. Azad bazar münasibətlərinə və azad sahibkarlığa əsaslanan cəmiyyətdə isə tam şəkildə sığorta stajına keçid olduqca mühüm və obyektiv zərurətdir.

«Sosial sığorta haqqında» 18 fevral 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə vətəndaşlardan və vəzifəli şəxslərdən sığorta ödənişlərinin tutulması qaydaları nizama salınır. Demək olar ki, bu qanun respublikamızda məcburi sosial sığortaya keçidin əsasını qoymuşdur.

Sığorta stajına keçid ilə əlaqədar, sığortalanmış şəxs, sığorta ödəmələrinin ödəyicisi, sığorta ödəmələri, fərdi uçot və s. anlayışlar işlədilir.

Sığortalanmış şəxs — dövlət sosial sığortasının aid edildiyi şəxsdir. Sığortalanmış şəxs həmin dövlətin vətəndaşları, əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər ola bilər.

Sığorta ödəmələrinin ödəyiciləri dedikdə, işəgötürənlər, habelə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna müstəqil sığorta ödəmələri ödəyən vətəndaşlar, o cümlədən fərdi sahibkarlar, əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər başa düşülür.

Sığorta ödəmələri — sığorta təşkilatı tərəfindən sosial sığorta üçün ayrılmış pul vəsaitləridir. 18 fevral 1997-ci il tarixli «Sosial sığorta haqqında» qanuna əsasən, bu, dövlət sosial sığortasının məcburi ödəməsi hesab olunur.

Məlumdur ki, həmrəylik prinsipindən başqa, sosial sığorta zamanı aşağıdakı prinsiplərdən də istifadə edilir:

- şəxsi məsuliyyət prinsipi, yəni sığorta dövründə ödənilmiş sığorta haqları nəzərə alınır;
- optimal yük prinsipi, yəni göstərilən sosial yardıma hədd qoyulur;
- sosial ədalət prinsipi.

Sosial sığorta prinsipi üzrə qurulmuş pensiya sisteminin müsbət cəhətlərindən biri onun bəşəriyyətin kollektiv müdafiə formasında yaratdığı ən mükəmməl sosial müdafiə institutu olmasıdır. Burada hər üç sosial subyektin (işçinin, işəgötürənin və dövlətin) maraqları və məsuliyyəti harmonik şəkildə tarazlaşır.

Ümumiyyətlə, V. Roikin fikrincə, sosial sığorta həm yığım, həm də sosial həmrəylik prinsiplərinə əsaslanan pensiya sxemlərini nəzərdə tutar və bu, milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərindən ası-

lıdır¹.

Fikrimizcə, burada əsas məsələ işçilərin, işəgötürənlərin və dövlətin məsuliyyət nisbətlerini müəyyən etməkdən ibarətdir. Müxtəlif nisbətlər sosial müdafiənin müxtəlif modellərini nəzərdə tutur (Bismark, Beveric, Skandinaviya sistemləri). Hesab edirik ki, respublikamızda artıq sosial sığortanın milli modelini hazırlamaq vaxtı gəlib çatmışdır.

Məlumdur ki, dünya siviliziyası özünün bütün tarixi ərzində sosial müdafiənin üç institutunu işləyib hazırlamışdır:

- rentanın (annuitetin) şəxsi sığortası növündə fərdi müdafiə. Bu model sırf liberal xarakter daşıyır və burada şəxsi məsuliyyət əsas prinsip kimi çıxış edir;

- ehtiyacı olanların dövlət təminatı növündə sosial yardım. Sovet dövründə bu forma sosial müdafiənin əsas institutu idi. Bu zaman əmək qabiliyyətli vətəndaşlar öhdədə olanlar qismində qəbul edirlər;

- kollektiv və fərdi sığortalanma növündə məcburi və könüllü sığortalanma. Bu, sosial-demokratik modeldir. Burada üç sosial subyektin (işçilər, işəgötürənlər və dövlət) fərdi və solidar məsuliyyəti, habelə ölkənin əmək qabiliyyətli əhalisinin sosial müdafiəsi üzrə rolu tarazlaşdırılmışdır. Bu sistemin təşkili işçilərin özünün məsuliyyəti, işçilərin və işəgötürənlərin məsuliyyəti, ehtiyacı olanlara dövlət yardımı prinsiplərinə əsaslanır.

Hesab edirik ki, respublikamızda pensiya təminatının yüksək səviyyəsinə nail olmaq üçün sosial həmrəylik sistemi daha məqsədomüvafiqdir və konsepsiyada təsbit olunmuş ideyalar məhz həmin institutun prinsipləri əsasında qurulmuşdur. Şübhəsiz ki, sosial müdafiənin bu institutunun yaradılması üçün vaxt tələb olunur.

Fikrimizcə, V. Roik tərəfindən irəli sürülən aşağıdakı dörd şərtə əsaslanan sosial müdafiə modelinin hazırlanması olduqca səmərəli ola bilərdi:

- məcburi və könüllü sosial sığorta;
- sosial yardım;
- fərdi sığorta;
- işəgötürənlərin məsuliyyətinin sığortası².

---

¹ Roik В. Третий путь. Приложение к журналу «Социальная защита» «Пенсионное обеспечение», 1997, № 7, с. 12.

² Yənə orada.

Pensiya təminatı səviyyəsinin insanın layiqli həyat şəraitini təmin etməsi üçün, fikrimizcə, əhalinin məcburi pensiya sığortasının qarışıq sisteminin yeni prinsiplər əsasında qurulması zəruridir. Ona görə ki, qarışıq sistem aşağıdakı problemlərin uğurlu həllini nəzərdə tutur:

- işləməyən vətəndaşların bəzi qrupları tərəfindən sığorta haqlarının ödənilməsi qaydasının müəyyən edilməsi;

- pensiya təminatına olan hüquq saxlanmaqla, müəyyən hallarda (hərbi xidmət, uşağa qulluq və s.) sığorta haqlarının ödənilməsindən azad edilmə imkanı;

- minimum sığorta haqlarının və məcburi dövlət sosial sığortasından azad edilməsi üçün kifayət olan gəlirin məbləğinin müəyyən edilməsi və s.

Hesab edirik ki, pensiya sığortası sistemində qarışıq sistemin tətbiqi zamanı pensiyaların məbləği sığorta ödəmələrinin məbləğindən və dövlət tərəfindən sosial əhəmiyyətli hesab edilən digər hallardan asılı olacaqdır. Bu isə təbii ki, pensiya təminatının səviyyəsinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Dünya təcrübəsi isə göstərir ki, milli pensiya sisteminin qurulması ancaq ölkənin sosial, iqtisadi və siyasi həyatının və ənənələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə alan sosial siyasət konsepsiyası işlənib hazırlandıqdan sonra mümkündür. Belə ki, dövlətin sosial siyasət konsepsiyası ilə pensiya islahatı konsepsiyası paralel şəkildə həyata keçirildikdə, həmin islahatların başlıca məqsədlərindən birinə, yəni hər kəsin, o cümlədən pensiyaçıların layiqli həyat şəraitini təmin edə biləcək səviyyəyə çatdırılmasına nail olunacaqdır.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏCBURİ PƏNSİYA SİĞORTASININ SOSIAL-İQTİSADI VƏ HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

5.1. Azərbaycanca pensiya qanunvericiliyinin inkişaf tarixi

Məlumdur ki, hər bir problemin, o cümlədən hüquqi problemlərin təşəkkülünün müəyyən tarixi var və bu, pensiya təminatı sistemində də aiddir. Elmi tədqiqat metodu kimi tarixi yanaşma isə hüquq elmlərinin tədqiqində uzun müddətdir ki, müvəffəqiyyətlə istifadə edilən metodlardan biridir. Ümumfəlsəfi kateqoriya kimi, metod (yunanca *methodos*-yol, tədqiqat, izləmə) müəyyən məqsədə çatma üsulu, yaxud üsulların məcmusu və ya həqiqətin praktiki və nəzəri dərk edilməsi vasitəsi kimi müəyyən edilir¹. Bir qayda olaraq, hüquqi elmdə tanınan çoxlu metodlar (üsullar) mövcuddur. Hüququn metodologiyası isə (metodların məcmusu kimi) hər şeydən əvvəl, ümumdövlət və hüquq nəzəriyyəsi çərçivəsində ümumnəzəri cəhətdən işlənib hazırlanır². Müasir dövrdə dövlət və hüququn dərk edilməsinin ümumelmi və xüsusi-elmi metodlarının istifadəsinin zəruriliyi tanındığı halda, tarixi metodun zəruriliyinə münasibətdə müəyyən biganəlik göstərilir. Belə yanaşma hüquq sahəsi səviyyəsində metodologiyanın qarşısında konkret məqsədlərə xidmət etmə tələbinin qoyulması ilə şərtlənir və sözsüz ki, bu, düzgün hesab edilə bilməz.

Sosial təminat hüququnun tərkib hissəsi olan mühüm sosial təzahür kimi, pensiya hüququ tək-cə normativ və ya formal-hüquqi anlayışı deyil, həm də ümumnəzəri və praktiki xarakterli məsələlərin kompleks şəkildə müəyyən edilməsinə imkan verən dərkətmənin tarixi, psixoloji, sosioloji və digər üsullarını da nəzərdə tutur. Hüququn digər qeyri-hüquqi fənlərlə qarşılıqlı əlaqəsi də bunda ifadə olunur. Hüquq elmində göstərilən yanaşma artıq XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərinin

---

¹ Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. М., Политиздат, 1991, с. 258.

² Соболев С.А Исторический метод трудового права // Трудовое право и право социального обеспечения. Актуальные проблемы, М., Проспект, 2000, с. 157.

də meydana gəlmişdi. Alimlər belə hesab edirdilər ki, tədqiqatın elə universal metodu yoxdur ki, o digər metodları əvəz edə bilsin¹. Mübahisə doğuran məsələ ancaq hüquqa tarixi, psixoloji və digər reallıqları nəzərə almadan normativ cəhətdən yanaşma təklifi idi. Əgər bəzi alimlər (A.M. Vitçenko)² hüququn tədqiqində belə metodoloji üsulun tərəfdarı idilərsə, digərləri (R.İ. İvanova)³ hüququn kompleks tədqiqinə tərəfdar idi.

Eyni zamanda, sosial təminat hüququ elminin tədqiqi predmetinə daxil olan ictimai təzahürlər sırasında mühüm yerlərdən birini məhz həmin hüquq sahəsi üzrə qanunvericiliyin tarixinin və onun inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi təşkil edir⁴. Ümumiyyətlə, nəzəriyyəçi alimlər bütün hüquq elmləri üçün ümumi olan tədqiqat metodlarından biri kimi, məhz tarixi yanaşma metodunu göstərirlər⁵.

Azərbaycanın pensiya qanunvericiliyinin tədqiq edilməsində tarixi yanaşma metodunun istifadəsi, bir qayda olaraq, doğma kimi qəbul edilən əsas anlayış və kateqoriyaları tənqidi şəkildə təhlil etməyə imkan verir.

Bu gün Azərbaycanda pensiya təminatı haqqında qanunvericiliyin öz inkişafını haradan və necə götürdüyünü, onun tarixi köklərini və mənbələrini izləmək, aydınlaşdırmaq və təhlilini aparmaq olduqca zəruridir, çünki, «istənilən tarix (o cümlədən hüququn tarixi) zəmanələrin-keçmiş, indiki və gələcək dövrləri arasında müəyyən dərəcədə mənalı əlaqədir»⁶. Həm də qoyulan bu suallara aydın cavab vermədən, tarixi inkişafı nəzərə almadan mövcud pensiya qanunvericiliyini hüquqi, demokratik dövlətin tələblərinə, məqsəd və vəzifələrinə cavab verəcək səviyyəyə qaldırmaq olmaz. Başqa sözlə, Azərbaycan

---

¹ Сорокина В.Д. Метод правового регулирования. Теоретические проблемы. М., 1976, с. 111.

² Витченко А.М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений. Саратов, 1974, с. 52.

³ Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения, М., 1983, с. 126.

⁴ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 91.

⁵ Общая теория права и государства. Учебник. Под ред. В.В. Лазарева. М., 1994, с. 307.

⁶ Батлер Х. История права: Англия и Россия. М., Прогресс, 1990, с. 7.

ərazisində əvvəllər qüvvədə olmuş pensiya qanuvericiliyinin təhlilini aparmadan müasir səviyyəyə uyğun gələn hüquqi mexanizmi yaratmaq, onun gələcək inkişafını müəyyən etmək mümkün deyildir. Buna görə də, belə hesab edirik ki, Azərbaycan ərazisində pensiya təminatı sahəsində qanunvericiliyin formalaşmasının tarixi mərhələlərinin təhlili böyük əhəmiyyət daşıyır. R.İ. İvanovanın göstərdiyi kimi, insanların həyatının təminatının bir forması kimi sosial təminat bu və ya digər ictimai-iqtisadi formasıyanın çərçivəsində həyata keçirildiyi üçün konkret tarixi tiplərə malikdir¹. Məhz bu fikir bizim sonrakı tədqiqatımız üçün rəhbər rolunu oynayacaqdır.

Həm Azərbaycanın, həm də xarici ölkələrin hüquqşünas alimləri müəyyən vaxt çərçivəsində baş verən, xalq və dövlət üçün tarixi əhəmiyyət daşıyan bu və ya digər hadisələri nəzərə alaraq, dövlət və hüququn mərhələlərə bölgüsünün aparılması probleminə müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Dövlət-hüquqi təzahürlərə yanaşmalar, əsasən, marksist mənşəli olsa da, ən geniş yayılmış və ümumqəbul edilmiş yanaşma formasiyon yanaşmadır. Bu meyarı nəzərə alaraq, adətən, hüququn quldarlıq dövrünün hüququ, feodal-təhkimçilik dövrünün hüququ, burjua (kapitalist) hüququ və sosialist (sovet) hüququ kimi növləri fərqləndirilir. Hüququn göstərilən hər bir tipi, öz növbəsində, daha qısa vaxt çərçivələrinə və ya dövrlərə bölünə bilər. Məsələn, sovet hüququnun inkişafı iki iri mərhələ ilə səciyyələnir: proletariatin diktaturası dövrünün sovet hüququ və ümumxalq dövlətinin hüququ, yəni ümumxalq hüququ².

Azərbaycanda əmək qanunvericiliyinin (əsasən də əmək müqaviləsi üzrə qanunvericiliyin) tarixini tədqiq etmiş professor M.B. Rəsulov onun formalaşma tarixini üç dövrə — əmək qanunvericiliyinin təşəkkülünün inqilaba qədərki dövrünə, sovet dövrünə və müasir dövrə bölməklə təsnifləşdirmişdir³. Azərbaycanda mülki qanunvericiliyin təşəkkülü tarixini tədqiq edən İ. Əsgərov və Ş. Kərimova isə, fikrimizcə, tarixi dövrlərin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin bütün dövrlə-

---

¹ Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. М., Изд-во Московского Университета, 1986, с. 7.

² Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право. М., 1973, с. 72.

³ Расулов М. Индивидуальный трудовой договор (контракт) в действующем трудовом праве Азербайджана. Б., «Ганун», 1997, с. 111.

rini xronoloji əhatə etmək baxımından çox uğurlu təsnifatını aparmışlar:

1. Qədim Azərbaycan dövlətlərində və xanlıqlarında mülki qanunvericilik (1813-cü ilədək);
2. Çar Rusiyasının tərkibində olarkən Azərbaycanın mülki qanunvericiliyi (1813-1918-ci illər);
3. ADR dövründə mülki qanunvericilik (1918-1920-ci illər);
4. Sovet dövründə Azərbaycanın mülki qanunvericiliyi (1920-1991-ci illər);
5. Müstəqil Azərbaycanda mülki qanunvericilik.¹

Bu aspektdən, sosial təminat qanunvericiliyi kontekstində Azərbaycanın pensiya qanunvericiliyinin təşəkkülünün tarixi dövrlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Qədim Azərbaycan dövlətlərində və xanlıqlarında pensiya qanunvericiliyi (1813—cü ilədək);
2. Çar Rusiyasının tərkibində olarkən Azərbaycanın pensiya qanunvericiliyi (1813-1918-ci illər);
3. Azərbaycan Demokratik Respublikasında pensiya qanunvericiliyi (1918-1920-ci illər);
4. Sovet dövründə Azərbaycanın pensiya qanunvericiliyi (1920-1991-ci illər);
5. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyi (1991-ci ildən sonrakı dövr).

Qədim tarixə malik olan Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dövründə qocaların və əmək qabiliyyətsiz şəxslərin saxlanması adətlərə görə qəbilənin əmək qabiliyyətli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilirdi, quldarlıq cəmiyyətində isə qulların qocalığa və ya əmək qabiliyyətini itirməyə görə hər hansı təminat forması ümumiyyətlə olmamışdır.

Feodalizm dövründə isə Azərbaycanda hüququn inkişafı islamın qəbul edilməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə müsəlman dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycanda bütün ictimai münasibətlər, əsasən, şəriət qanunları ilə tənzimlənirdi. «Şəriət» sözü ərəbcə «şərəə» sözündəndir və dilimizə «istiqaət vermək, qanun vermək»

---

¹ Osgərov İ., Kərimova Ş. Mülki qanunvericilik. Dərs vəsaiti. Bakı, 2002, s. 167.

kimi tərcümə olunur. İ. Əsgərov və Ş. Kərimovaya görə, müsəlman hüququ normalarının şəriət qaydalarında əks olunmasına baxmayaraq, şəriəti müsəlman hüququ ilə eyniləşdirmək olmaz. Şəriətdə sırf hüquqi məsələlərlə yanaşı, dini məsələlər də şərh edilir. Buna görə də, müsəlman hüququna şəriətin bir sahəsi kimi baxmaq düzgündür¹.

Məlumdur ki, bütün dinlərdə ayrı-ayrı hüquqi məsələlər nəzərdə tutulur. Lakin şəriəti xristian hüququndan və digər qanunvericilik sistemlərindən ayıran prinsiplial fərq budur ki, şəriət əsrlər boyu qüvvədə olsa da, onunla yanaşı mövcud olmuş dünyəvi hüquq normalarını bütövlükdə əvəz etməmişdir. Bəzi alimlər isə göstəriirlər ki, əslində müsəlman dünyası islam dini yaranandan XIX əsrin sonunadək şəriətdən başqa heç bir digər qanunvericilik sistemini tanımamışdır². Yəni şəriət çoxsaylı və geniş əhatəli hüquq normalarını özündə əks etdirir. Eyni zamanda, belə bir fikir də mövcuddur ki, islam təkə din deyil, həm də dövlət qanunvericiliyi olduğundan, peyğəmbərin kəlamları qanunvericilik qüvvəsinə malikdir³.

Həmin dövrdə hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edən Qurani-Kərim müxtəlif məsələlər üzrə çoxsaylı normaları özündə əks etdirir. Azərbaycanın hüquqşünas alimləri qeyd edirlər ki, «feodal Azərbaycanda hüquqi sistem şəriətin prinsipləri və müddəaları əsasında qurulmuşdu və islam dini ilə sıx bağlı idi. Bəzi hallarda isə müəyyən məsələlərin həllinə dair şəriətdə birbaşa cavab olmadıqda, adət hüquq normaları tətbiq olunurdu»⁴.

O dövrdə artıq müsəlman hüququna mülki hüquq, ailə hüququ, və rəsəlik hüququ, cinayət hüququ kimi sahələrlə bağlı normalar məlum idi. Pensiya təminatı üzrə (təbii ki, o dövrdə «pensiya» termini işlədilər bilməzdi) münasibətlərin necə inkişaf etməsi və bu sahədə birbaşa normaların olması barədə bizə çatan mənbələr əsasında fikir söyləmək çətindir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, islam aləmində Xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın vaxtında yaşlı şəxslərə xüsusi maddi yardımların (yəni, pensiyaların) təyin edilməsi barədə göstəriş verməsi artıq ta-

---

¹ Yəni orada, s. 17.

² Kərimov Q.M. «Şəriət və onun siyasi mahiyyəti», Bakı, 1987, s. 5.

³ Еврейская энциклопедия. Т. 8. М., 1991, с. 352-353.

⁴ История государства и права Азербайджанской ССР. Баку, 1964, с. 23.

rixə məlumdur.¹ Eyni zamanda, dövlət xəzinəsinə yoxsullar, dullar, yetimlər, kimsəsizlər, xeyriyyə məqsədləri üçün tutulan yığım, yəni zəkat mövcud idi. Köməkçilər və ya əlillər zəkatı almaqda üstünlük hüququna malik idilər. Zəkat xalis gəlirin məbləğindən çıxılırdı. Zəkat vergisi yetkinlik yaşına çatmış, anlaqlı, azad müsəlmanlardan tutulurdu.² Ümumiyyətlə, islamşünas alimlər göstərirlər ki, islam hüququ cəmiyyətdə sosial ədaləti təmin edən münasibətləri tənzim etməklə zəkat normalarını, xüms qaydalarını, fitrə vermək, qurban kəsmək, zənginlərin mallarından kasıblara (ehtiyacı olanlara) vermək və sair ictimai-sosial ədaləti təmin edən normaları özündə əks etdirən qanunlardır³.

Məlumdur ki, pensiya təminatı sisteminin əsasını maliyyə məsələləri, yəni məcburi sığorta haqlarının toplanması təşkil edir. Bu baxımdan, Qurani-Kərimin Əl-Ənfal surəsi maraqlıdır. Həmin surənin 41-ci ayəsində birbaşa göstərilir ki, ələ keçirdiyiniz hər hansı qənimətin beşdə biri Allahın, Peyğəmbərin, onun qohum-əqrəbasının, yetimlərin, yoxsulların və yolçularındır⁴. Göründüyü kimi, əslində Qurani-Kərimdə hal-hazırda dünyanın 201 dövlətinin pensiya təminatı sisteminə müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən nəsillərin sosial həmrəyliyi prinsipi, yəni cəmiyyətin əmək qabiliyyətsiz üzvlərinin əmək qabiliyyətli şəxslərin hesabına saxlanması məsələsi təsbit edilmişdir.

Sosial təminat hüququ üzrə mütəxəssislər göstərirlər ki, feodal dövrü qocaların və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin maddi təminatı üzrə vəzifə daşıyan ailələrə əsaslanan natural təsərrüfatın hökmranlığı ilə səciyyələnir. Bu dövrdə işləyə bilməyən və təsərrüfatı olma-

---

¹ Хаммудах Абдалати: Ислам какой он есть. Баку, 1999, с. 227.

² Məlikova M.F., İsmayılov X.C. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı, 2001, s. 107-108.

³ İbrahimov A. H. Müsəlman hüququnun predmeti və mənbələri. B., «Gənclik», 1995, s. 5; Masse A. İslam. Tarixi очерк. 3-cü nəşri. Tərcümə edənlər: C.Cabbarov, A. Ələsgərov. АЕ Baş redaksiyası. B., 1991, s. 193; Иванов И.А. О некоторых социально-экономических аспектах традиционного ислама (на примере арабо-османского общества) // «Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока» сборник статей. М., Наука, 1982, с. 43; Сюкияйнен Л.Р. Муслманское право. Вопросы теории и практики. Наука, 1986, с. 33.

⁴ «Quran». Tərcümə edənlər: Bünyadov Z., Məmmədöliyev V. Bakı, «Azər-nəşr», 1991, s. 153.

yan şəxslərin sosial cəhətdən dayağının formaları da «peyda» olur (məsələn, xeyriyyəçilik, dilənçiliyə icazə vermək). Həmin dövrdə iri məmurlara, din xadimlərinə və digər şəxslərə monarx qarşısında xidmətlərə görə dövlət pensiyaları təqdim olunmağa başlandı. Beləliklə, bu dövrdə pensiyalar əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin sosial cəhətdən təminatı xarakteri deyil, mükafat xarakteri daşıyırdı¹.

XIII əsrdə yaşamış azərbaycanlı ensiklopedik aliim və hüquqşünas Nəsirəddin Tusi özünün «Əxlaqi Nasiri» əsərində bütün dünyada XX əsrdə tətbiq edilmiş sosial sığorta sisteminin prinsiplərini (əsasən də nəsillərin həmrəyliyi prinsipini) təsvir etmişdir. Onun fikrincə, insanlar bir-birinə kömək etdikdə, onlardan hərəsi öz işlərindən birini yerinə yetirdikdə özlərinə lazım olandan çox istehsal edər, artığını başqasına vermək və ya başqasından almaq yolu ilə müvazinət və tarazlıq əmələ gətirər, yaşayış vasitələrini təmin edər, özünü və növünü mühafizə işini nizama salar, ictimai birlik yaradarlar². Nəsirəddin Tusinin fikrincə, ölkəni idarə etməyə məsul adam bilməlidir ki, dövlətin bünövrəsi qarşılıqlı kömək və əmək əsasında birləşən, beləliklə, bir bədənin üzvləri yerində olan insanların ümumi ittifaqı zəminində yaradılmalıdır. Bu ittifaq ədalətli olmalıdır³. O xüsusilə qeyd edir ki, ədalətin birinci şərti xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılması, ikikinci şərti isə ölkə əhalisinin vəziyyəti və təbiətinə diqqət yetirilməsidir. O göstərir ki, ümumi gəlirdə hər adamın müəyyən payı var. Bundan artıq və əskik vermək ədalətsizliyə gətirib çıxarır: az verdikdə şəxsə, çox verdikdə isə ölkə əhalisinə haqsızlıq olar⁴.

Azərbaycanda nə xanlıqlar dövründə, nə də ondan əvvəl vahid dövlət şəklində mövcud olduğu dövrdə nəinki vahid pensiya qanunvericiliyi, ümumiyyətlə, sosial təminata dair qanunvericilik belə olmamışdır. Ayrı-ayrı şəxslərə xidmətlərinə görə verilən mükafat xarakterli təminatlar sultanların, atabəylərin, xanların və digər dövlət başçıların fərmanları ilə, əksər hallarda fərdi qaydada təqdim edilirdi. Bu

¹ Захаров М.Л., Тучкова З.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК. 2001, с. 2.

² Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı, 1980, s. 174.

³ Məmmədova A.Z. Nəsirəddin Tusinin dünyagörüşü, Bakı, «Elm», 2000, s. 86.

⁴ Rzayev A. Nəsirəddin Tusi. Həyatı, elmi dünyagörüşü. Bakı, 1996, s. 249.

isə təsadüfi deyildi. Ona görə ki, həmin fərmanlar feodalizm quruluşunun monarxiya mahiyyətindən doğan təkbaşına qəbul edilmiş aktlar idi.

Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrdən başlayaraq, Azərbaycanın tarixi taleyi Rusiya ilə bağlı olub. Azərbaycan ərazisi Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra hüquqi institutlar rus hüquq sisteminin güclü təsiri altında formalaşmağa başlamışdı. Təsadüfi deyil ki, dövlət və hüquq tarixi üzrə mütəxəssislər Azərbaycanda hüququn formalaşmasında iki tarixi mərhələni fərqləndirirlər: birincisi, Rusiyanın tərkibinə daxil olanadək Azərbaycanın hüquq sistemi, ikincisi isə Rusiya tərkibinə daxil olandan sonra Azərbaycanın hüquq sistemi¹. Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi onun tarixində bir dönüş mərhələsi kimi, ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda pensiya qanunvericiliyinin formalaşması prosesi də Rusiyada pensiya qanunvericiliyinin formalaşmasının tarixi mərhələləri ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanın tərkibinə daxil olduğu Rusiyada bu sahədə ilk aktlar kimi «İstehsalatda bədbəxt hadisələrə görə işəgötürənlərin məsuliyyəti haqqında» 1903-cü il qanunu və «Bədbəxt hadisələrdən və xəstəliklərdən fəhlələrin sığortası haqqında» 23 iyun 1912-ci il qanunları çıxış edir. 23 iyun 1912-ci il qanununa görə, 26 həftə xəstəlik müddəti başa çatdıqdan sonra əlilliyə görə pensiya təyin edilirdi². «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi» kitabının müəllifləri 1912-ci il qanununu «sığorta» qanunu adlandıraraq, onu mənfə qiyətləndirərək göstərirlər ki, bu qanun proletariatin 1/5 hissəsini əhatə edir, milli ucqarlardakı (o cümlədən, Azərbaycandakı- M. Ə.) fəhlələri sığortadan məhrum edir, habelə əlilliyə, qocalığa və işsizliyə görə sığortanı qətiyyənlə nəzərdə tutmurdu³. Əslində isə, 1912-ci il qanunu sosial təminat sistemində sosial sığorta prinsiplərinin tətbiqini nəzərdə tutduğuna görə, həmin dövr üçün mütərəqqi qanun kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq Y.Y. Maçulskaya bildirir ki, 1912-

¹ История государства и права Азербайджанской ССР. Баку, 1964, с. 27.

² Захаров М.Л., Тучкова З.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 8.

³ Okbərov R., Səlimov S. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, «Diges-ta», 2001, s. 252-253.

ci il qanunvericiliyi müəyyən dərəcədə vəziyyəti yüngülləşdirməyə yönəlmişdir¹.

Hesab edirik ki, tədqiq olunan dövrdə sosial təminat sahəsində münasibətlərin lokal qaydada tənzimi məsələsi də diqqətəlayiqdir. Belə ki, keçmiş SSRİ ərazisində ilk dəfə Bakıda 30 dekabr 1904-cü ildə neft sənayeçiləri ilə fəhlələr arasında bağlanmış kollektiv müqavilənin² predmetinə digər məsələlərlə yanaşı, sosial sığorta məsələləri də daxil edilmişdir³. Eyni zamanda, belə bir kollektiv müqavilə 2 oktyabr 1917-ci il tarixdə bağlanmışdır. Lakin Z.İ. Cəfərova görə, özünün böyük sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə baxmayaraq, 30 dekabr 1904-cü və 2 oktyabr 1917-ci illərdə bağlanmış kollektiv müqavilələr hüquqi qüvvəyə malik deyildir və məhkəmə müdafiəsi ilə təmin edilmirdi⁴.

Tarixdən məlum olduğu kimi, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda ilk müstəqil demokratik dövlət-Azərbaycan Demokratik Respublikası mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş dövlətin öz qanunlarını və qanunvericilik sistemini yaratması vaxt tələb edirdi. Buna görə də, qanunvericilik aktlarının yaradılıb qəbul edilməsi üçün zəruri olan bu vaxt ərzində köhnə qanunlardan istifadə etmək lazım idi. Bu məqsədlə qanunvericilik funksiyasını həyata keçirən Azərbaycan hökuməti «Rusiya və Zaqafqaziya qanunlarının müvəqqəti qüvvədə saxlanması haqqında» 23 iyun 1918-ci il tarixli qərar qəbul etmişdi. Qərarla göstərilmişdi ki, bu qanunlar dəyişdiriləndək və ya ləğv ediləndək qüvvədə qalırlar. Göründüyü kimi, köhnə qanunların ləğvi və yeni qanunların qəbulu sahəsində geniş və əhatəli iş aparılacağı nəzərdə tutulmuşdu. Məhz bu məqsədə müvafiq olaraq, bir sıra qanunvericilik aktları, o cümlədən pensiya hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquqi aktlar qəbul edildi.

Uzun müddət tarixi-hüquqi tədqiqatlarda iddia edilirdi ki, guya Azərbaycan Demokratik Respublikasının parlamenti öz qanunvericilik fəaliyyətində ancaq çar Rusiyasının qanunlarına ayrı-ayrı əlavə və də-

---

¹ Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения: учебное пособие для вузов. М., 1998, с. 67.

² İsmayılov İ. İ. Kollektivniy doqovor v Azerbaydjane. Baku, 1967, s. 14.

³ «Neft işi» jurnalı, Bakı, 1905, № 25, s. 1.

⁴ Cəfərov Z.İ. İnqilabdan əvvəlki dövrdə Azərbaycanda əmək münasibətlərinin kollektiv müqavilə tənзимinin yaranması, «Qanun» jurnalı, 2001, № 7-8, s. 9-10.

yişikliklərin edilməsi ilə məşğul olmuş və heç bir faydalı qanun qəbul etməmişdir¹. Lakin əslində, bu belə deyil. 23 iyun 1918-ci il tarixli qərar bir daha bu fikrin düzgün olmadığını sübut edir. M.Ə. Dəmirli isə göstərir ki, ADR-in arxivdə saxlanılan qanunvericilik aktları ilə tanışlıq bir daha onu göstərir ki, ADR parlamentində qanunyaradıcılıq fəaliyyəti iki əsas istiqamətdə aparılırdı: yeni qanunların qəbul edilməsi və zamanın tələblərinə cavab verən köhnə qanunların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması. Bu isə ADR-i öz hüquqi aktlarının da mövcudluğunu sübut edir².

Əhalinin sosial təminatının təşkili və yaxşılaşdırılmasında Azərbaycan Demokratik Respublikasının mühüm rolu olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası Hökumətinin 23 aylıq fəaliyyəti dövründə qəbul etdiyi minə qədər qərarının böyük əksəriyyəti məhz bu məsələyə həsr edilmişdir. Bundan başqa, sosial təminat nazirliyi tərəfindən parlamentə on qanun layihəsi də təqdim olunmuşdu³.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının Hökuməti pensiya təminatı ilə bağlı iki xüsusi qərar qəbul etmişdi. Birinci qərar 26 avqust 1918-ci il tarixli «Pensiya haqqında qanun layihəsinin tərtib olunması üçün komissiyanın yaradılması haqqında»⁴ adlanır və həmin qərara əsasən, istefaya çıxan şəxslərə xidmət illərinə görə pensiyanın təyin olunması haqqında qanun layihəsinin hazırlanması üçün komissiyanın təşkil olunması ədliyyə nazirinə tapşırılmışdı. Azərbaycan Demokratik Respublikası Hökumətinin qəbul etdiyi ikinci qərar isə 27 avqust 1919-cu il tarixli «Pensiya nizamnaməsinin hazırlanması üçün komissiyanın təşkili haqqında»⁵ adlanır və həmin qərara əsasən maliyyə nazirinin sədrliyi ilə maliyyə, yollar, hərbi və digər orqanların nümayəndə

---

¹ История государства и права Азербайджанской ССР. Баку, 1964, с. 274.

² Демиров М.А. Организация государственной власти в Азербайджане. 1918-1920 гг. (историко-правовое исследование). Одесса, «Астропринт», 1998, с. 65.

³ Nəсібzadə N.L. Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr və sənədlər). Bakı, 1990, s.81.

⁴ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку, 1998, с. 224.

⁵ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку, 1998, с. 354.

dələrindən ibarət yaradılan komissiya mülki və hərbi idarələrin pensiya nizamnamələrini razılaşıdırmalı və 1919-cu ilin sentyabr ayının sonuna bütün təşkilatlar üçün ümumi pensiya nizamnaməsini Nazirlər Sovetinin müzakirəsinə təqdim etməli idi. Təssüf ki, ölkədə yaranmış şərait bu qərarın da həyata keçirilməsinə imkan verməmişdi.

Eyni zamanda, həmin dövrün tədqiqi zamanı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində tapılan bir sənəd — «Azərbaycan Respublikası dəmir yolu nazirliyi üzrə dəmir yolunda xidmət etmiş şəxslərin xidmətdən sonrakı təminatı (pensiya kassası) haqqında» Əsasnamə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsasnamədə göstərilir ki, öz arzusu ilə işdən çıxdığı halda, kassa iştirakçıları öz keçirdikləri haqqı və onun üstünə gələn 4% əldə edirlər. Bundan əlavə, 5 illik xidmət ilinə görə xəzinədən əlavə 30%, 6 xidmət ilinə görə əlavə 37%, bundan sonrakı hər xidmət ilinə görə ödənilən məbləğə 7% əlavə olunur.

Bununla yanaşı həmin Əsasnamədə bir sıra mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlər öz əksini tapmışdır. Belə ki, əmək qabiliyyətinin $\frac{2}{3}$ hissəsindən çoxunu itirdiyinə görə işi tərk etməli olan kassa iştirakçıları onların hesabına köçürülən məbləğdən əlavə aşağıdakı kompensasiyanı da əldə edirlər:

a) 10 ildən az xidmət etmiş şəxslər—hər xidmət ilinə görə bir aylıq əmək haqqı məbləğində təminat;

b) 10 il və daha artıq xidmət etmiş şəxslər—onların aldıkları təminatın 20% məbləğində pensiya; əgər onun 18 yaşına çatmamış uşaqları varsa, hər uşağa görə 4% əlavə təminat.

Birdəfəlik müavinətin ödənilməsindən başqa, xidməti tərk edən işçinin, onun yaşından və hesabında yığılmış kapitaldan asılı olaraq, xüsusi cədvəllər əsasında verilən pensiya üçün müraciət etmək hüququ vardır.

18 yaşa çatmamış uşaqları olan kassa iştirakçısı vəfat etdiyi halda, dul arvad ərinin hesabında olan məbləğin yarısını, əgər onun uşağı olmazsa, ona ərinin hesabında olan bütün məbləğ ödənilir. 5 ilədək xidmət etmiş kassa iştirakçısının dul arvadına həm də iştirakçının hesabında yığılmış məbləğin 50% həcmində birdəfəlik müavinət ödənilir və bu ardıcılıqla davam edir. Ödənilən birdəfəlik müavinətin məbləği isə 10%-dən az ola bilməz. Onun əri, yəni kassa iştirakçısı sağ olarkən vəsiyyətnamədə arvadına ona bu məbləği ödəməkdən imtina etsə, fayda əldə edəni göstərmək hüququ kassa iştirakçısına məxsus olduğu

üçün örinin hesabında yığılmış məbləğ və ya onun bir hissəsi dul arvada ödənilə bilməz. Əsasnaməyə görə, kassa iştirakçılarının 18 yaşına çatmamış uşaqları dul arvada ödənilən məbləğdə təminat alırlar. Bundan əlavə, 10 il və daha artıq xidmət etmiş kassa iştirakçısı vəfat edərsə, onun 18 yaşına çatmamış uşaqları atanın hər uşağa düşən təminatının 6% (hər iki valideynini itirmiş uşaqlara 8%) məbləğində pensiya təyin olunur. Qatar və parovoz xidmətçilərinə, habelə qatarlar hərəkət edərkən təhlükəyə məruz qala bilən şəxslərə onların əmək haqlarının 3/4 məbləğində pensiya təyin edilir. Başqa şəxslərin pensiyası isə onların əmək haqqının 2/3 hissəsini təşkil edir. Əmək qabiliyyətinin saxlanması dərəcəsindən asılı olaraq, pensiyanın məbləği azaldılır. Əgər zərərçəkən şəxs öz əmək qabiliyyətini tam itiribsə və ona qulluq edilməsinə zərurət varsa, ona əmək haqqının tam məbləğində pensiya təyin edilir¹.

11 iyun 1918-ci ildə hüquqi qüvvəsi dayandırılmış həmin Əsasnamədə dəmiryolu işçilərinin xidmət illərinə, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ təsbit edilmişdir və bu hüquq işçilərin pensiya kassasına ödədikləri sığorta haqları hesabına məcburi pensiya sığortasına əsaslanırdı. Bu Əsasnamə demək olar ki, respublikamızda real şəkildə praktiki olaraq pensiya sığortasının tətbiqini nəzərdə tutan və müəyyən müddətə həyata keçirən ilk normativ hüquqi aktdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən Əsasnamə 1 iyul 1919-cü ildə yenidən tətbiq edilməyə başlamışdır.

ADR-nın lideri olan M.Ə. Rəsulzadə isə «Milli təsanüd» əsərində sosial sığorta sistemində solidarizm prinsipini (yəni nəsillərin həmrəyliyi prinsipini) irəli sürmüş və göstərmişdir ki, solidarizmdə dövlət millətin mücəssəməsi və cəmiyyətdəki münasibətlərin nizamlayıcısıdır. O, sosial sığortada solidarizmi insan orqanizminə bənzədərək göstərir ki, insanın hər hansı bir orqanı xəstələndikdə, onun digər orqanları köməyə gəlməklə həmin xəstəliyə qalib gəlməlidirlər². Beləliklə, M.Ə. Rəsulzadə əmək qabiliyyətli hesab olunan şəxslərin ödədikləri sığorta haqları hesabına cəmiyyətin əmək qabiliyyətini itirmiş üzvlərinin yaşamasını və bunun həmişə bir-birini əvəz edən proses olduğunu

¹ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. F. 894s, op.3, d. 119, ll. 1-2.

² Ресулзадя Емин М. «Милли тесанид», Анкара, 1978, с. 15.

göstərməklə, indi demək olar ki, bütün dünya ölkələrində fəaliyyət göstərən məcburi sosial sığorta, o cümlədən pensiya sığortası sistemində tətbiq edilən nəsillərin həmrəyliyi (bölgü) prinsipini irəli sürmüş və onun tərəfdarı olmuşdur. Təbii ki, ADR-in layihə şəklində hazırlanmış, lakin qəbul edilməmiş qalan pensiya qanunvericiliyi də həmin prinsip əsasında qurulmalı idi.

Həqiqətən də, Şərq tarixində ilk demokratik, hüquqi dövlətin qurulması qədim Şərqin bütün xalqları üçün mühüm hadisə idi. Siyasi və mülki hüquqların institusional əsaslarının yaradılması, siyasi və ictimai təşkilatların müxtəlifliyi, ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatda bütün vətəndaşların hüquqi bərabərliyinin təmin edilməsi Azərbaycanı müsəlman dünyasının qabaqcıl ölkələrindən birinə çevirdi¹.

Respublikada demokratik proseslərin, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunun inkişafı, sözsüz ki, sivil sosial siyasətin formalaşmasına və sosial sığortanın dövlət sisteminin yaradılmasına həlledici təsir göstərirdi. Həqiqətən də, bu sahə ən yaralı sahələrdən biri idi və çoxsaylı obyektiv səbəblərin mövcudluğu respublika rəhbərliyi qarşısında duran problemlərin həllini çətinləşdirirdi. Lakin hökumətin, parlamentin və bu sahə ilə bilavasitə məşğul olan şəxslərin fəaliyyəti sayəsində pensiya təminatı sisteminin hüquqi əsaslarının yaradılması, sosial təminat münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının bərqərar edilməsi və vətəndaşların hüquq və mənafələrinin müdafiəsi sahəsində böyük işlər görülmüşdü.

Tarixdən məlumdur ki, 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası süqut etmiş, bolşeviklərin istilası nəticəsində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmuşdur. 30 dekabr 1922-ci ildə SSRİ yaradılanda, Azərbaycan da bu ittifaqa daxil olmuş və bununla da Azərbaycan SSR-də pensiya təminatı sisteminin inkişafı SSRİ pensiya qanunvericiliyinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, 1923-cü ildə keçmiş SSRİ-nin birinci Konstitusiyasının qəbulundan sonra ittifaq orqanlarının təşkili nəticəsində, pensiyalar haqqında və sosial sığorta haqqında qanunvericiliyin inkişafı ittifaq miqyasında vahid qaydada aparılırdı.

---

¹ Нагнев А.Т., Фатуллаев Э.Э. Формирование и реализация национальной программы социального и трудового развития Азербайджанской Демократической Республикн. Баку, «Маариф», 1998, с. 42.

Hesab edirik ki, Azərbaycan bu dövrdə SSRİ-nin tərkibində olan respublikalardan biri olduğu üçün və həmin dövrdə vahid pensiya qanunvericiliyi tətbiq edildiyinə görə, sovet pensiya təminatı sisteminin ümumi xarakteristikasına xüsusi diqqət yetirməliyik. Həmin dövr ərzində isə bu sistemin inkişafı siyasi, iqtisadi və ideoloji amillərlə bağlı olmuşdur. Əslində, uzun müddət ərzində sovet ədəbiyyatında siyasi motivlər bu sosial institutun inkişafının yeganə amili kimi qəbul edilmişdi. Sosial müdafiə sahəsində kapitalist ölkələrinin nailiyyətləri isə yalnız işçilərin müvəffəqiyyəti və burjuazianın işçi qüvvəsinin təsiri nəticəsində məcburi güzəştə kimi xarakterizə olunurdu¹.

Ümumiyyətlə, siyasi amillər və ya siyasi motivlər sovet hakimiyyəti dövründə bütövlükdə sosial müdafiə institutunun inkişaf xarakterinə daim təsir edən amil olmuşdur. Xüsusən də onun təşəkkülünün və inkişafının ilkin mərhələlərində bu amillər mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Müasir dövrdə isə bütün siyasi partiyalar vətəndaşların özlərinə olan inamını artırmaq məqsədilə əhalinin sosial müdafiəsinin, o cümlədən pensiya təminatının yaxşılaşdırılması məsələsini öz seçki-qabağı proqramlarına daxil edirlər.

Sovet sosial müdafiə sisteminin inkişafına təsir göstərmiş iqtisadi amillərə isə məşğulluğun və işçi qüvvəsinin bərpası şərtləri, kapital yığımının və investisiya qoyuluşunun artırılması, əhalinin ödəmə qabiliyyətinin genişləndirilməsi, müəssisələrdə işçi qüvvəsinin möhkəmləndirilməsi və istehsalatdakı böhranın aradan qaldırılması kimi amillər aid edilir. Əslində, bu amillər müasir dövrdə də bu sistemə təsir göstərən amillər kimi çıxış edir.

İdeoloji amillər isə demək olar ki, bütün ölkələrdə sosial müdafiənin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi formalarını şərtləndirən mühüm amillərdən birincisi olmuşdur. Hakim kommunist ideologiyası sovet sosial müdafiə sistemində bütövlükdə sosial təminatın inhisarçı vəziyyətini müəyyənləşdirirdi. Bu halda, həmin məqsədlər üçün vəsaitlərin bölüşdürülməsində mülkiyyət münasibətləri nəzərə alınmırdı.

---

¹ Тулисов М.П.: Социальное обеспечение в СССР и буржуазных государствах. М., 1984, с., 23; «Социальное обеспечение за рубежом», научные труды ЦИЕТИН МСО РСФСР, выпуск IV, под ред. А. Колесникова, М., 1970, с. 29.

Məlumdur ki, liberal bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial iqtisadi sistemdə sosial təminat üçün ayrılan vəsaitlərin bölüşdürülməsi, ilk növbədə, mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanır.

Pensiya təminatı institutu özünün tarixi inkişaf prosesinin hər bir mərhələsində yeni problemlərlə qarşılaşır. Pensiya təminatının problemlərinə tarixi keçmiş baxımından nəzər salsaq görürük ki, keçən əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısına qədər sovet pensiya sistemində yaşa görə pensiya adlı pensiya təminatı olmamışdır. Yaşlı şəxslərin pensiya təminatı qocalıq zəifliyi ilə əlaqədar olaraq yaranan əlilliyə görə pensiyaları da nəzərdə tutan əlilliyə görə pensiya qanunvericiliyi çərçivəsində həyata keçirilirdi. Aclığın hökm sürdüyü ölkədə yoxsulluqdan asılı olaraq pensiya almaq hüququnu müəyyən edən müvəqqəti müddəalar, tədricən, öz yerini yeni prinsiplərə verməyə başladı. Pensiya hüququnun yaranmasının ümumi və yeganə əsası əmək qabiliyyətinin daimi itirilməsi idi. Getdikcə, pensiyalar daha çox əmək qabiliyyətsizliyi nəticəsində itirilmiş əmək haqqını əvəz etmək məqsədi daşıyan sosial təminat tədbirləri funksiyasını yerinə yetirirdi. Pensiyaların məbləği isə əlilliyin səbəbindən və ya ailə başçısının itirilməsi səbəbindən asılı olaraq müəyyən edilirdi.¹ Pensiyaların işçinin faktiki orta aylıq əmək haqqından hesablanması metodu istehsalatda əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyinə görə əlil olanlara, daha sonralar isə ümumi xəstəliyə görə əlil olanlara tətbiq edilməyə başladı.

Hərbi qulluqçuların pensiya təminatının hüquqi tənzipinə gəldikdə isə, göstərmək lazımdır ki, əvvəlki qanunvericiliyə əsasən yalnız hər hansı bir gəlir olmaması ilə əlaqədar yaranan pensiya hüququ aradan qalxdı və 1925-ci ildə pensiya təyin edilərkən əsas götürülən gəlirin minimum məbləği müəyyən edildi. Müharibə əlilləri və kənd təsərrüfatı, o cümlədən sənaye ilə bağlı olan hərbi qulluqçu ailələrinə dövlət pensiya təminatı hüququ verildi².

1925-ci ildə xüsusi əmək stajının, o cümlədən pedaqoji əmək stajının hüquqi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, müəllimlərə və digər maarif işçilərinə xidmət illərinə görə pensiya tətbiq olundu. Kənd yerlərində çalışan maarif işçilərinin xidmət illərinə pensiya təminatı hüququndan isə 1929-cu ildən etibarən şəhərlərdə və şəhər tipli qəsəbələrdə yaşa-

---

¹ Фогель Я.М. Право на пенсию и его гарантии. М., 1972, с. 16.

² Yenə orada, s. 17.

yan maarif işçiləri də istifadə etməyə başladılar. 30-cu illərin əvvəllərindən isə səhiyyə işçilərinə, veterinarlara və aqronomlara da xidmət illərinə görə pensiyaların təyin edilməsinə başlandı. Elmi işçilər və fəhlə fakültələrinin müəllimləri üçün də xidmət illərinə görə akademik pensiyalar müəyyən edildi. İşçilərin bu kateqoriyası üçün xidmət illərinə görə pensiyalarla yanaşı (müəllimlik və elmi fəaliyyət üçün 25 il), qocalığa (yaşa) görə pensiyalar da nəzərdə tutulmuşdu.¹

1928-ci ildən başlayaraq, əmək qabiliyyətinin itirilməsinin dərəcə-sindən, səbəbindən və şəraitindən asılı olaraq pensiya təminatında differensiasiya tətbiq edilir. Məhz bu dövrdə sovet pensiya sistemində pensiya təminatının əsaslarının hüquqi cəhətdən dəqiq müəyyənləşdirilməsi və pensiya hüququnun yaranmasının stabil şərtlərinin formalaşdırılması tendensiyası özünü büruzə verir.

1928-ci ildə əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiya təminatı növlərinə əlavə olaraq, işçilər üçün yaşa görə pensiyalar da tətbiq olunmağa başladı. Yaşa görə pensiya haqqında ilk xüsusi akt isə SSRİ Xalq Əmək Komissarlığı yanında Sosial Sığorta üzrə İttifaq Şurasının 5 yanvar 1928-ci ildə verdiyi qərar oldu.² Yaşa görə pensiyalar ilk dəfə toxuculuq sənayesinin işçilərinə təyin olundu. Pensiya təyin olunması üçün yaş həddi kişilər üçün 60 yaş, qadınlar üçün isə 55 yaş, əmək stajı isə hər iki cins üçün 25 il müəyyən edilmişdi. 1929-cu ildən qadınlar üçün pensiyanın təyin edilməsinə tələb olunan 25 il iş stajı 20 ilə qədər endirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən aktla müəyyən edilən pensiya yaşı həddi sonralar qəbul edilmiş aktlarda da saxlanılmışdı. Hal-hazırda, Rusiya Federasiyasında hələ də həmin yaş həddi saxlanılmışdır³.

Yaşa görə pensiya, tədricən, xalq təsərrüfatının digər sahələrində çalışan işçilərə, daha sonralar isə qulluqçular və kəlxoçular üçün də tətbiq edilməyə başlandı. Ağır və zərərli istehsalat sahələrində çalışan işçilər üçün yaşa görə pensiya güzəştli əsaslarla təyin olunurdu. Eyni zamanda, əlilliyə görə pensiya təminatında da dəyişikliklər olmuşdur.

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., 1974, с. 92-95.

² Тулисов М.П.: Социальное обеспечение в СССР и буржуазных государствах. М., 1984, с. 13.

³ Все о новой пенсионной системе. Законы, разъяснения, примеры. М., «Известия», 2002, с. 10.

Belə ki, muddla işləyən bütün şəxslərə münasibətdə ümumi xəstəlikdən əlilliyə görə pensiya hüququ yaşdan asılı olaraq, əmək stajı ilə şərtləndirilmiş, təminatla bağlı digər normalar, pensiyaların minimum və maksimum məbləği və s. məsələlər konkretləşdirilmişdir.¹ Müəyyən olunmuşdu ki, ümumi səbəblərdən əlilliyə görə təyin edilən pensiyanın məbləği və əmək haqqı və ya digər gəlirin bircə cəmi əvvəlki əmək haqqından artıq olmasın. Bu qayda pensiyanın itirilmiş əmək haqqının əvəzedicisi funksiyasını tam şəkildə saxlamağa imkan verirdi. Eyni zamanda, əlillərə öz qüvvələrinin real imkanları daxilində işləməyi davam etdirmək və öz tələbatlarını əməyin ödənilməsi hesabına təmin etmək imkanı da verilmişdi.

ÜİKП МК-nin 28 sentyabr 1929-cu il tarixli «Sosial sığorta haqqında» qərarı ilə, tədricən, pensiya təminatının bütün işçilərə şamil edilməsi nəzərdə tutulurdu və pensiya hüququ ilə əmək stajı arasında daha sıx əlaqə yaradılmasının zəruriliyi göstərilirdi. Pensiyanın məbləği isə işçinin çalışdığı xalq təsərrüfatı sahəsindən asılı olaraq müəyyən edilirdi.

11 fevral 1930-cu ildə SSRİ Xalq Əmək Komitəsi «Qocalığa görə təminat haqqında» qaydaları təsdiq etmişdi. Həmin Qaydaların 8-ci bəndinə görə, pensiya yaşlı kişilər üçün 60 yaş, qadınlar üçün 55 yaş, muddlu işə görə ümumi əmək stajı kişilər üçün 25, qadınlar üçün isə 20 il müəyyən edilmişdi. Həmin qaydalarla, eyni zamanda, yeraltı işlərdə işləyən işçilər üçün və su altında işləyənlər üçün güzəştli pensiya təminatı şərtləri də nəzərdə tutulmuşdu².

Pensiya hüququnun formalaşmasında mühüm mərhələ 1930-cu ildə təsdiq olunmuş «Sosial sığorta üzrə pensiyalar və müavinətlər haqqında»³ Əsasnamənin qəbul edilməsi yolu ilə pensiya qanunvericiliyi normalarının birləşdirilməsi oldu. Bu aktla əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiya təminatı sahəsində bir sıra yeni qaydaların tətbiqi nəzərdə tutulmuşdu. «Əlilliyə, ailə başçısının itirilməsinə və yaşa görə pensiya təminatının yaxşılaşdırılması haqqında» SSRİ Xalq Əmək Komissarlığı yanında Sosial Sığorta üzrə İttifaq Şurasının 29 fevral

¹ СЗ СССР 1928, №17, с. 146.

² Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения. Учебное пособие. М., Книжный мир, 2000, с.88.

³ СЗ СССР 1930, №11, с. 132.

1932-ci il tarixli 47 sayılı qərarı¹ ilə pensiya təminatı sistemində yeni qaydalar tətbiq edildi. Belə ki, yaşa görə pensiya təminatı bütün fəhlələrə və qulluqçuların bir hissəsinə şamil edildi, pensiya normaları, xüsusən də ümumi xəstəlikdən əlilliyə görə və yaşa görə pensiya normaları mühüm dərəcədə artırıldı, işçinin çalışdığı xalq təsərrüfatı sahəsindən asılı olaraq, pensiyaların diferensiasiyası müəyyən edildi, işin davam etdiyi müddətdən asılı olaraq, əlavələr nəzərdə tutuldu, əlilliyin altı qruplu sistemi üç qruplu sistemlə əvəz edildi.

SSRİ-də sosial təminat və sosial sığorta ilə yanaşı, uzun müddət ərzində əmək qabiliyyətsiz şəxslərin ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün xüsusi təminat sistemləri fəaliyyət göstərmişdir. Peşə (sənət) kooperativ artel üzvləri sırasından olan əmək qabiliyyətsiz şəxslərin təminat sistemi xüsusilə inkişaf etmişdi. Əlillər kooperasiyaları sistemində qarşılıqlı yardım kassaları yaradılmışdı².

Göstərmək lazımdır ki, SSRİ qanunları əsasında Azərbaycan SSR-də vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyaları və müəyyən sahələri üçün pensiya təminatı ilə bağlı bir neçə qanun və qərarlar qəbul edilmişdi. Onlara, əsasən, aşağıdakılar aiddir:

1. «Epidemiya ilə mübarizə işlərində çalışan tibb işçilərinin pensiya ilə təmin edilməsi haqqında» 15 fevral 1928-ci il tarixli Azərbaycan SSR qanunu;

2. «Ləğv edilmiş müəssisələrdə şikəstlik və ya ölüm üçün hesablanmış pensiya və ödəmələrin kapitalizasiyası qaydası haqqında» 8 iyun 1929-cu il tarixli Azərbaycan SSR qanunu;

3. «Dövlət pensionerlərinə verilmiş mənzil imtiyazlarının mühafizə edilməsi haqqında» 8 yanvar 1930-cu il tarixli Azərbaycan SSR qanunu;

4. «Maarif işçilərinin xidmət illərinə görə şəxsi pensiyalarla təmin edilməsi haqqında» 25 yanvar 1931-ci il tarixli Azərbaycan SSR qanunu;

5. «Fərdi pensiyalar haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında» 2 iyun 1931-ci il tarixli Azərbaycan SSR qanunu;

6. «Dövlət ictimai sığortası üzrə pensiya təyin edilməsi və verilməsi işinin Azərbaycan SSR Xalq İctimai Təminat Komissarlığına veril-

¹ «Известия НКТ СССР», 1932 г., с. 311.

² Фогель Я.М. Право на пенсию и его гарантии. М., 1972, с. 20-21.

məsi haqqında» 9 may 1937-ci il qanunu;

7. Azərbaycan K(b)P MK və Azərbaycan SSR XKS-in «Azərbaycan SSR-də sığorta işləri haqqında» 9 oktyabr 1934-cü il tarixli qərarı¹;

8. Azərbaycan SSR XKS-in «Azərbaycan SSR-in respublika və yerli tabeliyində olan mərkəzi idarələrinə və xalq komissarlıqlarına əmək kitabçalarının verilməsini təşkil etmək haqqında» 1938-ci il 22 dekabr tarixli qərar;

9. Azərbaycan SSR XKS-in «Dövlət ictimai sığortası üzrə ictimai təminat orqanları tərəfindən pensiya təyin edilməsi və verilməsi qaydası haqqında təlimatının təsdiq edilməsi haqqında» 2 fevral 1939-cu il tarixli qərar².

Müharibədən sonrakı dövrdə sovet pensiya sistemində yaranan əsas problemlərdən biri müharibə noticəsində yoxsul vəziyyətdə olan fəhlə və qulluqçuların pensiyalarının məbləğinin artırılması idi. Bundan başqa, həmin dövrdə pensiya təminatı sistemi sahəvi prinsip əsasında inkişaf edirdi. Buna görə də, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan işçilərin pensiyaları öz məbləğinə görə fərqlənirdi. Bununla əlaqədar olaraq, müxtəlif sahələrdə çalışan işçilər üçün pensiya təminatı sahəsində bərabər şərtlər yaradılması da o dövrün son dərəcə mühüm problemlərindən biri idi.

Xalq təsərrüfatı sahəsində müharibədən sonrakı dövrdə baş verən inkişaf və dəyişikliklər 1956-cı ildə «Dövlət pensiyaları haqqında» SSRİ Qanunun³ qəbul edilməsinə şərait yaratdı. Bu qanunun qəbul edilməsi yuxarıda sadalanan problemlərin kifayət qədər uğurlu həllinə şərait yaratdı. Bununla belə, həmin qanunun dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinə, kolxoz sədrələrinə və mütəxəssislərinə şamil edilməsinə baxmayaraq, öz əməyinin xarakterinə görə sovxoz işçilərindən fərqlənməyən kolxozların digər üzvləri hələ də pensiya təminatı hüququna malik deyildilər. Onlar bu hüququ yalnız 1964-cü ildə SSRİ Ali Soveti tərəfindən «Kolxoz üzvlərinin pensiyaları və müavinətləri

---

¹ Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığı. Azərbaycan SSR qanunlarının xronoloji siyahısı (1938-ci ilin iyul ayının 21-nə kimi). Azərbaycan SSR XƏK nəşriyyatı. Bakı, 1940.

² Azərbaycan SSR hökumətinin toplanmış qərar və sərəncamları. Bakı, 1939, №1, maddə 9.

³ «Dövlət pensiyaları haqqında» SSRİ Qanunu, Bakı, 1956.

haqqında» müvafiq qanun qəbul edildikdən sonra öldə etdilər¹.

«Kolxoz üzvlərinin pensiyaları və müavinətləri haqqında» 1964-cü il tarixli qanuna görə, pensiya təminatının normaları «Dövlət pensiyaları haqqında» 1956-cı il tarixli qanunun pensiya təminatı haqqında normalarından aşağı idi. Buradan yaranan ən mühüm problem kolxozçuların pensiya təminatı haqqında normalarını fəhlə və qulluqçuların pensiya təminatı normaları səviyyəsinə çatdırmaqdan ibarət idi. Bu proses isə 1973-cü ildə başladı və 1990-cı ilə qədər davam etdi. Elə bu dövrdə fəhlə, qulluqçu və kolxozçuların pensiya təminatı səviyyəsində olan bütün fərqlər aradan qaldırıldı. Lakin sovet pensiya təminatı sisteminin sonrakı inkişafı təxirə salınmadan həll olunmasını tələb edilən növbəti və daha mühüm bir problemlə üzləşdi. Belə ki, dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən pensiya sisteminin bütün əhaliyə şamil edilməsi nəticəsində pensiya təminatının maliyyə problemi yaranmışdı. Pensiyaların alıcılıq qabiliyyətinin saxlanılması məqsədilə onların minimum məbləğinin daim artırılması zərurəti yüksək əmək haqqı və əmək stajı olan işçilərin pensiyalarının məbləğini artırmaq imkanına mane olurdu. Həmin şəxslər, «Dövlət pensiyaları haqqında» 1956-cı il tarixli qanununa görə, pensiyanın minimum məbləğindən dörd dəfə artıq pensiya almaq hüququna malik idilər. 80-cı illərin ortalarına yaxın isə pensiyanın maksimum məbləği pensiyanın minimum məbləğindən 2,5 dəfə artıq idi. Beləliklə, artıq 80-cı illərin ortalarında pensiyanın məbləğinin pensiyaçının keçmiş əmək töhfəsi ilə əlaqələndirilməsi problemi son dərəcə aktuallaşdı. İlk növbədə, pensiya təminatına çəkilən xərclərin artması bu ümumi problemin həllini tələb edirdi. Lakin büdcə maliyyələşməsi çərçivəsində bu problemin həllini həyata keçirmək praktiki olaraq qeyri-mümkün idi. Ona görə ki, pensiya təminatının yaxşılaşdırılması üçün əlavə vəsaitlər yalnız müdafiəyə və dövlət büdcəsindən digər daha vacib hesab olunan sahələrə xərclərin artırılmasına olan ilkin tələblər təmin edildikdən sonra ayrılırdı. Başqa sosial xərclərdə olduğu kimi, pensiya təminatına çəkilən xərclərin artırılması üçün də sosial sahənin maliyyələşdirilməsi qaydasının dəyişdirilməsi tələb olunurdu. Bununla əlaqədar olaraq «Dövlət pensiyaları haqqında» 1990-cı il tarixli

---

¹ Андреев В.С.: Право социального обеспечения в СССР. М., 1974, с. 166-168.

SSRİ qanunu qəbul edildi¹, lakin SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar qüvvəyə minə bilmədi. Göstərilən qanuna əsasən pensiyaların maliyyələşdirilməsinin işçilərin əmək haqqına faizlə münasibətdə müəyyən edilən məbləğdə işəgötürən və işçilər tərəfindən ödənilən xüsusi sığ-orta ödənişli hesabına həyata keçirilməsi tətbiq olundu. Belə hesab olunurdu ki, işçilərin əmək haqqı tədricən artırıldığından, pensiyaların bu qaydada maliyyələşdirilməsi cari pensiyaların ödənilməsi üçün da-ir artan həcmdə vəsaitə malik olmağa imkan verər. Pensiyaların məbləğinin işçinin keçmiş əmək stajı ilə əlaqələndirilməsinin gücləndirilməsi vəzifəsi həm də pensiya təminatı nəzəriyyəsinin bir sıra problemlərinin həll edilməsini tələb edirdi.

Göstərmək lazımdır ki, sovet pensiya sistemində dövlət pensiya təminatı vahid təşkilati-hüquqi forma hesab olunurdu. Pensiyanın iqtisadi mahiyyəti isə mühüm nəzəri problem idi və həmin problemin bu və ya digər qaydada həlli pensiya qanunvericiliyi normalarının xarakterini müəyyən etməyə imkan verirdi. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə pensiyaların iqtisadi mahiyyəti mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyata malik olan ölkələrdəki qədər mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Ona görə ki, həmin sistemlərdə pensiyaçıların maddi təminatının minimum səviyyəsi ilə bağlı olan vəzifələr, itirilmiş əmək haqqının əvəz edilməsi məsələsi müxtəlif məqsədlər daşıyan pensiya sisteminin müstəqil formaları çərçivəsində həll olunur.

Sovet hüquq ədəbiyyatında pensiyalara ya əmək qabiliyyətsiz şəxslərin cəmiyyət tərəfindən və cəmiyyətin vəsaiti hesabına saxlanması forması kimi (pensiyanın alimentar mahiyyəti)², ya da keçmiş əməyə görə ödəmənin ayrılmış forması kimi (pensiyanın əmək mahiyyəti) baxılırdı³. Pensiyanın mahiyyətinə münasibətdə formalaşan mövqe pensiyaların məbləğinin diferensiasiyasına yanaşmalarda fərqlərin yaranmasını şərtləndirirdi. Alimentar yanaşmada pensiyaların diferensi-

---

¹ «Dövlət pensiyaları haqqında» SSRİ qanunu, Bakı, «Azərənəşr», 1990.

² Полупанов М.И. Право социального обеспечения— самостоятельная отрасль права // Советское государство и право, 1971, №9, с. 59; Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., 1983, с. 130.

³ Фогель Я.М. Некоторые вопросы теории права социального обеспечения // Проблемы трудового права и права социального обеспечения. М., 1975, с. 202.

asiyası yalnız əmək qabiliyyətinin hansı dərəcədə itirilməsi ilə, onun əməklə əlaqədar olan mahiyyəti üzrə yanaşmada isə, pensiya təminatına çəkilən xərclərdə pensiyaçıların gələcək nəsillərinin maliyyə təminatında iştirakının dərəcəsi ilə şərtlənməli idi. Bu məsələdəki ziddiyyət pensiyanın mahiyyətinin ikili xarakterinin tanınması ilə aradan qaldırıla bilərdi. Əmək qabiliyyətsiz şəxslərin cəmiyyət tərəfindən və cəmiyyətin hesabına saxlanması forması kimi yaranan pensiya təminatının mahiyyəti özünün inkişafı prosesində onun əmək təbiətini əks etdirən yeni məzmununu əldə etdi. Pensiyaların mahiyyətinin ikili xarakterinin qəbul edilməsi eyni vaxtda pensiyanın məbləğində həm işçinin əmək qabiliyyətini itirmə dərəcəsinin, həm də onun keçmiş əmək stajının əks olunmasının zəruriliyində ifadə olunur.

Pensiyaların məbləğinin əmək qabiliyyətinin itirilməsindən asılı olaraq diferensiasiyası həm yaşa görə pensiya təminatında, həm də əlilliyə və ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təminatında mümkündür. Sovet pensiya sistemində islahatların elmi əsaslar zəminində aparılması əmək qabiliyyətinin itirilmə dərəcəsinə asılı olaraq, həm yaşa görə pensiya təminatı sahəsində, həm də əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiya təminatı sahəsində pensiya məbləğlərinin diferensiasiyasının zəruriliyinin tanınmasını tələb edirdi. L.P. Yakuşevə görə, yaşlı şəxslərin əmək qabiliyyətini itirmə dərəcəsi onların yaşından çox asılıdır və müxtəlif qruplardan olan yaşlı vətəndaşlar üçün, ikinci və ya birinci qrup əlillərə bərabər tutula bilərlər. Belə yanaşma öz ifadəsini, qismən də olsa, Rusiya qanunvericiliyində tapdı¹.

Pensiyaların məbləğinin əmək stajı ilə əlaqəsinin artırılmasının zəruriliyi kontekstində pensiyaların məbləğinin və pensiyanın keçmiş əmək stajının müddətindən və əmək haqqının məbləğindən asılılığında ciddi pozuntular aşkar edilmişdi. Belə pozuntulara qadınlar və kişilər üçün zəruri olan əmək stajındakı müxtəlifliklərlə, staja görə pensiyalara əlavələrin təyin edilməsi qaydaları ilə, güzəştli pensiyaların verilməsində staja olan tələblərlə və əmək haqqının mövcud hesablanma qaydası ilə bağlı olan pozuntular aid edilə bilər. Pensiyaların ikili ma-

---

¹ Якушев Л.П. Современные проблемы развития системы социальной защиты и пенсионного обеспечения в России. Учебное пособие. М., 2001, с. 28.

hiyyəti konsepsiyasının praktiki realizəsi üçün pensiyaların ikipilləli sisteminin tətbiqi yolu ilə pensiyaların hesablanma qaydasının dəyişdirilməsi də təklif olunurdu. Belə ki, pensiyaların bir hissəsinin qəti müəyyən edilmiş məbləğdə, ikinci hissəsinin isə staj müddətindən və əmək haqqı səviyyəsindən birbaşa proporsional asılılıqda əmək sərfinə görə əlavə kimi müəyyən edilməsi nəzərdə tutulurdu. Pensiyaların məbləğinin təklif olunan hesablanma qaydası isə bir sıra parametrlərə — əmək stajına görə əlavələrin hesablanması normaları, nəzərə alınan stajın müddəti, pensiyaların qəti müəyyən edilmiş məbləğinin həddi, pensiyalar hesablanarkən nəzərə alınan əmək haqqı və s. malik idi.

1989-1990-cı illərdə sovet pensiya qanunvericiliyinə edilən dəyişikliklər nəticəsində sovet pensiya qanunvericiliyi pensiya təminatına sığorta ödənişlərinin tətbiqi, əmək pensiyalarının minimum məbləğinin artırılması, qulluğa ehtiyacı olan şəxslərə sosial pensiyaların və əlavələrin təyin edilməsinin tətbiqi yolu ilə bütün əmək qabiliyyətsiz şəxslərə eyni vaxtda yaşamaq üçün vəsaitlərin verilməsinin zəruriliyi nəzərə alınmaqla, pensiya təminatına çəkilən xərclərdə maliyyə iştirakı dərəcəsinə pensiyaların məbləğinin adekvatlığını mühüm dərəcədə təmin etdi. Bununla belə, sovet pensiya təminatı sistemində mövcud olan bir sıra problemlər həll olunmamış qaldı.

SSRİ-nin dağılması və Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyatı istiqamətində inkişafı yeni ideoloji qruma və yeni iqtisadi şəraitə adekvat olan yeni yanaşmaların işlənilməsinə tələb etməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının pensiya sistemi yeni iqtisadi şəraitə uyğun ola biləcək kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

Beləliklə, sovet pensiya qanunvericiliyinin təhlili əsasında həmin dövrün pensiya təminatı sisteminin aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərə bilərik.

Birincisi, sovet pensiya təminatı sistemi qeyri-sığorta səciyyəli bir sistem olmuş və burada «sosial sığorta» ancaq deklarativ xarakter daşmışdır. Belə ki, sosial təminat sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsi mexanizmi kifayət qədər sadə və aydın idi. Bu mexanizm ondan ibarət idi ki, yaşlı vətəndaşların, əlillərin və uşaq müəssisələrindəki bütün uşaqların müavinətlərinin və pensiyalarının ödənilməsi, sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün dövlət büdcəsində müvafiq xərclərlə bağlı maddələr nəzərdə tutulurdu. Sovet sosial tə-

minat hüququ nəzəriyyəsində maliyyələşdirmənin müvafiq mənbələri xüsusi hüquqi kateqoriya— «əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün fondlar» kimi nəzərdən keçirilirdi¹. Lakin real həyatda məqsədli təyinatı müstəqil kredit-maliyyə sistemi statusuna malik olan belə fondlar mövcud deyildi; bu mənbələr, əslində, büdcə vəsaitləri idi və onlara sərəncam vermək hüququ müstəsna olaraq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətində idi. 1964-cü ildə kolxoz üzvlərinin dövlət pensiya sığortasının və sosial sığortasının təsis edilməsi və xüsusi büdcədən-kənar mərkəzləşdirilmiş ittifaq fondlarının— kolxozçuların sosial təminatının və sosial sığortasının yaradılması vəziyyətdə bir qədər dəyişiklik yaratdı. Lakin bu yenilik sosial təminat sistemi üzrə vəsaitlərin bölüşdürülməsinin sırf mərkəzləşdirilmiş və sərt normalaşdırılma üsuluna təsir etmədi. Dövlət sosial sığortası qaydasında pensiya təminatı da daxil olmaqla, həmin üsul bütün sistemi əhatə edirdi. Bu sistem pensiya təminatı səviyyəsinin sığorta ödəmələrinin ölçüləri ilə əlaqələndirilməsini tam şəkildə inkar edirdi. Belə ödəmələr, bir qayda olaraq, xalq təsərrüfatı sahələrinin gəlirliliyi nəzərə alınmaqla dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş tariflər əsasında ancaq müəssisə, idarə və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilirdi və pensiya təminatı səviyyəsinə heç cür təsir etmirdi. Formal olaraq sovet dövründə zəhmətkeşlərin pensiya təminatı dövlət sosial sığortası əsasında həyata keçirilirdi (bu prinsip Azərbaycan SSR-in ƏQM-də də təsbit edilmişdi), lakin məqsədli sığorta haqları heç kəs tərəfindən — nə işəgötürənlər, nə də işçilər tərəfindən ödənilmirdi. Bu tariflərin məbləğləri, əsasən, xalq təsərrüfatı sahələrinin gəlirliliyi nəzərə alınmaqla diferensiasiya edilirdi. Sosial sığorta vəsaitləri praktiki olaraq vergi ödəmələri ilə qarışırdı və digər büdcə gəlirləri ilə birlikdə dövlət büdcəsində akkumulyasiya olunurdu. Pensiyaların ödənilməsi üçün xərclər, əsasən, dövlət dotasiyalarının hesabına maliyyələşir və zəhmətkeşlərin sığorta haqlarını ödəməkdən azad edilməsi böyük nailiyyət kimi qələmə verilirdi. Eyni zamanda, belə vəziyyət işçi qüvvəsinin real dəyərinin təhrif olunmasına, ona çəkilən xərclərin aşağı düşməsinə (o cümlədən, insan həyatının pensiya dövründə) gətirib çıxarırdı; belə illüziya yaranırdı ki, pensiyaçıları işləyənlər və cəmiyyətin dəyərlərini yaradanlar deyil, dövlət

---

¹ Советское право социального обеспечения. Учебное пособие. Под ред. А.Д. Зайкина. М., Изд-во Московского Университета, 1982, с. 16.

saxlayır. Bir çox onilliklər ərzində sovet dövləti pensiya təminatını «qənaətcillik» prinsipi əsasında maliyyələşdirməklə, faktiki olaraq yaşlı nəslə çökilən xərclərdə «qənaət» edirdi ki, bu da əmək haqqının qalxdığı, həyat səviyyəsinin yüksəldiyi və dövlətin əlavə iqtisadi imkanlarının yarandığı təqdirdə, pensiyaçıların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına təminat vermədən pensiya təminatı sisteminin inkişafının uzun müddət ərzində qəsdən «dondurulmasına» şərait yaradırdı.

İkincisi, sovet pensiya təminatı sistemi həddən artıq şişirdilmiş güzəştlər sisteminin mövcud olması ilə xarakterizə olunurdu.

Bundan başqa, həmin dövrdə geniş fərdi pensiyalar sistemi də mövcud olmuşdu. Belə ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 noyabr 1956-cı il tarixli 1475 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Fərdi pensiyalar haqqında» Əsasnamə¹ əsasında verilən qocalığa görə fərdi pensiyalar (kişilər üçün 60, qadınlar üçün 55 yaşa çatdıqda) inqilabi, dövlət və təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində sovet dövləti qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə verilmirdi. Lakin qanunvericilikdə belə xidmətlərin heç bir siyahısı verilmirdi. Fərdi pensiyalar ittifaq əhəmiyyətli, respublika əhəmiyyətli və yerli əhəmiyyətli ola bilərdi. Bu pensiyaların hüquqi tənzimlənməsinin xüsusi cəhətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, başqa pensiyaların məbləği hüquq normaları ilə müəyyən edildiyi halda, fərdi pensiyaların məbləği onu təyin edən orqan tərəfindən müəyyən edilirdi. İttifaq əhəmiyyətli fərdi pensiyaların məbləği 200 rubl² idi ki, bu da digər pensiyaların məbləğindən olduqca çox idi.

Sovet pensiya təminatı sisteminin üçüncü səciyyəvi cəhəti ondan ibarət idi ki, dövlət pensiya təminatının səviyyəsi ilə hər hansı bir sosial standartlardan (məsələn, yaşayış minimumu) asılı olaraq müəyyən olunmamışdı. Bu da, öz növbəsində, ümumdövlət miqyasında «yoxsulluq həddinin» müəyyənləşdirilməsini mümkünsüzləşdirirdi və belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, sovet dövlətində əhalinin sosial təbəqələri arasında yoxsulluq mövcud olmamışdır. Pensiya təminatının «qənaətcillik» prinsipi üzrə, həyat səviyyəsinin rəsmi tanınmış standartları nəzərə alınmadan sərt dövlət normalaşdırılması son nəticədə ona gətirib çıxardı ki, pensiya təminatı üzrə xərclərin maliyyələşdiril-

---

¹ ЦП СССР 1957 г. № 2, с. 8.

² Советское пенсионное право. Под ред. М.Л.Захарова, М., Юридическая литература, 1974, с. 176.

məsi uzun illər ərzində minimum və maksimum pensiya məbləğlərini «donduran» «qalıq prinsipi» əsasında həyata keçirilirdi. Belə ki, 1957-1990-cı illər ərzində pensiyaların minimum məbləği 30 rubl, maksimum məbləği isə 120 rubl olaraq qalırdı. Nəticədə, pensiya təminatı üzrə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun payı getdikcə aşağı düşürdü. Belə sosial siyasətin yürüdülməsi nəticəsində, pensiyaya çıxandan sonra əldə edilən və pensiyaya çıxmadan əvvəl mövcud olan həyat səviyyələri arasında kəskin fərq yaranırdı.

Dördüncüsü, həmin dövrdə sovet pensiya təminatı sistemində dövlət pensiya təminatı sistemi vahid təşkilati-hüquqi forma kimi çıxış edirdi. Belə ki, dövlət yaşlı şəxslərə, əlillərə və uşaqlı ailələrə yüksək olmasa da, stabil olan sosial yardım göstərirdi. Bu isə cəmiyyətin sosial bircinsliliyinə şərait yaradırdı, əhəlinin gəlirlərinin səviyyəsinə görə təbəqələşməsinə mane olurdu və insanların psixologiyasında təmin olunmuş qocalıq illüziyası və sabahkı günə inam kimi qəribə bir fenomen formalaşdırırdı. Sovet pensiya təminatının məhz bu xüsusiyyəti pensiya təminatı üzrə yaranan ictimai münasibətlərin alimentar xarakterə malik olması barədə nəzəri postulatların meydana gəlməsinə şərait yaratmışdı. Bu postulatın müəllifləri və tərəfdarları bərabərləşdirmə prinsipi üzrə pensiya təminatı sisteminin zərərli deyil, cəlbədiçi olduğunu elan edərək, bölüşdürücü sistemin sosial ədalətliliyini əsaslandırırırdılar¹.

Sovet pensiya təminatı sisteminin beşinci səciyyəvi xüsusiyyəti isə ondan ibarət idi ki, pensiya hüquq münasibətləri çox sayda müxtəlif normativ hüquqi aktlarla tənzim edilirdi və vahid məcəllələşdirilmiş akt mövcud olmamışdır. Həmin dövrdə pensiya təminatı üzrə məcəllələşdirmənin aparılmasının zəruriliyi və məcəllələşdirilmiş aktın forması barədə diskussiyalar aparılsa² da, bu proses başa çatdırılmamışdı. Göstərmək lazımdır ki, bütün dövrlərdə pensiya qanunvericiliyi həddən artıq mürəkkəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə pensiya

---

¹ Астрахан Е.И. Правовые вопросы использования фондов общественно-го обслуживания трудящихся. Трудовое право в свете решений XXI съезда КПСС. М., 1960, с. 98; Теория государства и права. Под ред. Н.Г. Александрова. М., 1974, с. 381; Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР (правовые вопросы). М., 1971, с. 19-20, 134, 149.

² Тучкова Э.Г. Общие вопросы советского пенсионного права. М., 1986, с. 38.

qanunvericiliyinin tam məcəllələşdirilməsi üçün obyektiv şərait də artıq meydana gəlmişdi.

Pensiya təminatının mütləq və nisbi səviyyəsinin aşağı olması, ümumi pensiya sisteminin pensiya səviyyəsinin insanın keçmiş əmək töhfəsi ilə şərtlənməsi prinsipini (insanların sosial ədalət haqqında təsəvvürlərini əks etdirən prinsiplərdən biri) tam inkar edən bərabərləşdirici sistemə çevrilməsi, pensiya təminatında üstünlüklərin ancaq dövlət hakimiyyəti orqanlarında işləyənlərə və sovet, partiya, komsomol və həmkarlar ittifaqları orqanlarının nomenklaturasına aid olanlara verilməsi kimi mənfi xüsusiyyətlərin aradan qaldırılmaması pensiya islahatlarının həyata keçirilməsi və yeni pensiya sisteminin yaradılması zəruriyyətini diktdə edirdi.

1990-cı ildə isə SSRİ-nin pensiya təminatı sistemində əsaslı islahat aparılmasına başlandı. Bununla əlaqədar olaraq, 28 aprel 1990-cı ildə «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında», daha sonra isə 15 may 1990-cı ildə «SSRİ-də vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» SSRİ qanunları qəbul edildi, lakin həmin qanunlar faktiki olaraq qüvvəyə minə bilmədi.

Sovet imperiyasının süqutundan sonra 1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya aktı qəbul etdi və respublikanın dövlət quruluşunun siyasi və iqtisadi əsaslarını təsis etdi. Konstitusiya aktında bəyan edildi ki, «Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik, unitar dövlət yaradır», belə dövlət quruluşuna və qanunun aliliyinə təminat verir. Aktın 23-cü maddəsində göstərilirdi ki, «Azərbaycan Respublikasında hər növ iqtisadi fəaliyyət bazar münasibətlərinə və sahibkarlıq azadlığına əsaslanır». Planlı sovet iqtisadiyyatı ilə daban-dabana zidd olan bu yeni münasibətlər təbii ki, qüvvədə olan qanunlarla tənzim edilə bilməzdi və öz normativ-hüquqi nizamlanmasını tələb edirdi. Buna görə də respublikada geniş miqyaslı qanunvericilik fəaliyyətinə başlandı. Öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş respublikamızda ilk növbədə, dövlət sosial təminat sisteminin, o cümlədən pensiya təminatı sisteminin formalaşması prosesi başlandı.

Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət sosial təminat sistemi çoxaspektli hadisədir. Bu, təkcə vətəndaşlara sosial dayağı təmin edən sosial-iqtisadi tədbirlərin kompleksi deyil, həm də tənzim etdiyi ictimai münasibətlərin növünə görə ayrı-ayrı hüquq sahələrinə (maliyyə hüququ, dövlət

hüququ, inzibati hüquq, sosial təminat hüququ) aid olan normaları bir-ləşdirən hüquqi tənzimləmə vasitələrinin kompleksidir.

M.L. Zaxarova və E.Q. Tuçkovaya görə, sistemli təzahür kimi, so-sial-iqtisadi tədbirlər kompleksi nisbətən müstəqil elementlər olan ya-rımsistemlərdən ibarətdir. Həmin yarımsistemlər pensiya təminatının, müavinət və kompensasiya ödəmələri qaydasında vətəndaşlara pul ödəmələrinin verilməsinin, pulsuz və ya dövlət, yaxud sığorta fondla-rının vəsaitləri hesabına güzəştə təqdim edilən sosial xidmətlərin göstərilməsinin növlərini, əsaslarını və şərtlərini təsbit edir¹. Başqa sözlə, dövlət sosial təminat sisteminin strukturunda əsas və başlıca ye-ri məhz pensiya sistemi tutur və bu sistem də digər sistemlər kimi, ye-nidən qurulmalı idi.

Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatlarının keçirilməsinin ilkin mərhələsi 29 aprel 1992-ci ildə «Hərbi qulluqçuların pensiya tə-minatı haqqında» və 23 sentyabr 1992-ci ildə «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» pensiya qanunlarının qəbul edilməsi ilə bağlıdır. 23 sentyabr 1992-ci il qanununun qəbul edilməsi ilə müstəqil büdcədənkənar maliyyə-kredit sistemi kimi, Azərbaycan Respublika-sının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (bir neçə ay həmin fond «Pensiya Fondu» kimi fəaliyyət göstərmişdi) yaradıldı. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli pensiya qanununu isə dövlət pensiya təminatı sistemində sığorta prinsiplərinin praktiki reallaşdırılmasına cəhd olunan ilk sığorta qanu-nu kimi qiymətləndirmək olar.

Göstərmək lazımdır ki, həmin dövrdə respublikamızda pensiya is-lahatının aparılmasını və yeni pensiya sisteminin yaradılmasını şərt-ləndirən əsas obyektiv şərtlər aşağıdakılardan ibarət idi:

- pensiyaya çıxana qədər və çıxdıqdan sonra insanın həyat şəraiti-nin əsaslı dəyişməsi;

- pensiyaçıların çox hissəsinin ən vacib həyatı tələbatlarını ödəmə-yə imkan verməyən pensiya təminatının mütləq və nisbi səviyyəsinin son dərəcə aşağı olması;

- ümumi pensiya sisteminin şəxsin əməyindən asılı olaraq, pensiya səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi prinsipinə zidd olan bərabərleşdi-rici sistemə çevrilməsi (bu prinsip sosial ədalətlik haqqında baxışla-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 29.

rın əks etdirən prinsiplərdən biri idi);

- dövlət mexanizmi strukturlarında işləyən, hökumətin arxalandığı şəxslərə pensiya təminatı sistemində geniş imtiyazların nəzərdə tutulması (fərdi pensiyaların mövcud olması).

Yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə, respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçməsi və əmək bazarının formalaşması prosesinin başlanması pensiya təminatı sistemində sığorta əsaslarının tətbiq edilməsini, yəni özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə ictimai istehsaldan ayrılan insanların layiqli həyat şəraitinə təminat verə biləcək real məcburi pensiya sığortası sisteminin qanunvericilikdə təsbit olunmasını tələb edirdi.

Eyni zamanda, həmin dövrdə dövlət büdcəsindən ayrılmış, xüsusi müstəqil maliyyə əsasına malik olan pensiya sisteminin, yəni pensiya sığortası fondunun yaradılmasını da bir neçə səbəblə əlaqələndirmək olar. Birinci əsas səbəb işçilərin məcburi pensiya sığortasının mahiyyəti haqqında cəmiyyətdə formalaşmış ideologiyanın yenidən işlənməsinə, onun həqiqi mahiyyətinin bərpası və praktikada həyata keçirilməsinə olan obyektiv tələbatın olması idi. İkinci səbəb isə qəti müəyyən edilmiş ödəmə, yəni pensiya hesabına yaşayan, əhalinin əsas kütləsi olan pensiyaçıların real gəlir səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması idi. İkinci səbəblə bilavasitə bağlı olan üçüncü əsas səbəb isə respublikamızda işləmiş və yaşamış şəxslərdən onların pensiya təminatı üçün tutulmuş vəsaitlərin, onun hüdudlarından kənarında, yəni digər müttəfiq respublikalarda işləmiş və yaşamış şəxslərə pensiyaların ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin itkisinə yol verməmək idi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1992-ci il tarixli pensiya qanununun əsas başlanğıc ideyası ondan ibarət idi ki, ölkədə obyektiv səbəblərdən, hər şeydən əvvəl isə qocalıqla əlaqədar olaraq, ictimai istehsaldan ayrılan insanların layiqli həyat şəraitini təmin edə biləcək məcburi sığorta sistemi möhkəmləndirilsin. Belə bir sistemin mahiyyəti çox sadə olmaqla aşağıdakılarda ifadə olunur:

- muzzla (əmək müqaviləsi ilə) işləyən hər bir vətəndaş özünün və işəgötürənin arzusundan və iradəsindən asılı olmadan məcburi sosial pensiya sığortasına cəlb olunmalıdırlar. Başqa sözlə, bu, məcburi sığorta sistemidir. Məcburiyyət dövlət tərəfindən həyata keçirilir və bununla əlaqədar olaraq bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Res-

publikasında bu cür sistem dövlət sistemi adlandırılır.

- müvafiq sığorta sistemlərinin həyata keçirilməsinin norma və şərtləri pensiya təminatının norma və şərtləri kimi dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Onlar əmək müqaviləsinin tərəflərinin razılığı ilə dəyişdirilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyası isə hər kəsin sosial təminat hüququnu elan etdi. Konstitusiyanın 38-ci maddəsində göstərilir ki, hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir. Konstitusiyanın 16-cı maddəsinə görə isə Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır. Konstitusiya hər bir kəsin sosial təminat hüququnu, o cümlədən pensiya təminatı hüququnu tanıyır və eyni zamanda, dövlətin üzərinə həmin hüququn maneəsiz həyata keçirilməsi üçün bütün tələb olunan şəraitin yaradılması vəzifəsini qoyur. Ümumiyyətlə, 1995-ci il Konstitusiyası nəinki pensiya təminatı, bütövlükdə sosial təminat sistemində əsaslı islahatların başlanmasının əsasını qoydu. Konstitusiyaya görə, dövlət, eyni zamanda, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkan yaratmaq öhdəliyini də öz üzərinə götürdü.

Hal-hazırda isə, respublikamız çətin bir keçid dövrünü yaşayır. Belə ki, əmək haqqı, yaxud pensiyaların həcmi ilə bazar qiymətlərinin uyğunsuzluğu, maliyyə sferasında ciddi problemlərin olması, istehlak mallarının və xidmətlərinin qiymətlərinin artması və s. mövcuddur. Yaranmış belə şəraitdən ən çox pensiyaçıları əziyyət çəkirlər. Respublikamızda onların sayı isə bir milyondan artıqdır. Pensiyaçıların çox böyük əksəriyyəti «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanununa görə pensiya alır. Həmin qanun qüvvəyə mindikdən sonra qiymətlərin liberalaşdırılması və onların görünməmiş dərəcədə artması nəticəsində (1992-ci ilin axırı və 1993-cü ilin əvvəlləri) pensiyaçıların vəziyyəti pisləşməyə başladı, xüsusən də inflyasiyadan müdafiə zəif olduğu üçün pensiya ödəmələrinin real dəyəri aşağı düşdü. Fikrimizcə, müasir dövrdə artıq qocalığına və əmək qabiliyyətsizliyinə görə öz mad-

di vəziyyətini yaxşılaşdırma bilməyən, lakin keçmişdə əməyi ilə ölkənin sərvətinin yaradılmasında iştirak edən vətəndaşların ən zəruri maraqlarına etinasızlıq göstərilməməlidir.

Buna görə də pensiya ödəmələrini hər hansı bir inflyasiyadan müdafiə edəcək səmərəli, daimi işlək mexanizim olmalıdır ki, birinci, belə ödəmələrin real dəyərinin aşağı düşməsinə istisna etsin; ikinci, pensiyaların minimum məbləğini yaşayış minimumuna yaxın səviyyədə artırmağa imkan versin; üçüncü, pensiyaların insanın əməyindən asılı olaraq diferensiasiyasını mümkün etsin. Zənnimizcə, bu gün həll olunmalı üç əsas problem bunlardan ibarətdir. Bunun üçün ən yaxşı vasitə isə mükəmməl normativ bazanın yaradılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, pensiya təminatı sahəsində yeni iqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qəbul edilən qanunlar və digər qanunvericilik aktları daha mütərəqqi prinsiplərə uyğun olan pensiya təminatının fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etməlidir. Sosial müdafiəyə ehtiyacı olanların maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla pensiya və müavinətlərin vaxtlı-vaxtında sahiblərinə çatdırılması, pensiya təminatının ödənilmə qaydalarının təkmilləşdirilməsi zəruridir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»nın təsdiq edilməsi respublikamızın keçid dövrünü yaşadığı bir müddətdə ardıcıl surətdə pensiya islahatlarının aparılması və pensiya təminatı sisteminin dünya standartları səviyyəsinə qalxmasına inam yaradır. Göstərmək lazımdır ki, konsepsiyada da respublikamızda pensiyaların orta aylıq məbləğinin əhalinin tələbatını tam həcmdə ödəmək səviyyəsində olmaması, eyni zamanda, pensiya sisteminin idarə olunması, pensiyaların müəyyən edilməsi və əhaliyə verilməsi mexanizminin günün tələblərinə cavab verməməsi təsbit edilmişdir. Konsepsiyada haqlı olaraq göstərilir ki, vətəndaşlarının pensiya təminatının onların minimum həyat səviyyəsinin ödənilməsi səviyyəsinə çatdırılması və bütövlükdə pensiya işinin müasir tələblərə uyğun qurulması üçün respublikamızda pensiya islahatının həyata keçirilməsi zəruridir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, təsdiq olunan konsepsiya əhalinin pensiya təminatında köklü dəyişikliklərin aparılması istiqamətində hazırlanmış mühüm hüquqi sənəddir.

Konsepsiya pensiya islahatının aparılması üçün bir neçə mərhələni

özündə birləşdirir.

Birinci mərhələ — pensiya islahatının həyata keçirilməsi və əhalinin pensiya təminatı üçün hüquqi bazanın yaradılmasıdır. Bunun üçün 2002-ci ilin may ayına qədər «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanun yeni redaksiyada işlənib hazırlanmalı, «Sosial sığorta haqqında» qanuna əlavələr və dəyişikliklər edilməli, «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» qanun qəbul edilməli və könüllü şəxsi pensiyaların institusional inkişafı üçün qanunvericilik hazırlanmalıdır. Bu qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi isə üçnövlu pensiya təminatı sisteminin təşkilinə yönəldiləcəkdir. Bu növlər aşağıdakılardır:

Birinci növ pensiya təminatı məcburi dövlət sığorta sistemini təşkil edən əmək pensiyasını nəzərdə tutur. Konsepsiyada bu növ pensiya təminatına aşağıdakı prinsipial xarakterli tələblər qoyulmuşdur:

— pensiyanın məbləği sığortanın davamiyyətindən və sığorta haqqının miqdarından asılı olan və verilmə şərtləri hər bir konkret şəxsin sosial sığortada iştirakı zamanı ödədiyi vəsaitin həcminə uyğun olmalıdır. Yəni şəxsə pensiya verilməyə, pensiyanın məbləği sığorta haqqının ödənilməsi davamiyyəti və məbləğinə, şəxsin işlədiyi dövrdə ödədiyi sığortanın məbləğinə uyğun müəyyən ediləcəkdir.

— pensiyanın məbləği və vətəndaşın pensiya hüququ müəyyən edilərkən sığorta haqqının ödənilməsi ilə bağlı olmayan dövrlər nəzərə alınmamalıdır. Bu tələb əsasən pensiya hüququ olan şəxsin işlədiyi dövrdə obyektiv (məsələn, hərbi xidmətdə olduqda və s.) və subyektiv (məsələn, xəstələndikdə və s.) səbəblərdən asılı olaraq sığorta haqqını ödəməməsini nəzərdə tutur. Bu dövrlər pensiya hüququ müəyyən edilərkən nəzərə alınmamalıdır.

— dövlət sosial sığorta sistemində vaxtından tez pensiyaya çıxmaq üzrə güzəştlər məhdudlaşdırılmalıdır. Vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmaqla bağlı olan əlavə xərclər işəgötürənlər tərəfindən maliyyələşdirilməlidir. Bu tələbdə də bazar iqtisadiyyatının özünəməxsusluğu nəzərə alınaraq vaxtından tez pensiyaya çıxmaq üzrə güzəştlərin məhdudlaşdırılması göstərilmişdir. Əgər belə hallar olarsa, deməli, həmin şəxsin xərcləri işəgötürənin üzərinə düşməlidir.

Pensiya təminatı sisteminin ikinci növü birinci növə əhatə olunmayanlara, yaxud əmək pensiyası almayanlara sosial yardım göstərilməsini nəzərdə tutur. İlk iki növ pensiya qocaların, əlillərin və ailə başçı-

sını itirmiş şəxslərin sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Pensiya təminatının üçüncü növünü qeyri-dövlət pensiyaları təşkil edir. Qeyri-dövlət pensiya sisteminin formalaşmasını və inkişafını dövlətin nəzarəti altında həyata keçirmək nəzərdə tutulur.

Pensiya islahatının ikinci mərhələsində pensiya sisteminin əsasını təşkil edən fərdi uçotun yaradılması üzrə işlərin aparılması, o cümlədən pensiya hesablamaları, vəsaitin yığılımı və bütövlükdə pensiyaların müəyyənləşdirilməsi sahəsində avtomatlaşdırılmış sistem tətbiq edilmişdir. Bu sistem isə yeni yaradılacaq pensiya orqanının əməli fəaliyyətinə böyük köməklik göstərəcəkdir.

Üçüncü mərhələdə fərdi uçotun yaradılması ilə bağlı əmək qabiliyyətli işçilərin gəlirləri və pensiyaların təyin edilməsi üçün lazım olan digər göstəricilər barədə məlumatlar toplanmalıdır.

Pensiya-maliyyə sisteminin idarə edilməsi, sığorta olunanların fərdi hesabları, işçilərin fərdi gəlirləri, pensiyaların təyin edilməsi üçün əmək qabiliyyətli əhəlinin əvvəlki əmək (sığorta) stajı haqqında məlumatlar, pensiyaların təyin edilməsi üçün lazım olan digər məlumatlar avtomatlaşdırılmış sistemdə toplanacaqdır.

Dördüncü mərhələdə pensiyaların fərdi uçot sənədləri əsasında hesablanmasına başlanmalıdır.

Bu mərhələdə yeni pensiya orqanının yaradılması da nəzərdə tutulur. Bu yaradılacaq yeni icra orqanı respublikada pensiya sisteminin idarə olunmasına, pensiya haqlarının yığılmasına, fərdi uçotun işlənməsinə və həyata keçirilməsinə, pensiyaların təyin edilməsinə və ödənilməsinə nəzarəti, gəlirlərin və pensiya xərclərinin səviyyələrində dəyişikliklər haqqında təfəsilatlı statistik məlumatın yığılması işlərini həyata keçirəcəkdir.

Ümumiyyətlə, konsepsiya inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə uyğun işlənilib hazırlanmış hüquqi bir sənəddir və fikrimizcə, bu sənəd əsasında insanların layiqli həyat şəraitini təmin edəcək pensiya təminatı sistemi qurulacaqdır.

Beləliklə, Azərbaycanda dövlət pensiya təminat sisteminin formalaşması prosesi dövlətçiliyin yüksəlişi ilə obyektiv surətdə əlaqədardır. O, respublika ərazisində yaşayan hər bir şəxsin beynəlxalq aktlarda təsbit olunan səviyyədən aşağı olmamaq şərti ilə sosial təminat hüququna, o cümlədən pensiya hüququna təminat verməyi nəzərdə tutur.

Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyi cəmiyyətdə ən mühüm sahələrdən birinin tənzimini əhatə edir və pensiya qanunvericiliyinin formalaşması prosesi hüquq sisteminin digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə özünün uzun inkişaf yolunu keçmişdir. Respublikamızın pensiya təminatı sisteminin formalaşması tarixinin tədqiqi isə göstərdi ki, pensiya qanunvericiliyi bütün hüquq sisteminə xas olan inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətlərə və tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına malikdir.

5.2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məcburi pensiya sığortasının sosial-iqtisadi və hüquqi problemləri

Məcburi pensiya sığortasının sosial-iqtisadi və hüquqi problemlərini tədqiq etməzdən öncə, Azərbaycan Respublikasında 1992-ci ildən 2003-cü ilədək formalaşmış pensiya qanunvericiliyinin təhlil edilməsi və araşdırılması daha məqsədmüvafiq olardı.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyini aşağıdakı kimi təsnifləndirmək olar:

Birincisi, bilavasitə pensiya münasibətlərini tənzim edən pensiya qanunvericiliyi;

İkincisi, pensiya qanunvericiliyi sferasına daxil edilən və pensiya təminatının müxtəlif məsələlərini və yaxud ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin pensiya təminatını nizama salan pensiya qanunvericiliyi.

Birinci qrupa «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun, «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» 29 aprel 1992-ci il tarixli qanun, həmin qanunlara müxtəlif illərdə edilmiş əlavə və dəyişikliklər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin qərarları və s. aiddir. Lakin bu fəsilə məcburi pensiya sığortası sisteminə pensiya təminatının nizamlanması məsələləri araşdırıldığı üçün, hərbi qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin pensiya təminatı haqqında qanunvericiliyin təhlili aparılmayacaqdır.

Dövlət müstəqilliyi əldə etmiş respublikamız üçün 1992-ci il bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidin əsasının qoyulması ili kimi seçilə bilər. Lakin bu münasibətlərin inkişafı ölkə əhalisinin bütün təbə-

qələrinin, ilk növbədə isə pensiyaçıların həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunurdu. Pensiya qanunvericiliyi isə bütün bunlara hazır olmadığı üçün, belə neqativ vəziyyətin qarşısını ala bilmədi. Bu səbəbdən də ilk «bərpaedici» qərarlar bərabərləşdirici xarakter daşıyırdı: bütün pensiyalar vahid minimum məbləğdə təyin olunurdu. Artıq o zaman pensiyaların məbləğini mexaniki surətdə indeksasiya edə biləcək mexanizmin işlənilib hazırlanması problemi kəskin şəkildə qarşıda dururdu. Buna görə də, 1991-ci ildə keçmiş SSRİ tərkibindən çıxaraq öz dövlət müstəqilliyini elan etmiş respublikalar kimi, respublikamızda da 1992-ci ildə məcburi pensiya sığortası sisteminin tətbiq edilməsini nəzərdə tutan qanunvericilik aktları qəbul edildi və pensiya təminatı sistemini maliyyələşdirən büdcədən kənar müstəqil maliyyə-kredit təşkilatı yaradıldı.

Həmin dövrdə məcburi pensiya sığortası sisteminin tətbiqi səbəblərini sosial təminat hüququ sahəsində görkəmli alimlərdən olan M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova daha dəqiq göstərmişlər. Onların fikrincə, əsas səbəb sosial sığortanın mahiyyəti haqqında formalaşan ideologiyayı yenidən nəzərdən keçirməyə, bərpa etməyə və ən başlıcası isə praktikada onun həqiqi mahiyyətini realizə etməyə olan obyektiv tələbatla bağlı idi. Bu halda, artıq həmin dövrdə tədricən çoxukladlı iqtisadi münasibətlərin yaranması, hakimiyyət strukturlarının ictimai istehsalın məqsədləri haqqında fikirlərin və xalqın əməyi ilə yaradılan sərvətin bölünməsi haqqında baxışlarının dəyişməsi nəzərə alınır. Xüsusən də iki dünya siyasi sisteminin hərbi qarşıdurmasının bərabər nisbətdə yumşaldılması və əvvəllər silahlanmaya sərf olunan vəsaitlərin əhalinin maraqları naminə istifadə edilməsi tendensiyası meydana çıxırdı¹.

Ümumiyyətlə, yaxın onilliklər ərzində belə bir müddəə formalaşmışdı ki, guya dövlət sosial sığortası (pensiya sığortası da onun bir hissəsidir) dövlətin hesabına həyata keçirilir. İnsanların şüuruna yeridilən bu ideya nəinki idarəçilik orqanlarının qərarlarında, həm də qanunvericilik aktlarında da ifadə olunurdu. Bütün işçilərdən əmək haqqının çox aşağı məbləğini mərkəzləşdirilmiş qaydada almaqla, işçilərin əmək haqqının sığorta ödənişlərini ödəməkdən azad olunduqları elan

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. М., БЕК, 2001, с.202.

edilir və bu, ən mühüm naliyyətlərindən biri kimi göstərilirdi. Sosial sığorta vəsaitləri də praktiki olaraq, vergi ödənişləri ilə qarışırdı və digər büdcə gəlirləri ilə birlikdə dövlət büdcəsində toplanırdı. Sosial sığorta ödənişləri kimi, pensiya ödənişlərinə çəkilən xərclər, əsasən, dövlət dotasiyaları hesabına maliyyələşirdi və bütün bunlar işçi qüvvəsinin real dəyərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar isə belə bir təəssürat yaradırdı ki, pensiyaçıları işləyən və cəmiyyətin sərvətlərini yaradanlar yox, dövlətin özü saxlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun əsas ideyası ondan ibarət idi ki, ölkədə həqiqi məcburi pensiya sığorta sistemi möhkəmlənməlidir. Muzdlu işçilərin meydana çıxması və cəmiyyətin inkişaf mərhələsində alimlər tərəfindən bəşəriyyətin mühüm kəşflərindən biri kimi qiymətləndirilən¹ məcburi pensiya sığortası sisteminin mahiyyəti sadədir. O, praktiki olaraq bütün inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunur və mülkiyyətin müxtəlif formaları əsasında çoxukladlı iqtisadi münasibətlərin yaranması və inkişafı üçün münasibdir. Onun əsas məzmunu isə aşağıdakı mühüm meyarlarla müəyyən edilir (baxmayaraq ki, müxtəlif ölkələrdə onların konkret təzahürü müəyyən dərəcədə fərqlənə bilər).

1. Məcburi pensiya sosial sığortasının mahiyyətini müəyyən edən iqtisadi meyar istehsal münasibətlərinə və işçi qüvvəsinin real dəyərinə əsaslanır. Aydındır ki, işçi qüvvəsinin dəyəri müəyyən edilə bilməz və artıq çoxdandır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bilavasitə istehsal prosesində «canlı» əməyin dəyəri müəyyən edilir. O özündə digər ödənilən dövrləri, hər şeydən əvvəl, insanın pensiya aldığı dövrü, yəni qazandığı pensyanın ödənilməsi dövrü əhatə edir.

2. Məcburi pensiya sosial sığortasının mahiyyətini müəyyən edən sosial meyar sığorta olunanların və işəgötürənlərin müxtəlif bölgələrdə, müxtəlif sahələrdə və təşkilatlarda işləyənlərin həmrəyliyi və ən başlıcası, əmək qabiliyyətli şəxslərlə pensiya yaşına çatmış şəxslərin (əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin) həmrəyliyi ifadə olunur.

3. Bu meyarlar işəgötürənlər (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) və muzdlu işçilər tərəfindən onların arzusundan asılı olmayaraq, məcburi qaydada ödənilən müvafiq sığorta ödənişləri sistemi vasitəsi-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. М., 2001, с. 203.

lə realizə olunur. Başqa sözlə, bu sistem məcburidir. Məcburiyyət isə dövlət tərəfindən həyata keçirilir, buna görə də bu sistem bir çox ölkələrdə, o cümlədən respublikamızda dövlət sistemi adlanır. Bir qayda olaraq, sığorta ödənişləri əmək haqqına faizlə bərabər həcmdə və ya nisbətən böyük həcmdə işəgötürənlər tərəfindən ödənilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, son nəticədə, sığorta işçinin özünün hesabına həyata keçirilir, çünki işəgötürənin gəliri, əsasən, sığorta olunanların əməyinin nəticəsi əsasında formalaşır. Bununla əlaqədar olaraq, sığorta ödənişlərinin işçi və işəgötürən arasında bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmir.

4. Sığorta ödənişləri məcburi sosial sığorta fondu adlanan mərkəzləşdirilmiş fondada (Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda) toplanır. Onun vəsaitlərinin dövlət büdcəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Həmin vəsaitlər, əsasən, sığorta olunanlar və onların ailələrinin pensiya təminatı üçün nəzərdə tutulub və heç bir halda digər məqsədlər üçün istifadə oluna bilməz. Bu fondun idarəçiliyi dövlətin nəzarəti altında sığorta olunanlar və işəgötürənlər tərəfindən həyata keçirilir.

5. Pensiya sığorta ödənişlərinin ödənilmə şərtləri və normaları, o cümlədən pensiya təminatı normaları (əmək haqqına faizlə münasibətdə pensiyanın məbləği, pensiya almaq üçün tələb olunan staj, stajın və əmək haqqının hesablanması qaydası, pensiyaçıların minimum və maksimum məbləğləri və s.) qanunla müəyyən edilir.

6. Son nəticədə, sosial sığorta sistemi üzrə pensiya təminatının səviyyəsi, birincisi, insanın neçə il işləməsi və ya onun neçə yaşının olması və onun sığorta ödənişlərinin işəgötürən tərəfindən həyata keçirilməsi ilə, ikincisi isə, işçinin bu illər ərzində sığorta ödənişləri hesablanan əmək haqqınının həcmi ilə müəyyən edilir. Bu iki göstərici, əsasən, konkret muzzdlu işçinin pensiya təminatının səviyyəsini və sığorta olunanların ailələrinin pensiyalarının məbləğində diferensiasiyanı müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında pensiya qanunvericiliyinin inkişafı müxtəlif səviyyəli aktların qəbul edilməsi formasında inkişaf etmişdi. Ümumiyyətlə, 1992-ci ildən 2003-cü ilədək pensiya təminatı normala-

rını özündə əks etdirən 50-yə yaxın normativ akt qəbul edilmişdir¹. Kəmiyyət baxımından, onlar arasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi aktlar mühüm yer tutur (bu aktların sayı təxminən, 25-ə yaxındır). «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun doqquz maddəsində qanunqüvvəli aktlara istinad edilir və burada, əsasən, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin aktları üstünlük təşkil edir. Pensiya qanunvericiliyi sferasında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin normayarıdıcılıq fəaliyyətinin ən yüksək həddi 1992-1998-ci illərə təsadüf edir. Bu illər ərzində isə sonrakı dörd ilə nisbətən, Nazirlər Kabineti tərəfindən iki dəfə çox normativ akt qəbul edilmişdir. 1993-2003-cü illər ərzində isə pensiya münasibətləri barəsində normayarıdıcılığında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi aktlar (11-dən çox normativ akt) üstünlük təşkil etmişdir.

Lakin bu təhlil ötən 10 il ərzində pensiya qanunvericiliyində müşahidə olunan real vəziyyət, mütərəqqi tendensiyalar və real şəraitin təzyiqi altında edilən güzəştlər, qanunvericiliyə tez-tez edilən dəyişiklik və əlavələrin səbəbləri və onun nəticələri barədə təsəvvür yaratmağa imkan vermir. Bu baxımdan, yuxarıda göstərilən tendensiyaların pensiya qanunvericiliyinin konkret aktlarında öz əksini necə tapması, habelə həmin tendensiyaların pensiya qanunvericiliyinin inkişafına göstərdiyi təsirin araşdırılması böyük maraq kəsb edir.

1992-2003-cü illər ərzində «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tutan 20-yə yaxın qanun qəbul edilmişdir. Fikrimizcə, həmin qanuna dəfələrlə əlavə və dəyişikliklərin edilməsinin bir neçə səbəbi vardır: birincisi, pensiya təminatının səviyyəsini tez-tez dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırmaq cəhdlərinin olması; ikincisi, həm qanunun özünün daxili məntiqindən irəli gələn, həm də onun maddələrinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənən əlavə və dəyişikliklərin edilməsi; üçüncüsü, pensiya təminatı qanunvericiliyi ilə digər qanunlarda pensiyə

---

¹ Burada 2003-cü ilin yanvar ayının 1-dək pensiya təminatına dair müxtəlif normaların təsbit edilməsi, dəyişdirilməsi, əlavələr edilməsi və ya ləğv edilməsi barəsində müddəaları özündə əks etdirən pensiya qanunvericiliyi aktları və digər sahələrin qanunvericilik aktları nəzərdə tutulur.

ya təminatı barədə nəzərdə tutulan müddəaların qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsi zərurətindən irəli gələn dəyişikliklərin edilməsi; nəhayət, bir sıra hallarda ayrı-ayrı kateqoriya vətəndaşlar üçün güzəştlər müəyyən edilməsi məqsədi ilə əlaqədar qanunvericilikdə dəyişikliklər edilməsi. Əksər hallarda da bu səbəblər faktiki olaraq bir-birini tamamlayırdı.

Yaşlı və ya əmək qabiliyyəti olmayan insanın maddi təminatının və rifahının əsası olan pensiya iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərdən kənar qala bilməz. Məhz iqtisadi proseslər «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununda «gəlirin yüksəldilməsi ilə əlaqədar pensiyaların məbləğinin artırılması» adlanan 89-cu maddənin və «pensiyanın minimum məbləği» adlanan 18-ci maddənin mövcudluğunu şərtləndirmişdir.

Göstərmək lazımdır ki, milli pensiya qanunvericiliyində ilk dəfə pensiyaların artırılması məsələsi minimum istehlak büdcəsi indeksinin dəyişməsi ilə bağlı olaraq müəyyən edilmişdir. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 89-cu maddəsində istehlak büdcəsi indeksində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq pensiyaların yenidən hesablanması qaydası bilavasitə təsbit olunmuşdur. Buna baxmayaraq, daimi işləyəcəyi güman edilən bu qayda mexaniki surətdə tətbiq edilə bilmirdi və müntəzəm olaraq müvafiq normativ aktların qəbul edilməsini tələb edirdi. Bu, obyektiv və subyektiv xarakterli səbəblərlə (məsələn, indekslərin tətbiqi ilə meydana çıxan problemlər və sair) şərtlənirdi. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna 28 iyun 1994-cü ildə edilmiş dəyişikliklərlə 89-cu maddədə pensiyaların məbləğinin indeksləşdirilməsini nəzərdə tutan norma qanunun mətnindən çıxarılmışdır.

Pensiyaların minimum məbləğinin aşağı səviyyəsi, istehlak dəyərinin artması ilə əlaqədar pensiyaların zəruri səviyyəsinin qorunub saxlanmasını təmin edən adekvat mexanizmin olmaması digər mexanizmlərin— pensiyalara edilən əlavələrin sayının artmasına gətirib çıxardı ki, bu da həmin qanunun 78-ci maddəsində dəyişikliklər edilməsinə və 86-cı maddənin qanunun mətnindən çıxarılmasına səbəb oldu.

Pensiya təminatına dair normaları özündə əks etdirən qanunların¹ qəbul edilməsi 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna əlavə və dəyişikliklər edilməsi zərurətinə səbəb olurdu. Məhz bu səbəblərdən həmin qanunun 6-cı, 17-ci, 68-ci, 12-ci, 15-ci, 23-cü, 78-ci, 89-cu və s. maddələrilə müxtəlif dövrlərdə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Göstərmək lazımdır ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna edilmiş bəzi dəyişikliklər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına zidd xarakter daşısa da, həyata keçirilmişdir. Belə ki, həmin qanunun 23-cü maddəsinə 13 iyun 1997-ci ildə edilmiş dəyişikliklər də işləyən pensiyaçılara yaşa görə pensiyaların 50% məbləğində ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Fikrimizcə, həmin maddə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsi ilə, eyni zamanda, pensiyaların məbləğinin aşağı salınması ilə bağlı olduğuna görə, Konstitusiyanın 16 və 149-cu maddələri ilə ziddiyyət təşkil edir². Respublikamızın ilk konstitusiyasında hamının bərabərliyi prinsipi təsbit olunmaqla, həm də göstərilmişdir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi heç kəs tərəfindən məhdudlaşdırıla bilməz. Hər kəsin sosial təminat hüququ konstitusiyaya ilə müəyyənləşdirildiyinə görə, yaşa görə pensiyaçı işlədikdə, qazandığı pensiyanın ona ödənilməsində hər hansı bir məhdudlaşdırılmanın aparılmasına yol verilməməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, işləyən pensiyaçılara pensiyaların 50 faizinin ödənilməsini nəzərdə tutan 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 23-cü maddəsi nəinki Konstitusiyaya, həm də bir sıra digər qanunlara, eləcə də beynəlxalq hüquq normalarına ziddir. Burada, ilk növbədə, iki ayrı-ayrı hüquq

---

¹ «Bədən tərbiyəsi və idman haqqında» 23 dekabr 1997-ci il tarixli qanun; «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 28 oktyabr 1999-cu il tarixli qanun; «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının statusu haqqında» 17 may 1996-cı il tarixli qanun; «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 10 iyun 1997-ci tarixli qanun; «Prokurorluq haqqında» 7 dekabr 1999-cu il qanunu; «Dövlət qulluğu haqqında» 21 iyul 2000-ci il tarixli qanun; «Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında» 28 dekabr 2001-ci il tarixli qanun və s.

² Əliyev M.N. İşləyən pensiyaçıların hüquqlarını məhdudlaşdıran pensiya qanunvericiliyinin konstitusiyaya uyğunluğunun bəzi məsələləri. «Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət» elmi məqalələr məcmuəsi. 27-cı buraxılış, Bakı, «Elm», 2001, s. 23.

normaları ilə tənzim edilən hüquq münasibətləri bir-biri ilə qarışdırılmışdır. Belə ki, işləyən pensiyaçılar sosial təminat hüququ ilə yanaşı, həm də əmək hüququnun subyektləri kimi çıxış edirlər. Onlar əmək müqaviləsi əsasında işləməklə, buna müvafiq əmək haqqı alırlar. Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyində, yəni Əmək Məcəlləsində isə bu kateqoriyaya aid olan işçilər üçün heç bir məhdudiyət nəzərdə tutulmamışdır (əvvəlki ƏQM-də isə müəyyən dövrdə pensiya yaşına çatmış vətəndaşlarla əmək müqaviləsinə işəgötürənin təşəbbüsü ilə xitam verilməsi nəzərdə tutulsa da, sonralar yaşla əlaqədar olan bu məhdudiyət aradan qaldırılmışdır). Lakin qanunla müəyyən edilmiş pensiya yaşına çatmış şəxsin işləyib-ışləməməsindən asılı olmayaraq, həmin yaş həddinə çatdıqda, əmək hüququndan fərqli olan tamamilə başqa bir hüquq münasibəti yaranır ki, bu da Konstitusiyanın 38-ci maddəsində öz əksini tapan sosial təminat hüququnu əhatə edir. Məsələyə bu aspektdən yanaşıldıqda, açıq-aşkar görünür ki, vətəndaşın işləməsi, yəni konstitusiya hüququ olan əmək hüququnu həyata keçirməsi faktı onun digər hüququ olan sosial təminat hüququnun məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Bu isə, ilk növbədə, Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə tamamilə zidd xarakter daşıyır. Göstərmək lazımdır ki, bu müddəə «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli qanununa da ziddir. Belə ki, həmin qanuna görə, vətəndaşların müəyyən yaş həddinə, yəni pensiya yaşına çatması sosial sığorta hadisəsi hesab olunur və bununla əlaqədar, sosial sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatı prinsipi tətbiq edilir. Lakin 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 23-cü maddəsi bu prinsipin tələblərini kobud şəkildə pozaraq və pensiya yaşına çatmış şəxslərin işləməsini əsas tutaraq, illərlə qazanılmış pensiya hüququnu məhdudlaşdırır. Halbuki, «Sosial sığorta haqqında» qanunun 4-cü maddəsinə görə, sosial sığorta hadisəsi elə bir haldır ki, onun baş verməsi ilə sığorta olunanın sığorta təşkilatlarından sığorta ödəməsi almaq hüququ yaranır və bu da heç bir halda məhdudlaşdırıla bilməz. Göstərmək lazımdır ki, «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» BƏT-in 102 sayılı Konvensiyasında (1952-ci il) pensiya hüququnun bir sıra hallarda məhdudlaşdırılması göstərilə də, həmin hallar sırasına pensiya yaşına çatmış vətəndaşın işləməsi faktı daxil edilməmişdir.¹ Fikrimizcə, işlə-

---

¹ BƏT. Konvensiya və tövsiyələr. Bakı, 1996, s. 1063.

yön pensiyaçılara pensiyaların verilməsi sahəsində hər hansı bir məhdudyyətlərin müəyyən edilməsi də, ümumiyyətlə, düzgün deyildir, çünki, yaşa görə pensiya təyin edildikdən sonra da həmin şəxslər DSMF-ə sosial sığorta haqqını keçirməkdə davam edirlər. Bütövlükdə isə, məcburi pensiya sığortası sistemində pensiya ödənişləri işçi qüvvəsinin dəyəri kimi çıxış etdiyinə görə, belə məhdudlaşdırılmanın aparılması yolverilməzdir.

Respublikamızın hüquq sistemində daha yaxın olan qonşu Rusiya Federasiyasının pensiya qanunvericiliyi isə işsizə vaxtından əvvəl pensiya təyin olunduğu hallar istisna olmaqla, işləyən pensiyaçılara qocalığa görə pensiya ödənilməsi ilə bağlı heç bir məhdudluq nəzərdə tutmamışdır. İşləyən pensiyaçıya qocalığa görə ümumi və ya güzəştli şərtlər əsasında, yaxud xüsusi əmək şəraitində və ya Uzaq Şimalda işləməsilə bağlı pensiyanın təyin olunmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Pensiyaçının hansı işi yerinə yetirməsi də heç bir əhəmiyyət daşımır. Məsələn, müvəqqəti, daimi, mövsümi, əmək müqaviləsi və ya mülki-hüquqi müqavilə əsasında (podrat, tapşırıq və s.)¹.

Eyni zamanda, göstərmək lazımdır ki, artıq yaşa görə əmək pensiyası sığorta olunanların öz hesabına qazanılan və çoxillik əməyinə uyğun olaraq təyin edilən ödəniş kimi qəbul edilir. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, əgər pensiya qazanılmış və layiqli həyat səviyyəsini təmin edən ödənişdirsə, onda onu pensiyaçının işlədiyi dövrdə də ödəmək lazımdır. Belə pensiyaları pensiyaçının əlindən almaq olmaz, çünki bu onun mülkiyyəti kimi qəbul edilir. Həyatının pensiya dövründə nə edəcəyini pensiyaçı özü müəyyən edir: əvvəlki işini saxlaya bilər, yaşına uyğun başqa iş seçə bilər, yaxud əmək fəaliyyətinə xitam verib, öz təsərrüfatı ilə məşğul ola bilər. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatının real səviyyəsi aşağı olduğundan, işləyən pensiyaçıların pensiya ödənişinə heç bir şərtlə məhdudluq qoymaq olmaz. Pensiyanın tam məbləğdə ödənilməsi, eyni zamanda, yoxsulluğa qarşı mübarizə vasitəsi kimi də qəbul edilməlidir. Pensiyanın ödənilməsi dayandırıldığı hallarda isə pensiyaçıların çoxu işi tərk etmək məcburiyyətində qalır ki, bu da onların gəlirinin kəskin surətdə aşağı düşməsinə və yoxsulluq səviyyəsində olan vətəndaşların sayının

---

¹ Добромыслов К.В. Исчисление трудовых пенсий по старости (примеры расчетов). М., «Книжный мир», 2002, с. 111.

artmasına gətirib çıxarar.

Ümumiyyətlə, pensiya təminatının səviyyəsi ilə bağlı problem kifayət qədər mürəkkəbdir və müxtəlif ölkələrdə birmənalı şəkildə həll edilmir. Fikrimizcə, bu problem maliyyə-iqtisadi və iqtisadi-riyazi xarakterli olsa da, ümumi mənada hüquqi xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq, bu sahədə hələ də ciddi tədqiqatlar mövcud deyil.

Beləliklə, ilk dövrlərdə məcburi pensiya sığortasının prinsiplərini özündə əks etdirən 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna edilən əlavə və dəyişikliklərlə bağlı olan ən əsas məsələ ondan ibarətdir ki, onlar məcburi pensiya sığortası ilə əlaqədar olan heç bir xüsusiyyəti əks etdirmirdilər.

İkinci qrupa daxil olan qanunlar ayrı-ayrı şəxslərin pensiya təminatını nizamlasa da, birbaşa və dolaylı olaraq 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunla əlaqədardır və bu qanunlar da sosial sığorta prinsiplərini özündə əks etdirmir. Həmin qanunlara «Bədən tərbiyəsi və idman haqqında» 23 dekabr 1997-ci il tarixli qanunu (28-ci maddə), «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli qanunu (109-cu maddə), «Prokurorluq haqqında» qanunu (38-ci maddə), «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının statusu haqqında» 17 may 1996-cı il tarixli qanunu (30-cu maddə), «Dövlət qulluğu haqqında» 21 iyul 2000-ci il tarixli qanunu (23-cü maddə), «Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında» 28 dekabr 2001-ci il tarixli Konstitusiya qanunu (16-cı maddə) və s. qanunları misal göstərə bilərik. Bu qanunlarda «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunda nəzərdə tutulan pensiyalara nisbətən daha yüksək pensiyalar müəyyən olunmuşdur. Məsələn, hakimlər, prokurorluq işçiləri, dövlət qulluqçuları və s. kateqoriyalar üçün axırıncı iş yerlərində aldıkları vəzifə maaşlarının 80% məbləğində pensiyanın verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Göstərilən şəxslərə 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun əsasında pensiya alanların pensiyalarına nisbətən yüksək məbləğdə verilən həmin pensiyaların ödənilməsi isə DSMF-nin vəsaitləri hesabına həyata keçirilir.

Müxtəlif qanunlarla ayrı-ayrı şəxslərə güzəştli şərtlərlə pensiyaların müəyyən edilməsi respublikamızda imtiyazlı pensiya təminatı sisteminin yaradıldığını göstərir və 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda elan olunan «vahid pensiya təminatı sistemi» ideyasının baş tutmadığını sübut edir.

Pensiya təminatı sahəsində çoxsaylı normativ hüquqi aktların mövcud olması belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, pensiya təminatında vahid «sütun» rolunu oynaya biləcək qanun yoxdur. Fikrimizcə, həmin boşluğu aradan qaldırmaq üçün məcburi pensiya sığortasını və dövlət pensiya təminatı sistemini özündə əks etdirən Azərbaycan Respublikasının Pensiya Təminatı Məcəlləsi qəbul edilməlidir. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun pensiya islahatından qabaqkı dövrdə qəbul edildiyindən və həmin dövrdə pensiya təminatı haqqında normaları məcburi pensiya sığortası ilə əlaqələndirmək ideyaları hələ real xarakter daşmadığına görə, onu dövlət məcburi pensiya sığortası haqqında qanun hesab etmək olmaz. Buna görə də, pensiya qanunvericiliyində pensiya təminatının şərtlərini və normalarını müəyyən edən aktların pensiya təminatının maliyyə mənbələrinin formalaşması qaydasını müəyyən edən aktlardan fərqləndirilməsi heç də təsadüfi deyil. Eyni zamanda, vətəndaşların pensiya təminatı hüququnun DSMF-ə sığorta haqları ödənilməsi ilə iqtisadi və hüquqi əlaqəsi də yox dərəcəsidir. Bütün bunları sübut etmək üçün sığorta haqlarının məbləğini, onun ödənilməsi qaydasını və DSMF-nin statusunu müəyyənləşdirən «Sosial sığorta haqqında» 18 fevral 1997-ci il tarixli qanun və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında» Əsasnaməni göstərmək olar.

Beləliklə, həm 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda, həm də DSMF-nin statusunu müəyyənləşdirən aktlarda vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının sığorta haqlarını ödəmək vəzifəsi ilə hər hansı qarşılıqlı əlaqəsi təsbit edilməmişdir. Bu isə təkcə qanunvericilikdə boşluq deyil, həm də pensiya sistemində qeyri-sığorta əsaslarının güclənməsi səbəbi kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası DSMF-ə sığorta haqlarının ödənilməsi qaydasını müəyyən edən «Sosial sığorta haqqında» 18 fevral 1997-ci il tarixli qanunda da pensiya sığortası təminatının bəzi xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Belə ki, vətəndaşların bəzi kateqoriyaları, o cümlədən xüsusi notariuslar, vəkillər, sərbəst auditorlar, sərbəst mühasiblər üçün sığorta haqlarının ödənilməsinin xüsusi qaydası nəzərdə tutulmuşdur. Bu xüsusi qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar üçün sığorta haqlarının tarifi gəlirin 20% həcmində müəyyən edilmişdir. Lakin 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunda gəlir anlayışı müəyyən

edilmədiyinə görə, fikrimizcə, bu məsələ də məhz bilavasitə pensiya qanunvericiliyi vasitəsilə müəyyən edilməlidir.

Pensiya təminatı normalarını özündə əks etdirən qanunvericilik aktları arasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları da mühüm yer tutur. 1996-cı ildən başlayaraq, pensiya təminatının bir sıra mühüm məsələləri (pensiyaların artırılması, pensiya-ya əlavələrin müəyyən edilməsi və s.) məhz prezidentin fərman və sərəncamları¹ ilə tənzimlənmişdir. Ümumiyyətlə, prezidentin bu sahəyə dair verdiyi 10-dan çox fərman və sərəncamların yarısı pensiyaların artırılması, pensiyalara əlavələrin edilməsi və s. kimi məsələlərə həsr edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər fərmanlar da, birbaşa olmasa da, dolayısı ilə pensiyaçıların ayrı-ayrı kateqoriyalarının pensiya təminatının səviyyəsinin artırılması məsələsinə həsr edilmişdir. Ayrı-ayrı

---

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 avqust 1994-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasını erməni təcavüzündən müdafiə edərək əlil olmuş şəxslərin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması haqqında» fərmanı; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 1996-cı il tarixli «Aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin artırılması haqqında» sərəncamı (18 noyabr 1996-cı il tarixli dəyişikliklərlə). «Qanun» jurnalı, 1996, № 6; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun 1997-ci il tarixli «Pedoqoji işçilərin və ahiil vətəndaşların sosial müdafiəsi haqqında» 597 sayılı fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 18 iyun, 1997; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 1999-cu il tarixli «Məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında» sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, 7 dekabr 1999; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 dekabr 1999-cu il tarixli «İşləməyən pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında» sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, 25 dekabr 1999; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 oktyabr 2000-ci il tarixli «Sosial pensiyaçılara dövlət yardımının artırılması haqqında» sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, 14 oktyabr 2000-ci il; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli «Əlil olmuş və digər kateqoriyalardan olan bir qrup aztəminatlı vətəndaşa dövlət yardımının artırılması haqqında» sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, 30 dekabr, 2000-ci il; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası haqqında» sərəncamı. «Azərbaycan» qəzeti, 18 iyul 2001-ci il; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunmasının təmin edilməsi haqqında» Fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 27 dekabr 2001-ci il; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünün təsis edilməsi haqqında» 11 iyun 2002-ci il tarixli fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 12 iyun 2002-ci il.

kateqoriya vətəndaşların pensiya təminatı sahəsində hüquqlarını genişləndirməklə xüsusi imtiyazlı sistem müəyyən edən bir sıra digər fərmanlar da bu qrupa aid edilə bilər. Belə ki, Respublika Prezidenti «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünün təsis edilməsi haqqında» 11 iyun 2002-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycanın ədəbiyyat və incəsənət xadimləri ilə yanaşı, respublikanın elm, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, dövlət idarəçiliyində və digər sahələrdə böyük əməyi olmuş şəxslərə (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hal-hazırda qüvvədən düşmüş 10 noyabr 1997-ci il tarixli fərmanı ilə belə fərdi təqaüdlər ancaq ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə verilir-di) yüksək məbləğli fərdi təqaüdlər (fərmanda belə göstərilir) təyin etmişdir. Bu fərman pensiya təminatı sistemində xüsusi bir imtiyazlar sistemini, yəni keçmiş SSRİ-də mövcud olan «fərdi» pensiyalara («təqaüdlər») bənzər olan sistemi yaratmış oldu. Bu «təqaüdlər» işə həmin şəxslərin aldıkları pensiyalardan asılı olmayaraq onlara ödənilir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidin yaratdığı ağır keçid dövründə prezidentin mövcud fərmanı böyük humanizm addımı kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin bütün bunlar Konstitusiyaya və qanun çərçivəsində hüquq bərabərliyi və sosial ədalət prinsiplərinin pozulmaması ilə həyata keçirilsəydi, daha yaxşı olardı. Ona görə ki, Konstitusiyanın 25-ci maddəsinə görə qulluq mövqeyinə görə ayrı-seçkilik qadağandır və sosial təminata olan hər bir hüquq, Konstitusiyanın 38-ci maddəsinə görə, ancaq qanunla müəyyən edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi aktlar pensiya təminatı sahəsində əhəmiyyətli rola malikdir. Həmin aktlar içərisində ön mühüm yeri «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» və sair pensiya qanunlarının icrasının təmin edilməsi üçün verilən qərarlar tutur¹. Bu qərarların əksəriyyəti xüsusi əmək şəraiti və ya xid-

---

¹ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 dekabr 1991-ci il tarixli 437 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikası qarşısında xüsusi xidmətlərə görə pensiyalar haqqında müvəqqəti əsasnamə». Azərbaycan Respublikasının «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanununun kommentariyası haqqında metodiki-normativ materiallar. I buraxılış. Bakı, 1994; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 1992-ci il tarixli «İl əhəmiyyətli qulluqçuların və Qarabağın yaşayış məntəqələrinin və Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəd rayonların erməni silahlı birləşmələrindən könüllü müdafiəçilərinin ailələrinin sosial müdafiəsi haqqında» 131 sayılı qərarı (18 iyul 1992-ci il tarixdə №345)

edilmiş dəyişikliklərlə). «Qanun», 1993, № 2; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 noyabr 1992-ci il tarixli «Zabit heytinə, gizirlərə, miçmanlara, müddətdən artıq hərbi qulluqçulara, rəhbər və sırayı heyətə və onların ailələrinə pensiya və müavinətlərin təyin edilməsi və verilməsi üçün uzunmüddətli xidmət illərinin hesablanması qaydası haqqında» 631 sayılı qərarı; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 noyabr 1992-ci il tarixli 638 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar «Pensiyaların təyinatı üçün əmək stajının təsdiq edilməsi qaydası haqqında» əsasnamə. Azərbaycan Respublikasının «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanununun kommentariyası haqqında metodiki-normativ materiallar. I buraxılış. Bakı, 1994; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 1992-ci il tarixli 676 sayılı «Uzunmüddətli xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququ verən vəzifə, ixtisas və sahələrin Siyahılarının təsdiq edilməsi haqqında» qərarı. Azərbaycan Respublikasının «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanununun kommentariyası haqqında metodiki-normativ materiallar. I buraxılış. Bakı, 1994; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 1992-ci il tarixli 680 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Uçuşsınaq heyəti işçilərinə xidmət illərinə görə pensiyaların təyin edilməsi və verilməsi qaydası haqqında» əsasnamə; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 avqust 1994-cü il tarixdə təsdiq edilmiş ««Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 89-cu maddəsinə əlavə edilməsi ilə əlaqədar pensiyaların yenidən hesablanması qaydası barədə» 301 sayılı qərarı; Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 09 iyun 1997-ci il tarixli 58 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan kompensasiyalar, müavinətlər və gəlirlərin siyahısı»; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 iyun 1997-ci il tarixdə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Pedoqoji işçilərin, ahıl vətəndaşların, sosial pensiyaçıların, Çernobıl qəzası əlillərinin, birinci və ikinci qrup əlillərin sosial müdafiəsi haqqında» 17 iyun 1997-ci il tarixli 597 sayılı fərmanında nəzərdə tutulmuş müavinətlərin ödənilməsi qaydaları haqqında» 380 sayılı qərarı; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 avqust 1997-ci il tarixdə təsdiq edilmiş «Pensiya hesablanması üçün 1996-cı ilin yekunlarına görə respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləğinin təsdiq edilməsi barədə» 91 sayılı qərarı; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 iyul 1998-ci il tarixdə təsdiq edilmiş «Pensiya hesablanması üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının təsdiq olunması barədə» qərarı; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 avqust 1998-ci il tarixdə təsdiq edilmiş ««Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun bəzi müddələrinin tətbiqi haqqında» 140 sayılı qərarı; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin hesablanması və ödənilməsi haqqında» əsasnamə. «Qanun», 1998, № 15-16;

mət illəri ilə əlaqədar pensiya hüququnu, eyni zamanda, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun normalarına uyğun olaraq vətəndaşların pensiya hüququnun realizəsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir.

Pensiya təminatı üzrə normativ-hüquqi aktları nəzərdən keçirərək belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, sığorta tələbləri pensiyaçıların çox məhdud dairəsini əhatə etdiyinə görə, pensiya təminatının ümumi mənzərəsinə heç bir təsir göstərmir. Pensiya təminatının səviyyəsi ilə sığorta haqlarının ödənilməsi arasında qarşılıqlı əlaqənin və asılılığın olmaması bu gün mövcud olan dövlət pensiya təminatı sistemini məcburi pensiya sığortası sistemi kimi nəzərdən keçirməyə imkan vermir. Sosial sığortanın dəqiq əsaslarının olmaması pensiya təminatının şərtlərinin və normalarının pensiya sığortası ilə, yəni sığorta haqlarının ödənişi və DSMF-nin maliyyə ehtiyatları ilə əlaqələndirilmədən hədsiz dərəcədə genişlənməsinə gətirib çıxarır.

Etiraf etmək lazımdır ki, 27 noyabr 2001-ci il tarixli «Dövlət məcburi sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» qanunun qəbul edilməsi də yaranmış vəziyyətdə heç bir dəyişiklik etmədi. Təəccüblüdür ki, həmin qanunda «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanuna edilən bir çox blanket normalar da qeyri-sığorta xarakteri daşıyır.

Fikrimizcə, məcburi pensiya sığortası şəraitində qanunvericiliyin inkişafı mütləq pensiya təminatının maliyyə imkanlarını nəzərə almalıdır. Maliyyə vəsaitlərinin kifayət etməməsi nəticəsində təminatın səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxara biləcək pensiya qanunvericiliyinin qəbul edilməsinə yol vermək olmaz. Buna görə də, unutmaq olmaz ki, məcburi pensiya sığortası bir çox parametrlərə malikdir və hər

---

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 2002-ci il tarixli 2 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunması ilə əlaqədar həmin müavinətlərin vətəndaşlara verilməsi qaydaları»); Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 yanvar 2002-ci il tarixli 7 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «İşçinin peşə xəstəliyinə tutulması ehtimalı olan iş yerlərinin siyahısı»; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsinin formasının təsdiq edilməsi haqqında» 23 mart 2002-ci il tarixli 46 №-li qərarı; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya və müavinət xərclərinin, əlillərin, iş axtaranların və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsi tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi haqqında» 4 may 2002-ci il tarixli 76 №-li qərarı.

hansı parametrin dəyişməsi (məsələn, pensiyaçıların sayının artması) ilə əlaqədar, digər parametrlərdə dəyişikliklər edilmədiyi halda, son nəticədə, pensiyaların məbləğinə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Pensiya təminatı qanunvericiliyinin təhlili həm də onu göstərir ki, qanunverici təkə qapalı bir sistem kimi pensiya təminatının üstünlüklərini və çatışmayan cəhətlərini müəyyən etmir. Fikrimizə o, hazırkı dövrdə ən başlıca meyar kimi, yoxsulluğun aradan qaldırılması və insanın qocalığı dövründə ona maddi cəhətdən təmin olunmağa zəmanət verməklə sabahkı günə inamı və şəxsi ləyaqət hissi arasındakı sərhədi müəyyən etməlidir.

Pensiya təminatını tədqiq edən nəzəriyyəçilərin və praktiklərin əsas məqsədi bu sahədə mövcud olan neqativ tendensiyaların qarşısını almaq və ya ümumi sözlərlə məsələnin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış müsbət həllini tapmaqdır. Pensiya qanunvericiliyinin ayrıca olaraq aydın şəkildə dərk edilməsi və orada ziddiyyətlərin olmaması isə maddi təminatın bu unikal sisteminin təkmilləşdirilməsi yolunda mühüm bir addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümumiyyətlə, 1992-2003-cü illərin pensiya qanunvericiliyinin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun pensiya təminatının səviyyəsini qaldırdığı üçün ilk dövrlərdə kifayət qədər mütərəqqi qanun olmuşdur.

2. Həmin qanunun qəbul edilməsi pensiya təminatı sistemini pensiya sığortasının mühüm elementi olan sığorta olunanlar tərəfindən sığorta haqlarının ödənilməsi ilə əlaqələndirilməsi yolunda ilk real addım olmuşdur.

3. Vətəndaşlar üçün, ilk növbədə, sığorta haqlarının məcburi ödənilməsində ifadə olunan məcburi pensiya sığortasının tətbiq edilməsi yalnız pensiya təminatı üçün vəsait əldə edilməsinin yeni mənbəyinə çevrilmişdir.

4. Bütün sığorta olunanlar üçün minimum səviyyədə vahid sığorta tarifinin müəyyən edilməsi sığorta haqlarını pensiyaçıların müxtəlif kateqoriyalarının pensiya təminatı səviyyəsini müstəqil diferensiasiya meyarı kimi çıxış etməsinə imkan vermədi və buna görə də, ödənilən sığorta haqqı pensiyaların məbləğinə real təsir göstərmədi.

5. Pensiya qanunvericiliyində pensiya hüququnun pensiya sığortası ilə şərtləndirilməsinin ancaq ayrı-ayrı halları nəzərdə tutulsa da, bəzi

normativ hüquqi aktlarda «pensiya sığortası» termini ümumiyyətlə işlədilməmişdir. Eyni zamanda, pensiya fondu və sosial sığorta fondu müstəqil surətdə mövcud olmalı olduqları halda, respublikamızda həmin fondlar vahid bir orqan kimi (DSMF) fəaliyyət göstərir. Buna görə də, pensiya sığortası institutunun mahiyyəti üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər yox dərəcəsindədir.

6. Maliyyələşdirmənin sığorta əsaslarına baxmayaraq, pensiya təminatının əvvəlki kimi dövlətin təsiri altında qalması pensiya sığortası sisteminin yaradılması üçün pensiya sığortasının tətbiqi və sığorta olunanlar tərəfindən məcburi sığorta haqlarının ödənilməsi ilə əlaqədar olan mühüm psixoloji amildən istifadə etməyə imkan vermədi.

7. Pensiya təminatı normaları mövcud olan maliyyə bazasının imkanları nəzərə alınmadan dəyişdirilmiş və dövlət pensiya təminatı üçün xarakterik olmayan bir sıra mühüm hallar — sığorta pensiyasının hesablanması qaydaları, onun məbləğinin sığorta haqları ödəyicilərinin sayından, pensiyaçıların sayından, sığorta haqlarının məbləğindən, onların ödənilməsi davamiyyətindən, sığorta haqlarının tutulduğu əmək haqqının hədlərindən, pensiya yaşından, insan həyatının orta davamiyyət müddətlərindən və s. asılı olması məsələləri nəzərdən qaçırılmışdır. Hal-hazırda isə pensiya təminatı normalalarının və pensiyaçıların sayının dəyişməsi, göstərilən digər parametrlərlə əlaqələndirilmədən əlavə pensiya güzəştlərinin müəyyən edilməsi yaşayış minimumuna nisbətdə pensiyaların məbləğinin aşağı düşməsinə səbəb olması ilə müşayiət olunur.

8. Pensiya qanunvericiliyində sığorta haqlarının ödənilmədiyi dövrlərin geniş şəkildə əmək stajına daxil edilməsi, pensiyalara edilən qeyri-sığorta xarakterli əlavələrin sayının və məbləğinin intensiv artırılması pensiya sığortasının əsas prinsipləri ilə bir araya sığmayan tədbirlər olmuşdur.

9. Həmin dövrdə formalaşmış pensiya qanunvericiliyində pensiya təminatında qeyri-sığorta xarakterli normaların qəbul edilməsi geniş hal almışdır.

Beləliklə, 1992-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı formal olaraq sığorta xarakteri daşısa da, faktiki olaraq sistemli şəkildə pensiya təminatı sisteminin inkişafının sığorta qaydalarına və prinsiplərinə zidd olaraq inkişaf etmiş və həmin proses pensiya qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1992-2003-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasında pensiya qanunvericiliyinin inkişafı prosesi pensiya təminatı sistemində də neqativ hallar yaratmaqla, bir çox pensiya problemlərini kəskinləşdirmişdir. Lakin həmin neqativ halların qarşısını almaq üçün bəzən yaranmış obyektiv vəziyyətə uyğun gəlməyən qərarlar qəbul edilmişdir və bu baxımdan, pensiya qanunvericiliyinin hazırkı problemləri məhz bununla izah olunmalıdır. Bu vəziyyətin əsas səbəbi isə odur ki, pensiya münasibətlərini tənzimləyən qanun, yəni 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun ictimai-siyasi həyatımızda kəskin dəyişikliklərin gözlənilmədiyi bir dövrdə qəbul edilmişdi. Buna görə də, bu qanun ölkənin iqtisadi sistemində baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq həmin münasibətləri tənzim edə bilməzdi.

Göstərilən bu səbəblər isə hal-hazırda mövcud olan pensiya təminatı sistemində də qalmaqda davam etdiyi üçün yeni pensiya islahatının keçirilməsi olduqca zəruridir.

Professor E.Q. Tuçkova hələ 1990-cı ildə aşağıdakıları pensiya islahatının keçirilməsini zəruri edən səbəblər kimi göstərmişdir. Hesab edirik ki, həmin səbəblər müasir dövr üçün də aktualdır:

Birincisi, pensiya təminatının nisbi səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi;

İkincisi, pensiyaçıların maddi rifah səviyyəsinin aşağı düşməsi;

Üçüncüsü, pensiyaların məbləğinin müəyyən edilməsində diferensiasiyanın zəifləməsi nəticəsində pensiya sisteminin, tədricən, bərabərləşdirici sistemə çevrilməsi;

Dördüncüsü, pensiya sisteminin yaşlı işçilərin ictimai istehsaldan könüllü uzaqlaşması üçün alət olması kimi funksional təyinatını əhəmiyyətli dərəcədə itirməsi¹.

V. Yakovlev göstərir ki, pensiya təminatı sistemi iki əsas göstəriciyə cavab verməlidir: hazırkı vəziyyətə uyğun olmaq və gələcək dövrlərə adaptasiya². Bu aspektdən hesab edirik ki, pensiya təminatı sisteminin bugünkü vəziyyətini, məcburi pensiya sığortasının tətbiq edilməsi şəraitində pensiya təminatı sisteminin aktual problemlərini və

---

¹ Тучкова Э.Г. Труд и социальное обеспечение пожилых граждан СССР. Дисс... докт. юрид. наук. М., 1990, с. 12-13.

² Яковлев В. Сорняки на правовом поле. Охрана труда и социальное страхование. 1996. № 4, с. 36.

onların həlli yollarını nəzərdən keçirsək, daha məqsədmüvafiq olardı.

Müasir dövrdə pensiya təminatı sisteminin ən aktual problemləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

Birincisi, pensiyaların minimum məbləğlərinin yaşayış minimumundan aşağı olması¹. Bu ona gətirib çıxardı ki, minimum pensiya alan pensiyaçıların maddi təminat səviyyəsi fizioloji yaşayış minimumunu təmin etmək iqtidarında deyil.

İkincisi, pensiya təminatının nisbi səviyyəsinin aşağı düşməsi, yəni pensyanın hesablandığı əmək haqqına nisbətən pensiyaların məbləğinin aşağı düşməsi: hal-hazırda pensiyalar yuxarı həddi məhdudlaşdırılmaqla hesablanan əmək haqqının 60-85%-ni təşkil edir. Bu hal isə pensiyalara hesablanan əlavələrin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Lakin pensiyaların məbləğinin aşağı olmasına baxmayaraq, iki pensiya almaq hüququ olan vətəndaşlara belə bir hüquq xarici ölkələrdən fərqli olaraq, təqdim edilməmişdir.

Üçüncüsü, pensiyaların maksimum məbləğinin artmasının pensiya təminatında bərabərləşdirici sistemin formalaşmasına gətirib çıxarması².

Dördüncüsü, əməyin xüsusi şəraiti və uzunmüddətli peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar pensiyaların təyin edilməsi zamanı diferensial yanaşmanın kifayət qədər olmamasına görə pensiyaçıların ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün pensiya təminatının müstəsna şərtlərini və normalarını təsbit edən qanunların qəbul edilməsi.

Beşincisi, maliyyə vəsaitlərinə qənaət etmək məqsədilə işləyən pensiyaçılara onların pensiyalarının yarısının ödənilməsi halının mövcud olması və bununla da Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci, 71-ci və 149-cu maddələrinin pozulması.

Altıncısı, pensiyaların məbləğinin istehlak dəyərinin artmasına uyğun olaraq indeksasiyasının aparılmaması.

Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidin xarakterin-

---

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası» // «Azərbaycan» qəzeti, 18 iyul 2001-ci il, s. 1.

² M.N. Əliyev «Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri». Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003, s. 42-43.

dən irəli gələn sərt reallıqlar həm sosial sığortanın, həm də pensiya sığortasının inkişafı problemini aktuallaşdırır. Dövlətin məcburi pensiya sığortasının inkişafı sahəsində dəqiq konsepsiyasının olmaması isə narahatlıq doğurur. Fikrimizcə, milli pensiya təminatının gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən edən normativ hüquqi aktların roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun qəbul edilməsi bu gün hamıya aydın olan məqsədlərlə diktə edilmişdi. Belə ki, həmin qanunun qəbul edilməsi ərəfəsində qeyd edilirdi ki, pensiya islahatının əsas məqsədlərindən biri pensiyaçılar arasında aztəminatlılığı aradan qaldırmaqdır. Fikrimizcə, 1992-ci il qanunun bu məqsədə nail olmaq üçün minimum pensiyanın minimum əmək haqqının 100% məbləğində müəyyən etməsi söylərini progressiv qiymətləndirmək olardı. Lakin sonralar Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyində digər yanaşma üstünlük qazandı və bu da göstərilmiş neqativ nəticələrə gətirib çıxardı.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 78-ci maddəsi ilə pensiyaların hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının üçqat məbləğində maksimum həddin müəyyən edilməsi pensiyaların məbləğlərinin tədricən yaxınlaşmasına səbəb olur, yəni pensiya təminatında bərabərləşdirmə tendensiyası üstünlük qazanır. Bu proses pensiya təminatının əlavə formalarının axtarılması zərurətini yaratmışdır. Belə ki, pensiya təyin olunduqdan sonra, ona sığorta vəsaitləri hesabına müxtəlif qeyri-sığorta xarakterli əlavələr müəyyən edilir. Bundan başqa, hesablanan əlavələrin minimum pensiya səviyyəsində müəyyən edilməsi pensiyanın minimum məbləğinin yaşayış minimumu səviyyəsində təsbit edilməsinin qarşısını alır.

Beləliklə, çoxsaylı əlavələrin müəyyən edilməsi və pensiyaların məbləğlərinin müntəzəm artırılması pensiyanın məbləğini bir qədər qaldıraraq yaşayış minimumuna yaxın səviyyəyə çatdırmaq məqsədi güdsə də, bu hal, birincisi, pensiyaların özünün statusunu aşağı salır, ikincisi, pensiyaların artımının qarşısını alan süni maneəyə çevrilir. Artıq müəyyən edilmiş əlavələri ləğv etmək və ya onların məbləğini azaltmaq praktiki olaraq qeyri-realdır və bu, konstitusiyaya ziddir. Lakin onu da unutmaq olmaz ki, pensiya qanunvericiliyinin inkişafının bu yolu pensiya təminatı sisteminin 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun çərçivəsində inkişafını ləngidir.

Müasir pensiya təminatı sisteminin ən mühüm problemlərindən biri minimum pensiya məbləğinin süni olaraq iqtisadi reallıqlara uyğun gəlməyən aşağı səviyyədə saxlanmasıdır. Hətta minimum pensiyanın «pensiya hesablanması üçün təsdiq olunan orta aylıq əmək haqqı» ilə əlaqələndirilməsi də problemin həllinə kömək etmədi. Fikrimizcə, ideal müddəa kimi, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 89-cu maddəsinin ikinci hissəsinin köhnə redaksiyasının saxlanması daha məqsəddə müvafiq olardı. Həmin müddəaya uyğun olaraq hesablanmış pensiyalar minimum istehlak dəyəri indeksinin dəyişməsinə uyğun olaraq artırılmalıdır. Lakin həmin qanuna 26 iyun 1997-ci ildə edilmiş dəyişikliklərə görə, pensiyaların məbləğinin orta aylıq əmək haqqının yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə artırılması qaydası müəyyən edilmişdir. Pensiya hesablanması üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləği mütəmadi dəyişdirilməli olduğu halda, onun məbləğinin ötən beş il ərzində dəyişilməz qalması pensiyaların məbləğinin minimum səviyyəsinə, yəni onun istehlak dəyərinə olduqca mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, göstərmək lazımdır ki, respublikamızda orta aylıq əmək haqqı daim artdığı halda (1995-ci ildə 62.467 manat, 1996-cı ildə 89.370 manat, 1997-ci ildə 141.643 manat, 1998-ci ildə 168.308 manat, 2002-ci ildə 226.000 manat)¹, pensiyaların hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının məbləği (60.000 manat) dəyişilməz qalmışdır.

Fikrimizcə, təkə minimal sosial parametrlərin (pensiya, əmək haqqı, müavinətlər və s.) müəyyən edilməsi üçün deyil, həm də dövlətin sosial inkişafının mühüm göstəricisi kimi minimum istehlak xərcləri indeksinin əhəmiyyəti böyükdür.

Bundan başqa, pensiyaların hesablanması üçün əsas götürülən orta aylıq əmək haqqının maksimum məbləğini əsassız surətdə məhdudlaşdıran 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 78-ci maddəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsinə zidd xarakter daşıyır. Pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının maksimum məbləğinin məhdudlaşdırılması, birincisi, pensiya təminatında bərabərləşdirici tendensiya yaradır, ikincisi isə, pensiyaların üzərinə sığorta vəsaitləri hesabına müxtəlif qeyri-sığorta xarakterli əlavələrin müəyyən edilməsinə səbəb olur. Bundan başqa, daha yüksək gəlirə

---

¹ «Ülfət» qəzeti, 24 oktyabr 2002-ci il. № 33 (395), s. 3.

görə pensiyaların yenidən hesablanmasını nəzərdə tutan 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 86-cı maddəsi 26 iyun 1997-ci il tarixli qanun əsasında həmin qanunun mətnindən çıxarılmışdır. Bununla əlaqədar məhkəmə praktikasına müraciət etdikdə görürük ki, bir sıra vətəndaşlar haqlı olaraq bunu pensiya hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirir və pensiyaların yenidən hesablanması ilə əlaqədar Səbail rayon məhkəməsinə iddia ərizəsi ilə müraciət etmişlər. Məhkəmə pensiyaçıların pensiyalarının yenidən hesablanmasını onların maddi vəziyyətinin bir qədər yaxşılaşdıracağını rəhbər tutaraq iddiaçıların iddia ərizələrinin təmin edilməsi haqqında qətnamə qəbul etmişdir.¹ Hesab edirik ki, məhkəmə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olmasını rəhbər tutaraq, 149-cu maddənin 7-ci hissəsinə istinad etsəydi daha düzgün olardı. Belə ki, Konstitusiyanın 149-cu maddəsinin 7-ci hissəsinə görə, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran, hüquq məsuliyyətini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən normativ hüquqi aktların qüvvəsi geriyə şamil edilir. Eyni zamanda, bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanun qəbul edildikdən sonra, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi onun 2-ci maddəsinə, 109-cu maddəsinin birinci hissəsinə və 106-cı maddəsinin birinci hissəsinə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25 və 38-ci maddələrinə uyğun olmaması və onların qüvvədən düşmüş hesab edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.

Ziddiyyətli məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanun əsasında təyin edilən pensiyaların maksimum məbləği üçün məhdudiyətin müəyyən edilməsinə baxmayaraq, «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» qanunla təyin edilən pensiyaların maksimum məbləği üçün heç bir məhdudiyət müəyyən edilməmişdir və nəticədə, həmin pensiyaların məbləğləri arasında kəskin fərq yaranmışdır. Hesab edirik ki, pensiya islahatı zamanı həyata keçirilən ilkin tədbirlərdən biri məhz hərbi qulluqçularla digər vətəndaşların pensiya məbləğləri arasındakı kəskin uyğunsuzluğun dünya ölkələrinin təcrübəsində olduğu kimi, nisbətən bərabərləşdirilməsi olacaqdır, çünki, hərbi qulluqçular xarici ölkələrdə olduğu

---

¹ Bakı şəhəri Səbail rayon məhkəməsinin arxiv materialları. İş № 2-377. 2002, s. 2.

kimi, nisbətən yüksək pensiya almalıdırlar.

Fikrimizcə, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun «Əmək pensiyaları təyin edildikdə iş stajının hesablanması» adlanan III bölməsini və «Pensiyaların hesablanması» adlanan IV bölməsini sığorta prinsiplərinə uyğun hesab etmək olmaz. Əlbəttə, işçinin «dövlət sosial sığortası»na məruz qalmalı olduğu iş dövrlərini sığorta dövrləri hesab etmək olar (həmin qanunun 67-ci maddəsi). Lakin bu qaydanın düzgünlüyünə şübhə ilə də yanaşmaq olar. Bu gün mövcud məcburi sosial sığorta sistemi DSMF-ə ödəniləcək haqların məcburiliyinə zəmanət vermir. Əmək stajına hesablanan müxtəlif «digər» dövrlər isə ümumiyyətlə sığorta xarakteri daşımır. Lakin beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, şəxsin sosial sığorta sistemi üzrə ödəniş aldığı digər dövrlər sığorta stajına daxil edilə bilər.

Pensiya təminatı sistemində hüquqi problemlərdən biri də müəyyən qrup peşələr üzrə əsassız olaraq güzəştli şərtlərlə (23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 13, 14-cü və s. maddələri) və yaş həddi müəyyən olunmadan xidmət illərinə görə pensiyaların (həmin qanunun 60, 61, 62, 63-cü maddələri) təyin edilməsi və cinsi xüsusiyyətlərə görə ayrı-seçkiliyin mövcud olmasıdır.

Professor Y.Y. Maçulskaya sosial təminat üzrə güzəştləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

— subyektlərinə görə (pensiyaçılar, birinci və ikinci qrup əlillər, keçmişdə faşizm əsirləri, SSRİ və RF Qəhrəmanları, Çernobil AES-də qəzanın nəticələrini aradan qaldıranlar və s.);

— məzmununa görə (xüsusi əmək şəraitində, Uzaq Şimal rayonlarında və ya onlara bərabər tutulan yerlərdə işləyən şəxslər üçün yaş və stajla bağlı tələblərin azaldılması, nəqliyyatda pulsuz gediş, dərmanların pulsuz alınması, mənzil haqqı və kommunal ödənişlərdən azad etmə, telefonun pulsuz quraşdırılması və s.);

— maliyyələşdirmə mənbəyinə görə (dövlət büdcəsi, büdcədən-kənar sosial sığorta fondları, əhaliyə sosial yardım üzrə federal və ərazi fondları, müxtəlif səviyyələrdə büdcələr) və digər əlamətlərə görə¹.

Pensiya təminatının müasir vəziyyətinin təhlili onu göstərir ki,

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 76.

ümumi qaydalardan istisnaları və təminatın güzəştli şərtlərini müəyyən edən normalar həddən artıq çoxdur. Onların heç də hamısının yeni bazar münasibətləri şəraitində saxlanılması məqsədamüvafiq deyil. Belə ki, onlar dövlət pensiya təminatı sisteminin maliyyə yükünü mühüm dərəcədə artırır və artıq özlərinin məqsədli təyinatına da uyğun gəlmir. Bazar iqtisadiyyatı qanunlarının pensiya təminatı sisteminə güzəştlərin təqdim edilməsinin əsas meyarlarına yenidən baxılmasını tələb etməsi ilə razılaşıaraq, həmin güzəştlərin sayının minimuma endirilməsi təkliflərini məqsədamüvafiq hesab edirik.

Göstərmək lazımdır ki, sosial təminat hüququ üzrə ən geniş güzəştlər sistemi məhz pensiya təminatı institutunda nəzərdə tutulmuşdur. Ən mühüm güzəştlərdən biri isə pensiya yaşına aiddir. Qocalığa görə pensiyalar ilk dəfə keçmiş SSRİ-də 1928-ci ildə toxuculuq sənayesi işçiləri üçün 25 illik əmək stajı olan 60 yaşına çatmış kişilər və 55 yaşına çatmış qadınlar üçün tətbiq edilmişdir. ÜKP MK-nın 28 sentyabr 1929-cu il tarixli «Sosial sığorta haqqında» qərarında qocalığa görə pensiya ilə təmin edilməli olan şəxslərin dairəsinin genişləndirilməsi vəzifəsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdu. Bu qərarın icrası gedişində 1932-ci ildə pensiya təminatı artıq xalq təsərrüfatının bütün sahələrini əhatə etməyə başladı. O dövrdə aparılmış tədqiqatların nəticələrinə görə, 55 yaşına çatan işləyən qadınların və 60 yaşına çatan kişilərin əksəriyyəti əvvəlki rejimdə əmək fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətini itirirdilər. Buna görə də qanunda pensiya yaşının göstərilən hədləri müəyyən edilmişdi¹. Hal hazırda isə pensiya yaşı normal əmək şəraitində işləyən qadınlar üçün 57 və kişilər üçün 62 yaş təşkil edir (belə yaş həddi respublikamızda 2000-ci ilin avqust ayının 1-dən etibarən tətbiq edilir).

Pensiya yaşındakı fərqlə əlaqədar olaraq, mütəxəssislər arasında sosial təminatda kişi və qadınların bərabər hüquqluğu haqqında vaxtaşırı müzakirələr olmuşdur. SSRİ-nin 1936 və 1977-ci il Konstitusiyaları ictimai həyatın bütün sahələrində kişi və qadınların hüquq bərabərliyini nəzərdə tutsa da, kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə siyasi əhəmiyyət verilmirdi. Belə hesab olunurdu ki, «müxtəlif cinslərdən

---

¹ Современные проблемы пенсионной сферы. Комментарии экономистов и демографов. Научные доклады. Вып. 16. Под ред. Т.М. Малевой, М., 1997, с. 33.

olan şəxslərin müxtəlif sosial rolları onlar üçün müxtəlif həcmli hüquqların normal həyata keçirilməsini tələb edir»¹.

İnsanların sosial vəziyyətinin maksimum bərabərləşdirilməsi məqsədilə onlar arasındakı təbii fərqləri hüququn köməyi ilə azaltmağa çalışmışlar. Bu həm də müxtəlif cinslərdən olan şəxslərə də aiddir. Kişi və qadınların hüquq bərabərliyini təmin etmək üçün qanunvericilik hüquqi imkanların iki qrupunu müəyyən etmişdi. Birincisi, tam həcmdə hüquqi statuslarının realizəsi üzrə kişi və qadın üçün eyni olan imkanlar və ikincisi, analıq kimi fizioloji funksiyaları həyata keçirmələri ilə əlaqədar yalnız qadınlara ünvanlanan xüsusi imkanlar.

Kişi və qadınların pensiya yaşında olan fərq kişi orqanizmi ilə müqayisədə qadın orqanizminin daha tez zəifləməsi, onun əlverişsiz istehsal amillərinə daha tez məruz qalması ilə əsaslandırılırdı. «Müxtəlif cinslərdən olan şəxslər üçün pensiya yaşının müəyyən edilməsi zamanı bu halların nəzərə alınmaması məhz onların hüquqlarının qeyri-bərabərliyini, qadına kişiyyə nisbətdə daha yüksək tələblərin irəli sürüldüyünü göstərirdi»².

50-ci illərin sonlarından başlayaraq, pensiya yaşının müxtəlif aspektlərinin ciddi demografik tədqiqatları aparılmağa başladı. 60-cı illərdə doğumun müntəzəm olaraq azalması ilə əlaqədar olaraq ilk dəfə əmək ehtiyatlarının çatışmamazlığı problemi yarandı. O dövrdə bu problemin həlli istiqamətlərindən biri kimi pensiyaçıların əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması göstərilirdi və həmin pensiyaçılara işlədikləri müddətdə pensiya almaq hüququ verildi.

70-80-cı illərdə müxtəlif sosioloji tədqiqatlar gedişində pensiyaya faktiki çıxma üçün yaş həddi və pensiyaya çıxmaq üçün arzuolunan yaş həddi haqqında, əmək fəaliyyətinin davam etdirilməsi motivləri haqqında, sağlamlıq vəziyyəti haqqında və s. bu kimi məsələlər qarşıya qoyulmuşdu.

80-cı illərin sonlarında dövlət pensiyaları haqqında yeni qanunun işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar olaraq, pensiya yaşının əlverişli həddi məsələsi yenə də mütəxəssislər tərəfindən tədqiq olunmağa başla-

---

¹ Азарова Е.Г. Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР. М., 1989, с. 19.

² Азарова Е.Г. Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР. М., 1989, с. 103.

dı. Əlverişsiz deməqrafik tendensiyalarla əlaqədar olaraq, əvvəlki yaş həddi olduğu kimi saxlanıldı.

2001-ci ildə təsdiq edilmiş pensiya islahatı konsepsiyasında da pensiya yaşının artırılmasının, kişi və qadınların pensiya yaş həddinin bərabərləşdirilməsi və o cümlədən, çevik pensiya yaşı həddinin tətbiq edilməsi məsələsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Qadınların pensiya yaşının artırılması bir sıra mütəxəssislər tərəfindən tam əsaslandırılmış tədbir kimi qiymətləndirilir. Birincisi, pensiyaçılar arasında kişilərin və qadınların uyğunluğu birin üç nisbətində bərabərdir. İkincisi, uşaqlara qulluq etməklə əlaqədar olaraq, bir çox qadınların faktiki əmək stajı kişilərə nisbətdə aşağıdır. Üçüncüsü, pensiyaya çıxandan sonra qadınların uzunömürlürlüyü kişilərə nisbətdə çoxdur¹.

Professor Y.Y. Maçulskaya belə hesab edir ki, qadınların pensiya yaşının imperativ şəkildə artırılmasına heç bir zərurət yoxdur. Ona görə ki, birincisi, yaşa görə pensiyaların məbləğinin əmək stajının müddətindən və əvvəlki əmək haqqından asılı olaraq hesablanmasının mövcud mexanizmi qadınları pensiyanın məbləğinin aşağı olmasına görə əmək fəaliyyətini davam eləməyə məcbur edir. Statistik məlumatlara görə, qadınların orta aylıq əmək haqları və bu baxımdan pensiyalarının məbləği kişilərə nisbətdə aşağıdır; ikincisi, yığım mənbəyindən maliyyələşdirilən pensiyanın əlavə hissəsinin ömrün gözlənilən davamiyyəti nəzərə alınmaqla hesablanması faktiki olaraq elə cəmiyyətə gətirib çıxaracaqdır. Qadınlar əmək fəaliyyətini 55 yaşına çatandan sonra da pensiya məbləğinin aşağı olması səbəbindən davam etdirməyə məcbur olacaqlar və bu da son nəticədə, kişi və qadınların pensiyaya çıxma yaşının faktiki olaraq bərabərləşdirilməsinə gətirib çıxaracaq².

Professor M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova isə göstərir ki, qadınların pensiya yaşının artırılaraq kişilərin pensiya yaşı ilə bərabərləşdirilməsi pensiya təminatı sistemində mövcud olan yükü ancaq müəyyən müddət üçün azaldacaq və bu addımın əsassız olaraq atılması öl-

---

¹ İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğlu R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiq problemləri, Bakı, «Qanun», 2001, s. 97.

² Макульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 79.

kəmizdə illər boyu formalaşmış ənənənin pozulmasına gətirib çıxaracaqdır¹.

Göründüyü kimi, milli pensiya sisteminin fərqli xüsusiyyəti güzəştli pensiya təminatının geniş tətbiqində ifadə olunur. Bunun mahiyyəti isə pensiya yaşının azaldılmasında öz əksini tapır. Bunun əsasları müxtəlif ola bilər: xüsusi əmək şəraiti, səhhətin vəziyyəti və s. Əsasların bəzisi həm qadınlara, həm də kişilərə pensiya almaq hüququ verir, bəzisi isə bu hüququ yalnız qadınlara aid edir. Qadınlar üçün yalnız üç halda əmək şəraiti nəzərə alınmaqla azaldılmış pensiya yaşı nəzərdə tutulur: toxuculuq sənayesində işlə əlaqədar olaraq, traktorçu maşinistlər üçün, sağıcılar, quşabaxan, donuzabaxan-operator kimi işləyənlər üçün (23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 13-cü maddəsinin ə, f, g bəndləri).

Hal-hazırda qadınların pensiya təminatının güzəştli əsaslarından biri də çoxuşaqlılıqdır. 3 və daha çox uşaq doğan və onları 8 yaşınadək tərbiyə edən qadınlar 51 yaşında pensiyaya çıxmaq hüququ əldə edir. Lakin bu güzəştin doğum səviyyəsinin artmasına əlverişli təsir göstərməsi barədə elə bir dəqiq məlumat yoxdur. Bu normanı valideynlərin davranışına təsir göstərə bilən vasitələrə aid etməyən mütəxəssislərin mövqeyi ilə razılaşımaq lazımdır.² Uşaq doğulduqdan dərhal sonra və uşaqların 16 yaşına qədər tərbiyəsi dövründə ailəyə uşaqlar üçün məbləğləri yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılmaq şərti ilə birdəfəlik və aylıq müavinətlər ödənilməklə maddi yardımın göstərilməsi daha səmərəli vasitə hesab edilməlidir.

I qrup gözdən əlillər üçün pensiya yaşının azaldılması 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununun 15-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur və yaşa görə pensiyanın əlilliyə görə pensiyaya nisbətdə daha yüksək məbləğdə təyin olunduğu o dövr üçün aktual idi. Fikrimizcə, maddi vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə pensiya yaşının azaldılması ideyası o qədər də əsaslı deyil. Belə ki, əlilliyə görə pensiyalar əlillərin xüsusi tələbatlarını təmin etməyə imkan verə biləcək məbləğdə hesablanmalıdır. Ona görə ki, əlillərin tələbatları adi sağlamlıq vəziyyəti

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М., БЕК, 2001, с. 218-219.

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Социальное обеспечение и обслуживание пенсионеров. М., 1988, с. 61.

yətində olan yaşa görə pensiyaya çıxmış şəxslərə münasibətdə daha yüksəkdir.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna əsasən, ümumi xəstəlikdən əlilliyə görə pensiyanın məbləği yaşa görə pensiyanın məbləğindən artıq ola bilməz. Bu norma pensiya qanunvericiliyinin inkişafında geri-yə atılmış bir addımdır, çünki bu, əlilliyə görə pensiyanın məbləğini azaldır və pensiyaçıları 60-cı illərin vəziyyətinə qaytarır.

Pensiyaların vaxtından əvvəl təyin olunması isə keçmiş SSRİ-də 40-60-cı illərdə tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu sistemə uyğun olaraq, 1 №-li və 2 №-li Siyahılar üzrə ağır və zərərli əmək şəraiti olan işlərdə çalışan şəxslər və ya bəzi peşə fəaliyyəti növləri ilə məşğul olan şəxslər pensiya yaşı 5, 10 və hətta 15 il azaldılmaqla vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmaq hüququ əldə edirlər. Vaxtından əvvəl pensiya almaq hüququ isə 1,5 mindən artıq adda peşə və vəzifələrə şamil edilir¹.

Rusiyanın pensiya təminatı üzrə mütəxəssisləri göstərirlər ki, pensiya güzəştləri almaq hüququ olan işçilərin 30%-i normal şəraitdə çalışmışdır². Hesab edirik ki, bu, respublikamızın pensiya təminatı sistemi üçün də xarakterikdir.

Güzəştli pensiya təminatının əsaslarının daim genişləndirilməsi işgötürənlərə ağır və zərərli istehsal sahələrinə əməyin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması, istehsal texnologiyasının dəyişdirilməsi sahəsində heç bir tədbir tətbiq etmədən əmək ehtiyatları cəlb etməyə imkan verdi. Bundan əlavə o, işgötürənləri peşə xəstəlikləri nəticəsində işçilərin sağlamlığına vurulan ziyana görə maddi məsuliyyətdən də azad etdi.

Pensiya təminatının stabilləşdirilməsi məqsədilə yeni pensiya güzəştlərinin verilməsini nəzərdə tutan pensiya qanunlarının qəbul edilməsinə hazırda faktiki olaraq moratorium elan edilmişdir. Fikrimizcə, əmək şəraitinə görə güzəştli pensiyanın nizamına salınması üçün metodik əsasların və meyarların işlənilib hazırlanması daha məqsədemüvafiq

---

¹ «Güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiya hüququ verən istehsalatların, işlərin, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin siyahısı» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 iyun 1993-cü il tarixli 320 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

² Концепция реформы системы пенсионного обеспечения в Российской Федерации // Социальная защита. 1996, №3, с. 24.

olardı.

Mütəxəssislər belə bir yekdil fikirdədirlər ki, pensiya güzəştlərindən sosial vəziyyətin bərabərləşdirilməsi, ölkədəki demoqrafik vəziyyətin düzəldilməsi, əmək ehtiyatları probleminin və digər ümumdövlət və yerli əhəmiyyətli müxtəlif vəzifələrin həll edilməsi üçün bir vasitə kimi istifadə edilməsinə son qoyulmalıdır. Dövlət üçün arzu olunan nəticələrə çatmaq üçün digər tədbirlərdən, məsələn, əmək haqqının artırılması, vergi güzəştlərinin çoxaldılması və s. kimi tədbirlərdən istifadə oluna bilər və olunmalıdır¹.

Pensiya islahatı zamanı xüsusi əmək şəraiti ilə əlaqədar olan pensiyalar professional pensiya sisteminə keçməlidir. Hər bir sahə əməyinin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik vəziyyətinə görə məsuliyyət daşımali və onların yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görməlidir. Lakin belə bir sistemin yaradılması kifayət qədər uzun bir müddət tələb edir. Birincisi, o tətbiq olunana qədər güzəştli pensiya təminatı sistemində öldə olunmuş hüquqlar saxlanmalıdır. İkincisi, bu dəyişikliklərin iqtisadi və sosial nəticələrinin dəqiq hesablanması zəruridir. Üçüncüsü, pensiya təminatının yeni üçpilləli (üç səviyyəli) sistemində professional pensiya sistemlərinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Əgər onlar dövlət sosial təminat sisteminə daxil edilərsə, onda bu qrup ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin bütün xüsusiyyətləri onlara da şamil olunmalıdır. Əgər onlar üçüncü səviyyəyə, yəni qeyri-dövlət pensiya sisteminə aid edilərsə və qeyri-dövlət pensiya fondlarından maliyyələşdiriləcəksə, onda bu onu bildirir ki, dövlət onların ödənilməsi üzrə məsuliyyəti öz üzərindən götürür və onlar kollektiv müqavilə yolu ilə tənzim olunmalıdır. Respublikamızın pensiya islahatı konsepsiyası isə bu problemə toxunmur. Güzəştli pensiyaların dövləti xarakteri saxlanılırsa, bu zaman bütün uçot əməliyyatları Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və onun yerli şöbələri tərəfindən həyata keçiriləcəkdir. Güzəştli pensiya təminatı sisteminin qeyri-dövlət bölməsinə verilməsi zamanı isə uçot sistemi hər bir sahədə yaradılmalı olacaqdır. Bundan başqa, işçilərin işdən çıxarılması və iqtisadiyyatın digər sahələrinə işə düzəlməsi zamanı pen-

---

¹ Об основных положениях пенсионной реформы, о прогнозах социально-экономических последствий ее реализации (материалы «Круглого стола»). Государство и право, 1998, №6, с. 15.

siya hüquqlarının təminatı mexanizminin işlənilib hazırlanması da lazım gələcəkdir.

Ağır və zərərli işlərin, peşə və istehsalların çoxu emaledici sənaye sahələrinə, inşaat, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrə aiddir. Bu sahələrdə isə səhmlərin nəzarət paketi dövlətə məxsusdur. Odur ki, bu sahələrin işçilərinin pensiya təminatının qeyri-dövlət pensiya fondlarına keçirilməsi əsassız görünür. Fikrimizcə, güzəştli pensiya təminatı iqtisadiyyatın əsas sahələrinə aid olan və obyektiv səbəblərə görə əmək şəraiti yaxşılaşdırıla bilinməyən dövlət müəssisələrinin işçiləri üçün saxlanmalıdır.

Güzəştli pensiyaların ödənilməsi müddətləri və məbləği məsələsi də çox mürəkkəb məsələdir. Hüquq ədəbiyyatında ödəniş müddəti ilə bağlı iki təklif irəli sürülür. Birinci təklif ondan ibarətdir ki, pensiyalar işçi normal pensiya yaşına çatana qədər ödəniləcək, bundan sonra isə ona yaşa görə pensiya təyin ediləcək¹. Lakin aydın deyil ki, bu zaman yaşa görə pensiya hansı mənbələrin vəsaitləri hesabına maliyyələşdiriləcək. Güman etmək olar ki, bu halda işgötürən iki növ pensiya ödənişi həyata keçirməli olacaq: biri – professional pensiyanın ödənilməsi üçün, ikincisi – yaşa görə pensiya üçün. Belə bir maliyyələşdirmə sxemi artıq Rusiya Federasiyasında mülki aviasiyanın hava gəmilərinin uçuş heyətinin üzvlərinin əməyindən istifadə edən işgötürən – təşkilatlar üçün 2000-ci il üçün nəzərdə tutulmuşdu.

İkinci təklifə görə isə professional pensiyalar ömürlük təyin olunmalıdır².

Sığorta ödənişlərinin tariflərinin istehsalın zərərliyi və təhlükəliliyi nəzərə alınmaqla diferensiasiyasının zəruriliyi bütün mütəxəssislər tərəfindən qəbul olunur. Lakin bu zərərliyin sanitar–gigienik meyarları sığorta meyarları ilə üst-üstə düşməyə bilər. Buna görə də hesablamaların müxtəlif üsulları təklif olunur. Əlavə pensiya ödənişinin dərəcəsi elə tətbiq olunmalıdır ki, həmin peşələr üzrə pensiyalının səviyyəsi yaşa görə adi pensiyanın məbləğinə çatmış olsun, belə ki, əks halda, dövlət əlavələr ödəməli olacaqdır.

Hal-hazırda pensiya təminatı səviyyəsinin diferensiasiyası əmək

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 83.

² Yene orada, s. 83.

stajı, əlilliyin səbəb və qrupları, himayədə olanların sayı, xüsusi xidmətlər və s. kimi əsaslar üzrə həyata keçirilir.

Əvvəllər əmək stajının müddəti işçinin yaşa görə pensiya məbləği-nə qoyduğu keçmiş əmək töhfəsini əks etdirirdi. M.İ. Proninanın fikrincə, əmək töhfəsi özündə «insanın yeni dəyəri yaratmasını şərtləndirən, özünün natura-əşya formasını dəyər formasına dəyişən məhsulun istehsalına qoyduğu zehni və fiziki enerji xərclərini» ifadə edir¹.

Bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatının və məcburi pensiya sığortasının gələcək inkişafı pensiyaların məbləğinin diferensiasiyası meyarlarının dəyişdirilməsini tələb edir. Pensiya islahatının əsas məqsədlərindən biri də məhz hər bir konkret şəxsin sosial sığortada iştirakından, yəni sığorta müddətindən, ödənişlərin məbləğindən, sığorta ödənişlərinin hesablandığı əmək haqqı məbləğindən və s. asılı olaraq yaşa görə pensiyanın şərtlərinin və məbləğinin diferensiasiya olunmasıdır.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 6-cı maddəsində pensiyanın artırılmasının nəzərdə tutulan müxtəlif əsasları dövlət qarşısında xüsusi xidmətlərə görə (məsələn, SSRİ Qəhrəmanı, Azərbaycan Respublikası Qəhrəmanı, olimpiya oyunlarının qalibləri və s.) həvəsləndirmə və ya Böyük Vətən müharibəsi ilə, əsassız repressiyalarla bağlı olan «əziyyətlərə görə kompensasiya» xarakteri daşıyır. Hüquqi tənzimənin diferensiasiyasının göstərilən əsasları da pensiya sığortasının prinsiplərinə uyğun deyil. Çünki, həmin diferensiasiyalar özünün müəyyən təyinat məqsədinə malikdir. Dövlət və cəmiyyət qarşısında xüsusi xidmətləri olan şəxslərə pensiya təminatı ilə bağlı olmayan digər maddi mükafatlar verilməlidir. Qanunsuz repressiyalarla və digər hallarla əlaqədar olan fiziki və mənəvi əziyyətlərə görə kompensasiyaya gəldikdə isə, onlar mülki-hüquqi prinsiplər əsasında hesablanmalı və pensiya səviyyəsinə qaldırılmamalıdır. Buna görə də pensiya islahatı həyata keçirilərkən, pensiyanın artırılmasını nəzərdə tutan bu əsasları ləğv etmək daha məqsədomüvafiq olardı.

Pensiya təminatı sisteminin hüquqi problemlərindən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə qəbul edilən bəzi qanunların icra mexanizmi belə yoxdur. Belə ki, «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 109-cu mad-

---

¹ Пронина Л.И. Проблемы развития социального обеспечения. Автореф. дисс... докт. эконом. наук М., 1992, с. 34.

dəsinə əsasən, səlahiyyət müddətləri qurtardıqdan sonra pensiya yaşına çatmış sabiq hakimlərə axrını iş yerlərində aldıkları vəzifə maaşının 80% miqdarında pensiya verilməsi nəzərdə tutulur. Qanunun keçid müddəalarına əsasən, hakimlərin maddi və sosial təminatı barədə normalar bu qanun qüvvəyə mindiyi gündən əvvəl seçilmiş hakimlərə şamil edilir.

«Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu əsasında seçilmiş hakimlərin səlahiyyət müddəti 2005-ci ildə qurtarır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 109-cu maddəsinin beşinci hissəsinə dair» 2001-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə tövsiyə edilmişdir ki, səlahiyyət müddəti qurtarmadan pensiya yaşına çatmış, lakin həmin müddətin qurtarmasını gözləmədən öz arzusu ilə pensiyaya çıxmaq istəyən, yaxud xəstəliyi, əlilliyi və sair üzürlü səbəbdən işi davam etdirə bilməyərək pensiyaya çıxan hakimlərə pensiyanın ödənilməsi qaydalarını müəyyən etsin. Lakin hələ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən bu barədə müvafiq normativ hüquqi akt qəbul olunmamışdır.

«Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında» 29 iyun 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası qanununun 20.14-cü maddəsində göstərilir ki, pensiyaya çıxmış prokurorluq işçilərinə axrını iş yerlərində aldıkları istənilən beş ilin orta aylıq əmək haqlarının 80 faizi miqdarında pensiya verilir və əmək haqqı artımındakı sonrakı dəyişikliklər həmin məbləğə şamil edilir. Lakin prokurorluq işçilərinə xidmət illərinə görə pensiyanın hesablanmasında müəyyən olunan bu normanın tətbiqi qaydaları həmin qanunda göstərilməmişdir. Eyni zamanda, həmin qanunun 20.13-cü maddəsində göstərilir ki, prokurorluqda 25 il qulluq etmiş və pensiya təminatı hüququndan istifadə etməyən prokurorluq işçisinə aylıq əmək haqqı ilə yanaşı, ala biləcəyi pensiya məbləğinin 50 faizi ödənilir.

Prokurorluq işçilərinə xidmət illərinə görə pensiya hesablanarkən əmək haqqı artımındakı sonrakı dəyişikliklərin hansı qaydada nəzərə alınması, pensiya təminatı hüququndan istifadə etməyən prokurorluq işçisinə ödəniləcək pensiya məbləğinin hansı normalar əsasında müəyyən edilməsi «Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında» 29 iyun 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası qanununda nəzərdə

tutulmadığı üçün, həmin hallar «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu ilə nizama salınır. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna 3 dekabr 2002-ci ildə edilmiş dəyişiklik əsasında həmin qanuna 63-1 maddəsi əlavə edilmiş və prokurorluq orqanlarında azı 25 il qulluq etmiş prokurorluq işçiləri xidmət illərinə görə pensiya hüququna malikdir. Beləliklə, prokurorluq işçilərinə pensiya təminatı 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunla təqdim edilməli olduğu halda, həmin qanunda nəzərdə tutulan və pensiya hüququ olan digər vətəndaşlara şamil edilən normalar onlara da eyni qaydada şamil edilməlidir. Lakin Azərbaycan Respublikası ƏƏSMN-in 27 dekabr 2002-ci il tarixli 16-5 sayılı qərarı ilə təsdiqlənmiş və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmış «Prokurorluq işçilərinə pensiyaların hesablanması barədə» izahatda da göstərilir ki, prokurorluq işçilərinə pensiyanın hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqına 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 78-ci maddəsi ilə müəyyən olunan məhdudiyət tətbiq olunmur. Eyni zamanda, əvvəllər pensiyaya çıxmış vətəndaşlardan fərqli olaraq, prokurorluq işçiləri pensiyaya nə vaxt çıxmasından asılı olmayaraq, öz pensiyalarını yəni-dən hesablatdıra bilərlər.

Göstərmək lazımdır ki, həmin izahat, əslində, «Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında» 29 iyun 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası qanununun 32-ci maddəsinin şərhidir. Sadəcə olaraq, son dövrlər Azərbaycan Respublikası ƏƏSMN-in normayaradıcılığı praktikasında «izahat», hətta bəzən «şərh» terminindən istifadə edilməklə müxtəlif qanunların bəzi müddələrinin tətbiqi qaydalarını nəzərdə tutan və icrası məcburi xarakter daşıyan aktlar qəbul edilir. Lakin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin IV hissəsinə görə, qanunları şərh etmək səlahiyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə məxsusdur. Azərbaycan Respublikası ƏƏSMN isə ancaq özünün qəbul etdiyi aktlara dair izahat verə bilər. Hesab edirik ki, pensiya qanunvericiliyinin tətbiqi praktikasında mövcud olan belə halların qarşısı alınmalı və pensiya təminatı ilə bağlı bütün məsələlərin icrası mexanizmi gələcək qanunvericilikdə öz dəqiq tənzimini tapmalıdır.

Beləliklə, müasir dövrdə pensiya təminatı sistemində mövcud olan münasibətlərin nəinki mürəkkəb ziddiyyətliliyi, həm də onları nizama salan qanunvericilik aktlarının sayının çoxluq təşkil etməsi çox

mühüm bir hüquqi problem kimi özünəməxsus yer tutur. Belə ki, ayrı-ayrı kateqoriya vətəndaşlara pensiyaların verilməsi əsasını müəyyən edən müxtəlif qanunların olması ilə yanaşı, pensiya təminatının tənzimlənməsi sahəsində çoxlu sayda qanun qüvvəli aktlar da mövcuddur. Həmin qanun qüvvəli aktlara Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin qərarları, təlimatları, qaydaları, izahatları və s. aktlar aiddir. Eyni zamanda, ziddiyyətli məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, pensiyaların məbləği qanunla müəyyən edilməli olduğu halda, son dövrlərdə onların prezidentin fərman və sərəncamları əsasında müəyyən edilməsi artıq önəmə halını almışdır. Eyni zamanda hazırkı pensiya qanunvericiliyində boşluqlar, ziddiyyətlər və pensiya sisteminin müxtəlif növləri arasında uyğunsuzluqlar da mövcuddur. Buna görə də, artıq pensiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi üçün tam obyektiv şərait yaranmışdır.

Pensiya təminatı sistemində bugünədək görülmüş bütün tədbirlər bütün növ pensiyaların indeksasiyası probleminə vahid yanaşmanın olmaması ilə də xarakterizə olunur. Hesab edirik ki, bu, pensiya təminatı sahəsində reallaşdırılan tədbirlərin ən mühüm nöqsanlarından biridir. Ona görə ki, pensiyaların indeksasiyası vasitəsilə istehlak dəyərinin artması, orta aylıq əmək haqqının artması, əmək haqlarının və pensiyaların nominal məbləğinin artması və başqa səbəblərlə şərtlənən ən müxtəlif məsələlərin həll edilməsinə nail oluna bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, pensiyaları 1 yanvar 1993-cü ilədək alınmış əmək haqlarından təyin olunan pensiyaçılardan fərqli olaraq, pensiyaları həmin tarixdən sonra alınmış əmək haqlarından təyin olunan pensiyaçılara, habelə pensiyaları əmək haqqı nəzərə alınmadan qəti məbləğdə təyin olunan pensiyaçılara daha fərqli yanaşma tətbiq olunmuşdur.

Beləliklə, əvvəlki illərin tələsik şəkildə qəbul edilmiş bəzi qərarları və müasir iqtisadi şəraitdə baş verən kəskin dəyişikliklər, fikrimizcə, obyektiv meyarlar axtarılmasına mane olur. Ona görə ki, ölkənin iqtisadi sisteminin əsas elementləri o dərəcədə dəyişmişdir ki, onları bazar münasibətlərinə keçid dövrünün tələblərinə uyğunlaşdırmaq mümkün deyil. Bu faktın etiraf edilməsi bu sahədə əsaslı tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna görə minimum və maksimum

pensiyanın 1:3-ə olan nisbətdə olmasını qəbul etməklə yanaşı, onu da qeyd etməliyə ki, 1 yanvar 1993-cü ilə qədər alınmış əmək haqlarından təyin olunmuş pensiyalar məbləğlərinə görə bir-birinə çox yaxın idi. Fikrimizcə, həmin pensiyaların müasir səviyyəyə yaxınlaşdırılması onların əvvəlki məbləğlərinə və nisbətlərinə əsaslanmaqla həyata keçirilməlidir. Əvvəllər təyin edilmiş pensiyaları müasir səviyyəyə çatdırmaq məqsədilə yenidən hesablamaların aparılması üçün minimum pensiya müəyyən etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, «minimum pensiya» dedikdə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»nda sosial pensiyayı əvəz edəcək baza pensiyası nəzərdə tutulmur.

Hesab edirik ki, sosial pensiyaların və pensiyalara əlavələrin hesablanması üçün əsas ola bilən minimum pensiya hər bir halda müəyyən edilməlidir.

Fikrimizcə, minimum pensiyanın müəyyən edilməsi bir sıra problemlərin həllinə imkan verəcəkdir.

Birincisi, minimum pensiya sosial pensiyaların və digər pensiyalara əlavələrin hesablanması üçün «baza» funksiyasını yerinə yetirəcəkdir. Bu baxımdan, pensiyaların indeksasiyası qaydası bu pensiyaya da aid edilməlidir.

İkincisi, öz iqtisadi meyarlarına görə, 80-ci illərin ikinci yarısında mövcud olmuş orta məbləqli pensiyaya adekvat olan minimum pensiyanın müəyyən edilməsi pensiyaları 1 yanvar 1993-cü ilədək mövcud olan əmək haqlarından hesablanmış pensiyaçıların pensiya təminatının layiqli səviyyəsinin təmin edilməsinə imkan yaradacaqdır. Minimum pensiyanın məbləğinin hər rübdə dəqiqləşdirilməsi isə bu pensiyaların indeksasiyasını mümkün edəcəkdir.

Üçüncüsü, pensiyaları 1 yanvar 1993-cü ildən sonra alınmış əmək haqqından hesablanmış pensiyaçılara fərdi əmsalların tətbiq edilməsi ilə onların pensiya təminatı səviyyəsinin azalmasının qarşısını almaq mümkün olacaqdır.

Pensiyaların real məbləğlərinin qorunub saxlanması problemi pensiya təminatında sığorta və qeyri-sığorta yanaşmalarının fərqlərini aşkar surətdə açıb göstərir. Məcburi pensiya sığortası şəraitində pensiya təminatı sisteminin nəinki qeyri-sığorta metodları ilə həyata keçirmək olmaz, cyni zamanda, həmin metodlarla məcburi pensiya sığortası sis-

temini qurmaq olmaz. Bu tezisi təsdiq etmək üçün belə bir məlumata diqqət yetirmək lazımdır ki, son illər ərzində respublikamızın pensiya təminatının maliyyə sistemində daimi maliyyə kəsirinin olması, iri müəssisələrin sosial sığorta haqları üzrə borclarının daim artması və məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının zəif yığıldığı göstərilir¹. Bu isə pensiya təminatının maliyyələşdirilməsində problemlərin olmasından xəbər verir. Şübhə doğurmur ki, bu problemin əsas səbəbi Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçməsi ilə bağlıdır və bu səbəb DSMF-in formalaşmasına da mənfi təsir göstərir. Ona görə də, pensiya güzəştlərinin daim genişləndirilməsində ifadə olunan pensiya təminatının maliyyə sistemində edilən daimi təzyiqlər bu böhranı getdikcə dərinləşdirəcəkdir. Bu baxımdan, hesab edirik ki, pensiya qanunvericiliyində əlavə pensiya güzəştlərinin hansı mənbədən maliyyələşdirilməsinə aid olan müddəalar dəqiq şəkildə təsbit olunmalıdır.

Müasir dövrdə pensiya təminatı sisteminin problemləri içərsində onun maliyyə əsaslarının problemləri mühüm yer tutur. Pensiya təminatının maliyyə əsaslarında mövcud olan problemlərə isə, əsasən, aşağıdakıları aid etmək olar:

Birincisi, sığorta haqlarının ödənilməməsi ilə bağlı olan bir sıra dövrlərin əmək stajına daxil edilməsi və bunun əsasında əmək pensiyasının alınması. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 67-ci maddəsində əmək stajına daxil olan dövrlərin geniş siyahısı verilmişdir və bu dövrlərin əksəriyyəti sığorta haqlarının ödənilməsi ilə bağlı deyil. Məsələn, ali, orta ixtisas, texniki peşə məktəblərini bitirmiş şəxslərin təhsil müddəti, hərbi qulluqçuların arvadlarının öz ixtisası üzrə işə düzəlmə imkanı olmadığı yerlərdə özləri ilə yaşadıkları dövrlər və s.

İkincisi, əmək pensiyalarının ödənildiyi yeganə maliyyə mənbəyi olan Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının tariflərinin müxtəlifliyi. «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 14-cü maddəsinə görə, məcburi dövlət sosial sığorta haqqı işəgötürənlər üçün 27%, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan hüquqi şəxslər üçün 23%, fərdi

---

¹ Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev A.S. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, s. 75.

sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər üçün müvafiq olaraq 33%, 23%, 20%, vəkillər kollegiyasının üzvləri, xüsusi notariuslar və sərbəst auditorlar üçün gəlirlərinin 20%, əmək müqaviləsi əsasında işləyənlər üçün 2.5% və s. miqdarda müəyyən edilmişdir. Bu zaman əsas mənfəət ondan ibarətdir ki, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının müxtəlif olmasına baxmayaraq, məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan şəxslərin hüquqları eynidir.

Üçüncüsü, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun vəsaitlərinin məcburi dövlət sosial sığortası ilə bağlı olmayan ödəmələr üçün xərclənməsi. Məsələn, Ermənistan Respublikasının müəssisələrində istehsalatda əmək xəsarəti almış və ya peşə xəstəliyindən tutulmuş şəxslərə aylıq ödənişlərin verilməsi, hərbi qulluqçulara və digər şəxslərə xüsusi əlavələrin verilməsi, sosial pensiyaların verilməsi və s.

Dördüncüsü, pensiya təminatı sisteminin maliyyə cəhətdən sabit inkişafı üçün fərdi uçot sisteminin olmaması. Respublikamızda «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, fərdi uçotun təşkili və hər bir sığorta olunana fərdi şəxsi hesabın açılması hələlik həyata keçirilməmişdir.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində əmək qabiliyyətli əhəlinin sayının azalması, işsizlik probleminin mövcud olması, işçi qüvvəsinin işləmək üçün xarici ölkələrə miqrasiyası və s. də pensiya təminatının maliyyə əsaslarına mənfəət təsir göstərən amillər kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Pensiya təminatı sisteminin idarə edilməsi ilə bağlı əsas problem isə ondan ibarətdir ki, pensiyanın verilməsi üçün maliyyə vəsaitləri bir dövlət orqanı (Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu), pensiyanın hesablanması və ödənilməsi isə başqa bir dövlət orqanı (Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi) tərəfindən həyata keçirilir, yəni pensiya təminatı sistemində xarici ölkələrdə olduğu kimi vahid idarəçilik orqanı mövcud deyil. Bu isə pensiya təyinatları arasında ciddi uyğunsuzluqların və pensiya sistemi idarəçiliyinin beynəlxalq təcrübəyə uyğun olmamasını göstərir. Eyni zamanda, müasir pensiya sistemi dünya təcrübəsində mövcud olan bu sistemi tam əhatə edən və iqtisadi cəhətdən səmərəli olan av-

tomatlaşdırılmış idarəetmə sistemindən də məhrumdur¹.

Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatının sığorta sistemində mövcud olan sosial-iqtisadi və hüquqi problemlərinin təhlilini yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələri göstərmək olar:

Birincisi, iqtisadi dəyişikliklərin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasının qeyri-mümkün olduğu bir şəraitdə 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun tətbiqi ilə əlaqədar pensiyaçılar üçün əlverişli olmayan sosial-iqtisadi nəticələr yaransa da, həmin qanun pensiya sisteminin «sütunu» rolunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

İkincisi, həmin qanun məcburi pensiya sığortası sisteminin formalaşması zərurətinin cəmiyyət tərəfindən dərk edilməsi və müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi üçün şərait yaratmışdır.

Üçüncüsü, pensiya münasibətlərinin tənzimi sahəsində əsas qanun kimi çıxış edən 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun məcburi pensiya sığortası prinsiplərini özündə əks etdirmədiyinə görə, artıq müasir dövrdə formalaşmaqda olan bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə cavab vermir.

Dördüncüsü, gələcəkdə qəbul ediləcək Pensiya Təminatı Məcəlləsinin uzunömürlülyünü təmin etmək üçün pensiyaların indeksasiyası mexanizminin tətbiq edilməsi ən zəruri və əhəmiyyətli tədbir kimi həyata keçirilməlidir. İndeksasiya mexanizmi isə geniş şəkildə gələcək Pensiya Təminatı Məcəlləsində öz əksini tapmalıdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyi məcburi pensiya sığortası istiqamətində ilk addımını atsa da, bu sistemin nəticələri hələ də məqbul deyildir. Buna baxmayaraq, pensiya təminatının inkişaf perspektivi bu sistemdə sosial sığortanın əsas prinsiplərinin daha geniş tətbiq edilməsində, bütün pensiya sisteminin pensiya sığortasının tələblərinə uyğunlaşdırılmasında, pensiya sığortası sisteminin yeni səviyyələrinin formalaşdırılmasında ifadə olunur. Bütün bunların həyata keçirilməsi isə pensiya təminatının əsas məqsədi olan əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək üçün şərait yaratmağa imkan verəcəkdir.

Beləliklə, milli pensiya sistemində islahatların həyata keçirilməsinin zəruriliyi bu gün heç kəsdə şübhə doğurmur. Lakin bu islahatlar

---

¹ Quliyeva N.Q. Pensiya təminatının iqtisadi-riyazi modeli və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi. Tex. elm. nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2000, s. 4.

həyata keçirilərkən məcburi pensiya sığortasının milli pensiya təminatının ön adekvat və zəruri inkişaf yolu olması ideyasını mütləq nəzərə almaq lazımdır, Çünki nə bazar iqtisadiyyatına əsaslanan demokratik dövlət, nə də mərkəzləşdirilmiş-planlı iqtisadiyyata malik olan totalitar dövlət bu sahədə bütün məsələləri öz boynuna götürə bilməz. Sosial sığortasız gələcək isə yoxdur. Bu baxımdan, beynəlxalq hüquq subyekti olan gənc Azərbaycan Respublikası bütün dünyada üstünlük təşkil edən proseslərdən kənar qala bilməz.

5.3. Azərbaycan Respublikasında məcburi pensiya sığortasının gələcək inkişaf perspektivləri

Müstəqillik əldə etmiş respublikamızın siyasi və ictimai həyatında sabitliyin yaranması və bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid cəmiyyət həyatında bir sıra əsaslı islahatların həyata keçirilməsini zəruri edir. Cəmiyyətin iqtisadi, o cümlədən sosial həyatında həyata keçirilməyə başlanmış islahatlar isə göstərir ki, respublikamızda artıq sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidin təməli qoyulmuşdur. Bunu yoxsulluğa qarşı mübarizə proqramının, ərzaq təhlükəsizliyi proqramının qəbul edilməsi, ünvanlı sosial yardımlar üzrə iri miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. sübut edir. Respublikamızda həyata keçirilməli olan sosial islahatların mühüm bir hissəsinin isə pensiya islahatının təşkil etməsi təbiidir. Ona görə ki, cəmiyyətdə geniş əhali təbəqəsini əhatə edən pensiya təminatı sistemində formalaşmış olan problemlərin mövcudluğu və bu sistemin müasir tələbat cavab verməməsi, o cümlədən dünya sivilizasiyasına inteqrasiya və çoxukladlı bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid bu islahatın həyata keçirilməsi zərurətini yaratmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası» (bundan sonra «Konsepsiya» adlanacaq) pensiya təminatı sistemində əsaslı islahatların həyata keçirilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən hüquqi sənəddir.

Respublikada həyata keçirilən bir sıra islahatlarla yanaşı, pensiya islahatı öz əhatə dairəsinə və əhəmiyyətinə görə cəmiyyətin həyatında böyük rol oynayan konseptual xarakterli bir məsələdir. Qeyd etmək lazımdır ki, pensiya islahatı bazar münasibətlərinə keçidin bütün döv-

lətlərində həyata keçirilən bir prosesdir. Fikrimizcə, məcburi pensiya sığortasının gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək üçün pensiya islahatının nəzəri və praktiki məsələlərini araşdırmaq və onun gələcək inkişaf perspektivlərini təhlil etmək olduqca vacibdir.

Beləliklə, respublikamızın pensiya təminatı sistemində islahatların aparılması zəruriliyi Konsepsiyada rəsmi şəkildə öz əksini tapmışdır. Konsepsiyada, əsasən, Azərbaycan Respublikasında hal-hazırda fəaliyyət göstərən pensiya təminatı sistemi təhlil olunur və bu sistemdə islahatlar aparılmasının zəruriliyini şərtləndirən səbəblər — əmək haqqının və pensyanın orta aylıq məbləğinin əhalinin tələbatını tam həcmdə ödəmək səviyyəsində olmaması, pensiya sisteminin idarə olunması, pensiyaların müəyyən edilməsi və əhaliyə verilməsi mexanizminin günün tələblərinə cavab verməməsi və s. səbəblər dəqiq şəkildə göstərilir.

Konsepsiyada pensiya islahatının həyata keçirilməsi zamanı nəzərə alınmalı olan ümumi tendensiyalar xüsusilə vurğulanır, pensiya islahatının məqsəd və prinsipləri müəyyən edilir. Fikrimizcə, konsepsiyada islahatın əsas və başlıca məqsədi — vətəndaşların sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması məqsədi olduqca düzgün müəyyən edilmişdir. Ona görə ki, vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin təminatlılığı məsələsi həm Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsində, həm də ratifikasiya olunmuş beynəlxalq hüquqi aktlarda birbaşa təsbit olunmuşdur. Konsepsiya pensiya islahatlarını bir neçə prinsip əsasında həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Lakin həmin islahatlar həyata keçirilərkən qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün müəyyən edilmiş prinsiplərdə (həmin prinsiplərin hər birinin mahiyyəti ikinci fəslin üçüncü hissəsində geniş təhlil edilmişdir) pensiya təminatının məcburi sosial sığortaya əsaslanması məsələsi öz əksini zəif şəkildə tapmışdır. Odur ki, gələcək pensiya təminatı sisteminin həmin prinsiplərlə yanaşı, eyni zamanda, aşağıdakı prinsiplər əsasında formalaşdırılmasını və bu prinsiplərin də konsepsiyaya daxil edilməsini məqsədemüvafiq hesab edirik:

1. Hər kəsin müəyyən yaş həddinə çatması, əlil və ya ailə başçısının itirilməsinə görə, əmək qabiliyyətini itirdiyi hər bir halda pensiya təminatı hüququna malik olması;
2. Hər bir işçinin məcburi pensiya sığortası ilə əhatə olunması;

3. Məcburi pensiya sığortası ilə əhatə olunmuş hər bir sığorta olunanın sığortanın davamiyyətinə və sığortanın ödənilməsi əmək haqqına müvafiq şəkildə əmək pensiyası almaq hüququna malik olması;

4. Məcburi pensiya təminatının maliyyələşdirilməsinin nəsilərin həmrəyliyi prinsipinə əsaslanması;

5. Məcburi pensiya sığortası üzrə vəsaitlərin qanunla müəyyən edilmiş qaydalara və normalara müvafiq şəkildə ancaq sığorta olunanların pensiya təminatı üçün istifadə edilməsi.

Təklif olunan birinci prinsip artıq hamıya məlum olan «ümumilik» prinsipi ilə əhatə olunur¹. Bu prinsip əsasında hər kəsə müəyyən yaş həddinə çatma, əlillik və ya ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüququ verilir. Hesab edirik ki, bu prinsipdə göstərilən üç haldan başqa, pensiya hüququnun təqdim edilməsi üçün heç bir əsas müəyyən edilməməlidir. Müəyyən edilən bütün əsaslar ancaq bu hallarla əhatə edilməlidir.

İkinci prinsip, M.P. Lansevin təbirincə desək, «məcburilik» prinsipidir². Fikrimizcə, məcburi pensiya sığortası hər bir halda bütün işçiləri əhatə etməlidir.

Üçüncü prinsip pensiyaların məbləğinin sığorta haqqının ödənilməsinin davamiyyətindən və sığorta olunanın əmək haqqının məbləğindən asılılığını müəyyən etməyinə görə, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, işləyənlərin DSMF-ə sığorta haqqı ödəmək vəzifəsinin prinsip səviyyəsinə qaldırılması onun pensiya dövründə öz maddi rifahının qayğısına qalmasını stimullaşdıracaq. Sığorta haqqının ödəniləcəyi əmək haqqının minimum və maksimum hədlərinin müəyyən edilməsi isə sığorta olunanlarda öz real gəlirlərini artırmağa maraqlı yaradacaq və onlar məcburi, eyni zamanda, könüllü pensiya sığortasının müxtəlif növlərinin iştirakçısına çevriləcəklər.

Dördüncü və beşinci prinsiplər həm sığorta olunan, həm də sığorta olunmamış vətəndaşların pensiya təminatının maliyyə əsaslarını müəyyənləşdirir.

Dördüncü prinsipin, yəni «həmrəylik» prinsipinin əsas xüsusiyyəti

---

¹ Ланцев М. Пенсионное дело: сегодня и завтра. К концептуальным предложениям реформирования пенсионной системы в России. — Охрана труда и социальное страхование, 1995, № 5, с. 32.

²Yenə orada, s. 32.

ondan ibarətdir ki, o, məcburi pensiya təminatının maliyyə əsaslarını tənzimləyir və bu mənada o, birinci prinsipi tamamlayır. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ancaq məcburi pensiya sığortası sistemi üzrə pensiyalar «həmrəylik» prinsipi əsasında ödəniləcəkdir. Qeyri-sığorta xarakterli maliyyə əsasları ilə formalaşdırılan pensiya təminatı (sosial pensiyalar, hərbi qulluqçular üçün pensiyalar) dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına həyata keçirilməlidir və bu zaman həmin pensiyaların məbləği dövlətin iqtisadi imkanlarından asılı olaraq müəyyən edilməlidir.

Beşinci prinsipə görə, pensiya təminatının maliyyə sistemi kapitallaşdırma metodunun tətbiqini nəzərdə tutmalıdır, yəni dövlət pensiya təminatının maliyyə əsası kimi, vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi metodu çıxış etməlidir.

Konsepsiya pensiya sisteminin quruluşunun əsas ideyası kimi «üçsəviyyəli pensiya sisteminin» inkişafını nəzərdə tutur. Konsepsiya-ya uyğun olaraq, birinci səviyyəni əmək pensiyaları, ikinci səviyyəni sosial pensiyalar, üçüncü səviyyəni isə qeyri-dövlət pensiyaları təşkil edəcəkdir¹.

Pensiya sisteminin maliyyələşdirilməsi baxımından da onu üç səviyyəyə bölmək olar: birinci səviyyə məcburi pensiya sığortası vəsaitləri hesabına, ikinci səviyyə dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına, üçüncü səviyyə isə könüllü pensiya sığortası vəsaitləri hesabına maliyyələşdiriləcəkdir. Fikrimizcə, həyata keçiriləcək islahatın bütövlükdə pensiya təminatı sisteminin bütün hissələrini əhatə etməsi baxımından, konsepsiyada gələcək pensiya təminatı sisteminin aşağıdakı üç müstəqil yarım sistemdən ibarət olması məsələsinin öz əksini tapması daha məqsədmüvafiq olardı:

1. dövlət pensiya sığortası;
2. dövlət pensiya təminatı;
3. əlavə (qeyri-dövlət) pensiya sığortası.

Hesab edirik ki, dövlət pensiya sığortası Azərbaycan Respublikası ərazisində məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilən şəxsləri, döv-

---

¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»nın ikinci bölməsi, «Azərbaycan» qəzeti, 18 iyul 2001-ci il, № 160 (2873), s. 1.

löt pensiya təminatı isə hərbi qulluqçuları, sosial pensiya almaq hüququ olan şəxsləri və s. şəxsləri, eləcə də onların ailələrini əhatə etməlidir. Əlavə (qeyri-dövlət) pensiya sığortası isə, əsasən, könüllü pensiya sığortasını əhatə etməklə, müqavilə əsasında həyata keçirilməlidir. Təbii ki, pensiya islahatı konsepsiyasında nəzərdə tutulan əmək pensiyaları pensiya sisteminin bu yarım sistemləri içərisində dövlət pensiya sığortasına, sosial pensiyalar isə dövlət pensiya təminatına daxil olacaqdır. Göründüyü kimi, konsepsiyada üçnövlü pensiya təminatının təsnifatı qeyri-dəqiq şəkildə aparılmışdır və bu, gələcəkdə pensiya təminatının və pensiya sığortasının müxtəlif növlərinin və formalarının qarışmasına səbəb olacaqdır.

Fikrimizcə, pensiya təminatı sistemində islahatların aşağıdakı istiqamətlərdə aparılması daha məqsədəuyğun olardı:

1. əməyin xüsusi şəraiti ilə əlaqədar, pensiya güzəştlərinin dəqiq-ləşdirilməsi və həmin güzəştlərin minimum səviyyəyə endirilməsi;

2. qadınlarla kişilərin pensiya yaşının bərabərləşdirilməsi və pensiya yaşının hazırda mövcud olan həddinin (62 yaş həddinin) saxlanması;

3. əmək pensiyaları üçün staj tələblərinin sığorta haqlarının ödənilməsi davamiyyəti ilə qırılmaz surətdə əlaqələndirilməsi;

4. pensiyaların hesablanması mexanizminin sosial sığorta prinsiplərindən irəli gələn tələblərlə uyğunlaşdırılması;

5. sığorta haqlarının tutulduğu və əsasında pensiyaların ödənilməsi əmək haqqının məhdudlaşdırılmaması.

Təəssüf ki, konsepsiyada indeksasiya məsələsinə diqqət yetirilməmiş və bu məsələnin həlli perspektivləri öz əksini tapmamışdır. Bu problemin əhəmiyyətini nəzərə alaraq göstərmək lazımdır ki, pensiyaların indeksasiyası mexanizminin müəyyən edilməsi məsələsi pensiya təminatı sistemini əhatə etməklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə həmin mexanizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malik olan çox mühüm bir vasitədir. Hesab edirik ki, ilk növbədə, bu problemin iqtisadi tərəfi həll olunmalı və sonra əldə edilmiş nəticələr əsasında hüquqi qərarlar qəbul olunmalıdır.

Konsepsiyada professional pensiya sisteminin yaradılması ideyasına da heç bir münasibət bildirilməmişdir. Fikrimizcə, məcburi professional pensiya təminatı qeyri-dövlət pensiya təminatı sistemində fəaliyyət göstərməlidir. Bu zaman əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən

biri əlavə pensiya təminatı sistemi onun təsisçisi tərəfindən ləğv edil-
diyi halda, sığorta haqları ödəmiş şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi
məsələsidir. Hesab edirik ki, ancaq məcburilik elementləri olan (ən
azı, keçid dövründə) pensiya sığortası tətbiq edildikdə, bu sistemin
ləğv edilməsi zamanı sığorta haqları ödəmiş şəxslərin hüquqları təmin
edilə bilər. Bu baxımdan, həmin məsələlər pensiya qanunvericiliyində
öz geniş əksini tapmalıdır. A.Nevskiyə görə, məcburi professional
pensiya sisteminin yaradılmasının əhəmiyyəti onunla əlaqədardır ki,
güzəştli pensiya təminatı hüququ olan geniş şəxslər kateqoriyası bu
əlavə sistemə keçiriləcəkdir¹. Eyni zamanda, A. Nevskinin belə bir
təklifi ilə də razılaşmaq olar ki, professional pensiya təminatı həm
kəndüzlük, həm də məcburilik prinsipləri üzərində qurulmalıdır².

Göründüyü kimi, respublikamızın pensiya təminatı sistemində islahatların aparılması obyektiv səbəblərlə bağlıdır. Lakin Konsepsiyada bir sıra mühüm suallara cavab tapmaq olmur: bu islahat kimin hesabına, kimin nəzarəti altında həyata keçiriləcək və bu islahatın realizəsinə görə kim cavabdehdir? Hesab edirik ki, konsepsiyada məcburi pensiya sığortası ilə bilavasitə əlaqəsi olan və onun sonrakı inkişafını müəyyənləşdirən bir sıra mühüm problemlər qaldırılmalı idi. Bu problemlər pensiya sistemi üzrə mülkiyyət, maliyyələşdirilmə və idarəçilik məsələlərinə aiddir və onların həlli pensiya təminatı hüququ çərçivəsindən kənara çıxsa da, bu məsələlərin həlli barəsində bəzi mülahizələr bildirmək məqsədmüvafiq olardı.

Dövlət sosial sığorta sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də, sığorta haqlarının yığıldığı fondlar üzərində mülkiyyət məsələsidir. Fikrimizcə, sosial sığorta vəsaitləri onları keçirənlərin müstəsna mülkiyyətində olmaqla bərabər, hamı üçün ümumi və məqsədli təyinatla malik olmalıdır. Məqsədli təyinatla malik olan bu vəsaitlər qanunda göstərilmiş məqsədlərdən başqa, digər məqsədlər üçün istifadə olunma bilməz. Eyni zamanda, o da nəzərə alınmalıdır ki, həmin vəsaitlər Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətində olmalıdır.

Pensiya təminatı sistemində idarəçiliyin təşkili də öz həllini gözlə-

---

¹ Невский А. Какой быть пенсии в России? // Охрана труда и социальное страхование. 1995, № 11, с. 28

² Идея орада, с. 28

yən problemlərdən biridir. Hal-hazırda, pensiya təminatı sistemi üzrə idarəçiliyin faktiki formalaşmış olan təşkilati səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Artıq qeyd edildiyi kimi, pensiya təminatı sisteminin maliyyə bazasını (vəsaitlərin yığılmasını) bir orqan idarə edir, pensiyaların təyin edilməsi və yenidən hesablanmasını başqa orqan həyata keçirir, təyin olunmuş və yenidən hesablanmış pensiyaların ödənilməsi ilə tamamilə başqa orqan məşğul olur. Onlar arasında qarşılıqlı əlaqə yoxdur və cəmiyyət tərəfindən pensiya təminatı üçün ayrılmış vəsaitlərin xərclənməsi üzərində isə demək olar ki, nəzarət yoxdur.

Fikrimizcə, yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən çıxmaq üçün pensiya təminatı üzrə idarəçilik strukturunu yenidən formalaşdırmaq lazımdır. Belə yenidənqurma zamanı aşağıdakı tədbirlərin görülməsi zəruridir:

Birincisi, pensiya təminatı üçün vəsaitlərin yığılması, cəmləşdirilməsi, pensiyaların təyin edilməsi, yenidən hesablanması və ödənilməsi üzrə funksiyaların bir təşkilati strukturda birləşdirilməsi;

İkincisi, bu təşkilatın strukturuna daxil olan orqanlar üçün şaquli xətt üzrə tabeçiliyin müəyyən edilməsi;

Üçüncüsü, həmin təşkilatda birləşdirilən pensiya vəsaitlərinin bütün səviyyələrdə tam muxtariyyətinin təmin edilməsi.

Bu istiqamətdə ön yaxın perspektivdə təcili olaraq pensiya ödənişlərinin reallıqlara uyğunlaşdırılmasının dəqiq sistemi hazırlanmalıdır. Sonra isə məcburi pensiya sığortası sistemi keçmiş dövrlərdən miras qalan və bu sistem üçün səciyyəvi olmayan xərclərdən təmizlənməlidir. Pensiya təminatı sisteminin idarəçiliyi ilə əlaqədar uzunmüddətli perspektivdə isə, məşğul əhəlinin pensiyaçıları saxlamağa görə üzərlərinə düşən yüklərini azaltmaq məqsədilə müəyyən tədbirlərin (güzəştli pensiya təminatının yenidən təşkil edilməsi, kişi və qadınların pensiya yaşının bərabərləşdirilməsi və s.) görülməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı sisteminin gələcək perspektivlərini müəyyən edən konsepsiyanı nəzərdən keçirərkən bir daha göstərmək lazımdır ki, pensiya təminatının insanın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi ilə əlaqədar olan bütün məsələlərini dövlət təminatı ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Ona görə ki, dövlət pensiyaçıları üçün ya bərabərləşdirilmiş təminat təqdim edəcək, ya da bir kateqoriyadan olan pensiyaçıların təminat səviyyəsinin azaldılması hesabına başqa qrup pensiyaçılara yüksək məbləğdə təminat təqdim edə biləcəkdir. Hesab edirik ki, pensiya islahatı zamanı əsas məsələ

dövlətin bütün vətəndaşlara müəyyən yaşa çatmağa görə və əmək qabiliyyətini itirmə zamanı layiqli həyat səviyyəsinə zəmanət vermək kimi vəzifəsini təmin etməkdir. Ona görə ki, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində olan iqtisadiyyat pensiyaçıların layiqli həyat səviyyəsinə təmin etməyə imkanı verən bir sıra iqtisadi təsir tədbirlərindən məhrum olduğundan, bu problem olduqca aktualdır. Bu baxımdan, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət proqramı kimi çıxış edən konsepsiyanın reallaşdırılması dövlətin tənzimləmə imkanları ilə təmin edilsə də, məcburi pensiya sığortası problemlərini həll etməyə imkan verməyəcəkdir, çünki belə bir məqsəd prinsiplial məsələ kimi konsepsiyada əks olunmamış və orada məsələyə, əsasən, dövlət tərəfindən müəyyən edilən qeyri-sığorta xarakterli yanaşmalar daha çox üstünlük təşkil edir. Konsepsiyada təsbit olunmuş məcburi və könüllü pensiya sığortasının elementləri dəqiq şəkildə əks olunmadığına görə, məcburi pensiya sığortası konseptual əsas kimi çıxış etmir. Fikrimizcə, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında yalnız məcburi pensiya sığortasının inkişafına dair ayrıca dövlət konsepsiyası müəyyən edilməlidir.

Göstərmək lazımdır ki, milli pensiya qanunvericiliyində «pensiya sığortası» terminindən demək olar ki, istifadə edilmir. Hesab edirik ki, pensiya islahatının ayrı-ayrı elementlərindən məcburi pensiya sığortası sisteminə keçid şəraitində geniş istifadə edilməsi məqsədomüvafiqdir və bu, prinsiplial əhəmiyyət daşıyır.

Mənfi hallardan biri odur ki, pensiya islahatı ilə əlaqədar yeni qəbul edilmiş «Dövlət məcburi sosial sığorta sisteminə fərdi uçot haqqında» 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanunda da bu termindən istifadə edilmir.

Fikrimizcə, bu tədqiqat işində məcburi pensiya sığortasının sonrakı inkişafının, vahid tam kimi sığorta pensiyası sisteminin formalaşmasına olan zərurətin, milli pensiya qanunvericiliyində varisliyin qorunması vacibliyinin əsaslandırılması, habelə müasir milli pensiya təminatı sisteminə mövcud olan problem və çətinliklər belə bir fikrə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatının yeni sisteminin — məcburi pensiya sığortası sisteminin formalaşması üçün real şərait yaranmışdır.

Hal-hazırda, ilk növbədə, pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə qərarların «dağıdılma», yoxsa «quruculuq» prinsipi əsasında qəbul edilməsi məsələsini dəqiqləşdirmək lazımdır. «Dağıdıl-

ma» sözünün mənfi mənada işlədilməsi aydındır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, mövcud pensiya sistemində islahatların aparılması da artıq formalaşmış olan daxili və xarici əlaqələrin müəyyən dərəcədə dağıdılmasını nəzərdə tutur.

Pensiya təminatı sistemini yenidən qurmaq üçün onun fəaliyyətini müəyyən müddətə dayandırmaq mümkün deyil. Mövcud pensiya sisteminin fəaliyyəti prosesində dəyişikliklərin edilməsinin müxtəlif normaların eyni pensiya münasibətlərinə tətbiq edilməsi ilə nəticələnməsi isə qaçılmazdır. Obyektiv amillərlə və ya digər hallarla (məsələn, demografik proseslər) bağlı olaraq edilən bu dəyişikliklər pensiya təminatı sahəsində vətəndaşların vəziyyətini ağırlaşdırma bilməz və onların heç bir hüquqlarını məhdudlaşdırmamalıdır. Əks halda, bu dəyişikliklər konstitusiyaya zidd hesab olunacaqdır.

Mütəxəssislər göstərir ki, pensiya təminatında köklü dəyişikliklər qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyində islahatlar aparılması yolu ilə deyil, müəyyən dövrədək paralel surətdə mövcud olacaq pensiya sisteminin və müvafiq pensiya qanunvericiliyinin yenidən işlənib hazırlanması yolu ilə həyata keçirilməlidir¹. Pensiya təminatında müasir və adekvat sistem tətbiq edildikcə, köhnə sistem aradan qaldırılanaqədək əvvəlki qanunvericiliyin normalarının əhatə dairəsi getdikcə azalacaqdır. Bu baxımdan, sığorta olunanların maraqlarını əks etdirən yeni sistemin prioritetliyinə zəmanət vermək dövlətin qarşısında duran mühüm əhəmiyyətli məsələlərdən biri kimi çıxış edir.

Göstərilən fikirlər əsasında belə nəticə çıxarmaq olar ki, pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsasını məcburi pensiya sığortası təşkil edəcək və o, pensiya sığortasının yeni müasir sisteminin yaradılması yolu ilə getməlidir, çünki pensiya təminatının bu forması pensiya sığortasının qüvvədə olan bir çox sistemlərinin əsasını təşkil edir. Pensiya islahatı kontekstində yeni pensiya qanunvericiliyinin məcəlləşdirilməsinin zəruriliyi, fikrimizcə, müasir dövrdə ən prinsipl məsələlərdən biri olmalıdır.

Göstərmək lazımdır ki, respublikamızın dövlət müstəqilliyi əldə et-

---

¹ Невский А. Какой быть пенсии в России? // Охрана труда и социальное страхование. 1995, № 11, с. 26; Миронова Т.К. Правовое регулирование обязательного пенсионного страхования в России и перспективы его развития. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1997, с. 25.

diyi dövrdə dövlət pensiya təminatı sistemində islahatların aparılması qanunvericilik prosesini əhəmiyyətli dərəcədə fəallaşdırmışdır. Lakin respublikamızda 1992-ci ildən bəri pensiya təminatı haqqında mövcud olan qanunların tələsik şəkildə işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi bir sıra hallarda onların keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, mövcud qanunvericilik özünün qeyri-sabitliyi ilə xarakterizə olunur, qanunlara tez-tez əlavələr və dəyişikliklər edilir, vahid terminologiya mövcud deyil, bu və ya digər anlayış müxtəlif cür verilir. Bütün bunlara misal olaraq məhkəmə praktikasına müraciət etsək daha yaxşı olar. «Əhalinin məşğulluğu haqqında» qanunun (hal-hazırda həmin qanun «Məşğulluq haqqında» 02 iyun 2001-ci il tarixli qanunun qəbul edilməsi ilə qüvvədən düşmüşdür) 33-cü maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən, ümumi əmək stajı 52 təqvim həftəsi ərzində işsizlik müavinəti almaq hüququ verən işsizlərin vaxtından əvvəl — qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vaxta iki il qalmış pensiyaya çıxmaq hüququ vardır. Lakin «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda bu kateqoriyadan olan vətəndaşların vaxtından əvvəl pensiyaya çıxması nəzərdə tutulmamışdır. Bu halda isə «Normativ hüquqi aktlar haqqında» qanuna əsasən, sonuncu qəbul edilmiş qanun tətbiq edilir. Belə ki, eyni hüquqi qüvvəyə malik olan normativ aktlar arasında ziddiyyət olduğda, daha sonra qüvvəyə minmiş normativ hüquqi akt tətbiq olunur. Məhz qanunların bir-birilə ziddiyyət təşkil etməsi məhkəmə praktikasında vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Bakı şəhər sakini S.Kərimov yuxarıda göstərilən məsələ ilə əlaqədar olaraq bir neçə dövlət orqanına dəfələrlə müraciət etmiş, eyni zamanda, vaxtından əvvəl pensiya ilə təmin olunmaq üçün məhkəmədə iddia qaldırmışdır. Onun iddia ərizəsi ilə əlaqədar olaraq, Səbail rayon məhkəməsində bir neçə məhkəmə prosesi keçirilmiş, son nəticədə, Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsi S.Kərimovun iddiasının təmin edilməməsi barədə Səbail rayon məhkəməsinin 03 oktyabr 2000-ci il tarixli qərarını qüvvədə saxlamışdır¹.

Eyni zamanda, onu da göstərmək olar ki, «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanun qəbul edildiyi vaxtdan indiyədək müxtəlif

---

¹ Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxiv materialları. İş MK-399, 2001.

dövlərdə ona 17 dəfə əsaslı şəkildə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Həmçinin, artıq qeyd edildiyi kimi, həmin qanunda öz əksini tapan bəzi normalar, qanunun qəbulundan sonra ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra müddəalarına zidd xarakter daşıyır¹.

Təəssüflər olsun ki, «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»nda da gələcəkdə pensiya münasibətlərinin ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə tənzim edilməsi nəzərdə tutulmuş və 2001-ci ildən başlayaraq, mərhələlərlə bir sıra yeni qanunların qəbul edilməsi göstərilmişdir². Eyni zamanda, bəzi mütəxəssislər də pensiya münasibətlərinin ayrı-ayrı qanunlarla tənzim edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış etmişlər³. Lakin bu fikirlərin əsaslı olmamasını sübut etmək üçün göstərmək lazımdır ki, müasir dövrdə pensiya təminatı sistemində mövcud olan hüquqi problemlərdən biri də məhz həmin münasibətləri nizama salan qanunvericilik aktlarının çoxluq təşkil etməsidir. Belə ki, ayrı-ayrı kateqoriya vətəndaşlara pensiyaların verilməsi əsasını müəyyən edən müxtəlif qanunların olması ilə yanaşı, pensiya təminatının tənzimlənməsi sahəsində çoxlu sayda qanun qüvvəli aktlar da mövcuddur. Həmin qanun qüvvəli aktlara Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin qərarları, təlimatları, qaydaları, şərhləri, əsasnamələri və s. aktlar aiddir. Mənfi hallardan biri də odur ki, pensiyaların məbləği qanunla müəyyən edilməli olduğu halda, son dövrlərdə Prezidentin fərman və sərəncamları əsasında müəyyən edilməsi artıq ənənə halını almışdır. Hazırkı pensiya qanunvericiliyində boşluqlar və ziddiyyətlərin olması ilə yanaşı, eyni zamanda, beynəlxalq hüquq nor-

---

¹ Daha ətraflı Əliyev M.N. İşləyən pensiyaçıların hüquqlarını məhdudlaşdıran pensiya qanunvericiliyinin konstitusiyaya uyğunluğunun bəzi məsələləri. «Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət» elmi məqalələr məcmuəsi. 27-cı buraxılış, Bakı, «Elm», 2001, s. 23.

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası», «Azərbaycan» qəzeti, 18 iyul 2001-ci il, № 180, s. 1.

³ Qasımov N.Ə., Əliyev F.Y. Pensiya təminatı sistemində islahat. «Azərbaycan da əhalinin sosial müdafiəsi problemləri» Respublika Elmi-Praktiki konfransının materialları. Bakı, 2000, s. 27.

maları, həmçinin pensiya sisteminin müxtəlif növləri arasında uyğunsuzluqlar da mövcuddur. Bütün bunlar sübut edir ki, artıq pensiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi üçün tam obyektiv şərait yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, nəzəriyyəçi alimlər hər bir hüquq sahəsinin (o cümlədən hüququn yarım sahələrinin də – M.Ə.) özünəməxsus əlamətlərindən biri kimi, xüsusiləşmiş qanunvericiliyin olmasını göstərilir¹. S.S. Alekseyev əsaslandırmaqla göstərir ki, hər bir hüquq sahəsi müstəqil, məcəllələşdirilmiş akta malik olmalıdır². V.V. Sorokin isə son dövrlər çoxlu və ziddiyyətli qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi ilə əlaqədar, keçid dövründə onların sistemləşdirilməsinin aktual olduğunu göstərir³. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, statistikaya əsasən, keçmiş SSRİ-nin mövcud olduğu 70 il ərzində 100-ə yaxın qanun qəbul edildiyi halda, müstəqillik əldə etmiş respublikamızda son 9 ildə 1500-ə yaxın qanun qəbul edilməsi də, fikrimizcə, məcəllələşdirməni zəruri edən amillərdən biri kimi çıxış edir⁴.

Buna görə də, məcəllələşdirmənin əhəmiyyətindən danışarkən göstərmək lazımdır ki, məcəllələşdirilmiş qanunları qanunların təsnifatında müstəqil qrup kimi fərqləndirən D.A. Kərimov tamamilə haqlıdır. Onun fikrincə, məcəllələşdirmə təkrarçılığın, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, boşluqların doldurulması, onun xarakterinin və istiqamətinin müasirləşdirilməsi yolu ilə qanunvericilik materiallarının qaydaya salınmasıdır. Bu yolla müvafiq ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimləməsinin tamlığı, sistemliliyi, bütövlüyü və daxili uyğunluğu maksimum dərəcədə təmin olunur. Məcəllələşdirmə də qanun yaradıcılığıdır. Lakin bu və ya digər problemlər üzrə ayrı-ayrı qanunvericilik aktları yaradan cari qanun yaradıcılığından fərqli olaraq, məcəllə-

---

¹ Камаров С. А. Общая теория государства и права. Учебник. М., Юрайт, 1999, с. 275; Алексеев С. С. Проблемы теории права, т. 1, Свердловск, 1972, с. 135.

² Алексеев С. С. Проблемы теории права, т. 1, Свердловск, 1972, с. 145.

³ О системизации переходного законодательства // Журнал российского права. № 7, 2001, с. 59.

⁴ Тихомиров Ю.А. О необходимости обновления общеправового классификатора // Право и экономика. 1996, № 19-20, с. 20; Ələsgərov M.N. «Azərbaycanı dünyaya tanıdan dəli şəxsiyyət» // «Azərbaycan» qəzeti, 3 may 2003-cü il, s. 5.

ləşdirmə artıq mövcud olan və qüvvədə olan qanunvericiliyin mühüm hissəsini, bir qayda olaraq, dəyişərək, yeniləşdirərək və ona əlavələr edərək birləşdirir. Məcəllələşdirmə nəticəsində ictimai münasibətlərin mühüm sahəsini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının böyük bir toplusu yaradılır¹.

A. Naşits isə bir qanunvericilik aktı kimi, məcəllənin adı qanun deyil, müəyyən hüquq sahəsinin normalar sistemini birləşdirən qanun olduğunu bildirir. Məcəllənin maddələri hüquq sahəsinin daxili strukturunu əks etdirərək, məntiqi ardıcılıqla sıralanır. Hər bir maddə nisbi müstəqilliyə malik olmaqla yanaşı, həm də məcəllənin tərkib elementi kimi çıxış edir. Məcəllə yaradılarkən burada müvafiq hüquq sahəsinin ümumi prinsipləri təsbit edilir və onun maddələri arasında təkrar və ziddiyyətlər aradan qaldırılır. Məcəllələr, əsasən, iki hissədən ibarət olur: ümumi və xüsusi hissə. Bütün və ya bir neçə hüquq institutlarına və həmin məcəllənin xüsusi hissəsinin maddələrinə aid olan müddəalar ümumi hissədə birləşdirilir. Müəyyən ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq institutları və maddələr isə xüsusi hissəyə daxil edilir. Məcəllənin iki əsas hissəyə bölünməsi onun struktur quruluşunun məqsədəmüvafiqliyindən irəli gəlir. Belə bölgü hər bir hüquq institutu və ya maddədə ümumi müddəaların təkrarlanmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır².

Məcəllənin belə xarakteristikası kifayət qədər məzmunlu olsa da, N.D. Durmanovun qeyd etdiyi kimi³, A. Naşitsin belə bir fikri ilə razılaşmaq olmur ki, «məcəllə tək-cə vahid qanunvericilik aktı deyil, eyni zamanda, müəyyən hüquq sahəsinin qanunlar toplusudur». A. Naşitsin bu fikri A.N. İodkovskiy tərəfindən də müdafiə edilir. O, məcəllələşdirmənin iki istiqamətini fərqləndirir və ikinci istiqamət haqqında yazır ki, bu halda, məcəllələşdirmə fəaliyyəti qüvvədə olan qanunvericiliyi müəyyən qaydaya salmağa, onları sistemləşdirməyə və mahiyyətinə toxunmadan onlar arasında mövcud olan ziddiyyətləri aradan qaldırmağa yönəlir. Lakin bu halda da qanunvericilik, əsasən, texniki xa-

---

¹ Керимов Д.А. Законодательная техника. Паучно-методическое и учебное пособие. М., Норма, 2000, с. 84.

² Навиц А. Правотворчество. Теория и законодательная техника. М., 1974, с. 145.

³ Дурманов Н.Д. Советский уголовный закон. Изд-во Московского Университета, 1967, с. 70.

rakterli bir sıra dəyişikliklərə məruz qaldığından, bu fəaliyyətin də nəticəsi qanunvericilik orqanları tərəfindən sanksiyaladırılmalıdır. Belə nəticə dedikdə isə, qüvvədə olan qanunların toplusunun tərtib edilməsi başa düşülür¹. Onun fikirləri də etirazlar doğurur. D.A. Kərimov haqlı olaraq yazır ki, məcəllələşdirmə qanunvericilik materialının texniki emalı ilə (tərtibatı ilə) eyniləşdirilə bilməz, çünki köhnəlmiş hüquq normalarının məcəllələşdirilmiş materialdan çıxarılması texniki məsələ hesab edilə bilməz. Bu və ya digər qanunun, yaxud maddənin köhnəlməsinin müəyyən edilməsi qanunverici tərəfindən hüquqi aktların qüvvəsinin dərin və hərtərəfli tədqiqindən sonra həyata keçirilir. Bundan əlavə, qanunların mahiyyətinə toxunmadan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması praktiki olaraq mümkün deyil².

Məcəllələşdirmənin məqsədlərini müəyyən edərkən, D.A. Kərimov düzgün olaraq göstərir ki, onun mahiyyəti əvvəllər qəbul edilmiş və tətbiq olunan hüquq normalarını əvəz edən birləşdirilmiş qanunvericilik aktının yaradılması və vahid məntiqi sistemin qurulması məqsədilə qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsindədir³.

Bu məsələnin araşdırılması ilə xüsusi məşğul olmuş A.F. Şebanov isə yazır: «Məcəlləşdirmə dedikdə, sistemləşdirmənin elə forması başa düşülür ki, qanunverici onun köməyi ilə müvafiq hüquq sisteminin ümumi prinsiplərindən çıxış edərək, hüquqi müddəaları bir aktda vahid, nizamlı, daxilən bir-birinə uyğun, müəyyən ictimai münasibətləri mümkün qədər tam tənzimləyən şəkildə yığmağa çalışır»⁴.

A.S. Pıqolkin isə belə hesab edir ki, məcəllə öz normaları ilə müəyyən hüquq sahəsinə aid olan ictimai münasibətləri tam və əhatəli tənzimləyən vahid qanunvericilik aktıdır. Onun fikrincə, məcəllədəki normalar həmin hüquq sahəsinin daxili strukturunu əks etdirən ciddi ardıcılıqla düzülürlər və daxili vəhdətə malik olan bütöv sistem kimi

---

¹ Иодковский А.Н. История советской кодификации // «Вопросы кодификации советского законодательства», сборник научных статей. Свердловск, Госюриздат, 1957, с. 30.

² Керимов Д.А. Кодификация и законодательная техника. М., Госюриздат, 1962, с. 28-29.

³ Yenə orada, s. 20, 35.

⁴ Шebанов А.Ф. Некоторые вопросы теории нормативных актов связи с систематизацией советского законодательства // Советское государство и право, 1960, № 7, с. 140.

çıxış edirlər¹.

N.D. Durmanov isə həm də göstərir ki, məcəllə vahid qanunvericilik aktıdır və özünün bu xüsusiyyəti ilə o, qanunlardan fərqlənir².

Qeyd olunan məsələ barəsində müəlliflərin fikirləri ilə tanışlıqdan sonra göstərmək olar ki, məcəllələşdirilmiş qanun müəyyən hüquq sahəsinin və ya onun hər hansı kompakt hissəsinin predmeti olan ictimai münasibətlərin geniş sahəsini nizamlayan, daxili vəhdəti və ardıcılığı ilə fərqlənən və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan normalar sistemindən ibarət olan vahid qanunvericilik aktıdır.

Eyni zamanda, məcəllələşdirilmiş aktların aşağıdakı əhəmiyyətini də göstərmək olar:

Birincisi, məcəllələşdirilmiş qanunlar adi qanunlara nisbətən ictimai münasibətlərin daha geniş dairəsini tənzimlədiyindən, onların ümumiləşdirmə səviyyəsi daha böyükdür.

İkincisi, məcəllələşdirilmiş qanunlar istənilən adi qanundan fərqli olaraq, müəyyən qanunvericilik sahəsinin demək olar ki, bütün normalarını əhatə edən sistemləşdirilmiş normativ aktlardır.

Üçüncüsü, məcəllələşdirilmiş qanunlar ifadə edilmə ardıcılığı və daxili vəhdəti ilə fərqlənən qarşılıqlı əlaqəli normalar sistemidir.

Göstərmək lazımdır ki, sosial təminat üzrə qanunvericiliyin, o cümlədən pensiya qanunvericiliyini məcəllələşdirilməsi ilə əlaqədar diskussiyalar hüquq ədəbiyyatında hələ XX əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. Belə ki, V.Ş. Şayxatdinov və M.O. Smirnova sosial təminatın bütün növləri üzrə münasibətləri tənzim edən vahid bir qanunun qəbul edilməsini³, digər müəlliflər isə pensiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi təklifini irəli sürmüşlər⁴. Müasir dövrdə isə sosial

---

¹ Пиголькин А.И. Подготовка проектов нормативных актов, М., 1968, с. 50.

² Дурманов Н.Д. Советский уголовный закон. Изд-во Московского Университета, 1967, с. 70.

³ Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения. Свердловск, Изд-во Урал.Ун-та, 1986, с. 50; Смирнова М.О. Источники права социального обеспечения. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М., 1983, с. 14.

⁴ Максимовский В.И. Управление социальном обеспечением в СССР. М., Юридическая литература, 1974, с. 64. Тучкова Э.Г. Общие вопросы советского пенсионного права. М., 1986, с. 33.

təminat haqqında məcəllənin qəbul edilməsi təklifi ilə, əsasən, Y.Y. Maçulskaya çıxış edərək göstərir ki, sosial təminatın dövlət sisteminin adekvat şəkildə formalaşması ilə əlaqədar olaraq, Sosial Təminat Məcəlləsinin işlənilib hazırlanmasını təxirə salmaq olmaz. Bu məcəllə nəinki sosial təminat sahəsindəki qanunvericiliyi qaydasına salmağa və sistemli yanaşmanın olmaması üzündən meydana çıxmış ziddiyyətləri aradan qaldırmağa imkan verəcək, həm də normativ aktların məzmununu daha yüksək keyfiyyət səviyyəsinə qaldıracaqdır¹. Y.Y. Maçulskayanın bu fikri ilə razılaşsaq da, sosial təminatın müxtəlif xarakterli ayrı-ayrı növlərinin vahid bir aktla tənzim edilməsinin olduqca mürəkkəb olduğunu nəzərə alaraq (bu həm də texniki baxımdan mümkün deyildir), ancaq pensiya qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi təkliflərinə² bir daha tərəfdar çıxıram. Hesab edirik ki, sosial təminat hüququnun ön mühüm və başlıca institutu olan pensiya təminatı qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsini artıq gecikdirmək olmaz. Eyni zamanda, göstərmək lazımdır ki, son dövrlərdə artıq respublikamızın ali qanunvericilik orqanı ayrı-ayrı qanunvericilik sahələrinin məcəllələşdirilməsi prosesini sürətlə və müvəffəqiyyətlə həyata keçirmişdir (Vergi Məcəlləsi, Gömrük Məcəlləsi, Seçki Məcəlləsi və s.). Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikası Pensiya Təminatı Məcəlləsinin (bundan sonra Məcəllə adlanacaq) qəbul edilməsinin aşağıdakı mühüm əhəmiyyəti vardır:

1. Bu məcəllə pensiya təminatı üzrə yekcins münasibətləri kompleks şəkildə tənzim edən normaların birləşdirilməsi imkanını artıracaqdır. Bu isə, öz növbəsində, hüquqtətbiqetmə fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirəcək və pensiya təminatı sahəsindəki normalar haqqında məlumatların əhali tərəfindən əldə edilməsini asanlaşdıracaqdır.

2. Bu məcəllə əsas insan hüquqlarından biri kimi, pensiya təmina-

---

¹ Макульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 124.

² Тучкова Э.Г. Формирование системы пенсионного обеспечения России (правовые проблемы). Трудовое право и право социального обеспечения. Актуальные проблемы. М., Проспект, 2000, 297; Qasımov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ. Dərs vəsaiti . Bakı, 2001, s. 33; Əliyev M. N. Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatının nəzəri və təcrübi məsələləri, «Qanunçuluq» jurnalı, № 2, 2002, s. 21.

tına olan hüququn məzmununu açmağa imkan verəcəkdir.

3. Bu məcəllə pensiya münasibətlərinin hüquqi tənziminin vahid prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

4. Bu məcəllə pensiya təminatının qanunvericilik bazasını və onun beynəlxalq norma və prinsiplərlə nisbətini müəyyən edəcəkdir.

5. Bu məcəllə pensiya təminatının bütün növlərinin əldə edilməsi şərtlərini dəqiq şəkildə müəyyən edəcəkdir.

6. Bu məcəllə pensiya təminatının müxtəlif növlərinin maliyyələşdirmə mənbələrini konkret olaraq göstərəcəkdir.

7. Bu məcəllə pensiya təminatını həyata keçirən orqanların strukturunu və onların qərarlarından şikayət verilməsi proseduru təsbit edəcəkdir.

8. Bu məcəllə məcburi pensiya sığortasını və dövlət pensiya təminatı sisteminin elementlərini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirəcəkdir.

9. Bu məcəllə imtiyazlı pensiya təminatı sistemində son qoymaqla, vahid pensiya təminatı sisteminin formalaşdırılması sahəsində mühüm addım olacaqdır.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının gələcək Pensiya Təminatı Məcəlləsi pensiya təminatı hüququnu insanın əsas konstitusion hüququ kimi xarakterizə edən, pensiya təminatının hüquqi tənzimləmə prinsiplərini, pensiya təminatı üzrə sığorta hadisəsini və s. ümumi müddəaları özündə əks etdirməklə, əsasən, üç bölmədən — məcburi pensiya sığortası, dövlət pensiya təminatı və məcburi professional pensiya sığortası bölmələrindən ibarət olmalıdır. «Məcburi pensiya sığortası» bölməsi özündə bu pensiya sığortası üzrə hüquq münasibətləri iştirakçılarının (sığortaçının, sığorta edənin, sığorta olunanın) hüquq və vəzifələrini, maliyyə sistemi və onun formalaşması qaydasını, sığorta stajı və onun növlərini (ümumi və xüsusi sığorta stajı), sığorta (əmək) pensiyası növlərinin (yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısını itirməyə görə) təqdim edilməsi əsaslarını, onların təyin edilməsi, hesablanması və ödənilməsi qaydaları kimi məsələləri əhatə etməlidir. «Dövlət pensiya təminatı» bölməsinə bu pensiya təminatı üzrə pensiya hüququ olan vətəndaşların dairəsinə, onların almaq hüququ olduğu pensiya növlərinə (yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısını itirməyə görə, xidmət illərinə görə və sair pensiyalar), həmin pensiyaların təyin edilməsi şərtlərinə və qaydalarına, onların hesablanması, ödənilməsi və indeksləşdirilməsi qaydalarına dair normalar daxil edilməli-

dir. «Məcburi professional pensiya sığortası» adlanan bölmədə isə məcburi professional pensiya sığortasının növlərini, onun maliyyələşdirmə mənbələrini, bu pensiya sığortası üzrə pensiya almaq hüququ verən işlərin (peşələrin) siyahısını, sığorta olunanların və sığorta edənlərin hüquq və vəzifələrini, pensiyanın alınması şərtlərini, onun təyin edilməsi, hesablanması və ödənilməsi qaydasını əks etdirən müddəalar göstərilməlidir (Bax: Əlavə № 3).

Məcburi dövlət pensiya sığortasını özündə əks etdirən Məcəllənin yaxın illərdə qəbul edilməsi əmək fəaliyyətinə yeni başlamış şəxslərin pensiya təminatını yeni qanunun tələblərinə uyğunlaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Öz məzmununa görə, bu Məcəllə, şübhəsiz ki, qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyindən fərqlənəcəkdir. Həmin məəcəllənin məcburi dövlət pensiya sığortasına dair bölməsində öz əksini tapacaq bəzi müddələrin şərh edilməsi daha məqsədemüvafiq olardı.

Məcəllədə məcburi pensiya sığortası üzrə sığorta (əmək) pensiyasının ancaq yaşa, əlilliyə və ailə başçısına itirməyə görə növləri müəyyən edilməlidir. Bu pensiya növlərinin təqdim edilməsi üçün əsas hüquqi faktlardan biri kimi çıxış edən sığorta stajı milli pensiya təminatı üçün yeni anlayışdır. Fikrimizcə, onun məzmunu, növləri və əhəmiyyəti qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməlidir. L.P. Yakuşev göstərir ki, əslində, bu anlayış sadə görünsə də, onun daxili mənası kifayət qədər ziddiyyətlidir¹. Hesab edirik ki, sığorta stajının davamiyyəti nəsillərin həmrəyliyi dərəcəsini müəyyən edən və bugünkü işçinin sabahkı pensiyasının məbləğinə təsir edəcək əsas meyarlardan biri olmalıdır. L.P. Yakuşevə görə, nəsillərin həmrəyliyi prinsipi nə qədər yüksəkliklərə qaldırılsa da, əgər bu prinsip öz real ifadəsini tapmasa, məcburi pensiya sığortası sistemi mövcud ola bilməyəcəkdir².

Sığorta haqlarının ödənilməsi dövrlərin ümumiləşdirilmiş müddəti olan sığorta stajı³ sığorta haqlarının ödənilməyə başladığı vaxtdan, yəni 1 yanvar 1992-ci ildən sığorta haqlarının pensiya fonduna (16 okt-

¹ Якушев Л.П. Экономические аспекты социального обеспечения при капитализме. Дисс. канд. экон. наук. М., 1979, с. 109.

² Якушев Л.П. Хитрость правит бал, или Политика пенсионного обеспечения // Социальная защита. 1995, № 6, с. 5.

³ Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Tədris-metodik vəsait. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002, s. 59.

yabr 1992-ci ildən etibarən isə DSMF) ödənilməyə başlandığı tarixindən hesablanmalıdır. Fikrimizcə, digər sığorta dövrlərinin (işsizlik və müvəqqəti əmək qabiliyyəti itirməyə görə müavinət alma dövrü, ananın uşağa qulluq etdiyi dövr, müddətli hərbi xidmətdə olma dövrü) sığorta stajına daxil edilməsinə dair normalar da Məcəllədə öz əksini tapmalıdır. Bu zaman DSMF-ə ödənilən sığorta haqları hesablanan əmək haqqının müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan, Y.İ. Astraxanın belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, pensiyaların fərdi qaydada faktiki əmək haqqından hesablanması öz-özlüyündə pensiyanın əmək haqqı ilə nisbətini təmin etsə də, pensiya ilə əmək haqqının belə nisbətinin səviyyəsi müxtəlif ola bilər. Bu nisbət aşağıdakı mühüm məsələlərin necə həll edilməsindən asılıdır:

1. pensiyaların təyin edilməsi zamanı əmək haqqının nəzərə alınan növləri;

2. əmək haqqının nəzərə alındığı dövr;

3. əmək haqqının hesablanması metodu¹.

Göstərmək lazımdır ki, ödəniləcək sığorta haqlarının məbləği əmək haqqının məbləğindən asılıdır. Bu zaman bir çox variantlar tətbiq edilə bilər: sığorta haqları vahid və ya diferensial tariffə, bütöv əmək haqqından və ya müəyyən məbləğlə məhdudlaşmış əmək haqqından tutula bilər, yaxud da xarici ölkələrdə olduğu kimi, qarışıq metod da tətbiq edilə bilər. Məsələn, Böyük Britaniyada gəlirlərin səviyyəsinə görə təsnifləşdirilmiş sığorta olunanların kateqoriyalarından asılı olaraq, sığorta haqları ya qəti məbləğlərdə, ya əmək haqqından faizlərlə ödənilir, ya da diferensiallaşdırılmış tarif tətbiq edilir. ABŞ-da sığorta haqlarının məbləği həm sahibkarlar, həm də işçilər üçün eyni şəkildə müəyyən edilmişdir. Fransada yaşa görə pensiyaların ödənilməsi Pensiya Fonduna sığorta olunanlar müəyyən maksimum hədlə məhdudlaşdırılmış (sığortalanmış əmək haqqı) əmək haqqının 7,6% ödəyirlər. Bundan əlavə, işçilər həmin fonda faktiki əmək haqqının 0,1%-ni köçürürlər, sahibkarlar isə əmək haqqı fondunun 8,2% bərabər olan sığorta haqqı keçirirlər². Lakin istənilən halda məcburi pensiyalar

---

¹ Астрахан Е.И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих. М., 1961, с. 61.

² Социальная защита за рубежом: Великобритания, ФРГ, Франция, Швеция, США, Австралия. Под ред. М.Л. Захарова. М., 1993, с. 14, 47, 94.

ya sığortası üçün nəzərə alınan və əmək haqqı anlayışına daxil edilən ödənişlərin tərkibi rəsmi şəkildə müəyyən edilməlidir. Bu baxımdan, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 154-cü maddəsində əmək haqqının tərkibinə daxil edilən bütün ödənişlərin dəqiq şəkildə müəyyən edilməsi əmək haqqından ödənilən sığorta haqqının düzgün müəyyən edilməsi ilə əlaqədar olaraq, nəticə etibarilə DSMF-in gəlir hissəsinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayacaqdır.

Məcburi pensiya sığortası cəmiyyətdə maddi vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi üsulu olduğu üçün hesab edirik ki, o qədər yüksək olmayan sığorta tarifinin mövcud olacağı bir şəraitdə sığorta haqlarının sığorta olunanların əmək haqqının bütün məbləğindən tutulması məqsədəuyğundur. Lakin bu gün mövcud olan pensiyaların maksimum məbləğinin məhdudlaşdırılması qaydası nəinki yolverilməzdir, bu qayda vətəndaşların əmək və pensiya təminatı hüquqlarının kobud şəkildə pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Fikrimizcə, bu problemi həll etmək üçün məcburi pensiya sığortası sistemində pensiyaların hesablanması sığorta haqlarının ödənilməsi əmək haqqının yuxarı həddi məhdudlaşdırılmadan həyata keçirilməlidir.

Sığorta vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi metodu pensiyaların aşağı məbləğinin yaşayış minimumu səviyyəsində müəyyən edilməsi üçün onların həmin məbləğədək artırılmasını nəzərdə tutur. Bu zaman aşağı məbləgli əmək haqqından ödənilən sığorta haqları ödənilən pensiyanın məbləğinə tam adekvat olmur. Belə ki, sığorta olunanlar sırasından daha yaxşı təmin olunmuş vətəndaşlarla zəif təmin olunmuş vətəndaşlar arasında həmrəylik prinsipi tətbiq edilir. Lakin bu metodun ciddi bir qüsuru var. Bu qüsurlardan ibarətdir ki, pensiya təminatında diferensiasiyalaşdırma və fərdiləşdirmə prinsipi tam şəkildə reallaşdırıla bilmir. Həmin prinsipə uyğun olaraq, yüksək əmək haqqı müəyyən edilən şəraitdə, böyük məbləğdə ödənilmiş sığorta haqlarının müqabilində böyük məbləğdə pensiyalar təqdim edilməlidir. Lakin pensiyaların ödənilməsi üçün sığorta vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi zərurəti pensiyaların məbləğinin hesablanması zamanı müəyyən həddən yuxarı olan məbləğləri nəzərə almağa imkan vermir. Buna görə də, pensiyaların maksimum məbləği müəyyən edilir. Hesab edirik ki, pensiyaların məbləğinin maksimum həddi sığorta olunanların orta aylıq əmək haqqına bərabər olmalıdır. Beləliklə, sığorta vəsaitlərinin

İtlərinin yenidən bölüşdürülməsi prinsipi diferensiasiya prinsipinin imkanlarını məhdudlaşdırır və deməli, yüksək əmək haqqı alan işçilər üçün qismən və ya tam olmayan diferensiasiya həyata keçirilir. İqtisadçı alimlər də təsdiq edirlər ki, məcburi dövlət pensiya sığortası sistemində həmrəylik prinsipi pensiyaların məbləğini fərdiləşdirməyə imkan verən diferensiasiya prinsipi üzərində üstünlüyə malikdir¹.

Hesab edirik ki, yeni Məcəllədə «Yaşa görə pensiyalar» fəslindən xüsusi əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq güzəştli şərtlərlə təyin olunan pensiyalara dair normalar çıxarılmalıdır. Həm bu pensiyalar, həm də xidmət illərinə görə pensiyalar bu sistemdən çıxarılaraq, məcburi professional pensiya sığortası sistemində daxil edilməlidir.

Məcburi pensiya sığortası prinsipini özündə əks etdirən Məcəllənin gələcəyə istiqamətlənmiş qanunvericilik aktı olduğunu nəzərə alıb, pensiya yaşı ilə əlaqədar qaldırılmış məsələləri (məsələn, kişilərlə qadınların pensiya yaşının bərabərləşdirilməsi, pensiya yaşının 62 yaşdan yuxarı qaldırılmasına yol verilməsi, pensiya yaşını aşağı salan güzəştlərin minimuma endirilməsi və s.) də bu Məcəllənin qəbul edilməsi ilə paralel şəkildə həll etmək lazımdır. Ona görə ki, pensiya təminatının əsas məsələlərindən olan pensiya yaşı həm pensiyaçıların sayını müəyyən edən əsas amillərdən biri olduğuna görə, həm də özünün sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə görə heç vaxt aktuallığını itirmir².

Fikrimizcə, pensiya islahatı konsepsiyasında respublika üzrə insan ömrünün ehtimal olunan müddət göstəricisinə də diqqət yetirilməsi daha məqsədomüvafiq olardı, çünki konsepsiyada əmək pensiyalarının məbləğinin şəxsin sosial sığortada iştirakı zamanı ödədiyi vəsaitin həcmində uyğun olaraq verilməsi məsələsi birbaşa olaraq təsbit edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, məcburi pensiya sığortası sistemində əmək pensiyalarının (əsasən də yaşa görə pensiyaların) məbləği toplanmış vəsaitin pensiya yaşına çatandan sonra insan ömrünün ehtimal olunan müddətinə (aylarla götürməklə) bölünməsi yolu ilə müəyyən edilməlidir. İnsan ömrünün ehtimal olunan orta davamiyyət müddəti üzrə göstərici isə pensiya fondları və ya sığorta kompaniyaları tərəfindən tətbiq edilməlidir. Hesab edirik ki, yaşa görə fərdi pensiya məb-

¹ Якушев Л.П. Экономические аспекты социального обеспечения при капитализме. Автореф. дисс... канд. экон. наук. М., 1979, с. 18.

² Yenə orada, s. 23.

ləğinin (qeyri-dövlət pensiya sistemində) hesablanması zamanı ondan istifadə edilməsi hüquqi cəhətdən düzgün deyil, çünki burada söhbət şəxsin subyektiv hüququndan gedir. Y.Y. Maçulskaya göstərir ki, bu yanaşmada cinsi əlamətə görə diskriminasiya elementi vardır. Eyni yaşda olan və eyni məbləğdə pensiya yığımına malik olan kişi və qadınlar eyni məbləğdə pensiya almalıdır. Lakin qadınlar az pensiya alacaqlar, çünki gözlənilən orta ömürlük müddəti qadınlarda çoxdur¹. Eyni zamanda, konkret şəxsin nə qədər yaşayacağı barədə danışmaq da düzgün deyil.

Göstərmək lazımdır ki, real gerçəklikdə qadınların pensiya sığortası üzrə kişilərlə bərabər həcmdə vəsait yığa bilməsi və ya sığorta stajına malik olması bir qədər çətindir. Belə ki, əksər hallarda onların sığorta stajının müddəti kişilərə nisbətən az olur. Bu isə onların adətən azyaşlı uşaqlara qulluq etməyə görə işdə verilən fasilələrlə bağlıdır. Belə ki, uşağın doğulması və ona qulluq edilməsi müddəti ərzində ananın yığdığı vəsaitin həcmi uşağı olmayan qadına münasibətdə 7-11% aşağı olur. Fikrimizcə, qadınların uşağa qulluq etməsi ilə əlaqədar olaraq sığorta haqqı ödəmədiyi dövrlər dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilməklə, həmin dövr sığorta stajına hesablanmalıdır. Bu aspektdən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş hamının qanun qarşısında hüquq bərabərliyinin təmin etmək, eyni zamanda, gələcəkdə ölkə əhalisinin demoqrafik inkişafı nəticəsində pensiyaçıların xüsusi çəkisində qadınların sayının daha da artmasını, qadınların kişilərə nisbətdə uzunömürlü olmasını və qadınlara nisbətən kişilərin pensiya hüquqlarını daha az müddət həyata keçirmələrini nəzərə alaraq, kişi və qadınların pensiya yaşı, əksər inkişaf etmiş dövlətlərdə olduğu kimi, eyniləşdirilməlidir. Hesab edirik ki, qadınlara pensiya təyin olunması üçün müəyyən edilən yaş həddi 2010-cu ilədək tədricən (məsələn, ildə altı ay olmaqla) artırılmalıdır.

Fikrimizcə, əlilliyə görə və ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyaların təyin edilməsi şərtlərində əsaslı dəyişikliklər etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin hər bir halda, bu pensiyalar da pensiya sığortası ilə əlaqələndirilməlidir. Həmin pensiyaların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların təqdim edilməsi üçün pensiya risklərinin baş verməsi anı-

---

¹ Макульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М., Городец, 2000, с. 111.

nin dəqiq müəyyən edilməsi mümkün olmadığından, bu əsaslarla pensiya təminatı kapitalaşdırma əsasında deyil, sığorta haqları məbləğinin yenidən bölüşdürülməsi prinsipi əsasında həyat keçirilməlidir. Buna görə də, göstərilən əsaslarla pensiya sığortası xüsusi risk funksiyasına malik olduğu üçün, pensiyaların bu iki növü, əsasən, məcburi pensiya sığortası sistemində sığorta vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi hesabına təmin edilməlidir.

Sığorta olunanlar tərəfindən sığorta haqlarının ödənilməsi məsələsinə də birmənalı yanaşmaq mümkün deyil. Ona görə ki, bu, öz mahiyyətinə görə, sığorta vəsaitləri hesabına müxtəlif sığorta risklərinin baş verməsi zamanı müvafiq pul məbləğləri ödənilən sığorta fondunun yaradılması üzrə tədbirlər sistemidir¹.

A. Kolesnik haqlı olaraq göstərir ki, sığorta vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi şəraitində sığorta fonduna vəsaitlərin vaxtında toplanmasında və həmin vəsaitlərin düzgün xərclənməsində vətəndaşların birbaşa marağı yoxdur². Odur ki, işəgötürənlərlə sığorta olunanların sığorta haqlarının ehtənasətini müəyyən etmək lazımdır ki, sığorta olunanlar üzərilərinə düşən artıq yükü aradan qaldıra bilsinlər. Bundan başqa, məcburi pensiya sığortası sistemində müəyyən məhdudiyətlər həyata keçirilsə də, sığorta haqları pensiya təminatının diferensiasiyası vasitəsi kimi çıxış edir. Şübhəsiz, pensiyaların məbləğinin diferensiasiyası və fərdiləşdirilməsi pensiyaların hesablandığı əmək haqqı vasitəsilə də həyata keçirilir. Lakin bu ancaq işçi və işəgötürən tərəfindən ödənilən sığorta haqlarının tarifi uzun müddət dəyişməz qaldıqda; sığorta haqlarının ödənilməyi əmək haqqına məhdudiyət qoyulmadıqda baş verir. Əgər bu və ya digər parametrlər dəyişərsə, ödənilmiş sığorta haqlarının məbləği sığorta olunanların əmək haqqının məbləğinə uyğun gəlməyəcək. Bundan başqa, göstərmək lazımdır ki, hazırda işəgötürənlər sığorta haqları ödənilən əmək haqqı məbləğlərinin gizlədilməsində maraqlıdırlar. Bu səbəbdən, işçilər sığorta haqlarını tam məbləğdə DSMF-ə köçürməkdə maraqlı olmalıdırlar.

Beləliklə, məcburi pensiya sığortası sistemində sığorta olunanların

---

¹ Симоненко Г. Реформировать социальное страхование необходимо // Человек и труд, 1995, № 2, с. 65.

² Колесник А. Как станут рассчитывать пенсии будущим пенсионерам // Человек и труд, 1995, № 11, с. 61.

sığorta haqlarını ödəməsi ən çox ona görə zəruridir ki, DSMF onların mülkiyyəti kimi qəbul edilsin və onlar onun fəaliyyət göstərməsində, habelə sığorta haqlarının tam köçürülməsində və xərclənməsində maraqlı olsunlar. Əks halda, nəzarət dövlət tərəfindən həyata keçirilə bilər və o, həmin vəsaitlərdən öz iradəsinə uyğun istifadə edə bilər (məsələn, hazırda DSMF-dən onun formalaşması ilə heç bir əlaqəsi olmayan müxtəlif sosial təminat növləri ödənilir)¹.

Mütəxəssislər göstərir ki, məcburi pensiya sığortası şəraitində, sığorta olunanlar tərəfindən sığorta haqlarının ödənilməsi çox mühüm psixoloji əhəmiyyətə malikdir².

Sığorta olunanlar bilməlidirlər ki, DSMF (yaxud gələcəkdə yaranacaq pensiya fondu) onların mülkiyyətidir və həmin fond onların maraqlarını qorunmalı və təmin etməlidir. Buna görə də onlar həmin fondun vəsaitlərinin artmasında maraqlı olmalıdırlar. Bununla əlaqədar olaraq, həmin fonda vəsaitlərin köçürülməsi və bu vəsaitlərin xərclənməsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək sığorta olunanların əsas vəzifələrindən biri olmalıdır. İkincisi, sığorta olunanlar onu da bilməlidirlər ki, DSMF— pensiya təminatı sisteminin müəyyən səviyyəsinin təminatçısıdır və fəal əmək fəaliyyəti dövründə onların həmin fondun formalaşmasında iştirakı əmək qabiliyyətini itirdikdən sonrakı dövrlərdə adekvat şəkildə qiymətləndiriləcəkdir.

Dövlət qeyri-sığorta prinsipləri əsasında vəsaitlərin bölüşdürülməsində həmin vəsaitlərin xərclənməsi hədlərini və qaydalarını özü müəyyənləşdirdiyinə görə maraqlıdır³. Bu baxımdan, həm dövlətin, həm də sığorta olunanların bu sahədə öz maraqları vardır ki, onlar bəzi hallarda üst-üstə düşməyə bilər. A. Solovyov göstərir ki, dövlət büdcəsində olan kəsiri aradan qaldırmaq üçün maliyyə mənbələri axtararkən, dövlət bəzən büdcədən kənar sosial fondların vəsaitlərinə də

---

¹ Соловьев А. Как преодолеть кризис пенсионной системы // Профсоюзы и экономика. 1995, № 6, с. 55.

² Колесник А. Как станут рассчитывать пенсии будущим пенсионерам // Человек и труд, 1995, № 11, с. 61; Социальное страхование как фактор стабильности общества: Клуб «Реалисты» // Информационно-аналитический бюллетень. 1995, № 7, с. 10.

³ Социальное страхование как фактор стабильности общества: Клуб «Реалисты» // Информационно-аналитический бюллетень. 1995, № 7, с. 7.

diqqət yetirir, çünki bu fondlar «kifayət qədər ölçəndir»¹. Göstərmək lazımdır ki, artıq Rusiya Federasiyasında dövlətin həmin fondların vəsaitlərini, büdcədə cəmləşdirək cəhdləri olmuşdur. Q. Simonenko belə hesab edir ki, bu hal, birincisi, sosial proqramların maliyyələşdirilməsində qalıq prinsipinin dirçəldilməsinə gətirib çıxaracaqdır. İkincisi, bu tədbir sosial sığorta vəsaitlərinin toplanmasının təbiətinə ziddir, çünki bu vəsaitlər, əsasən, müəssisələrin və ayrı-ayrı vətəndaşların keçirdiyi sığorta haqlarından ibarətdir. Nəhayət, müəllifin fikrincə, bu tədbir sosial sığorta fondlarını dövlət büdcəsinə aid etməyən dünya ölkələrinin təcrübəsinə uyğun deyil². Hesab edirik ki, belə halların yolverilməz olduğunu göstərən müəlliflərin mövqeyi hər bir halda dəstəklənməlidir. Eyni zamanda, A. Solovyovun bazar münasibətləri şəraitində, xüsusilə də maliyyə sabitliyinin olmadığı bir dövrdə məhz sosial sığorta fondlarının maliyyə və təşkilati müstəqilliyinin saxlanılmasının vətəndaşların sosial hüquqlarının etibarlı təminatı kimi çıxış etməsi fikri ilə də razılaşmaq lazımdır³.

Bu problemə başqa aspektdən də yanaşılmalıdır. Belə ki, işəgötürənlər tərəfindən ödənilən sığorta haqlarının məbləğləri işçi qüvvəsi dəyərinin bir hissəsini təşkil edir və istehsal xərclərinə aiddir. Sığorta olunanların əmək haqqı da işəgötürən tərəfindən ödənilən işçi dəyərinin bir hissəsini təşkil edir. Fikrimizcə, əməyin ödənilməsi formasında işçi qüvvəsinin dəyərinin daha böyük hissəsini sığorta olunanlara vermək üçün, yəni daha böyük məbləğdə sığorta haqlarının ödənilməsi məqsədilə sığorta olunanların əmək haqlarının artırılması üçün ciddi maneələr mövcud deyil⁴. Lakin bu zaman, sığorta olunanlar üçün sığorta haqqının tarifi aşağı olmalıdır. Mütəxəssislər göstərirlər ki, məcburi olduğuna görə, pensiya ödəmələrinin məbləğləri çox böyükdür, qeyri-rasional şəkildə yığılır, xərclənir və buna görə də, həmin məb-

---

¹ Соловьев А. Внебюджетные социальные фонды // Профсоюзы и экономика. 1996, № 1, с. 80.

² Симоненко Г. Реформировать социальное страхование необходимо // Человек и труд, 1995, № 2, с. 63.

³ Соловьев А. Внебюджетные социальные фонды // Профсоюзы и экономика. 1996, № 1, с. 83.

⁴ Воронин Ю. Можно ли концепцию намазать на хлеб // Охрана труда и социальное страхование. 1996, № 4, с. 34.

ləğlərin mühüm hissəsi onları ödəməyənlərə çatır¹.

Bütün bunlarla əlaqədar olaraq göstərmək lazımdır ki, şüurlu pensiya sığortası siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə sığorta haqlarının ödənilməsi əmək haqlarının ümumi məbləğinin müəyyən nisbətdə işçilərlə işəgötürənlər arasında yenidən bölüşdürülməsi zəruridir.

Hesab edirik ki, sığorta olunanlar üçün tarif o qədər də yüksək olmamaqla yanaşı, mütləq ödənilən sığorta haqları məbləğlərinin fərdi uçotu da aparılmalıdır. A. Kolesnik göstərir ki, sığorta tarifi elə bir səviyyədə müəyyən edilməlidir ki, pensiya fonduna vəsaitlərin yığılmasında və xərclənməsində maraqlı yaransın². Bütün bu proseslərə isə sığorta olunanlar tərəfindən mütləq nəzarət edilməlidir³.

Qeyd etmək lazımdır ki, tam şəkildə sığorta stajına keçilməsi pensiya təminatı sistemində olduqca əhəmiyyətli və mürəkkəb olan fərdiləşmiş uçot sisteminin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Respublikamızda fərdiləşmiş uçot sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar, aşağıdakı təklifləri məqsədomüvafiq hesab edirik:

Birincisi, sığorta olunanlar barəsində fərdi məlumatlar müəyyən bir ərazi ilə şərtlənməməli və həmin məlumatlardan digər ərazilərdə də pensiya təminatı zamanı istifadə edilməsi mümkün olmalıdır.

İkincisi, 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanunda işəgötürən tərəfindən müvafiq məlumatların DSMF-ə vaxtaşırı təqdim edilməsilə bağlı məsuliyyəti göstərilməmişdir və buna görə də həmin qanuna işəgötürənin məsuliyyəti ilə əlaqədar müvafiq norma əlavə edilməlidir.

Üçüncüsü, bu zaman faktiki yaşayış yeri üzrə pensiyaların təyin edilməsi ilə əlaqədar eyni vaxtda ayrı-ayrı ərazilərdə pensiya alınması ehtimal olunduğundan, pensiyaların qeydiyyatda olma yerində ödənilməsi daha məqsədomüvafiqdir.

Dördüncüsü, qanunda Azərbaycan Respublikası ərazisində müqavilə üzrə işləyən xarici vətəndaşların, MDB dövlətlərindən olan vətəndaşların, hərbiçi pensiyaçıların respublikamızda qısa müddətdə olması

---

¹ Соловьев А. Как преодолеть кризис пенсионной системы // Профсоюзы и экономика, 1995, № 6, с. 53.

² Колесник А. Как станут рассчитывать пенсии будущим пенсионерам // Человек и труд, 1995, № 11, с. 61.

³ Социальное страхование как фактор стабильности общества: Клуб «Реалисты» // Информационно-аналитический бюллетень. 1995, № 7, с. 11.

ilə əlaqədar olaraq fərdiləşdirilmiş uçotunun aparılması nəzərdə tutulmalıdır.

Beşincisi, fərdiləşdirilmiş uçotun məlumatlarından istifadə edilməklə, pensiya ödənişlərinin təyin edilməsi üzrə müəyyən hüquqi mexanizmi özündə əks etdirən müvafiq norma mövcud olmalıdır.

Fərdiləşdirilmiş uçot məlumatlarına əsaslanan pensiya sistemi sırf sığorta xarakteri daşımaltı, pensiyaya hesablanan və sığorta ödənişləri ilə bağlı olmayan əlavələr isə büdcə və digər məqsədli mənbələr hesabına maliyyələşdirilməlidir.

Pensiyaların hesablanması mexanizmi müəyyənləşdirilərkən, fransız qanunvericiliyində olan qaydalardan istifadə etmək olar. Həmin qaydalara görə, pensiyanın məbləği balla ifadə olunur və o, hesablama və istehlak dəyərində malik olmaqla, əhalinin yaşayış səviyyəsi ilə bağlıdır. Pensiya balı pensiyaların təyin edilməsini və yenidən hesablanmasını sadələşdirən hüquqların ölçü vahididir. İşləyən vətəndaşlar üçün ödənilən sığorta ödənişləri proporsional olaraq, gələcəkdə sığorta prinsipi tam saxlanılmaqla, ödəniş hüququna keçir. Pensiyanın hesablanması balın hesablama dəyəri əsasında hesablanır. O hər il iqtisadiyyatın vəziyyətindən və yığılmış balların sayından asılı olaraq müəyyən edilir. Balın hesablama dəyərindən əmək fəaliyyətinin sonunda balların yığılmış sayına daxil edilmək üçün istifadə olunur və sonra qiymətlər hər dəfə dəyişdikcə, avtomatik olaraq yenidən hesablanır¹. Bal prinsipi üzrə pensiya hüquqlarının ödənilməsi məşğulluğun və əmək haqqının ödənilməsinin müasir formaları (işsizlik, ali və digər təhsil müəssisələrində təhsil alma, uşaqlara qulluq və s.) üçün daha əlverişlidir. Bal sistemi ödənişlərin hesablanması bazasının mühüm dərəcədə artırılmasına təsir edə bilər. Fikrimizcə, bu sistemin üstünlüyü hesablamaların dəqiq və aydın olmasından, gəlirlərin idarə olunmasının asanlıqından, ödənilmiş sığorta haqları ilə alınan pensiya arasında bilavasitə asılılığın müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Hesab edirik ki, Fransanın bu cür müsbət təcrübəsini respublikamızın xüsusiyyətlərini, iqtisadi və demografik vəziyyətini, ayrı-ayrı bölgələrin özünəməxsus inkişafını və digər xarici və daxili amilləri nə-

---

¹ Тарасова Л.С. Некоторые вопросы совершенствование пенсионного обеспечения //Трудовое право и право социального обеспечения. Актуальные проблемы. М., Проспект. 2000, с. 198, 199.

zərə almaqla tətbiq etmək lazımdır.

Lakin pensiyaların təxmini məbləği, onların hesablanması qaydası, sığorta stajının müddəti, əmək haqqının məhdudlaşdırılması hədləri və sair məsələlər iqtisadi xarakter daşdığına görə, onlar tədqiqat obyekti kimi geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Fikrimizcə, pensiyaların məbləğinin diferensiasiyası sığorta haqlarının ödənilməsi ilə əlaqədar meyarlar (sığorta haqlarının məbləği, onların ödənilməsi müddəti, ödənilmiş sığorta haqlarının ümumi məbləği, sığorta haqlarının ödənilməsi əmək haqqının məbləği) əsasında aparılmalıdır¹. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün AFR-də yaşa görə pensiyaların hesablandığı formulunu göstərmək daha məqsədemüvafiq olardı: $1,5 * n * S * C$; burada n - sığorta illərinin sayı, S - pensiya təyin edilməmişdən qabaqki axırını üç təqvim ili ərzində sığorta haqlarının tutulduğu sığorta olunanların ümumi baza xarakterli əmək haqqı (onun məbləği hər il artır); C - pensiyaya çıxan işçinin əmək haqqı ilə bütün sığorta dövrü ərzində ölkə üzrə ümumi baza xarakterli əmək haqqına olan nisbəti əks etdirən fərdi əmsaldır². T. Perova haqlı olaraq göstərir ki, məcburi pensiya sığortasının tətbiqi zamanı pensiyaçılar artıq dövlətin himayəsində olmurlar və sığorta haqları ödəməklə, onlar öz pensiyalarını özləri «qazanırlar». Dövlət isə ancaq pensiya ödənişlərinin təminatçısı kimi çıxış edir³.

Pensiyaların istehlak dəyərinin artması ilə əlaqədar artırılması da mühüm məsələlərdən biridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində belə mexanizmin olması zəruriliyi artıq göstərilmişdir. Bununla yanaşı, respublikamızda yeni pensiya qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi XX əsrin 60-cı illərdən sonrakı illərin əmək haqlarını əməyin ödənilməsinin müasir səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq, yəni müasirləşdirmə əmsallarının tətbiqi zərurəti ilə bağlı olmayacaqdır. Eyni zamanda, inflyasiya prosesləri pensiyaların və onların hesablandığı əmək haqlarının məbləğlərinin dəqiqləşdirilməsinin sabit mexanizminin tətbiq edilməsini də

---

¹ Колесник А. Как станут рассчитывать пенсии будущим пенсионерам. (Индивидуальный учет страховых взносов) // Человек и труд, 1995, № 11, с. 61.

² Исупова С.С. Правовое регулирование социального обеспечения в ФРГ. Дисс. канд. юрид. наук. М., 1990, с. 103-104.

³ Перова Т. Спокойная старость или обманутые надежды? // Социальная защита, 1995, № 6, с. 14.

tələb edəcəkdir.

Hesab edirik ki, məcburi pensiya sığortasının tətbiq edilməsi bazar münasibətləri şəraitində yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pensiya təminatının heç də bütün problemlərini həll etməyəcəkdir.

Məcburi pensiya sığortası sisteminin əsas nailiyyəti kimi isə ancaq pensiyaçının yaşayış minimumu ilə sığorta olunanın orta statistik əmək haqqına bərabər olan pensiya məbləğinə təminat vermək imkənina malik olması çıxış etməlidir¹.

Fikrimizcə, konsepsiyada qeyri-dövlət pensiya sığortası məsələsi də nəzərdə tutulduğuna görə, ona da münasibət bildirilməlidir. Bu zaman A. Nevskinin belə bir fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, könüllü pensiya sığortasının yaradılması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün tək-cə zaman və müvafiq iqtisadi şərait deyil, həm də sığorta olunanların və işəgötürənlərin arzusu, müəyyən psixoloji istəyi, yəni şüurlarda dəyişiklik edilməsi tələb olunur ki, bu da bazar münasibətlərinə keçid mərhələsində qeyri-realdır². Eyni zamanda, bu problemin aktuallığı həm də onunla bağlıdır ki, Azərbaycan Respublikasında heç vaxt yüksək inkişaf etmiş bazar münasibətləri mövcud olmamışdır. Dövlətin iqtisadi müdaxiləsi ənənəvi olaraq yüksək həddə olmuş və bunun nəticəsi kimi, bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan sosial institutlar və dəyərlər qeyri-sabit olmaqla, zəif inkişaf etmişdir. İqtisadçıların fikrincə isə, bazar mexanizminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün iqtisadi münasibətlər, istehsalın texnoloji strukturları, habelə sosial və siyasi strukturlarda müəyyən şə-

---

¹ Biz məhz göstərilən maksimum həddə ısrarlı deyilik. Məsələn, bu sığorta haqları ödənilən əmək haqqının məhdudlaşdırılması ilə dolayı yolla müəyyən edilən hədd də ola bilər. Biz sadəcə olaraq, belə həddin olmasının zəruriliyini əsaslandırırıq. Buna görə də, bizim təklif etdiyimiz məbləğ, sadəcə olaraq, orientir qismində çıxış edir və o, dəqiqləşdirilə və şəraitdən asılı olaraq dəyişdirilə bilər.

² Невский А. Какой быть пенсии в России? // Охрана труда и социальное страхование. 1995, № 11, с. 28.

rait yaradılmalı, müəyyən institutlar qurulmalıdır¹.

Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının zəruri institutlarının olmaması problemi ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasında könüllü sığortanın sabit tarixi köklərinin və ənənələrinin olmaması da pensiya sığortasının bu əlavə təşkilati-hüquqi formasının yaradılmasını çətinləşdirir.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında professional pensiya sisteminin yaradılması üzrə təklifin reallaşdırılması da hələ qeyri-rcaldır. Belə ki, ağır və zərərli işlərin tətbiq olunduğu müəssisələrin çoxu ağır maliyyə şəraitində olduğundan yüksək məbləğdə ödənişləri həyata keçirmək iqtidarında deyillər.

Mütəxəssislərin təklif etdikləri xüsusi əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq tətbiq edilən güzəştli pensiya təminatının professional pensiya sisteminə keçirilməsi konsepsiyası metodoloji, normativ və təşkilati xarakterli tədbirlərin geniş dairəsini əhatə edir. Hesab edirik ki, bu tədbirlər mərhələlərlə həyata keçirilməlidir. Bu zaman birinci mərhələdə aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

1) həmin konsepsiyanın realizə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması üçün zəruri olan metodoloji materialların hazırlanması və təsdiq edilməsi (məsələn, hansı sahələrin, peşələrin, iş yerlərinin xüsusi əmək şəraitinə aid edilməsi), bununla əlaqədar, müvafiq qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması və müzakirəsi.

2) Tibbi-bioloji, iqtisadi, sığorta xarakterli tədqiqatların aparılması və istehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi sığortasını, o cümlədən müvafiq peşələr üzrə vaxtından əvvəl təyin edilən pensiyaların məcburi sığortasını əhatə edən işçilərin peşə risklərindən sosial sığortası modelinin hazırlanması.

3) İqtisadiyyatın əsas sahələrindəki bir neçə böyük müəssisələrdə səhhətin pozulması və əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı peşə risklərinin səviyyəsini qiymətləndirmək, müəssisələrin, tibb müəssisələrinin, büdcədən kənar sosial sığorta orqanlarının və sosial təminat orqanlarının çəkdiyi bütün xərclərin hesablanmasını həyata keçirmək.

---

¹ Ясин Е.Г. Проблемы перехода к регулируемой рыночной экономике — В кн. Трудный поворот к рынку. М., 1990, с. 31. Гярб игтисадчылары да бу мювгенин тяряфдарларыдыр. Кэмлбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю. Экономикс: принципы, проблемы и политика. М., 1992, с. 372.

Bu işin nəticəsi kimi, peşə risklərindən sosial müdafiənin bütün sahələrinin qaydaya salınması üzrə tövsiyələr verilməlidir.

İkinci mərhələdə, xüsusi əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq vaxtından əvvəl pensiya təminatının köçürülməsinin hüquqi əsaslarını təmin edəcək qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi və zəruri təşkilati şəraitin yaradılması nəzərdə tutulmalıdır.

İkinci mərhələdə müvafiq tədbirlər həyata keçirilərkən, aşağıdakılar təmin edilməlidir:

1) istehsalatda bədbəxt hadisələrdən və peşə xəstəliklərindən əmək qabiliyyətinin uzunmüddətli itirilməsi üzrə məcburi sosial sığortanın sosial təminat qanunvericiliyi vasitəsilə tətbiqi;

2) istehsalatda əmək qabiliyyətini itirən şəxslərin sosial, peşə və tibbi bərpa üçün mərkəzi, sahəvi və yerli mərkəzlərin yaradılması üzrə dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;

3) Dövlət Sosial Müdafiə Fondu sistemində peşə risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə mərkəzlərin, o cümlədən məlumat mərkəzlərinin yaradılması;

4) İstehsalatların kütləvi surətdə ekspertizadan keçirilməsi və mövcud istehsalatların peşə riski qruplarına aid edilməsi və bunun əsasında istehsalatda bədbəxt hadisələrdən əmək qabiliyyətinin davamlı itirilməsinin sığortası üzrə sığorta tariflərinin məbləğlərinin hesablanması;

5) Dövlət məcburi sosial sığorta sistemində sığorta olunan işçilərin fərdiləşdirilmiş uçotunun təşkil edilməsi.

Üçüncü mərhələdə isə vaxtından əvvəl ödənilən güzəştli pensiyaların məcburi professional pensiya sistemə keçirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Keçid dövrü ərzində 2005-ci ilə qədər işə daxil olacaq işçilərin müdafiəsinin təminatına xüsusi diqqət yetirilməli, bu işçilərin əvvəl qüvvədə olan normativ aktlar əsasında pensiya almaq hüququ da təmin edilməlidir.

Eyni zamanda, hesab edirik ki, 1 və 2 №-li siyahılar birləşdirilməklə aparılan ekspertizanın nəticələrinə uyğun olaraq, güzəştli şərtlərlə pensiya təminatına hüquq verən sahələrin vahid siyahısı hazırlanmalıdır.

Pensiya təminatında qeyri-sığorta xarakterli pensiya güzəştlərinin azaldılması üzrə işlərin həyata keçirilməsi vəzifəsinin həlli güzəştli pensiya təminatının mövcud konsepsiyasının yenidən müzakirə edil-

məsini və əmək bazarını formalaşdıran qanunların tələbləri nəzərə alınmaqla vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmaq üçün mahiyyətcə yeni qərarların qəbul edilməsini tələb etdiyinə görə çox mürəkkəbdir. Hesab edirik ki, hazırkı dövrdə və müəssisələrin maliyyə vəziyyəti düzəlməyədək, professional pensiya sistemi məcburi qaydada tətbiq edilməlidir.

Müəyyən vaxtdan sonra, təsərrüfat subyektləri (işəgötürənlər) əlverişsiz əmək şəraiti olan istehsalat sahələrində işçi qüvvəsinin təmin edilməsi ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılması yollarını və metodlarını müstəqil müəyyən edəcəklər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, professional pensiya sistemlərinin təsis edilməsi və fəaliyyəti haqqında qərar işəgötürənlər və işçilərin nümayəndələri tərəfindən kollektiv müqavilələr bağlamaq yolu ilə müstəqil qəbul edilməlidir. Sosial tərəfdaşlar isə bu addımı o vaxt atarlar ki, dövlət məcburi professional pensiya sistemini yaratmamış olsun. Müəssisələrin özəlləşdirilməsinə qədər ağır və zərərsiz şəraitdə görülən işlərin müddətinə gəldikdə isə, qanunvericilik qaydasında əvvəlki mülkiyyətçinin üzərinə güzəştli pensiyalara çəkilən xərclərin müvafiq qaydada ödənilməsi öhdəliyini qoymaq olar. Bu zaman, ağır və zərərli iş yerləri olan təşkilatlar öz vəsaitləri hesabına keçirdikləri attestasiyanın nəticələrinə görə belə iş yerlərinin sayını, peşələrin adını, vəzifələri, belə iş yerlərində çalışan işçilərin orta illik sayını müəyyən etməlidirlər.

Pensiya təminatı orqanları ilə təşkilatlar arasında ağır və zərərli iş yerlərinin sayı ilə bağlı münaqişə yaranarsa, iş yerlərinin müəyyən edilməsi və onların ayrı-ayrı peşələr və vəzifələr siyahısına salınıb-salınmaması məsələsi müəssisənin və ya pensiya təminatı orqanlarının təklifi əsasında əmək şəraitinin dövlət ekspertiza orqanları tərəfindən ekspertizası aparılmalı və həmin orqanın qərarı qəti olmalıdır.

Məcburi professional pensiya sığortasının məcburi pensiya sığortasından əsas fərqi ondan ibarətdir ki, professional sistemdə həlledici rol dövlətə deyil, sosial tərəfdaşlıq institutuna məxsus olacaqdır. Fikrimizcə, məcburi professional pensiya sığortası sistemində pensiya təminatının yaranması şərtləri məcburi pensiya sığortasına yaxın olmalıdır. Məcəllədə isə bu sistem haqqında qanunvericiliyin müddəaları məcburi pensiya sığortası haqqında müddəalarla əlaqəli şəkildə müəyyən edilməlidir. Bu zaman, nəticə etibarilə, həm məcburi pensiya sığortası sistemi üzrə (əsas), həm də məcburi professional pensiya siste-

mi üzrə (əlavə) pensiyaların təyin edilməsinə təminat verilmiş olur. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş pensiya yaşına çatdıqdan sonra pensiyaçıya hər iki sistem üzrə pensiya ödəniləcəkdir.

Beləliklə, professional pensiya sığortası sistemi ancaq burada işi-
rak edənlər üçün məcburi xarakter daşıyır. Belə sistemi formalaşdır-
maqla, dövlət özünü güzəştli pensiyalar müəyyən etmək vəzifəsindən
azad edir və ayrı-ayrı peşələrin nümayəndələrinin onların daha yüksək
səviyyədə pensiya təminatı hüququna malik olması barədə iddialarını
aradan qaldırmış olur. Belə sistemin yaradılmasının əsas prinsipləri ki-
fayət qədər ədalətlidir: işçi könüllü şəkildə sistemə daxil ola və siste-
mi tərk edə bilər; işçilərin sığorta haqlarını ödəmək vəzifəsi işgötü-
rənin də müvafiq vəzifəsini nəzərdə tutur. Beləliklə, dövlət tərəfin-
dən müəyyən edilən həddən yuxarı səviyyədə öz pensiya təminatı
məsələsini işçi özü həll edir. İşgötürənlərin məcburi professional
pensiya sığortası sistemində iştirakına şübhə ilə yanaşanların isə bu-
nun üçün əsasları vardır. Lakin bununla əlaqədar sosial sığortanın sən-
ayenin inkişafında oynadığı pozitiv rolu göstərən müəlliflərin fikrinə
müraciət edilməsi daha məqsədmüvafiq olar. A.N. Bıkov hələ XX
əsrin əvvəlində göstərirdi ki, əgər məlum şəraitdə sənayenin inkişafı
işçilərin sığortasının tətbiq edilməsini və inkişafını şərtləndirirsə, sığ-
orta işçilərin rifahını dəstəkləməklə və böhranlı anlarda onlara pul və
tibbi yardım göstərməklə işçilərin maddi səviyyəsini və əmək qabiliy-
yətini artırır və bununla da, sənayenin inkişafına faydalı təsir göstərir¹.
Hesab edirik ki, həmin fikirlər tam şəkildə pensiya sığortasına da aid
edilməlidir, çünki bu, işçinin ailə üzvlərinin, o cümlədən yaşlı nəslin
maddi cəhətdən təminatının səviyyəsinə təsir göstərməklə, onun gələ-
cək maddi təminatının perspektivlərinin onun özünün əmək fəaliy-
yəti dövründə həll etməsi ilə əlaqədar olan bir ideyanın dərk edilməsi
ilə nəticələnir.

Məcburi professional pensiya sığortası sistemində məcburi pensiya
sığortası sistemi ilə müqayisədə, sığorta olunanların ödədiyi sığorta
haqları nəinki maliyyələşdirmənin əsasını təşkil edir, həm də pensiya-
ların məbləğini diferensiasiya etmək və fərdiləşdirmək üçün şərait ya-

---

¹ Быков А.Н. Страхование рабочих, как фактор промышленности и русские страховые законы. СПб, 1913, с. 18; Ройк В. Социальная политика: истоки кризиса и пути преодоления // Человек и труд, 1995, № 9, с. 44.

ratmaqla, öz gələcək pensiya təminatlarının səviyyəsinə təsir göstərməyə imkan verir.

Professional pensiya sığortası sistemi həm yenidən bölüşdürmə, həm də sığorta haqları məbləğlərinin cəmləşdirilməsi prinsipi əsasında qurula bilər. Hesab edirik ki, əgər məcburi pensiya sığortası sistemində yenidən bölüşdürmə metodu məqsədəuyğundursa, məcburi professional pensiya sığortası sisteminin təbiətinə daha çox, sığorta məbləğlərinin cəmləşdirilməsi (kapitalaşdırma) metodu daha uyğundur. Odur ki, bu sistemdə uzunmüddətli sığorta risklərindən (məsələn, müəyyən yaş həddinə çatdıqda) istifadə edilməlidir. Başqa sosial risklər isə, yeni əlillik və ailə başçısının itirilməsi digər üsullarla təmin oluna bilər. Əgər təminat məcburi professional pensiya sığortası sistemi vasitəsilə həyata keçirilsə, göstərilən risklərin sığortası üçün sonra bu vəsaitlərin müvafiq pensiya növləri alan pensiyaçılar arasında bölüşdürülməsi məqsədilə bütün sığorta olunanlar üçün ödənilən sığorta haqlarının xüsusi tarifi müəyyən edilə bilər. Həmin risklərdə də təminat məcburi pensiya sığortası vasitəsilə həyata keçirildikdə isə, professional pensiya sığortası sisteminin vəsaitləri hesabına əsas pensiyaya əlavə ödəniş müəyyən edilməlidir. Bu halda, məcburi pensiya sığortası sistemində müəyyən edilmiş pensiyaların maksimum həddinə əlavə məbləğlər tətbiq edilməyəcəkdir.

Beləliklə, bu halda, məcburi pensiya sığortası və məcburi professional pensiya sığortası bir-birini tamamlayan iki sistem kimi çıxış edəcəklər¹.

Lakin, fikrimizcə, hazırkı pensiya təminatının yaşayış minimumu səviyyəsindən aşağı olmasını nəzərə alaraq, qeyri-sığorta və gələcək sığorta sistemləri arasında müəyyən dövr üçün pensiya sığortasının keçid sistemi mövcud olmalıdır. Bu sistem pensiya təminatının hər hansı yeni normalarının tətbiq edilməsini nəzərdə tutmamalı və onun əsas vəzifəsi pensiya qanunvericiliyi haqqında köhnə qanunvericilikdən yeni qanunvericiliyin tətbiqinə tədricən keçməyi təmin etməkdən ibarət olmalıdır.

Hesab edirik ki, keçid müddəaları əlavə normalar şəklində yeni

---

¹ Professional pensiya sistemlərinin dövlət sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin zəruriliyi bəzi müəlliflər tərəfindən də qeyd edilir. Воронин Ю. Пенсионная реформа // Социальная защита, 1996, № 2, с. 18.

Pensiya Təminatı Məcəlləsinə daxil edilməlidir.

Beləliklə, müasir pensiya sisteminin formalaşması prosesində yaxın perspektivdə aşağıdakı üç əsas məsələ həll edilməlidir:

1. məcburi pensiya sığortasının məqsədi üçün konkret işçinin əmək haqqından ayırmaların həcmindən və sığorta stajının müddətindən asılı olaraq, pensiyanın məbləğinin hesablanması üçün yeni sığorta mexanizminin işlənilib hazırlanması;

2. məcburi pensiya sığortasının mahiyyətini tam realizə etməyə imkan verən fərdi uçot sisteminə keçilməsi, sığorta ödənişləri yığımının artırılması və pensiya vəsaitlərinin əsassız xərclənməsinin qarşısının alınması;

3. pensiya təminatı sistemində qeyri-sığorta xarakterli pensiya güzəştlərinin azaldılması üzrə işlərin mərhələlərlə həyata keçirilməsi.

Nəticə etibarilə göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının bərqərar olduğu bir dövrdə pensiya təminatının problemləri ancaq məcburi pensiya sığortası sisteminin inkişaf etdirmək yolu ilə həll edilə bilər.

NƏTİCƏ

Respublikamızın dövlət müstəqilliyini əldə etdiyi ilk dövrlərdə yeni pensiya qanunvericiliyinin qəbul edilməsinə baxmayaraq, hazırkı bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid və əmək bazarının formalaşdığı bir şəraitdə həmin qanunvericilikdə çoxlu ziddiyyətlər və boşluqlar yaranmışdır. Buna görə də, sosial təminat hüququnun ən mühüm və başlıca institutu olan pensiya təminatı institutunun təkmilləşdirilməsini və inkişafını özündə əks etdirən elmi tədqiqatların aparılmasına, o cümlədən keyfiyyətə yeni olan pensiya qanunvericiliyinin qəbul edilməsinə böyük zərurət yaranmışdır. Pensiya təminatı sistemində islahatların aparılmasını isə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası»nın təsdiq edilməsi də sübut edir.

Azərbaycanda pensiya təminatının təşəkkülü, onun müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üzrə aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəzəri müddəaların, o cümlədən bütövlükdə pensiya təminatı institutunun hüquqi tənziminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş konkret təkliflərin irəli sürülməsinə əsas verir:

1. Beynəlxalq-hüquqi aktlarda təsbit olunmuş qocaldıqda, əlil olduqda və ailə başçısının itirildiyi hallarda vətəndaşların maddi təminat hüququ sahəsində mövcud olan problemləri həll etmək və pensiya riski baş verdiyi hallarda insanın yaşayış səviyyəsini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq üçün bu sahədə mövcud olan əsas beynəlxalq aktlar (Avropa Sosial Xartiyasının, Sosial Təminat Konvensiyasının, Avropa Sosial Təminat Məcəlləsinin, BƏT-in «Sosial təminatın minimum normaları haqqında» 102 sayılı 1952-ci il tarixli konvensiyanın, «Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında» 117 sayılı 1962-ci il tarixli konvensiyanın, «Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında» 118 sayılı 1962-ci il tarixli konvensiyanın, «Sosial təminat hüquqlarının saxlanması haqqında» 157 sayılı 1982-ci il tarixli konvensiyanın və onu tamamlayan 167 sayılı 1983-cü il tarixli tövsiyənin və s.) respublikamız tərəfindən ratifikasiya edilməli və həmin aktlarda öz əksini tapan öhdəliklər milli qanunvericiliyə daxil edilməklə, real şəkildə həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin tərkibində vahid hüquqi məkana daxil olduğuna görə, vətən-

daşların çox hissəsinin keçmiş SSRİ ərazisində əmək stajı topladıqlarını və hal-hazırda onların müxtəlif səbəblərdən (qohumluq əlaqələrinin olmasına, başqa dövlətlərin vətəndaşlığının qəbul edilməsinə və s.) digər dövlətlərin ərazilərinə köçməklə daimi yaşayış yerlərini dəyişmələrini nəzərə alaraq, nəinki keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan dövlətlərlə, eyni zamanda, digər dövlətlərlə də yaxın zaman ərzində qarşılıqlı surətdə pensiya hüquqlarının tanınması ilə bağlı ikitərəfli sazişlər bağlanmalıdır.

2. İnsanın qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə maddi təminat hüququ ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimində yer tutan BÖT-in konvensiya və tövsiyələrini təhlil etməklə və beynəlxalq təcrübəni əsas götürərək, tədqiqatçı hesab edir ki, pensiya risklərinin baş verməsi ilə əlaqədar olaraq maddi təminat hüququnun həyata keçirilməsi sığorta prinsiplərinə əsaslanmalıdır və bazar iqtisadiyyatı şəraitində mizlə işləyənlərin ehtyacları, əsasən, sığorta vasitəsilə ödənilə bilər. Onun fikrincə, həmin hüququn qeyri-sığorta prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi məcburi pensiya sığortasının dövlət pensiya təminatı ilə əvəz edilməsi ilə nəticələnəcəkdir. Dövlət pensiya təminatının həyata keçirilməsi isə aşağıdakı mənfi nəticələrlə müşayiət olunur:

— bu zaman zəruri olan vəsaitlər işləyən əhəlinin üzərinə düşməklə, ümumi vergilərdən əldə edilir;

— bu, pensiya təminatı sistemində məcburi bərabərləşdirməyə gətirib çıxarır;

— dövlət öz üzərinə düşən digər öhdəlikləri də (dövlət aparatının saxlanması, ölkənin müdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsi, təhsili inkişaf etdirmək və s.) vergilər hesabına həyata keçirdiyinə görə, bu zaman pensiya təminatının səviyyəsi aşağı düşür.

3. İnkişaf etmiş ayrı-ayrı xarici ölkələrin pensiya təminatı sisteminin tədqiq edilməsi dissertanta belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ümumiyyətlə, dövlətlərin böyük əksəriyyətində (dünyanın 209 dövlətindən 201-də) sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanan kollektiv-bölüşdürücü xarakterli pensiya təminatı sistemi fəaliyyət göstərir. Bu sistemin mahiyyəti keçmiş, indiki və gələcək işçilərin, habelə uzunömürlü işçilərin və pensiya yaşına çatmadan vəfat edəcəyi ehtimal olunanların həmrəyliyində (nəsillərin həmrəyliyində) ifadə olunur. Həmin sistemə görə, işləyən vətəndaşların hesabına məcburi pensiya

sığortası haqları şəklində ödənilən bütün vəsaitlər sığorta stajı (sığorta haqlarının ödənilməsi davamiyyəti) və həmin haqların tutulduğu əmək haqqının səviyyəsi nəzərə alınmaqla, pensiyaçılar arasında bölünür. Kollektiv-bölüşdürücü sistemi mümkün pensiya risklərindən ən etibarlı müdafiə vasitəsi hesab edən müəllif göstərir ki, bu sistem üzrə məcburi sosial sığorta fondlarına sığorta haqlarını ödəyən sığorta olunanların sayı həmişə bu vəsaitlərin hesabına maddi yardım, yəni pensiya alanların sayından xeyli çox (müasir dövrdə, orta hesabla, iki dəfə) olur. Bu zaman, pensiya təminatına ictimai istehsalla məşğul olan əmək qabiliyyətli nəslin əməyi, gəlirləri və pensiyaların ödənilməsi üçün onların gəlirindən tutulan sığorta haqları ilə zəmanət verilir.

Müəllif göstərir ki, kollektiv bölüşdürücü sistemlə yanaşı, dünyada fərdi yığım prinsipinə əsaslanan pensiya təminatı sistemi (Çilidə, Peruda, Argentinada, Kolumbiyada, Boliviya, Meksikada və s.) və son dövrlərdə formalaşmaqda olan qarışıq yığım-həmrəylik pensiya təminatı sistemi (əsasən, Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərində) fəaliyyət göstərsə də, həmin ölkələrdə kollektiv-bölüşdürücü xarakterli dövlət pensiya sistemi saxlanılmışdır.

4. Dünyada mövcud olan pensiya təminatı sistemlərinin müsbət və mənfi cəhətləri təhlil edilməklə, dövlət müstəqilliyini əldə etmiş və bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçmiş respublikamızda mövcud demoqrafik vəziyyət nəzərə alınaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə uzun müddət səmərəli fəaliyyət göstərən sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanan kollektiv-bölüşdürücü sistemin tətbiq edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilir. Fərdi yığım prinsipinə əsaslanan pensiya təminatı sisteminin isə əlavə (qeyri-dövlət) pensiya təminatı çərçivəsində tətbiq edilməsi daha düzgün hesab olunur.

5. Pensiya təminatı hüququnu insanın əsas konstituison hüquqlarından biri hesab edən müəllif göstərir ki, anadan olduğu andan hər kəsə məxsus olan bu hüquq insanın digər sosial-iqtisadi hüquqları kimi, yaşamaq hüququ ilə qırılmaz surətdə bağlıdır və o, məhkəmə müdafiəsi təminatına malik olmaqla, dövlət tərəfindən özbaşına məhdudlaşdırıla bilməz.

6. Pensiyaya yeni anlayış verməklə, bu terminin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin IV hissəsində «təqaüd» termini ilə əvəz edilməsini düzgün hesab etməyən müəllif konstitusiyaya əlavə və düzəlişlər edilməsi ilə əlaqədar növbəti referendum za-

manı «təqaüd» termininin bütün dünya dövlətlərinin qanunvericiliyində işlədilər və avropa mənşəli sözlər kateqoriyasına aid edilən «pensiya» termini ilə əvəz olunmasını məqsədmüvafiq hesab edir.

7. Müəllifin fikrincə, konstitusion hüquq olan pensiya təminatı hüququnun real surətdə həyata keçirilməsi və müdafiəsi üçün o, qanunvericiliklə təsbit olmuş maddi, təşkilati və hüquqi təminatlara malik olmalıdır.

8. Tədqiqatçı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının preambulasında ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək niyyətinin bəyan edilməsini, 7-ci maddədə özünü hüquqi dövlət elan etməsini və 16-cı maddədə Azərbaycan dövlətinin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi qayğısına qalması kimi müddəaların təsbit olunmasını əsas götürməklə, onun sosial yönümlü dövlət, daha dəqiq, sosial dövlət olmaq kursunu götürməsini sübut edir. Müəllif hesab edir ki, vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının həyata keçirilməsində dövlətin rolu — birincisi, pensiya təminatı hüquqlarının həyata keçirilməsi və bu sahədə pozulmuş hüquqların müdafiəsi mexanizmini dəqiq şəkildə tənzim edən normativ hüquqi bazanın yaradılmasından, ikincisi, pensiya təminatı sisteminin yenidən qurulması üçün müvafiq idarəetmə orqanlarının təşkili, yəni təşkilati infrastrukturanın yaradılmasından, üçüncüsü isə, pensiya sığortası sistemində sabit maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması və bunun əsasında müəyyən yaş həddinə çatmağa, əlilliyə və ailə başçısının itirilməsinə görə sığortalanmış şəxsin maddi təminatının etibarlı sisteminin yaradılmasından ibarətdir.

9. Müasir pensiya qanunvericiliyinin və Azərbaycan Respublikası pensiya islahatı konsepsiyasının geniş şəkildə təhlili əsasında müəllif pensiya təminatının hüquqi tənziminin aşağıdakı prinsiplərini müəyyən etməklə, onların hər birinin məzmununu açıb göstərmişdir:

— pensiya təminatının məcburi dövlət sosial sığortası əsasında həyata keçirilməsi prinsipi;

— pensiya hüququnun həyata keçirilməsi şərtlərinin ümumiliyi və mümkünlüyü prinsipi;

— pensiya təminatı növlərinin müxtəlifliyi prinsipi;

— pensiya təminatının şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası prinsipi;

— pensiya təminatının minimum yaşayış səviyyəsindən az olmayan məbləğdə təqdim edilməsi prinsipi;

— mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, pensiya təminatı təşkilatlarının fəaliyyətinə bərabər şəraitin yaradılması prinsipi;

— vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının müdafiəsi prinsipi.

10. Vətəndaşların pensiya təminatı növlərinin içərisində ən mühüm yer tutan yaşa görə pensiyaların anlayışını, əlamətlərini və növlərini tədqiq edən müəllif əsaslandırılmış şəkildə sübut edir ki, qadın və kişilərin pensiya yaşı bərabərləşdirilməli, respublikamızda pensiya yaşı 62 yaşdan yuxarı olmamalı, güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiyaların təqdim edilmə əsasları minimuma endirilməli, bu güzəştlərin bir qismi isə məcburi professional pensiya sistemə keçirilməli, işləyən pensiyaçıların yaşa görə pensiyalarının 50% verilməsini nəzərdə tutan 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 23-cü maddəsi Konstitusiyanın 38-ci və 71-ci maddələrinə zidd xarakter daşdığına görə aradan qaldırılmalıdır.

11. Müəllif, qanunvericilikdə, «əlillik» barəsində vahid anlayışın olmadığını göstərməklə, «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanunda verilmiş anlayışı əlillərin bütövlükdə həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı olduğuna görə daha düzgün hesab edir. Tədqiqatçı respublikamızda əlillərin sayının yüksək sürətlə artdığını qeyd edərək, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 29 avqust tarixli 99 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair» Əsasnamədə təsdiq edilən xəstəliklərin əksəriyyətinin əmək qabiliyyətinin bu və ya digər şəkildə itirilməsi ilə əlaqədar olmadığı üçün, onların siyahıdan çıxarılması məqsədlə həmin Əsasnaməyə yenidən baxılmasını təklif edir.

Müəllif hesab edir ki, peşə xəstəliyi və əmək zədəsi nəticəsində əlillik müəyyən edildikdə, bu zaman həmin əlillər pensiya yaşına çatana qədər onların pensiyası ilə əlaqədar xərclər DSMF vəsaitləri hesabına deyil, işəgötürənlər tərəfindən ödənilməli və həmin ödəmələr dövlət sosial sığortası ilə əlaqələndirilməklə, Rusiya Federasiyasında olduğu kimi, ayrıca qanunla tənzimlənməlidir.

Tədqiqatçının fikrincə, respublikamızda həyata keçirilən pensiya islahatı nəticəsində, əlilliyə görə pensiyaların təyin edilməsi zamanı nəinki əlilliyin baş verməsi səbəblərinin hüquqi əhəmiyyət kəsb et-

məsi, həm də ümumi xəstəliklə əlaqədar əlilliyə görə pensiyaların təyin edilməsi zamanı yaşından asılı olaraq müvafiq əmək (sığorta) stajına malik olması faktının da hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi hər bir halda saxlanılmalıdır.

12. Ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyalara yeni anlayış verərək, onun əlamətlərini, növlərini, təqdim edilmə əsaslarını tədqiq etməklə yanaşı, müəllif «ailə başçısı» termininin dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı olduğunu göstərir. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 43-cü maddəsində ailə başçısının ancaq ərdən ibarət olduğunun nəzərdə tutulmasını tədqiqatçı kişi və qadının hüquq bərabərliyi və cinslərə görə ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi kimi konstitusion prinsiplərin pozulması kimi qiymətləndirir və göstərir ki, ailə başçısı dedikdə hər bir halda er və arvad nəzərdə tutulmalıdır. Ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya almaq hüququ olan şəxslərin dairəsi vəfat etmiş vətəndaşın övladları (ögey oğul, ögey qız və övladlığa götürülənlər də daxil olmaqla), ata, ana, arvad pensiya yaşına çatmışlarsa, yaxud I və ya II qrup əlildirsə və ya vəfat etmiş ailə başçısının 8 yaşına çatmamış uşaqlarına baxan və işləməyən şəxslər daxil olmaqla müəyyən edilməli, cyni zamanda, həmin pensiyanın məbləği ailə başçısının orta aylıq əmək haqqının məbləğinin 100%-dən çox olmamalıdır. Müəllif hesab edir ki, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı nəticəsində «bərabərləşdirici» elementləri nəzərdə tutan ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya qanunvericiliyi ancaq ailə başçısının əmək (sığorta) stajının müddətindən, əmək haqqının məbləğindən və digər amillərdən asılı olaraq diferensiasiyanı əks etdirmək istiqamətində təkmilləşdirilməlidir.

13. Müəllifin fikrincə, əlilliyə görə və ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyaların təyin edilməsi şərtlərində əsaslı dəyişikliklər etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin hər bir halda, bu pensiyalar da pensiya sığortası ilə əlaqələndirilməlidir. Həmin pensiyaların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların təqdim edilməsi üçün pensiya risklərinin baş verməsi anının dəqiq müəyyən edilməsi mümkün olmadığından, bu əsaslarla pensiya təminatı kapitallaşdırma əsasında deyil, sığorta haqları məbləğinin yenidən bölüşdürülməsi prinsipi əsasında həyat keçirilməlidir. Buna görə də, göstərilən əsaslarla pensiya sığortası xüsusi risk funksiyasına malik olduğu üçün, pensiyaların bu iki növü, əsasən, məcburi pensiya sığortası sistemində sığorta vəsaitlərinin yenidən

bölüşdürülməsi hesabına təmin edilməlidir.

14. Dissertasiyada respublikamızda əmək pensiyalarının tarixən formalaşmış olan xüsusi növü kimi çıxış edən xidmət illərinə görə pensiyalardan imtina edilməsi əsaslandırılır. Müəllifin fikrincə, pensiya təminatının bu növündə digər pensiya növlərindən fərqli olaraq əsassız imtiyazlar və üstünlüklər müəyyən edildiyinə, bu pensiyalar 35-40 yaşlı əmək qabiliyyətli şəxslərə təyin olunduğuna, eyni zamanda, əldə etdikləri pensiya güzəştləri müqabilində bu pensiyaları alan şəxslərin DSMF-in vəsaitlərinin formalaşmasında iştirakı minimum səviyyədə olduğuna görə, bu pensiya növündən imtina edilməsi əsaslı hesab edilməlidir. Göstərilir ki, bu zaman DSMF-ə sığorta haqları keçirmədiyinə görə, məcburi pensiya sığortası sistemində pensiya almaq hüququ olmayan şəxslərin hüquqları pozulmamalıdır. Dissertanta görə, məcburi pensiya sığortası sisteminin mövcud olduğu xarici ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da xidmət illərinə görə pensiyalar professional pensiya sistemə keçirilməlidir və konkret sahə, yaxud müəssisə səviyyəsində işəgötürənlər tərəfindən maliyyələşdirilməlidir.

Müəllif hesab edir ki, məcburi professional pensiya sığortası məcburi pensiya sığortasını tamamlamalı və zərərli əmək şəraiti ilə əlaqədar pensiya yaşı azaldılmış şəxslərə şamil edilməlidir. Hərbi qulluqçular üçün isə xidmət illərinə görə pensiyalar yaşa görə pensiyaları əvəz etdiyinə görə, onların, həm də artıq əvvəllər xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququnu qazanmış şəxslərin də bu pensiya növünə olan hüququ saxlanılmalıdır.

15. Sosial pensiyaları dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına sosial təminatın təşkilati-hüquqi formasının tərkibinə daxil edən müəllif bu pensiya növünün təqdim edilməsi üçün yaş həddinin respublikamızın demografik vəziyyətini nəzərə alaraq həm kişilər, həm də qadınlar üçün 65 yaşdan yuxarı olmamaqla müəyyən edilməsini, eyni zamanda, onun əmək qabiliyyətini itirmək dərəcəsiindən asılı olmayaraq, yaşayış minimumu nəzərə alınmaqla qəti məbləğdə müəyyən edilməsini məqsədamüvafiq hesab etmişdir.

16. Müəllifin fikrincə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyət sosial problemlərin kəskinləşməsi və gəlirlərdən asılı olaraq əhalinin təbəqələşməsinin səbəbi kimi çıxış etdiyindən, insanın yaşayışına təminat verilməsi məsələsi olduqca aktual bir

problemə çevrilmişdir. İqtisadi böhran cəmiyyətdə, ilk növbədə, əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur. Lakin dövlət hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalması öz öhdəsinə götürsə də (konstitusiyanın 16-cı maddəsi), müasir iqtisadi şəraitdə respublikamızda dövlət bu hüququn real şəkildə həyata keçirilməsinə təminat vermək iqtidarında deyil. Bu baxımdan, müəllif hesab edir ki, konstitusiyada sosial-iqtisadi hüquqların elan edilməsi ilə yanaşı, onların reallaşdırılmasına dair təminatların da təsbit edilməsi daha məqsədmüvafiq olardı.

Tədqiqatçı göstərir ki, pensiyaçıların layiqli həyat səviyyəsinin təminatlılığı dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi təminatlar mexanizminin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir. Əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslər üçün əsas gəlir mənbəyi sosial ödəmələr (o cümlədən pensiyalar), əmək qabiliyyətli şəxslər üçün isə əmək haqqı çıxış etdiyinə görə, onların məbləği eyni haddə müəyyən olunmalıdır ki, həmin şəxslər, ən azı, orta təbəqə səviyyəsində qalsınlar, çünki iqtisadçılar göstərir ki, normal cəmiyyətlərdə həmişə 10% kasıb və 10% varlı, 80% isə orta təbəqə olmalıdır¹.

17. Tədqiqatçının fikrincə, insanın layiqli həyat səviyyəsi hüquq beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit olunmuş layiqli həyat səviyyəsində yaşamaq hüququnda ifadə olunsada, heç bir beynəlxalq hüquqi aktda layiqli həyat səviyyəsinə dəqiq anlayış verilmir, yalnız onun tərkib elementləri sadalanır. O hesab edir ki, bu aktlarda həmin anlayışın verilməsi heç də məqsədmüvafiq deyil, çünki layiqli həyat səviyyəsi müxtəlif ehtiyacların ödənilməsi imkanını özündə əks etdirir. Bu isə, öz növbəsində, hər bir dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və konkret şəxsin vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Azərbaycan dövləti hər bir halda, səhvi sosial qanunvericilik aktları əsasında minimum sosial standartları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq müəyyən etməklə, hər bir vətəndaşın və ailənin layiqli həyat səviyyəsində yaşamaq hüququnu təmin etməlidir. İnsanın öz şəxsiyyətini və ləyaqətini qoruyub saxlaması səviyyəsində ehtiyaclarının ödənilməsi isə həyata keçirmək istədiyimiz sosial islahatların son nəticəsi olmalıdır. Bu isə ancaq güclü iqtisadiyyatı olan dövlətdə mümkündür və hər

---

¹ Mehbalıyev S.S., İskəndərov R.K. Əmək bazarı və əhəlinin sosial müdafiəsi, Bakı, 2002, s. 222.

bir halda, dövlət ümumi daxili məhsulun mühüm hissəsini əhalinin sosial cəhətdən zəif təbəqələrinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etməyə yönəltməlidir.

Pensiya təminatı qanunvericiliyinin təhlili və onun real iqtisadi vəziyyətlə müqayisəsi nəticəsində dissertant göstərir ki, hazırkı mərhələdə dövlət pensiya yaşına çatmış vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinə faktiki olaraq təminat verə bilmir. Konstitusion-hüquqi kateqoriya kimi çıxış edən layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququn reallaşdırılması ancaq elmi cəhətdən əsaslandırılmış sosial normativlərin (yaşayış minimumunun, fizioloji minimumun, minimum istehlak büdcəsinin və s.) qanunvericiliklə təsbit olunması və həmin normativlərin hər bir kəs üçün real şəkildə təmin edilməsi şəraitində mümkündür.

18. Pensiya təminatı səviyyəsinin müasir vəziyyətini təhlil edən müəllif hesab edir ki, layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququn real şəkildə icrası üçün ən mühüm sosial normativ kimi çıxış edən yaşayış minimumuna istehlak səbəti ilə yanaşı, kommunal xidmətlərə, nəqliyyata, dərman preparatlarına, sanitariya-gigiyena predmetlərinə çəkilən xərclər və digər zəruri məsrəflər də daxil edilməlidir. Eyni zamanda, minimum istehlak səbətinin cinsdən və yaşdan asılı olaraq hesablanmalı olduğu göstərilir. Bu baxımdan, müəllif pensiya yaşına çatmış şəxslərin minimum istehlak səbətinin tərkibinin və illik normasının 2 №-li əlavədə göstəriləyi şəkildə müəyyənləşdirilməsini təklif edir (bax: əlavə № 2).

19. Müəllifin fikrincə, pensiya sistemində aparılan islahatların əsas məqsədlərindən biri kimi məhz əmək fəaliyyətini başa vurmuş şəxslərin yoxsulluğu ilə səmərəli mübarizə üsullarının işlənilməsi hazırlanması olmalıdır. Sosial-iqtisadi proses kimi, yoxsulluğun dünya ölkələrinin hər birinin inkişaf dinamikasının qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq formalaşdığını və müvafiq tarixi mərhələlərdə, ictimai-siyasi və iqtisadi quruluş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq intensivliyinə, səviyyəsinə və həlli yollarına görə fərqləndiyini göstərən müəllif respublikamızda yaşayış minimumunun dəqiq müəyyən edilməsinin yoxsuluq həddinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynadığını göstərir. Onun fikrincə, respublikamızda 1992-ci ildə qəbul edilən, heç bir real icra mexanizmi olmayan və qəbul edildiyi vaxtdan ancaq kağız üzərində qalan «Minimum istehlak büdcəsi haqqında» və «Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların pul gəlirlərinin və əmanətlərinin indeks-

ləşdirilməsi haqqında» qanunlardan fərqli olaraq, dəqiq icra mexanizmi olan «Yaşayış minimumu haqqında» qanun qəbul edilməlidir. Həmin qanunda isə əhalinin müxtəlif yaş-cins qrupları üzrə yaşayış minimumu, onun hesablanması və indeksləşdirilməsi mexanizmi dəqiq müəyyən edilməlidir.

Hal-hazırda yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün dövlət tərəfindən çox geniş tədbirlər planının həyata keçirildiyini göstərən müəllif hesab edir ki, «Sosial sığorta haqqında» 18 fevral 1997-ci il tarixli qanunun 4-cü maddəsində «yoxsulluq» müstəqil sığorta hadisəsi kimi təsbit edilməli və keçid dövründə minimum yaşayış səviyyəsindən az pensiya alanların pensiyaları ya yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılmalı, ya da pensiya məbləğləri ilə yaşayış minimumu arasında olan fərq sosial yardım şəklində onlara ödənilməlidir.

Dissertantın fikrincə, bütün əmək qabiliyyətli vətəndaşlara dövlət tərəfindən təminat verilən həyat səviyyəsi orta aylıq əmək haqqı ilə müqayisə edilməklə, əmək qabiliyyəti olmayan əhali üçün isə bu səviyyə dövlət tərəfindən əsaslandırılmış fizioloji minimumdan asılı olaraq müəyyən edilməlidir. Pensiya təminatı səviyyəsinin müəyyən edilməsi meyarları kimi isə hər dövr üzrə orta aylıq əmək haqqı, real yaşayış və fizioloji minimumlar əsas götürülməlidir.

20. Əmək haqqı insanların ehtiyaclarının ödənilməsi səviyyəsini formalaşdıran əsas meyar kimi çıxış edir və əmək qabiliyyətli vətəndaşın uzun müddət ərzində aldığı əsas gəlir mənbəyi kimi həyat səviyyəsini formalaşdırır. Pensiya təminatının əsas məqsədlərindən biri də məhz həmin həyat səviyyəsini qoruyub saxlamaq və ya ona yaxın həyat səviyyəsinə təminat vermək olmalıdır. Buna görə də, müəllifin fikrincə, əmək pensiyalarının hesablanması üçün həm sığorta haqqının ödəndiyi əmək haqqı, həm də vətəndaşın sığorta stajı əsas hüquqi faktlar kimi çıxış etməlidir.

Sosial pensiyaların, yəni həyat səviyyəsini formalaşdıran gəlirə malik olmayanların pensiya təminatının məbləğinə gəldikdə isə, bu problemin həlli dövlətin iqtisadi imkanlarından asılı olaraq, həmin pensiyaların səviyyəsini pensiyaçının formalaşmış həyat səviyyəsindən asılı olmayaraq, mövcud olan maliyyə vəsaitləri nəzərə alınmaqla qanunvericiliklə müəyyən edilməlidir. Lakin sosial pensiyaların məbləği dövlət tərəfindən təsbit edilmiş fizioloji minimumdan aşağı olmamalıdır. Müəllifin fikrincə, dövlət ancaq bu yolla öz vətəndaşlarının

layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququnu təmin edə bilər.

21. Tədqiqatçı hesab edir ki, pensiya təminatının səviyyəsi müəyyən edilən zaman pensiyaların minimum məbləği məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Pensiyaların digər növlərinin hesablanması üçün baza rolunu oynadığına görə, pensiyaların minimum məbləği pensiyaçının yaşayış minimumu səviyyəsində müəyyən edilməlidir. Qanunvericilik orqanının pensiya təminatının sığorta stajından asılı olaraq müəyyən edilməsi prinsipini realizə etmək cəhdlərinə əsaslanaraq göstərilir ki, pensiya məbləğinin müəyyən edilməsində orta aylıq əmək haqqının əsas məqsədi həmin işçi üçün səciyyəvi olan əmək haqqının müəyyən edilməsidir. Bu zaman, əmək haqqında baş verən təsadüfi xarakterli dəyişikliklər pensiyaların məbləğində əks olunmamalıdır. Əmək haqqının hesablanması dövrləri hər bir vətəndaşın əmək qabiliyyətli dövrdəki həyat səviyyəsini müəyyən edən ödənişin səviyyəsini hesablamağa imkan verir. Müəllifin fikrincə, bu dövrlər arasında ən optimalı 60 aylıq dövrdən başlayaraq bütün əmək fəaliyyətini əhatə edən dövrə qədər müddət sayıla bilər. Uzunmüddətli dövr ərzində əmək haqqı insanın aktiv əmək fəaliyyətini həyata keçirdiyi dövrdə onun ehtiyaclarının səviyyəsini formalaşdırır. Odur ki, pensiya hesablanarkən məhz həmin dövr üçün nəzərə alınan əmək haqqı pensiyaya çıxan insanın ehtiyaclarını həmin səviyyədə və ya həmin səviyyəyə maksimum yaxın olan səviyyədə ödəməyə imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, pensiya təyin edilməsi zamanı əmək haqqının daha qısamüddətli dövrünün (məsələn, 24 ayın) da nəzərə alınmasının zəruriliyini inkar etmək olmaz, çünki müasir dövrdə, məşğul əhəlinin real gəlirlərində inflyasiyanın artması ilə əlaqədar əhəmiyyətli dərəcədə transformasiya baş verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli dövr üçün hesablanmış əmək haqqı işçinin gəlirinin səviyyəsini ancaq real və nominal əmək haqqının uzun müddət ərzində sabit olduğu bir şəraitdə xarakterizə edə bilər. Bununla əlaqədar, qısa müddət üçün verilmiş əmək haqqının hesablanması təyin edilən pensiyaların məbləğlərinin azalmasının qarşısını alacaqdır.

22. Tədqiqatçı hesab edir ki, tam şəkildə sığorta stajına keçilməsi pensiya təminatı sistemində olduqca əhəmiyyətli və mürəkkəb olan fərdiləşmiş uçot sisteminin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Respublikamızda fərdiləşmiş uçot sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar aşağıdakı təkliflər məqsədsəməvafiq hesab edilmişdir.

Birincisi, sığorta olunanlar barəsində fərdi məlumatlar müəyyən bir ərazi ilə şortlənməməli və həmin məlumatlardan digər ərazilərdə də pensiya təminatı zamanı istifadə edilməsi mümkün olmalıdır.

İkincisi, 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanunda işəgötürən tərəfindən müvafiq məlumatların DSMF-ə vaxtında və düzgün təqdim edilməməsinə görə onun məsuliyyəti göstərilməmişdir və buna görə də, həmin qanuna işəgötürənin məsuliyyəti ilə əlaqədar müvafiq norma əlavə edilməlidir.

Üçüncüsü, bu zaman pensiyaların faktiki yaşayış yeri üzrə təyin edilməsi ilə əlaqədar eyni vaxtda ayrı-ayrı ərazilərdə pensiya almaq imkanı ehtimal olunduğuna görə, pensiyaların müvafiq olaraq pensiyaçının qeydiyyatda olduğu yer üzrə ödənilməsi daha məqsədomüvafiq olardı.

Dördüncüsü, 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanunda Azərbaycan Respublikası ərazisində müqavilə üzrə işləyən xarici vətəndaşların, MDB dövlətlərindən olan vətəndaşların, hərbi pensiyaçıların respublikamızda qısa müddətdə olması ilə əlaqədar olaraq fərdiləşdirilmiş uçotunun aparılması nəzərdə tutulmalıdır.

Beşincisi, fərdiləşdirilmiş uçotun məlumatlarından istifadə edilməklə pensiya ödənişlərinin təyin edilməsi üzrə müəyyən hüquqi mexanizmi özündə əks etdirən müvafiq norma mövcud olmalıdır.

Fərdiləşdirilmiş uçot məlumatlarına əsaslanan pensiya sistemi sırf sığorta xarakteri daşımalı, pensiyaya hesablanan və sığorta ödənişləri ilə bağlı olmayan əlavələr isə büdcə və digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilməlidir.

23. Müəllifin fikrinə, hazırda fəaliyyət göstərən pensiya təminatı sistemi işçinin sığorta stajı ilə onun pensiyasının məbləği arasında sıx əlaqəni, habelə pensiyaların verilməsi mənbələrinin formalaşdırılmasında işçinin marağını təmin etmir. Müəllif hesab edir ki, mövcud qanunvericilik sığorta haqlarının DSMF-ə ödənilməsinə faktiki surətdə həvəsləndirmir və bu, sığorta olunanın şəxsi marağının olmamasına gətirib çıxarır. Məsələn, sığorta haqqı tutulan əmək haqqının məbləğinin həddinin məhdudlaşdırılması, işləyən pensiyaçıların sığorta haqqı keçirməyə davam etməklərinə baxmayaraq pensiyalarını 50% həcmində almaları və s. Pensiya qanunvericiliyi pensiyaların maksimum məbləğini müəyyən etməklə, pensiya təminatının səviyyəsinin ödənilmiş sığorta haqları ilə ədalətli nisbətini təmin etmədiyiindən, təminatı sis-

temində ən mühüm sığorta prinsiplərindən biri — pensiyaların ödənilmiş sığorta haqları nəzərə alınmaqla və onların maksimum məbləğinin heç bir məhdudiyət qoyulmadan hesablanması prinsipi qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməlidir. Bütün bunlara isə, yalnız konsepsiya da nəzərdə tutulan fərdi uçot sisteminin tətbiq edilməsi ilə nail olmaq olar.

24. Azərbaycan Respublikasında pensiya qanunvericiliyinin prinsipə yeni elmi dövrləşdirilməsi (tarixi inkişaf mərhələləri) haqqında müddəa tarixi-hüquqi materiallara uyğun olaraq əsaslandırılmışdır. Azərbaycanın pensiya qanunvericiliyinin inkişaf tarixi aşağıdakı dövrlər üzrə təsnifləşdirilmişdir:

— Qədim Azərbaycan dövlətlərinin və xanlıqlarının pensiya qanunvericiliyi (1813—cü ilədək);

— Çar Rusiyasının tərkibində olarkən Azərbaycanın pensiya qanunvericiliyi (1813-1918-ci illər);

— Azərbaycan Demokratik Respublikasının pensiya qanunvericiliyi (1918-1920-ci illər);

— Sovet dövründə Azərbaycanın pensiya qanunvericiliyi (1920-1991-ci illər);

— Müstəqil Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyi (1991-ci ildən sonrakı dövr).

Göstərilir ki, Azərbaycan həm xanlıqlar dövründə, həm də ondan əvvəl vahid dövlət şəklində mövcud olduğu dövrdə özünün nəinki vahid pensiya qanunvericiliyi, ümumiyyətlə, sosial təminatla dair qanunvericiliyi belə olmamışdır. Ayrı-ayrı xidmətlərinə görə şəxslərə verilən mükafat xarakterli təminatlar sultanların, atabəylərin, xanların və digər dövlət başçılarının fərmanları ilə, əksər hallarda, fərdi qaydada təqdim edilirdi. XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın tarixi taleyi Rusiya ilə bağlı olduğuna görə, pensiya təminatına dair hüquq institutları rus hüquq sisteminin güclü təsiri altında formalaşmağa başlamışdır.

1918-1920-ci illərdə Şərqdə ilk müstəqil demokratik dövlət kimi 23 ay ərzində mövcud olmuş ADR-in parlamentinə pensiya qanunvericiliyinə dair müxtəlif layihələr təqdim edilsə də, onun pensiya təminatı üzrə ayrıca qanunu olmamışdır. Müəllif həmin dövrün tədqiqi zamanı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində tapılan bir sənədi — «Azərbaycan Respublikası dəmir yolu nazirliyi üzrə dəmir yolunda xidmət etmiş şəxslərin xidmətdən sonrakı təminatı (pensiya kassası)

haqqında» Əsasnaməni pensiya təminatı münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənəd kimi qiymətləndirir. Belə ki, həmin Əsasnamədə dəmiryol işçilərinin xidmət illərinə, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ təsbit edilmiş və bu hüququn işçilərin pensiya kassasına ödədikləri sığorta haqları hesabına məcburi pensiya sığortası çərçivəsində həyata keçirildiyi göstərilmişdir. Müəllifin fikrincə, həmin sənəd respublikamızda real şəkildə praktiki olaraq pensiya sığortasının tətbiqini nəzərdə tutan və müəyyən müddətə həyata keçirən ilk normativ hüquqi aktdır.

Müəllif Azərbaycanın SSRİ tərkibində olan respublikalardan biri olduğunu və həmin dövrdə (1920-1991-ci illər) vahid pensiya qanunvericiliyin tətbiq edildiyini nəzərə alaraq, sovet pensiya təminatı sisteminin ümumi xarakteristikasını geniş təhlil etməklə, onun aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

Birincisi, sovet pensiya təminatı sistemi qeyri-sığorta səciyyəli bir sistem olmuş və burada «sosial sığorta» yalnız deklarativ səciyyə daşmışdır.

İkincisi, sovet pensiya təminatı sistemi həddən artıq şişirdilmiş güzəştlər sisteminin mövcud olması ilə səciyyələnirdi.

Üçüncüsü, sovet pensiya təminatı sistemində dövlət pensiya təminatının səviyyəsi hər hansı bir sosial standartdan (məsələn, yaşayış minimumundan) asılı olmayaraq müəyyən olunmuşdu.

Dördüncüsü, həmin dövrdə sovet pensiya təminatı sistemində dövlət pensiya təminatı sistemi vahid təşkilati-hüquqi forma kimi çıxış etmişdir.

Müəllif hesab edir ki, 1991-ci ildə SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatlarının keçirilməsinin ilkin mərhələsi 29 aprel 1992-ci ildə «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» və 23 sentyabr 1992-ci ildə «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» pensiya qanunlarının qəbul edilməsi ilə bağlıdır. 23 sentyabr 1992-ci il qanununun qəbul edilməsi ilə müstəqil büdcədən kənar maliyyə-kredit sistemi kimi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (bir neçə ay həmin fond «Pensiya Fondu» kimi fəaliyyət göstərmişdir) yaradılmışdır. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli pensiya qanunu isə, pensiya təminatı sistemində praktiki olaraq sığorta prinsiplərini özündə əks etdirən

ilk sığorta qanunu kimi qiymətləndirilməlidir. 1995-ci ildə respublikamızda ilk dəfə konstitusiyanın qəbul edilməsi isə nəinki pensiya təminatı, bütövlükdə sosial təminat sistemində əsaslı islahatların başlanmasının əsasını qoymuşdur. Konstitusiyaya görə, dövlət, eyni zamanda, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkan yaratmaq öhdəliyini də öz üzərinə götürdü. Hal-hazırda isə, çətin keçid dövrünü yaşayan respublikamızda pensiya təminatı sistemində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası» əsasında geniş miqyaslı islahatlar aparılması zərurəti yaranmışdır.

Müəllifin fikrincə, respublikamızın pensiya qanunvericiliyinin inkişaf tarixinin tədqiqi pensiya qanunvericiliyinin bütün hüquq sisteminə xas olan inkişaf xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyini göstərir və o, respublikamızda özünəməxsus xüsusiyyətlərə və tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına malikdir.

25. Hazırda hüquqi və sosial-iqtisadi sistemin bir hissəsi olan milli pensiya sistemimiz Azərbaycan dövlətinin iqtisadi əsaslarının dəyişməsi və milli iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin qurulması ilə əlaqədar olaraq, sosial-iqtisadi və hüquqi sahədə mövcud olan problemlərlə səciyyələnir. Artıq pensiya münasibətlərinin bazar münasibətləri sisteminə keçirilməsinin zəruriliyi heç kimdə şübhə doğurmur. Müəllifin fikrincə, yeni iqtisadi şəraitə daha çox uyğun gələn sistem dünya təcrübəsində təsdiq edilən pensiya sığortası sistemidir. Göstərilir ki, pensiya təminatı sisteminin inkişafının milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan pensiya sığortası üzrə xarici təcrübənin Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə daxil edilməsi nəinki istənilən nəticələri verməyəcəkdir, hətta mənfi nəticələrin də baş verməsinə səbəb ola bilər.

Pensiya sığortası sistemi sosial cəhətdən təminatın ehtimal olunan səviyyəsini nəzərə almaqla müvafiq maliyyə mənbələrinin formalaşdırılmasına imkan verir və bu mənbələrin formalaşdırılmasında hər bir kəsin iştirak dərəcəsindən asılı olaraq pensiyaların diferensiasiyasının əsaslarını özündə əks etdirir. Ona görə ki, mahiyyət etibarilə, pensiya sistemi sığorta haqlarının yığılması proseslərini və onların xərclənməsini əhatə edən elementlərin məcmusu ilə idarə edilməklə, gəlir və xərc hissələrinin uyğunluğu əsasında təmin edilir. Pensiya sisteminin

vahidliyi gəlir və xərc hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə qorunub saxlanıldığından, pensiya sığortası zamanı pensiya ödəmələrinin təqdim edilməsi şərtləri və onun məbləği sığorta haqları ilə əlaqələndirilməlidir. Bu isə sığorta olunanların sığorta haqlarını tam ödəməkdə marağını artıracaq və pensiyaların maliyyə təminatı vasitəsilə onların məbləğlərinin diferensiasiyası və fərdiləşdirilməsi problemini aradan qaldıracaqdır.

Tədqiqatçı hesab edir ki, 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun qəbul edilməsi və DSMF-in yaradılması ilə Azərbaycan Respublikasında məcburi pensiya sığorta sisteminin qurulması sahəsində ilk addımlar atılsa da, pensiya qanunvericiliyinin sonrakı inkişafı zamanı sığorta əsaslarının daha da genişləndirilməsi əvəzinə, əks tədbirlər görülməyə başlamışdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə bəzi qeyri-sığorta səciyyəli qərarların qəbul edilməsi milli pensiya təminatındakı vəziyyəti (pensiyaların məbləğinin aşağı olması, pensiya məbləğlərinin layiqli həyat səviyyəsi ilə əlaqəsini təmin edən adekvat mexanizmlərin olmaması, pensiyaların üzərinə müxtəlif əlavə və kompensasiyaların ödənilməsi və s.) müəyyən qədər kəskinləşdirmişdir.

Pensiya təminatı səviyyəsinin sığorta haqlarının ödənilməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin və asılılığının olmaması hazırda mövcud olan pensiya təminatı sistemini məcburi pensiya sığortası sistemi kimi səciyyələndirməyə imkan vermir. Məcburi pensiya sığortası sistemində qanunvericiliyin inkişafı mütləq pensiya təminatının maliyyələşdirilməsi imkanları ilə əlaqələndirilməlidir. Müəllifin fikrincə, maliyyə vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması səbəbindən, pensiya təminatının səviyyəsini aşağı sala biləcək yeni qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi yolverilməzdir.

26. Tədqiqatçı hesab edir ki, Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı formal olaraq sığorta xarakteri daşısa da, pensiya qanunvericiliyinin tələbləri faktiki olaraq sosial sığorta prinsiplərinə zidd olaraq kortəbii və dağınıq şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu isə mövcud pensiya təminatı sistemində aşağıdakı problemlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur:

- pensiyaların yaşayış minimumu səviyyəsindən aşağı olması;
- pensiya təminatının nisbi səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- istehlak dəyərini artırması ilə əlaqədar pensiyaların indeksləşdi-

rilməsi mexanizminin olmaması;

— işləyən pensiyaçıların pensiya hüquqlarının məhdudlaşdırılması.

Bundan başqa, sığorta haqları tariflərinin dəyişməz qaldığı bir şəraitdə imtiyazlı pensiya alanların dairəsinin daim genişlənməsi ona gətirib çıxarmışdır ki, mövcud maliyyə vəsaitlərinin az olması nəticəsində, ümumi əsaslarla pensiya alanların pensiyalarının nisbi məbləğləri və əhəmiyyət qabiliyyəti aşağı düşmüşdür.

Bütün bunları nəzərə alaraq, müəllif hesab edir ki, məcburi pensiya sığortası sistemində pensiya təminatını nəinki qeyri-sığorta prinsipləri əsasında qurmaq olmaz, həm də o, qeyri-sığorta xarakterli metodlar vasitəsilə həyata keçirilə bilməz.

27. Müəllifin fikrincə, Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi problemlərinin həll edilməsi qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biridir. Respublikamızda məcburi pensiya sığortası sisteminin qurulması pensiya təminatı sistemində mövcud olan sosial-iqtisadi və hüquqi problemləri həll edəcək, çünki yaşlı və ya əmək qabiliyyəti olmayan insanın layiqli həyat şəraitini təmin edə biləcək səviyyədə pensiya təminatı almaq ümidlərini cəmiyyətdə çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirən dövlətlə bağlamaq düzgün olmazdı. Lakin hər bir halda, dövlət məcburi pensiya sığortası sisteminin qurulmasının və normal şəkildə fəaliyyət göstərməsinin ən etibarlı təminatçısı kimi çıxış etməli və bununla da o, vətəndaşların konstitusion hüququ olan pensiya təminatı hüququnun həyata keçirilməsinə zəmanət verməlidir.

Müəllifin fikrincə, Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı sistemində əsaslı surətdə islahatların aparılmasının zəruriliyi obyektiv səbəblərlə şortlənir və bu, rəsmi qaydada Konsepsiyada öz təsbitini tapmışdır. Konsepsiyanın ayrı-ayrı prinsiplərinin müddəalarının təhlili göstərir ki, məcburi və könüllü pensiya sığortasının konsepsiyada qeyd olunan ayrı-ayrı elementləri qeyri-dəqiq əks olunmuşdur və bir-birilə qarşılıqlı əlaqəyə malik deyil. Bu isə müəllifə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan Respublikasında məcburi pensiya sığortasının inkişaf perspektivlərini müəyyən edən ayrıca dövlət konsepsiyası müəyyən edilməlidir.

Tədqiqatçı hesab edir ki, hazırkı pensiya təminatı sistemində islahatların aparılması artıq formalaşmış daxili və xarici əlaqələrin müəyyən dərəcədə zəifləməsi ilə nəticələnəcəkdir, çünki pensiya təminatı

sistemində zəruri dəyişikliklərin aparılması üçün onun müəyyən müddətə dayandırılması mümkünsüzdür. Həmin sistemin fəaliyyət göstərməsi prosesində ona müəyyən dəyişikliklərin edilməsi isə qaçılmazdır və bu, müxtəlif normaların eyni pensiya münasibətlərinə tətbiq edilməsi ilə nəticələnəcəkdir. Müəllifin fikrincə, belə mənfi dəyişikliklərin qarşısının alınması üçün pensiya təminatı sistemində əsaslı dəyişikliklərin edilməsi mövcud pensiya qanunvericiliyinə dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə deyil, tamamilə yeni bir aktı — Pensiya Təminatı Məcəlləsini qəbul etməklə yeni pensiya təminatı sisteminin yaradılması vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Tədqiqatçı hesab edir ki, yeni pensiya təminatı sistemi məcburi pensiya sığortasına əsaslandığından respublikamızda yeni pensiya qanunvericiliyinin, daha dəqiq desək, Pensiya Təminatı Məcəlləsinin işlənilib hazırlanması zərurəti vardır.

28. Konsepsiyada qeyri-dövlət pensiya sığortasının tətbiq edilməsi nəzərdə tutulsa da, onun hazırkı dövrdə səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq iqtisadi şərait yaranmamışdır. Bununla yanaşı, həmin sistemin yaradılması üçün həm sığorta olunanların, həm də işəgötürənlərin şüurlarında dəyişiklik edilməlidir. Bu isə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması dövrü üçün səciyyəvi olan qeyri-sabit iqtisadi münasibətlərin mövcud olduğu şəraitdə praktiki olaraq mümkün deyildir. Bundan başqa, Azərbaycanca pensiya qanunvericiliyinin inkişaf tarixinin tədqiq edilməsi göstərdi ki, pensiya təminatı sisteminin fəaliyyət göstərdiyi bir əsrə yaxın tarixi dövr ərzində könüllü pensiya sığortası mövcud olmamışdır. Əksinə, bir çox onilliklər ərzində pensiya təminatı dövlətin müəyyən etdiyi sərt qaydalar üzərində fəaliyyət göstərmişdi. Bu zaman əməyin məcburiliyi dövlət tərəfindən müəyyən edilən şərtlərdə və məbləğlərdə təqdim olunan məcburi pensiya təminatı ilə tamamlanırdı. Buna görə də müəllif hesab edir ki, göstərilən problem məcburi və könüllü sığorta formasını özündə birləşdirən professional pensiya sığortası sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi yolu ilə həll edilə bilər. Hökumət, işəgötürən və işçilərin nümayəndələrindən ibarət olmaqla yaradılan üçtərəfli komissiyalar isə məcburi professional pensiya sığortası sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamalıdır, yəni bu məsələnin həlli sosial tərəfdaşlıq institutu çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Bu zaman məcburi pensiya sığortası sistemindən fərqli olaraq, məcburi professional pensiya sığor-

tası sistemində həlledici rol dövlətə deyil, sosial əməkdaşlıq münasibətlərinin iştirakçılarına məxsus olmalıdır.

Müəllifin fikrincə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi nəticəsində əmək şəraiti ilə əlaqədar mövcud olan zərərli halların aradan qaldırılması mümkün olmayan sahələrdə məcburi professional pensiya sığortası sistemi tətbiq edilməlidir. Belə bir sistemi yaratmaqla dövlət özünü məcburi pensiya sığortası sistemində güzəştli pensiyalar müəyyən etmək vəzifəsindən azad edəcək və ayrı-ayrı peşələrin nümayəndələrinin daha yüksək səviyyədə pensiya təminatı almaq hüququ barədə dövlətə qarşı irəli sürdüyü iddiaların qarşısını alacaq. Ona görə ki, məcburi pensiya sığortası sisteminə nisbətən, məcburi professional pensiya sığortası sistemində sığorta olunanların ödədikləri sığorta haqları nəinki maliyyələşdirmənin əsası kimi çıxış edəcək, həm də daha çox pensiyaların məbləğini diferensiasiya etməyə imkan verəcəkdir. Bununla da sığorta olunanlar özlərinin gələcək pensiya təminatı səviyyəsinə müstəqil surətdə təsir etmək imkanlarına malik olacaqlar.

29. Müəllifin fikrincə, Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının formalaşdığı bir şəraitdə pensiya təminatının problemləri məcburi pensiya sığortası sisteminin və məcburi professional pensiya sığortası sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutan pensiya sığortası sisteminin inkişafı ilə həll edilə bilər.

Bununla əlaqədar qəbul ediləcək Pensiya Təminatı Məcəlləsində isə məcburi pensiya sığortası və məcburi professional pensiya sığortası haqqında müddəalar geniş şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Tədqiqatçı hesab edir ki, respublikamızda pensiya təminatı sahəsində əsaslı dəyişikliklərin aparılmasının ən mühüm şərtlərindən biri də vahid pensiya xidməti orqanının yaradılması olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üçsəviyyəli pensiya təminatı sisteminin qurulması və inkişaf etdirilməsi pensiya sığortasının şəffaf sistemini yaratmağa imkan verəcəkdir. Bu sistem çərçivəsində hər bir kəs məcburi və könüllü pensiya sığortasının verdiyi imkanlardan istifadə etməklə, özünün gələcək pensiya təminatının səviyyəsinə həlledici təsir göstərə biləcəkdir.

30. Müəllifin fikrincə, həyata keçiriləcək islahatın bütövlükdə pensiya təminatı sisteminin bütün hissələrini əhatə etməsi baxımından, konsepsiyada gələcək pensiya təminatı sisteminin aşağıdakı üç müstə-

qil yarım sistemdən ibarət olması məsələsinin öz əksini tapması daha məqsədamüvafiq olardı:

1. dövlət pensiya sığortası;
2. dövlət pensiya təminatı;
3. əlavə (qeyri-dövlət) pensiya sığortası.

Hesab edirik ki, dövlət pensiya sığortası Azərbaycan Respublikası ərazisində məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilən şəxsləri, dövlət pensiya təminatı isə hərbi qulluqçuları, sosial pensiya almaq hüququ olan şəxsləri və s. şəxsləri, eləcə də onların ailələrini əhatə etməlidir. Əlavə (qeyri-dövlət) pensiya sığortası isə, əsasən, könüllü pensiya sığortasını əhatə etməklə, müqavilə əsasında həyata keçirilməlidir. Təbii ki, pensiya islahatı konsepsiyasında nəzərdə tutulan əmək pensiyaları pensiya sisteminin bu yarım sistemləri içərisində dövlət pensiya sığortasına, sosial pensiyalar isə dövlət pensiya təminatına daxil olacaqdır. Göründüyü kimi, konsepsiyada üçnövlü pensiya təminatının təsnifatı qeyri-dəqiq şəkildə aparılmışdır və bu, gələcəkdə pensiya təminatının və pensiya sığortasının müxtəlif növlərinin və formalarının qarışmasına səbəb olacaqdır.

Eyni zamanda, tədqiqatçı hesab edir ki, pensiya təminatı sistemində islahatların aşağıdakı istiqamətlərdə aparılması daha məqsədəuyğundur:

1. əməyin xüsusi şəraiti ilə əlaqədar pensiya güzəştlərinin dəqiqləşdirilməsi və həmin güzəştlərin minimum səviyyəyə endirilməsi;
2. qadınlarla kişilərin pensiya yaşının bərabərləşdirilməsi və pensiya yaşının hazırda mövcud olan həddinin (62 yaş həddinin) saxlanılması;
3. əmək pensiyaları üçün staj tələblərinin sığorta haqlarının ödənilməsi davamiyyəti ilə qırılmaz surətdə əlaqələndirilməsi;
4. pensiyaların hesablanması mexanizminin sosial sığorta prinsiplərindən irəli gələn tələblərlə uyğunlaşdırılması;
5. sığorta haqlarının tutulduğu və əsasında pensiyaların hesablandığı əmək haqqının məhdudlaşdırılmaması.

31. Müəllifin fikrincə, Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatının inkişaf perspektivləri sosial sığortanın əsas prinsiplərinin pensiya təminatı sistemində daha geniş tətbiq edilməsində və onun pensiya sığortasının tələblərinə uyğunlaşdırılmasında ifadə olunur. Bu, pensiya təminatının əsas məqsədi olan əmək qabiliyyəti olmayan vətən-

daşların layiqli həyatını təmin edəcək şəraitin yaradılmasına imkan verəcəkdir.

Müəllif dünya təcrübəsinə əsaslanmaqla göstərir ki, milli pensiya sisteminin qurulması ancaq respublikamızın sosial, iqtisadi, siyasi həyatının bütün sahələrini, habelə uzun müddət ərzində formalaşan ənənələri nəzərə alan ayrıca sosial siyasət konsepsiyasının işlənib hazırlandığı təqdirdə mümkündür. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, Azərbaycan Respublikasında həmin konsepsiyanın mövcud olmaması pensiya sistemində aparılan islahatların real şəkildə həyata keçirilməsinə mane olacaqdır. Bu baxımdan, dövlətin sosial siyasəti və pensiya islahatı bir-birinə uyğun şəkildə işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Müxtəlif dövlətlər üzrə kişi və qadınların
pensiya yaşının həddini əks etdirən cədvəl

S/s	ÖLKƏLƏR	Pensiya yaşı	
		Kişilər	Qadınlar
1	ABŞ	65	65
2	Almaniya	65	65
3	Avstraliya	65	60
4	İspaniya	65	65
5	Kanada	65	65
6	Yaponiya	65	65
7	Finlandiya	65	65
8	Fransa	65	65
9	Belçika	65	65
10	Avstriya	67	67
11	Danimarka	67	67
12	Çili	65	60
13	İngiltərə	65	60
14	Polşa	65	60
15	İtaliya	60	55
16	İsveç	65	65
17	Türkiyə	65	65
18	Norveç	67	67
19	İsveçrə	67	67
20	İslandiya	67	67
21	Gürcüstan	65	60
22	Qazaxıstan	63	58
23	Ermənistan	65	63
24	Latviya	62	62
25	Rusiya Federasiyası	60	55
26	Litva	62,6	60
27	Moldova	65	60
28	Estoniya	63	63
29	Qırğızıstan	63	58
30	Tacikistan	63	58
31	Ukrayna	60	55
32	Belarus	60	55
33	Özbəkistan	60	55

Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Litva, Moldova, Tacikistan, Estoniya Respublikalarının bu cədvəldə göstərilən yaş hədləri həmin dövlətlərin pensiya qanunvericiliyinə görə mərhələlərlə artırılacaqdır¹.

---

¹ Пенсионное законодательство стран СНГ и Балтии. М., 2000, с. 37, 78, 113, 145, 177, 288, 316.

**Pensiya yaşında olan şəxslər üçün
minmum istehlak səbətinin tərkibi və illik normaları**

S/s	Minimum istehlak səbətinin tərkibi	Pensiyaçılar üçün illik norma
	<i>a) ərzaq məhsulları</i>	
1.	Çörək və çörək məhsulları	127 kq
2.	Ət və ət məhsulları	35 kq
3.	Süd və süd məhsulları	231 kq
4.	Kərə yağı	7 kq
5.	Yumurta	176 ədəd
6.	Balıq və balıq məhsulları	15 kq
7.	Kartof	133 kq
8.	Tərəvəz və bostan məhsulları	93 kq
9.	Meyvə və giləmeyvələr	37 kq
10.	Bitki yağı və marqarin	4 kq
11.	Şəkər və qənnadı məmulatı	18 kq
	<i>b) digər ərzaq məhsulları (bir sutkalıq qida adambaşına 2607 kkal)</i>	
12.	Pendir	9 kq
13.	Makaron məmulatı	3 kq
14.	Düyü	3 kq
15.	Manna yarması	0,5 kq
16.	Sair yarmalar	3 kq
	<i>c) paltar dəsti (kişilər üçün)</i>	
17.	Qış paltosu	5 ildə 1 ədəd
18.	Plaş	5 ildə 1 ədəd
19.	Gödəkçə	
20.	Kostyumlar	3 ildə 1 ədəd
21.	Şalvarlar	1 ildə 1 ədəd
22.	Sviter	1 ildə 1 ədəd
23.	İdman kostyumu	2 ildə 1 ədəd
24.	Uzunqol və qısaqol köynəklər	hərəsindən ildə 1 ədəd
25.	Alt paltarları	1 ildə 2 ədəd

26.	Qalstuk	1 ildə 1 ədəd
27.	Əlcək	5 ildə 1 ədəd
28.	Şərf	5 ildə 1 ədəd
29.	Baş geyimi	5 ildə 2 ədəd
30.	Dəri tufli və botinka (çəkmə)	1 ildə 1 ədəd
31.	Rezin ayaqqabı	1 ildə 1 ədəd
	<i>d)paltar dəsti (qadınlar üçün)</i>	
32.	Qış paltosu	5 ildə 1 ədəd
33.	Plaş	5 ildə 1 ədəd
34.	Yun kostyum və ya yun don	2 ildə 1 ədəd
35.	Yun kofta, sviter və ya jaket	1 ildə 1 ədəd
36.	Yubkalar	1 ildə 2 ədəd
37.	İpək və pambıq bluzkalar və donlar	1 ildə 2 ədəd
38.	İdman kostyumu	2 ildə 1 ədəd
39.	Xalatlər	1 ildə 2 ədəd
41.	Qadın ayaqqabısı	2 ildə 1 ədəd
42.	Uzunboğaz çəkmə	4 ildə 1 ədəd
	<i>e)sanitariya-gigiyena predmetləri və dərmanlar</i>	
43.	Hamam və əl-üz sabunu	ayda 2 ədəd
44.	Diş pastası	ayda 1 ədəd
45.	Diş fırçası	3 ayda 1 ədəd
46.	Odekolon	3 ayda 1 ədəd
47.	Qadınlar üçün krem, pudra, ətir	3 ayda hərəsindən 1 ədəd
49.	Ayaqqabı kremi	3 ayda 1 ədəd
50.	Yuyucu tozlar	ayda 1 ədəd
51.	Zəruri dərmanlar	ayda hərəsindən 1 ədəd
	<i>ə)mebel, qab-qacaq və mədəni mallar</i>	
52.	Zəruri mebel	10 ildə 1 ədəd
53.	Soyuducu	15 ildə 1 ədəd
54.	Radioqəbuledici	20 ildə 1 ədəd
55.	Televizor	10 ildə 1 ədəd
56.	Qol saati	5 ildə 1 ədəd
57.	Elektrik ütüsü	5 ildə 1 ədəd

58.	Çilçıraq	15 ildə 1 ədəd
59.	Şamdan	15 ildə 1 ədəd
60.	Müxtəlif çeşiddə qab-qacaq (stəkan, qaşığı, çəngəl, bıçaq, nimçə, nəlbəki, qazan, tava və s.)	hərəsindən 5 ildə 1 ədəd
	<i>f) xidmətlər</i>	
61.	Rabitə xidmətləri	Həmin dövrdə mövcud olan müvafiq tariflərə uyğun şəkildə
62.	Nəqliyyat xidmətləri	
63.	İstirahət	
64.	Məktəbəqədər uşaq müəssisələri	
65.	Mədəni-maarif tədbirləri	
	<i>j) vergilər, rüsumlar, tədiyələr</i>	
	<i>h) sair xərclər</i>	

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
PENSİYA TƏMİNATI MƏCƏLLƏSİNİN
Nümunəvi strukturu**

**I bölmə
Ümumi normalar**

**Fəsil 1
Əsas müddəalar**

Maddə 1. Pensiya təminatı hüququ insanın əsas konstitusion hüququdur.

Maddə 2. Pensiya təminatının hüquqi tənzimləmə prinsipləri.

Maddə 3. Azərbaycan Respublikası pensiya qanunvericiliyində istifadə edilən əsas məfhumların anlayışı.

Maddə 4. Pensiya təminatı üzrə sığorta hadisəsi.

Maddə 5. Xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin pensiya təminatı sahəsində hüquqları.

Maddə 6. Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin pensiya təminatı sahəsində hüquqları.

Maddə 7. Pensiyaların vergilərə cəlb edilməsi.

Maddə 8. Pensiya hüquq normalarını özündə əks etdirən pensiya qanunvericiliyi və digər normativ-hüquqi aktlar.

Maddə 9. Bələdiyyə orqanlarının pensiya hüquq normalarını özündə əks etdirən aktları.

Maddə 10. Pensiya hüquq normalarını özündə əks etdirən lokal aktlar.

Maddə 11. Pensiya təminatı hüququ sahəsində beynəlxalq-hüquqi aktlar.

Fəsil 2

**Pensiya təminatı sahəsində hüquq və vəzifələrin
yaranması, həyata keçirilməsi və müdafiəsi**

Maddə 12. Pensiya təminatı sahəsində hüquq və vəzifələrin yaranması əsasları.

Maddə 13. Pensiya təminatı sahəsində hüquqların həyata keçirilməsi.

Maddə 14. Pensiya təminatı sahəsində insan hüquqlarının müdafiəsi vasitələri.

Maddə 15. Pensiya təminatı sahəsində fiziki şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti.

Maddə 16. Pensiya təminatını həyata keçirən dövlət orqanları.

II bölmə

Məcburi pensiya sığortası

Fəsil 3

Məcburi pensiya sığortası üzrə hüquq münasibətlərinin iştirakçıları

Maddə 17. Məcburi dövlət sosial sığortasının subyektləri.

Maddə 18. Sığortaçı.

Maddə 19. Sığorta edənlər.

Maddə 20. Sığorta olunanlar.

Maddə 21. Məcburi sığorta təminatı.

Maddə 22. Məcburi pensiya sığortası üzrə sığorta iştirakçılarının uçotu.

Fəsil 4

Məcburi pensiya sığortası subyektlərinin hüquq və vəzifələri

Maddə 23. Azərbaycan Respublikasında məcburi pensiya sığortası üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətləri.

Maddə 24. Sığortaçının hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti.

Maddə 25. Sığorta edənlərin hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti.

Maddə 26. Sığorta olunanların hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti.

Fəsil 5

Məcburi pensiya sığortasının maliyyə sistemi

Maddə 27. Azərbaycan Respublikası Pensiya Fondunun büdcəsi.

Maddə 28. Azərbaycan Respublikası Pensiya Fondunun formalaşması qaydası.

Maddə 29. Azərbaycan Respublikası Pensiya Fondu vəsaitlərindən istifadə edilməsi qaydası.

Maddə 30. Azərbaycan Respublikası Pensiya Fondu büdcəsinin və-

saitlərindən istifadə edilməsi üzərində nəzarət.

Fəsil 6

Məcburi pensiya sığortası üzrə sığorta haqqının ödənilməsi

Maddə 31. Məcburi pensiya sığortası üzrə sığorta haqqının tarifi.

Maddə 32. Məcburi pensiya sığortası üzrə sığorta haqqına hesablanan gəlirin növləri.

Maddə 33. Sığorta edənlərin sığorta haqlarının hesablanması qaydaları, onların ödənilməsi müddətləri və qaydaları.

Maddə 34. Sığorta haqlarının ödənilməsi üzərində nəzarət.

Maddə 35. Sığorta olunanların pensiya kitabçası.

Fəsil 7

Sığorta stajı

Maddə 36. Sığorta stajının növləri.

Maddə 37. Ümumi sığorta stajı.

Maddə 38. Xüsusi sığorta stajı.

Maddə 39. Ümumi sığorta stajına daxil edilən qeyri-sığorta dövrləri.

Maddə 40. Xarici dövlətin ərazisindəki fəaliyyət dövrünün ümumi sığorta stajına daxil edilməsi şərtləri.

Maddə 41. Eyni sahə daxilində işin dəyişdirildiyi hallarda xüsusi sığorta stajının hesablanması.

Maddə 42. Digər sahəyə işə düzəlmə ilə əlaqədar olaraq xüsusi sığorta stajının saxlanması.

Maddə 43. Sığorta stajının hesablanması qaydası.

Maddə 44. Sığorta stajının sübut edilməsi qaydası.

III bölmə

Məcburi pensiya sığortasının növləri

Fəsil 8

Əmək pensiyaları

Maddə 45. Əmək pensiyası almaq hüququ olan şəxslərin dairəsi.

Maddə 46. Pensiya seçmək hüququ.

Maddə 47. Əmək pensiyalarının növləri və onun strukturu.

Maddə 48. Əmək pensiyalarının maliyyələşdirilməsi.

Fəsil 9

Yaşa görə əmək pensiyası

Maddə 49. Yaşa görə əmək pensiyasının təyin edilməsi şərtləri.

Maddə 50. Yaşa görə əmək pensiyasının məbləği.

Maddə 51. Yaşa görə əmək pensiyasının minimum məbləği.

Maddə 52. Tam sığorta stajı olmadıqda yaşa görə əmək pensiyasının təyin edilməsi şərtləri.

Maddə 53. Tam sığorta stajı olmadıqda yaşa görə əmək pensiyasının məbləği.

Maddə 54. Yaşa görə əmək pensiyasına əlavələr.

Fəsil 10

Əlilliyə görə əmək pensiyası

Maddə 55. Əlilliyə görə əmək pensiyası təyin edilməsi şərtləri.

Maddə 56. Əlilliyə görə əmək pensiyasının məbləği.

Maddə 57. Əlilliyə görə əmək pensiyasının minimum məbləği.

Maddə 58. Tam ümumi sığorta stajı olmadıqda əlilliyə görə pensiyanın məbləği.

Maddə 59. Əlilliyə görə əmək pensiyasına əlavələr.

Maddə 60. Hərbi qulluqçular üçün əlilliyə görə pensiyalar.

Maddə 61. Əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin edilmə müddəti.

Maddə 62. Əlilliyin qrupunun dəyişdiyi hallarda pensiyanın məbləğinin yenidən hesablanması.

Maddə 63. Təkrar müayinədən keçmə müddətinin buraxılması ilə əlaqədar olaraq əlilliyə görə əmək pensiyasının ödənilməsinin dayandırılması.

Fəsil 11

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası

Maddə 64. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası almaq hüququ olan ailə üzvlərinin dairəsi.

Maddə 65. Ögey atanın, ögey ananın, ögey oğulun və ögey qızın pensiya almaq hüququ.

Maddə 66. Övladlığa götürənlərin və götürülənlərin pensiya almaq hüququ.

Maddə 67. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının təyin edilməsi şərtləri.

Maddə 68. Ailə başçısını itirməyə görə pensiyanın məbləği.

Maddə 69. Ailə başçısını itirməyə görə pensiyanın minimum məbləği.

Maddə 70. Tam sığorta stajı olmadıqda pensiyaların məbləği.

Maddə 71. Ailə başçısını itirməyə görə pensiyaya əlavələr.

Maddə 72. Ailə başçısını itirməyə görə pensiyanın təyin olunma müddəti.

Maddə 73. Ailə tərkibinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq pensiyanın yenidən hesablanması.

Maddə 74. Tam dövlət təminatında olan pensiyaçılara pensiyanın ödənilməsi.

Maddə 75. Pensiya payının ayrılması.

Maddə 76. Yeni nikaha girməklə əlaqədar olaraq pensiya hüququnun saxlanması.

IV bölmə

Əmək pensiyasının təyin edilməsi, hesablanması və ödənilməsi qaydası

Fəsil 12

Pensiyaların təyin edilməsi

Maddə 77. Əmək pensiyasını təyin edən orqanlar.

Maddə 78. Əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün müraciət hüququ və pensiya təyin edilməsi üçün sənədlərə baxılma müddətləri.

Maddə 79. Əvvəllər təyin edilmiş əmək pensiyalarının bərpa olunması və yenidən təyin edilməsi.

Maddə 80. Bir pensiyadan başqa pensiyaya keçirilmə.

Maddə 81. Təyin olunmuş əmək pensiyalarının yenidən hesablanması müddətləri.

Fəsil 13

Əmək pensiyalarının hesablanması və yenidən hesablanması qaydaları

Maddə 82. Əmək pensiyalarının əmək haqqına görə hesablanması.

Maddə 83. Orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi qaydaları.

Maddə 84. Azərbaycan Respublikası ərazisində istehlak qiymətlərinin və ya orta aylıq əmək haqqının artması ilə əlaqədar olaraq əmək pensiyalarının indeksləşdirilməsi.

Maddə 85. Xaricdə işləmiş şəxslərə pensiyaların hesablanması.

Maddə 86. Ümumi sığorta stajının artmasına görə tam olmayan sığ-orta stajı ilə təyin edilmiş əmək pensiyalarının yenidən hesablanması.

Maddə 87. Əvvəllər təyin edilmiş pensiyaların yenidən hesablanması qaydaları.

Maddə 88. Əmək pensiyalarının yenidən hesablanması qaydaları.

Fəsil 14

Əmək pensiyalarının ödənilməsi qaydaları

Maddə 89. Əmək pensiyalarının ödənilməsi qaydaları.

Maddə 90. Əmək pensiyalarının verilməsinə təsir edən şərtlərin dəyişməsi barədə pensiyaçıların və işəgötürənlərin məlumat vermək vəzifəsi.

Maddə 91. Pensiyaçıya sui-istifadə nəticəsində artıq ödənilmiş pensiya məbləğinin tutulması.

Maddə 92. Etibarnamə üzrə pensiya ödənilməsi və onun dəqiqləşdirilməsi qaydası.

Maddə 93. Pensiyaçı tərəfindən vaxtında alınmamış pensiyanın ödənilməsi.

Maddə 94. Pensiyaçı vəfat etdikdə alınmamış pensiyanın ödənilməsi və dəfn xərcinin verilməsi.

Maddə 95. Xaricə köçmüş vətəndaşlara pensiya ödənilməsi.

V bölmə

Dövlət pensiya təminatı

Fəsil 15

Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiya hüquqlarının ümumi müddəaları

Maddə 96. Bu məcəlləyə müvafiq olaraq dövlət pensiya təminatı hüququ olanlar.

Maddə 97. Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiya hüququ olan vətəndaşlar.

Maddə 98. Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyanın növləri.

Maddə 99. Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların maliyyələşdirilməsi.

Fəsil 16

Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların təyin edilməsi şərtləri

Maddə 100. Hərbi qulluqçulara və onların ailə üzvlərinə pensiya təyin edilməsi şərtləri.

Maddə 101. Hakimlərə və prokurorluq işçilərinə pensiya təyin edilməsi şərtləri.

Maddə 102. Çernobıl AES-də qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşlara pensiya təyin edilməsi şərtləri.

Maddə 103. Sosial pensiyaların təyin edilməsi şərtləri.

Fəsil 17

Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların məbləği

Maddə 104. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi üzvlərinə təyin edilmiş pensiyaların məbləği.

Maddə 105. Dövlət qulluqçularının pensiyalarının məbləği.

Maddə 106. Hərbi qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin pensiyalarının məbləği.

Maddə 107. İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) vəzifəsində işləmiş şəxslərin pensiyalarının məbləği.

Maddə 108 Çernobıl AES-də qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların pensiyalarının məbləği.

Maddə 109. Sosial pensiyaların məbləği.

Fəsil 18

Dövlət xidməti stajı, sığorta stajı, orta aylıq əmək haqqı

Maddə 110. Dövlət xidməti stajı.

Maddə 111. Sığorta stajı.

Maddə 112. Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların məbləğinin hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqı.

Fəsil 19

Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların təyin edilməsi, hesablanması və ödənilməsi

Maddə 113. Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların təyin edilməsi qaydası.

Maddə 114. Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların hesablanma-

sı qaydası.

Maddə 115. Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların yenidən hesablanması qaydası.

Maddə 116. Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların ödənilməsi qaydası.

Maddə 117. Dövlət pensiya təminatı üzrə pensiyaların indeksləşdirilməsi qaydası.

VI bölmə

Məcburi professional pensiya sığortası

Fəsil 20

Məcburi professional pensiya sığortası üzrə pensiya hüquqlarının ümumi müddəaları

Maddə 118. Məcburi professional pensiya sığortasının məcburi xarakteri.

Maddə 119. Məcburi professional pensiya sığortası sahəsində fərdiləşdirilmiş uçot.

Maddə 120. Məcburi professional pensiya sığortasının növləri.

Maddə 121. Məcburi professional pensiya sığortasının maliyyələşdirilməsi mənbələri.

Maddə 122. Məcburi professional pensiya sığortası üzrə pensiya almaq hüququ verən işlərin (peşələrin) siyahısı.

Maddə 123. Məcburi professional pensiya sığortası üzrə sığorta olunanların hüquq və vəzifələri.

Maddə 124. Məcburi Professional pensiya sığortası üzrə sığorta edənlərin hüquq və vəzifələri.

Maddə 125. Məcburi Professional pensiya sığortası üzrə pensiya almaq hüququnu müəyyən edən şərtlər.

Maddə 126. Məcburi Professional pensiya sığortası sahəsi daxilində işin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq bu sistem üzrə pensiya almaq hüququnun saxlanılması.

Maddə 127. Normal əmək şəraiti olan işə keçməsi ilə əlaqədar olaraq sığorta ödənişlərinin Pensiya Fonduna köçürülməsi.

Maddə 128. Könüllü professional pensiyası sığortası.

Fəsil 21

Məcburi professional pensiya sığortası üzrə pensiyaların təyin edilməsi, hesablanması və ödənilməsi qaydası

Maddə 129. Məcburi professional pensiya sığortası üzrə pensiyaların təyin edilməsi qaydası.

Maddə 130. Məcburi professional pensiya sığortası üzrə pensiyaların hesablanması qaydası.

Maddə 131. Məcburi professional pensiya sığortası üzrə pensiyaların minimum məbləği.

Maddə 132. Məcburi professional pensiyalarının ödənilməsi qaydası.

VII bölmə

Pensiya təminatı sahəsində hüquq pozuntularına görə məsuliyyət və yekun müddəalar

Fəsil 22

Məsuliyyətin növləri

Maddə 133. Vəzifəli şəxslərin pensiya təminatının müxtəlif növlərinin təyin olunması üçün verilən sənədlərdə nəzərdə tutulan məlumatların həqiqiliyinə görə məsuliyyəti.

Maddə 134. Pensiyaların vaxtında təyin edilməməsinə görə dövlət orqanlarının məsuliyyəti.

Maddə 135. Pensiyaların ödənilməsinin gecikdirilməsinə görə dövlət orqanlarının məsuliyyəti.

Maddə 136. Sui-istifadə nəticəsində pensiya alan fiziki şəxslərin məsuliyyəti.

Fəsil 23

Yekun müddəaları

Maddə 137. Bu Məcəllənin tətbiqi zamanı yaranan hüquqi tənzimlənmə məsələlərinin həlli.

Maddə 138. Bu Məcəllənin tətbiqi zamanı yaranan mübahisələrin həlli.

Maddə 139. Bu Məcəllənin hüquqi qüvvəsi.

Qeyd üçün

Qeyd üçün

Qeyd üçün

Qeyd üçün

Mayis Əliyev

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
PENSİYA TƏMİNATI SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ
VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ
(hüquqi problemləri)

Nəşriyyatın direktoru: Balakışi Ağayev

Baş redaktor: Məmməd Əlizadə

Mətbəə üzrə direktor müavini: Əvəz Qasımov

«Bakı Universiteti» nəşriyyatında yığılmışdır.

Çapa imzalanmışdır: 27 may 2003-cü il

Formatı: 60x84 1/16

Mətbəə kağızı № I

Fiziki çap vərəqi: 27

Tirajı: 1000

Qiyməti müqavilə yolu ilə

Sifariş 99

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı,

Bakı – 370148, Z. Xəlilov, 23

BDU nəşriyyatının mətbəəsi

**POLYGRAPHIC
PRODUCTION**

Tel/Fax: 47 75 04, Tel.: 47 75 05

mətbəəsində çap olunub